

**MIDDELBURG, HISTORIE VAN DE STAD EN
OPKOMST HERVORMDE GEMEENTE**

DE GESCHIEDENIS VAN MIDDELBURG IN OMTREK
DOOR
Dr. W. S. UNGER

GESCHIEDENIS VAN MIDDELBURG
Geestelijken, regenten en kooplieden. Meer dan 1000 jaar
DOOR
Peter SIJNKE en Tobias van GENT

DE LAATSTE OORLOGSMAANDEN 1 september 1944 – 12 mei 1945

Dagboek van H.W. Fortgens, Middelburg
Gebracht door:
Willem van den BROEKE
Tobias van GENT

HERVORMING IN ZEELAND. (ca. 1520-1572)
Door
Dr. C. Rooze-Stouthamer
Uitgave De Koperen Tuin
Goes 1996

STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2019

INHOUD

DE GESCHIEDENIS VAN MIDDELBURG IN OMTREK

DOOR

Dr. W. S. UNGER. Blz. 3

GESCHIEDENIS VAN MIDDELBURG

Geestelijken, regenten en kooplieden. Meer dan 1000 jaar

DOOR

Peter SIJNKE en Tobias van GENT. Blz. 62

DE LAATSTE OORLOGSMAANDEN 1 september 1944 – 12 mei 1945

Dagboek van H.W. Fortgens, Middelburg

Gebracht door:

Willem van den BROEKE EN Tobias van GENT. Blz.135

PASSAGES UIT: HERVORMING IN ZEELAND

(ca. 1520-1572)

door

Dr. C. Rooze-Stouthamer. Blz. 215

MARTYROLOGIUM VAN ZEELAND. Blz. 308

Martelaarschap van

Hendrik Alewijnsz.,

Hans Marijnsz. van Oosten,

Gerrit Duynherder.

Joost Joosten te Veere in Zeeland verbrand in het jaar 1560.

door

Dr. C. Rooze-Stouthamer. Blz. 310

LITERATUUR. Blz. 321

**De samensteller is niet verantwoordelijk voor de inhoud van de publicaties.
Willem Westerbeke**

**DE GESCHIEDENIS
VAN MIDDELBURG IN OMTREK
DOOR
Dr. W. S. UNGER
2e DRUK**

**UITGAVE VAN HET
ZEEUWSCH GENOOTSCHAP DER WETENSCHAPPEN
1966**

**Digitale versie:
STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2019**

INHOUD

I. ONTSTAAN EN EERSTE ONTWIKKELING

II. DE MIDDELEEUWSE BLOEIPERIODE. 14-16e eeuw

Algemeen beeld.

Middelburg als handelsstad.

Het einde van het middeleeuwse Middelburg.

III. DE TWEEDE BLOEIPERIODE. 17e en 18e eeuw

De politieke ontwikkeling.

Het economisch leven.

Het culturele leven.

Kerkelijk leven

Scholen

IV. ONDERGANG EN LANGZAME HERRIJZING 1795-1945

LITERATUUR

I. ONTSTAAN EN EERSTE ONTWIKKELING

Onder een der talrijke gravures, die het gezicht op Middelburg van de haven uit in de eerste helft der 17e eeuw weergeven, leest men, als begin van een achtregelig gedicht : *Wie noemt Metel de bouwer deser vesten?*.

met welke retorische vraag de auteur de in zijn tijd gangbare verklaring van de naam van Zeeland's hoofdstad bestreed: Metelli-burgum zou zij, naar haar veronderstelde Romeinse stichter, zijn geheten. Reeds lang is deze etymologie naar het rijk der fabelen verwezen, maar ook de later verkondigde, op het eerste gezicht niet onaannemelijk klinkende verklaring, nl. dat "de stad van ouds geweest zou zijn een burgt, gelegen in 't midden van 't Eiland", zoals nog de Chronijkalmanak van 1791 zegt, kan ons niet meer bevredigen. Eerst in onze tijd is de juiste zin van de zo eenvoudig schijnende naam zo niet gevonden, dan toch naderbij gebracht. En niet de Romeinen, maar de Noormannen zijn de oorzaak geweest van Middelburgs ontstaan. De door prof. Huizinga voor circa 20 jaren op grond vooral van topografische en historische gegevens aangegeven verklaring van de naam der stad als de Middelburg tussen twee andere dergelijke sterkten, die hij zocht in Souburg ten Zuiden en Domburg ten Noord-Westen ervan en die tezamen een deel van een versterkingsstelsel uit de tijd der Noormannen zouden hebben uitgemaakt, is thans zeer aannemelijk gebleken. Immers de opgravingen, die na de ramp van mei 1940 hebben plaats gevonden, hebben althans de Karolingische oorsprong van Middelburg ontwijfelbaar aan het licht gebracht.

Gezien de aard van deze studie onthouden wij ons, met een enkele uitzondering, van het vermelden der bewijsplaatsen in voetnoten. Volstaan moge worden met een algemene verwijzing naar de voornaamste geraadpleegde bronnen en literatuur aan het einde ervan. De kritische lezer moge ons krediet verlenen!

De natuurlijke verheffing, die het knooppunt vormde van twee Walcherse "ruggen" - thans Noordweg en Seisweg, zich voortzettend in de Segeersweg - is, vermoedelijk kort vóór of in de Karolingische tijd, opgehoogd tot een heuvel, die voor het ontstaan en de oudste ontwikkeling der stad van fundamentele betekenis is geweest. Aan de noord- en oostzijde werd deze omspoeld door een natuurlijke waterloop, de Arne, aan de zuid- en westzijde werd de cirkel vermoedelijk reeds toen gesloten door het graven van een gracht; tot in onze tijd hield de straatnaam: de Wal, aan de binnenzijde daarvan gelegen, de herinnering aan het beloop der oudste versterking levendig. Bij de jongste opgravingen zijn in deze oudste burg - het woord wordt hier gebruikt in de zin van omheinde woonruimte, niet in de beperkter betekenis van sterkte -, waarvan de middellijn ongeveer 200 m bedroeg, sporen van bewoning aangetroffen. Gevonden werden o.a. standsporen en fragmenten van woningen, resten van gebruiksvoorwerpen, met name scherven van Pingsdorfer aardewerk, die de conclusie veroorloofden dat deze burg, evenals die welke te Souburg enige jaren daarvoor was aangetroffen, uit het midden der 9e eeuw dateerde. Omtrent zijn juiste betekenis hebben wij echter geen absolute zekerheid. Doch hoewel de mogelijkheid open moet worden gelaten dat het hier een burg betreft, door de Vikingen, die zich in deze streken hadden gevestigd - was niet een hunner, Harald of Heriold, in 841 met Walcheren beleend? -, gesticht tegen de aanvallen hunner later komende landgenoten, het meest aannemelijk lijkt het dat deze versterking heeft behoord tot de verdedigingswerken, die de Keizer omstreeks 836 - jaar van hun eerste optreden in

deze streken - hier tegen de Noormannen heeft doen oprichten.

Een paar eeuwen later, toen de terp wederom ruim anderhalve meter was opgehoogd - haar hoogte bedraagt thans 7 m. + N.A.P., was deze burg ingeschakeld in de bestuursorganisatie dezer streken. Hoewel er geen sporen van zijn gevonden is het geoorloofd met prof. Huizinga aan te nemen, dat hier als hoofdplaats ener Vlaamse kasselrij (Bestuursdistrict) - in 1012 werd Boudewijn IV door de Keizer. met Walcheren beleend -, een grafelijk castrum moet hebben gestaan, dat men dan zoeken zal op het hoogtepunt van de heuvel, waar later in ieder geval 's graven steen was opgetrokken. En wij mogen ons voorstellen dat onder bescherming van deze burg - thans niet zozeer een militair, als wel een administratief centrum - zich een nederzetting vormde van kooplieden en schippers, die in het ten jare 1103 door Thiofried opgestelde Leven van de H. Willibrord voor het eerst als "Mitthelburgensis portus", de poort Middelburg, wordt vermeld en die reeds belangrijke handelsbetrekkingen met Antwerpen onderhield. Door de stichting van het aan de H Maria gewijde klooster - later wordt naast haar ook Sint Nicolaas, de patroon der kooplieden, genoemd - dat voor de opkomst van Middelburg van zo grote betekenis is geweest, werd de binnencirkel, ook thans nog in de plattegrond zeer wel herkenbaar - zijn omvang bedroeg 2.835 ha -, verbroken. De omvang mag daarna ruwweg worden gesteld op de kringvorm binnen de achterkant der huizen van de huidige Noordstraat, Sint-Pieterstraat en Lange Delft, waarachter bovengenoemde wateren liepen; de diameter bedraagt 375 m.

Aan de buitenrand was behalve de handelsbuurt aan de zuidzijde, in het Westen de markt ontstaan rondom de Westmonster of Sint-Maartenskerk 1), in een stuk van 1162 voor het eerst genoemd en die - symptoom van Middelburgs groeiende betekenis - in 1188 reeds verscheidene filiaalkerken had, en iets verder naar het Noorden de aan Sint Pieter gewijde Noordmonsterkerk 2).

Vóór het einde der 12e eeuw moet zich hier het proces van de verlening van stadsrecht aan de jonge gemeenschap hebben voltrokken; het oudst- bewaarde stadsrechtprivilege, dat van 1217 is, verwijst in een zijner artikelen naar een oudere keur, die dus ongetwijfeld uit de tweede helft der 12e eeuw zal dateren. Geschonken werd dat stadsrecht - duidelijk teken van de staatkundige dualiteit, waaronder Middelburg toen leefde -, door gravin Johanna van Vlaanderen en graaf Willem I van Holland, en de Vlaamse inslag ervan is onmiskenbaar 3).

1) Deze kerk, in haar laatste vorm gebouwd in de tweede helft der 14e eeuw, die het meest van alle Middelburgse kerken in nauwe betrekking stond tot stadsregering en burgerij en die in 1479 van een kapittel van deken en kanunniken werd voorzien, is in 1575 op bevel van de Prins van Oranje afgebroken. De daarvan bestaande afbeeldingen missen historische waarde; uit de schamele resten, die bij graafwerk na 1940 werden aangetroffen, bleek dat zij was voorzien geweest van een omgang met de voor ons land zeldzame dubbelgesloten straalkapellen.

2) Van de oudste geschiedenis en vorm dezer kerk is niets bekend. Het in de 14e eeuw opgetrokken kerkgebouw, dat in 1834 is afgebroken, was in het koor voorzien van de typisch Zeeuwse gewelfconstructie van houten gewelven zonder trekbalken; de stoere toren (zie afb. Zeeuws Tijdschrift II p. 114), waarvan de vlakke romp geleed was door rondbogennissen, werd bekroond door een spits met vier hoektorentjes. Ir Meischke dateert hem "waarschijnlijk op de overgang van romaans naar gothiek". In 1311 reeds werd deze kerk van een kapittel van deken en kanunniken voorzien; bij de oprichting van het

bisdom werd zij een kathedrale kerk. Behalve deze beide kerken en de Kloosterkerk, ook wel Oostmonsterkerk genoemd, waarop wij nader terugkomen, dienden die van de verschillende kloosters en de kerk van de ridders van de orde van Sint Jan de middeleeuwse Middelburgers tot bedehuis. 3) Deze is ook t.a.v. de samenstelling der bevolking te constateren. Gedurende de hele middeleeuwse periode vond een vrij aanmerkelijke immigratie uit de Zuidelijke Nederlanden plaats; over de jaren 1360-1571 kwam 27.2 % der nieuw-ingekomen poorters vandaar.

Behalve de gebruikelijke bepalingen van rechterlijke aard, bracht het ook het college van schout en schepenen, dat zowel met het bestuur der stad als met de rechtspraak was belast. In 1254 werd dit stadsrecht uitgebreid en bevestigd in een privilege, dat als een der oudste stukken in de landstaal ook uit anderen hoofde belang heeft. De echtheid hiervan, d.w.z. van de daarvan bewaarde, in 1940 verloren gegane oorkonde, is sterk omstreden 1).

1) Reeds in 1880 heeft Frensdorff twijfel aan de echtheid uitgesproken. G. D. J. Brandt heeft in zijn academisch proefschrift (1921) het stuk voor onecht verklaard, doch is later (blijkens persoonlijke mededeling) hiervan teruggekomen. Henri Obreen verdedigde in 1934 de echtheid, prof. Oppermann het omgekeerde (Tijdschr. voor Rechtsgesch. XIII p. 81 vlg., p. 382 vlg.). Prof. Enklaar meende op grond van details inzake de ontwikkeling der bestuursinstellingen in de tweede helft der 13e eeuw de tijd van het ontstaan der falsificatie aan te kunnen geven (Bijdr. Gesch. der Nederlanden, 1948, p. 238 vlg.). Prof. Slicher van Bath (Herschreven Historie (1949) p. 184 n. 75) concludeerde: naar alle waarschijnlijkheid een vertaling en bovendien onecht.

Maar dat een, ons niet bekend, echt privilege uit die jaren heeft bestaan - zoals ook een ander, aan de Abdij verleend, ons niet is overgeleverd - wordt ook door hen, die dit stuk voor onecht verklaren, niet ontkend. De tekst geeft in ieder geval de regeling weer, die in de tweede helft der 13e eeuw bestond. En dat Middelburg onder Willem II een ongekeerde vlucht nam blijkt zowel uit de uitbreiding van het Abdijcomplex kort daarna als uit het privilege, ruim een maand eerder verleend, waarbij de omvang der stad was uitgezet tot de tegenwoordige binnengrachten, zodat de markt en overige terreinen *infra valium* kwamen te liggen. Ongetwijfeld was deze geweldige uitbreiding der stad - van 11 tot 48 ha - een duidelijk bewijs van haar groeiende betekenis, doch daarnaast niet minder een aanwijzing van de verwachting, die de landsheer hiervan koesterde. Heel de Middeleeuwen door heeft zij aan de behoefte aan woon- en werkruimte der zich ontwikkelende gemeenschap kunnen voldoen en voordat, in de 16e eeuw, nieuwe bloei tot herhaalde uitbreiding dwong, zijn slechts twee partiële uitleggingen van minder belang tot stand gekomen 2).

2) Zie voor de opeenvolgende uitleggingen de afbeeldingen in Archief Z. Gen. 1856 le stuk en De Monumenten van Middelburg (1943) p. 4.

Schenker van deze belangrijke voorrechten was de Roomskoning Willem II, die voor Middelburg's opkomst buitengewone betekenis heeft gehad, al dwaalt de auteur van het in de aanhef genoemde gedicht als hij hem tot stichter der stad proclameert; niet zonder reden ligt hij, in het verre Noorden in 1256 omgekomen, hier in de Abdijkerk begraven. Door dit privilege werd de burg eerst recht tot stad gemaakt. Het keurrecht der schepenen werd vastgesteld; zij konden zich daartoe poorters assumeren, waarin

wij de voorlopers der latere raden mogen zien, die in 1289 voor het eerst als zodanig worden genoemd. Ook de burgemeester, naar Vlaams voorbeeld een der schepenen, deed nu zijn intrede; in 1290 is van twee burgemeesters sprake, aan wie meer speciaal de administratieve functies, met name het beheer der geldmiddelen 1), werden opgedragen. Hoezeer deze bestuursinrichting in volgende eeuwen zou worden uitgebouwd, de grondslag was gelegd van een organisatie, die tot het einde der 18e eeuw zou stand houden.,

1) Hun beheer duurde tot het begin der 15e eeuw; de rekening 1420/21 was de laatste, die door hen (alleen) werd opgemaakt. In 1421 werd het opgedragen aan vier of meer - slechts een enkele maal worden er vijf vermeld - personen, die jaarlijks van hun beheer aan de stadsregering verantwoording moesten doen. Dat waren wat later de kwartiermeesters zouden worden genoemd. Tien jaar later voerden vier achtereenvolgende jaren burgemeesters en kwartiermeesters het geldelijk beheer; van 1436 deden laatstgenoemden zulks alleen. Tot 1572/73 wordt dan van kwartiermeesters gesproken; in de rekening van het volgend jaar worden zij tesoriers genoemd, onder welke benaming zij tot 1811 bleven bestaan.

Het stadsrecht van 1217 werd nadien aan bijna alle Zeeuwse steden verleend, het eerst aan **Domburg en Westkapelle (1223)**, vervolgens aan Zieriksee (1248), en in de 14e en 15e eeuw aan de meeste kleine steden. Daardoor en door zijn prioriteit was Middelburg Zeeland's eerste stad toen en zolang een rangregeling in het staatkundig bestel zin had, dat wil zeggen tot 1795; nadien heeft de superioriteit der hoofdstad een andere basis.

Enige jaren na de vernieuwing van het stadsrechtprivilege en de uitbreiding der stad werd ook de abdij door de Rooms-koning aanmerkelijk vergroot, Toen werd het huidige abdijplein gevoegd bij het complex, dat tot dien om de eerste binnenplaats en het (later zo genoemde) Muntplein was opgetrokken. Tien jaar later, in 1266, werd de kloosterparochie van die van Westmonster afgescheiden; de kerkelijke organisatie der stad was hiermede voor de gehele katholieke periode bepaald.

Ook ten aanzien van de economische verhoudingen, die in de volgende vijf eeuwen zo'n grote vlucht zouden nemen, waren vóór het einde der dertiende de grondslagen gelegd. Beide producten, die van Middelburg's handelsverkeer in de middeleeuwse periode de kern zouden uitmaken, laken en wijn, worden toen reeds genoemd, de laatste in het oudste stadsrechtprivilege, het laken in het statuut, dat in 1271 aan het Middelburgse koopliedengilde werd verleend. Kooplieden in laken en die in wijn zijn van deze broederschap wel het voornaamste bestanddeel geweest; de lakenhal, later zo'n belangrijk onderdeel in Middelburg's handelsorganisatie en de oudstbekende in ons land, wordt in dit privilege reeds genoemd.

Zo waren, rond het jaar 1300, te allen kant de grondslagen gelegd waarop Middelburg zich in de loop der volgende eeuwen zo uitbundig zou ontplooien. Twee perioden zijn daarbij te onderscheiden. De eerste, in het economische gekenmerkt door het paasieve karakter der handelsbeweging en van de geprivilegieerde stapel, daarnaast door een opmerkelijke universaliteit zowel van de waren, die er werden verhandeld, als van de kooplieden, die aldaar verkeerden, in het culturele door de alleengeldigheid der Katholieke geloofs- en levensleer, vond in Opstand en Overgang haar einde; de tweede, die van brede ontwikkeling van Middelburg's eigen handel in de organisatie der grote handelscompagnieën op Oost en West in het zakelijke, door de cultuur van

Reformatie en Rationalisme in het geestelijke, behield tot het einde der 18e eeuw haar betekenis en haar glans, om in de stormen van de Franse tijd onder te gaan voor goed. Van beide is, uit een algemeen oogpunt, de eerste het belangwekkendst. De aard van zijn toenmalig economisch bestel geeft Middelburg een zeer eigen plaats onder de Nederlandse steden; de verhouding met zijn omgeving, met name in justitieel oogpunt, was anders dan men elders vindt, en de Vlaamse inslag, in de bevolking zowel als in het architectonisch aspect, was hier sterker dan in enige andere stad van het Noorden. De tweede biedt m,nder eigen aard: het beeld van het Middelburg der 17e en 18e eeuw treffen wij ook elders aan, zij het ook dat slavenhandel en kaapvaart daar een minder grote rol speelden als hier het geval was. Doch zo niet uit algemeen oogpunt, voor de stad zelve is zij toch van groot belang geweest. De toen heersende, welvaart immers schiep een beeld, ook een stadsbeeld, dat met de overblijfselen der Middeleeuwen tot in onze tijd, waarin Middelburg niet meer is dan een op zichzelf niet zo heel belangrijke provinciestad, de erfenis en de charme heeft behouden van een groots en belangrijk verleden.

II. DE MIDDELEEUWSE BLOEIPERIODE 14-16e eeuw

Algemeen beeld.

De 14e eeuw begon voor Middelburg met onrust. Reeds in 1290 had de stad, die graaf Floris V trouw had gesteund in zijn moeilijkheden met de Vlaamsgezinde Zeeuwse adel, een beleg door de Vlamingen te verduren gehad; na diens gewelddadige dood in 1296 werd zij andermaal belegerd door Wolfert van Borssele, wiens gezags-aspiraties zij niet wilde volgen. Heer Wolfert zette het beleg niet door, maar in 1303 overkwam de stad erger lot: zij werd door de Vlamingen, die de Henegouwse opvolger van het Hollandse gravenhuis niet konden aanvaarden, na een nieuwe belegering veroverd. De ommuring der stad werd in deze Vlaamse oorlog grotendeels verwoest, doch spoedig nadien weer opgebouwd. Ook de Hoekse en Kabeljauwse twisten lieten Middelburg niet onberoerd. Het stond in de strijd tussen Margaretha van Beieren en haar zoon Willem V in 1351 aanvankelijk aan de kant van eerstgenoemde en moet dus Hoeks worden geacht, doch spoedig steunde het de graaf van wie het belangrijke privileges ontving. In het algemeen al tamelijk onoverzichtelijk wat betreft de groepering der partijen in deze strijd en de motieven, die hen dreven, is de kwestie voor Middelburg, evenals trouwens voor de andere Zeeuwse steden, bij gebrek aan gegevens over de sociale structuur der stad in die dagen onverklaarbaar.

De vervanging van Willem V door zijn broeder hertog Aelbrecht echter bracht Middelburg in 1358 nieuwe strijd, waarin zelfs de abt werd vermoord, Wederom was het een Borssele - thans Aelbrecht's aanhanger Floris -, 'die Middelburg dwars zat. Enige jaren later moest de ruwaard zelf de hoofdstad belegeren, waar men de Vlamingen te hulp had geroepen om haar tegen hem te verdedigen. Doch later kon Middelburg het met deze landsheer uitnemend vinden; hem dankte het belangrijke privileges op economisch gebied, o.a. betreffende het verkeer van Engelsen en Portugezen. En ook de vele verwickelingen, die nadien de dynastieke en politieke wisselvalligheden meebrachten, kwam de stad zonder kleerscheuren door. In de strijd van Jacoba van Beieren met Jan van Beieren en Filips de Goede hield Middelburg op elegante wijze het op de winnende kant: in 1420 werd de Beier, in 1426, na de slag bij Brouwershaven, de Bourgondiër er ingehuldigd. Nadat in de aanvang van diens optreden, in het voorjaar van 1436, zich enige wrijving had voorgedaan, koesterde de stad zich alras in de glans, die van de regering van de grote hertog van het Westen uitging.

Met name na 1440 beleefde zij een bloei, die in 1452 leidde tot het begin van de bouw - naar het voorbeeld van het kort daarvóór voltooide Brusselse - van het beroemde stadhuis, belichaming van de kracht der laatmiddeleeuwse opkomende burgerij, waaraan de oudste generatie der Kelderman's, Andries en Matheus, tot 1458 werkte en waarvoor Mr Evert (Spoorwater?), "der stede meester" (stadsbouwmeester), gesecondeerd door meester Gillis, architect van de landsheer, als de ontwerpers mogen worden gezien 1).

Maar toen Filips' opvolger, Karel de Stoute, in het begin van 1477 aan zijn conglomeraat van landen was ontvallen, bleef ook hier zekere beroering niet uit.

In de loop des tijds had zich uit de bovengenoemde raadsmannen, die aanvankelijk slechts incidenteel werden geraadpleegd, een vast college ontwikkeld, waarvoor in 1448 een ordonnantie werd vastgesteld. Hun aantal werd nu op twaalf gebracht, hun taak ten aanzien van het beheer der stadszaken, naast de bevoegdheid met de wet

(d.w.z. de schepenen) keuren te maken, geregeld. Het college van Wet en Raad had hiermede vaste vorm gekregen; het bestond dus nu uit dertien schepenen (waarvan twee burgemeesters waren) en twaalf raden, en heeft tot het einde der 18e eeuw de stad geregeerd 2).

1) Gereed kwam toen het gothische gedeelte aan de Noordstraat en de gevel aan de Markt, doch zonder de topgevels en met andere ingangen; van de vleeshal werd slechts de helft gebouwd, en alleen van het eerste deel daarvan de verdieping opgetrokken. - Hetgeen ik in "De monumenten van Middelburg" over de oudste bouwgeschiedenis van het stadhuis heb medegedeeld is niet in allen dele houdbaar gebleken. Voordien onbekende, bij de restauratie der ruïnes voor den dag gekomen technische vondsten, gepaard aan een betere interpretatie der rekeningposten [zie Jan Kalf, Wat uit de stadsrekeningen te lezen valt over den bouw van het Middelburgse raadhuis (Huizinga-bundel, 1948, p. 51 vlg.)¹], hebben een enigszins ander en juister beeld opgeleverd, al kan niet worden gezegd dat nu alles opgehelderd is. Geen twijfel is mogelijk t.a.v. vierschaar en raadkamer en de daaraan grenzende bureauruimten: schrijfkamer en kantoor - ook wel vertrekkamertje genoemd - maar de bestemming van de grote zaal boven en die beneden is nog niet geheel duidelijk. De situëring van de lakenhal boven het vleeshuis - een ruimte van 8 m diepte! - lijkt niet aannemelijk; eerder zou ik die in de benedenzaal willen zoeken, die dan als een Middelburgse mercanzia zou hebben gediend. Dat deze hal na de uitbreiding van 1512-1521 boven het, toen twee maal grotere, vleeshuis was staat echter vast.

2) Het werd aanvankelijk bijgestaan door een of meer stadsklerken; in 1451 werd een schoolmeester uit Rotterdam aangezocht of hij "der stede secretaris wezen wilde", maar omdat hij geen "Walsch" kende, ging dat niet door. Drie jaar later wordt Jan die Clerc als eerste fungerende secretaris vermeld. Zijn opvolger, in 1469 opgetreden, werd in 1472 voor het eerst pensionaris genoemd; bij een latere worden beide titels afwisselend gebruikt. Daarna komen beide afzonderlijk voor, maar dat de functies nog weinig gevestigd waren blijkt uit de persoon van Jacob Pietersz. Bisschop, die in 1516 als stadsklerk in dienst kwam, in 1536 pensionaris en secretaris wordt genoemd, en in de rekening van 1537 solliciteur. Na zijn overlijden in 1544 werden de drie functies gescheiden. Toen de verhoudingen zich enigszins gezet hadden kan men de secretaris een administratief ambtenaar noemen, de pensionaris juridisch-politiek adviseur ["le pensionnaire qui parloit pour eux" (Commines)].

In 1560 is sprake van een "conseiller", als hoedanig mr Elbertus Leoninus, de latere kanselier van Gelderland, optrad.

De Wet alleen daarentegen was nu met de behandeling der rechtszaken belast. Tot op zekere hoogte mag men in de oudste helft het patricische, in de jongere het meer volkse deel zien. Maar hoezeer ook na 1448 een- en andermaal „de gemeene poirteren in de wachten" over voor het volk belangrijke zaken, o.a. de accijnzen, werden geraadpleegd, voldaan waren de kleinburgerlijke elementen hiermee niet, en toen door de catastrofe van Nancy de gelegenheid gunstig scheen trachtten zij ook hier hun kans waar te nemen.

De beide schutterijen - die van de handboog of Sint-Sebastiaan en die van de voetboog of Sint-Joris, beide in de oudst-bekende stadsrekening (1365/66) reeds vermeld -, die wij hier voor het eerst, maar niet voor het laatst, in Middelburg's geschiedenis beslissend zien optreden, persten aan de hulpeloze hertogin Maria een regeling af over de verkiezing van 13 raads mannen, die niets zouden mogen ondernemen zonder

medeweten van de dekens der gilden en ambachten, de echte vertegenwoordigers dus van wat wij "het volk" plegen te noemen. Ook tot de nominatie der schepenbank, heilig huisje van het schepen-patriciaat, strekte zich hun ambitie uit. Maar ook deze "demokratisering" der stadsinstellingen hield niet lang stand, en reeds jaren voor Filips de Schone in 1494 de door zijn moeder in nood verleende privileges herriep was ten aanzien hiervan de normale toestand hersteld.

De jaren der voogdij van Maximiliaan van Oostenrijk (1482-1494), die in het Noorden heel wat rustiger voorbijgingen dan in Vlaanderen, dat opstootte in fel verzet, waren wegens de nabijheid daarvan - men denke aan Sluis, laatste toevlucht voor "Hoeks" optreden - voor Middelburg niet zonder gevaar, doch ook dit ging voorbij. De stad wist echter van 's vorsten zwakheid gebruik te maken om de benoeming van de baljuw, die voordien prerogatief van de landsheer was, aan zich te trekken. Maximiliaan's zoon, de jeugdige Filips de Schone, werd in de nazomer van 1494 met pracht en praal ingehuldigd door de stad, die een beter verschiet meende te zien dagen. Teleurgesteld werd zij daarin niet.

De rechtsmacht van haar schepenbank, die zich na 1254 langzamerhand en als ongemerkt had uitgebreid, zowel wat betreft het boetstraffelijke maximum als ten aanzien van het territorium, werd door de aartshertog vergroot. Deze zetelde in het fraaiste vertrek van het stadhuis, als overal gesierd met een laatste Oordeel, dat in 1560 door zekere meester Ghijsbrecht werd geschilderd.

In 1501 werd door hem toegestaan dat de stadsvierschaar, zoals de schepenbank ook wel werd genoemd, binnen de stad en haar jurisdictie (Arnhem) buiten de zitting der Hoge vierschaar - een speciaal college - de volledige criminele justitie zou uitoefenen. En daar de eerste hoge vierschaar, die daarna werd gehouden, tevens de laatste was, kwam Middelburg voor dit territorium althans in het bezit van de hoogste rechtsmacht. In 1517 had de stad nog groter succes: deze bevoegdheid werd nu uitgebreid tot heel Zeeland Bewesten Schelde. En tot de grote verandering in 1574, die het gevolg zou zijn van de Overgang, heeft de stadsvierschaar, onder de titel van 's graven mannen, deze uitgebreide rechtspraak in volle omvang (daarna slechts in beperkte mate) uitgeoefend. Daarnaast sprak zij, sinds 1456, over de openbare wateren van geheel Zeeland recht.

Het hoge-vierschaarprivilege was aan Middelburg geschonken door Karel V, die in Mei 1515 met uitbundig feestbetoon was ingehuldigd. De van de jonge landsheer gekoesterde verwachtingen werden niet beschaamd; met de Rooms-koning bovengenoemd is hij de vorst geweest, aan wie de stad de grootste verplichtingen heeft. In 1518, het jaar van de voltooiing van de in 1506 onder Anthonis en Rombout Kelderman ondernomen uitbreiding en verfraaiing van het door hun voorouders zestig jaar daarvoor begonnen stadhuis ¹⁾, schonk hij Middelburg een nieuw privilege betreffende het bestuur.

1) Begonnen werd met het optrekken van de fraaie toren (wat, gezien de geringe muurdikte van het benedengedeelte, wel niet in de bedoeling van de ontwerpers van 1452-1458 zal hebben gelegen); dit is het ontwerp van Anthonis. Eerst in 1521 kwam dit werk met het aanbrengen van de houten bekroning, in 1560 na een brand vervangen door een helm, gereed. In 1512 begon men met de topgevel aan de Noordstraat en ontving de choertoren zijn elegante beëindiging; onder leiding van Anthonis' zoon Rombout werd tevens de voltooiing van het vleeshuis ondernomen: top aan voor- en achtergevel en

de overwelling. In 1515 was dit werk voltooid; in 1518 werd het laatste der 25 gravenbeelden, door de Mechelaar Michiel Ywijnsz. gehouwen, opgesteld. Met de plattegrond van het Brusselse voorbeeld voor ogen (zie liet boven vermelde artikel van Dr. Kalf p. 73) zou men willen aannemen dat ook hier het voornemen heeft bestaan vier vleugels te bouwen om een binnenplaats; verschillende details aan het gebouw wijzen hierop onmiskenbaar. Vermoedelijk door financiële moeilijkheden vooral is het hier echter nooit van gekomen. Eerst veel later, en keel wat minder aantrekkelijk, werd de rechthoek gesloten.

Ingesteld werd toen het College van de kiezers, welks taak het zou zijn met de twaalf raden de jaarlijkse nominatie op te maken voor de schepbank, die bedenkelijk op een gecoöpteerd en, in strijd met de bedoeling en de voorschriften, min of meer permanent gezelschap scheen te gaan lijken. Tevens konden vreemdelingen nu, indirect, deel verwerven aan het bestuur der stad, overigens alleen voor geboren Zeeuwen toegankelijk; op den duur wisten zij daarin zelfs rechtstreeks door te dringen, en zien wij vreemde namen als de la Palma, de Valladolid e.a. in de regeringslijsten verschijnen. Voor een stad, zozeer op de internationale handel ingesteld als Middelburg, was een privilege als dit van bijzonder belang, en groot was dan ook de prijs geweest, die zij zich voor de verwerving ervan getroostte. Toch wekte deze vreemde invloed verzet. In 1523 wisten de drie schutterijen 1), "desquelles tous ou la plus part des principaulx et notables bourgeois d'icelle ville sont confreres", enige invloed te krijgen in het stadsbestuur.

1). In 1509 was bij beide boogschutterijen nog die van de bus, de kolveniers, gekomen. Deze is in de Patriottentijd ontbonden, maar beide andere hebben, als gezelligheidsverenigingen, het leven gerekt tot in onze tijd.

Maar een overwinning der "democratie" mag men hierin niet zien; de leden der belangrijkste en meest "volkse" gilden, die der schippers en der zakkendragers, werden zelfs met name ervan uitgesloten. Ook in de brede raad, die in het derde kwart der 16e eeuw enkele malen wordt vermeld, waren niet zij, doch wel de regenten der liefdadige instellingen evenals de leiders van de schutterijen en de rederijderskamer vertegenwoordigd.

Ook op menig ander gebied schonk Karel V aan Middelburg belangrijke voorrechten; zijn regeringstijd is wel het hoogtepunt in de middeleeuwse periode van de geschiedenis der stad. Het privilege van de gauge, waardoor de stapel der westerse wijnen er zou worden gevestigd en dat in 1508 voor het eerst was verleend, werd in 1524 uitgebreid en bevestigd; in 1531 stond hij aan de stad toe in plaats van de Arne, die kronkelig was en verzandde, een nieuw havenkanaal te graven, recht naar zee, dat tot 1816 de stad heeft gediend; (nog te onderkennen in het terrein ten Westen van de Nieuwlandse weg in 1540 werden de binnenhavens vergroot en daarna de stad aan de zuidoostzijde - de huidige Kinder- en Korendijk - uitgebreid en versterkt door Italiaanse ingenieurs, o.a. Alessandro Pasqualini. Een ordonnantie op het beleid en de uitoefening der justitie werd in 1548 vastgesteld.

Ook aan wat wij zouden kunnen noemen het dagelijks bestuur over Zeeland kreeg de hoofdstad, in 1544, haar deel toen de lopende zaken werden opgedragen aan een commissie uit de Staten, bestaande uit de prelaat, de zgn. Eerste edele en de magi-

straat der voornaamste stad. In het bestuur van de polder Walcheren had Middelburg, vertegenwoordigende zijn grondbezittende poorters, eveneens als een der drie staten 's lands zitting; trouwens, reeds in 1355 had het aandeel gekregen in het toezicht over de dijkage daarvan. En ook de economische verhoudingen ontwikkelden zich gunstig. Maar onbedreigd was Middelburg's positie toch niet, en met name wierp de meer en meer groeiende macht van de heer van Beveren, die Veere en Vlissingen bezat en er naar streefde ten behoeve van deze zijn steden aan(de hoofdstad een deel van haar handel af te tappen, een schaduw over haar geluk. Tot recht begrip daarvan is het echter nodig, eerst de ontwikkeling der verhoudingen op Walcheren te bekijken.

Reeds bij het bovenvermelde stadsrechtprivilege van 1254 had Middelburg zich de jurisdictie in en langs de Arne verzekerd, en voortdurend streefde het naar uitbreiding van zijn rechtsgebied; in 1498 strekte dit zich tot de Engelse (andere naam voor de Walcherse of Arnemuidse) rede en het Vlakke vóór Rammekens uit. Ook op andere wijze hield Middelburg Arnemuiden onder de duim; het hief er accijnzen en verbood er een bedrijf uit te oefenen, tenzij poorter geworden van de hoofdstad. In 1482 werd zelfs verboden er kraangoed of koopmansgoed op te slaan - dit moest binnen Middelburg worden gebracht -- en er balans te houden. En toen in plaats van het door de zee verzwolgen oude Arnemuiden een nieuw dorp, aan de linkeroever der Arnemonding gelegen, was ontstaan en men aldaar een haven begon te graven, sloeg de schrik den Middelburgers om het hart. In 1493 echter wist de stad van de heer van Vere, die daarmede een sterke troef uit handen gaf, het ambacht Oosthoek in de parochie van Nieuwerkerk of " dat oosteynde van Arnemude" te kopen, waardoor zij er volkomen de macht in handen kreeg. In 1524 stond Middelburg een, overigens weinig belangrijke, "limitatie" op het rigoureuze voorschrift van 1482 toe, doch in 1530 deden de geplaagde Arnemuidenaars een poging zich in rechten tegen de drukkende suprematie der Middelburgse handelsheren te verzetten; tot daadwerkelijk verzet waren zij uiteraard niet bij machte.

Het was in een der vele in deze strijd gewisselde memories, dat de verhouding tussen beide plaatsen door Middelburg zo plastisch werd getypeerd door de vergelijking van de zak: de gesteldheid der stad, heet het daar, "est comme ung sacq, le ventre represente la ville, et la gueulle du sac la place d'Armude, laquelle du sacq toppee la reste seroit inutile et de nul fruyt". Maar ook de andere zijde dezer twee-eenheid wordt genoemd: te Arnemuiden is wel de handelsbeweging, doch te Middelburg het kapitaal en daar wonen de kooplieden, "car il y a telz marchanz en Middelbourg, dont les deux d'icieux font plus de marchandise de leurs propres deniers, que tous les manans d'Armude en ,general". Bij uitspraak van de Grote Raad werd in 1531 de 'opperhoogheid der Arnestad bevestigd en slechts enkele bedrijven werden aan de bewoners van Arnemuiden toegestaan, hetgeen enige jaren later nog wat werd 'uitgebreid, doch een poging, door betaling van een aanzienlijke som gelds van Karel V ontkoming aan het Middelburgse juk te verwerven, faalde. Eerst door de grote veranderingen van na 1574 kreeg Arnemuiden, zoals wij nog zullen zien, zijn kans.

Was aldus Arnemuiden volkomen aan de belangen der hoofdstad dienstbaar gemaakt, minder gemakkelijk overwon deze haar concurrenten Vere en Vlissingen. Deze waren, nadat een poging, in 1441 door Middelburg gedaan, de heerlijkheid Vlissingen te verwerven was mislukt, met Westkapelle en Domburg, in 1453 in één hand gekomen, nl. die van de reeds machtige heer Hendrik van Borssele, die aldus het gebied van Middelburg aan beide kanten omklemde en die hierdoor een positie verworven had, die zwaar van dreiging scheen zowel voor de landsheer als voor de bloei van

Walcheren's oudste en eerste handelsstad. Gevaarlijk scheen het bepaald te worden toen een nazaat, de energieke Maximiliaan van Bourgondië, die kort daarvoor aan de regering was gekomen, ondanks het verbod van de keizer, tussen Arnemuiden en Nieuw-Vlissingen kaaien of havens te mogen maken, in 1545 tot vergroting van Vlissingen's haven overging, aldus zijn naburen en vijanden stellend voor een fait accompli. Noodgedwongen legde Middelburg zich neer bij de bestemming tot vissershaven, doch bleef zich tegen iedere outillage voor andere doeleinden verzetten. Maar de heer van Beveren hield niet af, en in 1549 verzocht hij een nog groter uitbreiding van de Vlissingse haven te mogen doen maken. Heftig verzette Middelburg zich bij de keizer, aan wiens belangen als heer ener keizerlijke stad het appelleerde, en niet zonder succes. De voorgenomen vergroting ging niet door, en 'de verheffing van heer Maximiliaan tot markies van Vere en Vlissingen was vermoedelijk een pleister op de hierdoor geslagen wond. Toen kort nadien, deze ambitieuze nabuur overleed, was het gevaar - voorlopig althans - voor Middelburg geweken. De poging, bij de verkoop van zijn boedel in 1567 het markiezaat te verwerven, mislukte; niet Middelburg doch Filips II werd koper. Maar door de aankoop van de heerlijkheid Welsinghe, grenzend aan het havenkanaal naar zee, wist het zijn positie toch te verstevigen 1).

1) Minder succes had de stad bij haar poging, 28 januari 1560 bij de graaf van Hoorne gedaan, de zetel der admiraliteit van Vere binnen haar muren te krijgen. Ook 9 december 1572 werd hiernaar tevergeefs gestreefd.

Middelburg als handelsstad.

Hoewel het gevaar, dat Middelburg van deze kant had bedreigd, niet geheel denkbeeldig was, was zijn vrees toch niet zonder overdrijving: het economisch leven der stad, hecht gefundeerd als het toen was, kon een stootje velen. Reeds in de 13e eeuw waren hiervoor de grondslagen gelegd; het stadsrechtprivilege van 1217 beschermde de actieve handel der Middelburgers, - wij constateerden reeds in 1103 betrekkingen met Antwerpen -, en tot het laatst der 14e eeuw moet de welvaart der stad hierop grotendeels hebben gedreven. Langzamerhand breidde deze eigenhandel zich uit; in verschillende Nederlandse gewesten - met name in Vlaanderen -, in de Oostzee en vooral in Engeland treffen wij Middelburgse poorters aan. Het Dordtse stapelrecht, dat aan de Middelburgse wijschippers veel last dreigde te veroorzaken, werd in 1304 verzacht en de poorters der Arnestad werden ervan vrijgesteld; in 1355 kwam een andere regeling, die voor de Middelburgers niet ongunstig was. Van vrachtvaart voor vreemde rekening naar Engeland hebben wij een aardig voorbeeld uit 1320; de accijns-'ordonnantie van 1325 vermeldt hun vaart naar de Britse eilanden om wol of vellen.

Op het eind der eeuw echter constateren wij het begin van die ontplooiing van het verkeer van vreemde kooplieden, welke in de middeleeuwse periode de eigen bedrijvigheid ver zou overtreffen en die voor dat tijdperk van Middelburgs economische geschiedenis karakteristiek zou zijn. De oudste gegevens reeds, die ons bewaard zijn, een accijns-ordonnantie, die in 1325 werd ontworpen, meer nog een makelaardijtarief uit het begin der 15e eeuw, tonen ons reeds een verscheidenheid van producten, met name uit Zuid-Europa en de Levant, als men in geen enkele Noord-nederlandse stad aantreft. Even internationaal en universeel, gemeten naar de verhoudingen van de tijd, als de lijst der waren, die in de 15e eeuw te Middelburg werden verhandeld, is ook de enumeratie der kooplieden en schippers, die aldaar verkeerden. Uit aller heren landen kwamen zij naar de Arnestad: Duitse en Nederlandse Hanzeaten, Fransen,

Spanjaarden en Portugezen, Italianen, Schotten en vooral Engelsen treffen wij reeds vóór 1400 te Middelburg aan. In kleiner afmetingen vertoont zich hier het beeld, dat eerst Brugge en later Antwerpen op zoveel machtiger schaal te zien geven.

Evenals deze steden gelegen bij het punt, waar de toenmalige Europese scheepvaart- en handelswegen elkaar kruisten, maakte Middelburg in de late Middeleeuwen deel uit van het "economische landschap", dat de Scheldedelta in de vierhoek Brugge-Antwerpen-Bergen-op-Zoom-Walcheren (want ook Vere en Vlissingen behoorden hiertoe) vóór 1572 heeft gevormd. Met Arnemuiden en de daarvóór gelegen rede - thans sinds eeuwen door inpoldering vruchtbaar bouwland, maar in de 16e eeuw het centrale punt van de scheepvaart van Noord-West- Europa - was de Arnestad toen a.h.w. de voorhaven der beide metropolen, die zij diende door overlaadbedrijf. Daarnaast echter heeft Middelburg toen ook zekere zelfstandige aantrekkingskracht op de vreemde kooplieden en schippers uitgeoefend: de Engelse wol- en lakenstapel was hier in de 14e en 15e eeuw intermitterend gevestigd, voor de westerse wijnen werd het in de 16e eeuw de grote opslagplaats in deze landen, en ook ten aanzien van liet uit de Atlantische havens aangevoerde zout ontwikkelde het eigen betekenis.

Hoewel men mag zeggen dat de laatmiddeleeuwse periode der Middelburgse handelsgeschiedenis door de stapelgedachte wordt gekenmerkt, is daarin toch onderscheid te maken. Tot het midden der 15e eeuw overwoog het stapelprivilege, eenzijdig verleend, nadien het stapelverdrag, contractueel, dus tweezijdig, vastgelegd. Ook voordat, in het begin der 15e eeuw, een algemeen stapelrecht aan de Arnestad werd toegestaan, hebben vreemde kooplieden er hun stapel gehouden.

In 1337 vestigden de Engelsen in de strijd om Brugge hun wolstapel te Middelburg, doch evenals in 1348 was dat slechts van korte duur; in 1347 besloot ook het Schotse Parlement daartoe. Moeilijkheden in Vlaanderen, de grote afnemer van de Engelse wol, brachten de koning van Engeland er toe in 1383 de stapel van Calais, waar hij sinds 1363 was gevestigd, weer over te brengen naar Middelburg, en zes jaar lang mocht de stad zich thans verheugen in de voordelen, daaraan verbonden. Hertog Aelbrecht, die Middelburg gaarne steunde in zijn strijd tegen Brugge, had zich gehaast aan de Engelse kooplieden uitvoerige voorrechten te geven. O.a. werd hun daarbij berechting in onderlinge geschillen over schuld en andere civiele zaken door hun eigen gouverneur toegestaan, evenals in 1390 aan de Portugese natie, die tijdelijk Brugge was ontweken; wij treffen hier het oudste voorbeeld voor Middelburg aan van het beginsel der exterritorialiteit, dat karakteristiek is voor de internationale handelssteden in de Middeleeuwen.

Van jaar tot jaar werden de privileges der Engelsen bevestigd; in 1387 werden ook laken en lood als stapelgoed aangemerkt, doch in 1388 keerden de stapelaars terug naar Calais, en slechts af en toe werd nadien een hoeveelheid wol van enige betekenis te Middelburg gewogen. Maar spoedig werd de stad het centrum in de Nederlanden van de handel in Engelse lakens, waarvan de vervaardiging juist was opgekomen. In 1392 verleende hertog Aelbrecht aan de lakenkooplieden, de voorlopers der latere Merchants Adventurers, een privilege; in 1404 zijn zij stellig in Middelburg gevestigd. Zij deden er zaken met Hanzeaten, vooral Keulenaars, wier wijn zij ruilden voor hun lakens - omstreeks 1417 deed de beroemde kersay zijn intrede in het Middelburgse handelsverkeer -, Genuezen en anderen. Maar zonder doornen was hun pad ook hier geenszins, en behouden zou Middelburg deze stapel niet. Het snel opkomende Antwerpen, dat meer voordelen bood dan de betrekkelijk kleine Middelburgse markt, trok hen sterk aan, en tegen het midden der - eeuw, toen de Honte beter bevaarbaar was geworden, verhuisden de Engelse lakenkooplieden naar de Scheldestad.

Werd dus reeds in de 14e eeuw Middelburg door vreemde naties afzonderlijk als stapelplaats uitverkoren en wilde het op het einde dier eeuw een ogenblik schijnen, of het als vestigingsplaats van verscheidene koopmanskolonies een meer universele betekenis zou krijgen, de fortuin is ongewis en op deze Kansen kon het niet bouwen., Naar middeleeuwse trant streefde de stad er naar een algemeen stapelrecht te verwerven, waardoor het de langs Walcheren varende schepen zou kunnen dwingen binnen haar muren te komen lossen of overladen. Zij vond gereede steun bij de landsheer, wiens (fiscale) belangen met de hare hand in hand gingen. In 1405 verleende Willem VI aan Middelburg het privilege, dat geen goederen mochten worden overgescheept voor het land van Walcheren, tenzij zij eerst zouden worden opgeslagen binnen de stad; het te betalen recht, pondgeld of cancelioen, zou door beiden worden gedeeld. In 1433 werd dit privilege door Filips de Goede nog uitgebreid door de bepaling dat alle schepen, die de Wielingen of het Veergat binnen kwamen, voor zover zij niet van zijn onderdanen waren, last moesten breken binnen Middelburg.

Maar door de mogelijkheid - sanctionering overigens van een reeds opgekomen gewoonte - de stapelplicht af te kunnen kopen, bevatte dit de kiem der ontbinding in zich. Bovendien, dit stapelrecht was te laat gekomen en had in zijn oorsprong toch iets te kunstmatigs, dan dat het zich in volle kracht heeft kunnen ontwikkelen., Door de mogelijkheid van afkoop (compositie) geraakte het langzamerhand in verval, en in 1445 deed Middelburg er dan ook afstand van. Aan de stapelperiode in meer formele zin kwam aldus een einde; voor de stapelpolitiek kwam nu het transitobedrijf op de wereldberoemde Walcherse rede in de plaats. Doch ook nadien heeft het aan de stapelverhoudingen in ruimere zin niet ontbroken: ten aanzien van de westerse wijnen streefde Middelburg stapelaspiraties na en heeft het in ieder geval zich van de feitelijke stapel meester weten te maken, en met bijna alle vreemde "naties", die de stad bezochten, werden voor korter of langer tijd contracten gesloten, waarbij zij zich tot vestiging aan de Arne verbonden.

In 1521 deed Middelburg bij Karel V een poging de stapel te verwerven der westerse waren (wijn, weed, ijzer, olie en zuidvruchten), waarvan men verbetering van de als slecht ges hilderde toestand der stad verwachtte, doch succes heeft het daarmee niet gehad. Ook een in 1549 herhaalde poging liep op niets uit. Maar al slaagde de Arnestad er niet meer in, een algemeen stapelprivilege machtig te worden, ten aanzien van een der belangrijkste westerse waren, de wijn, lukte dat wel.

In de loop der 15e eeuw hadden de Bretons in toenemende mate dit product van Zuid-West-Frankrijk van Bordeaux en La Rochelle naar Walcheren gevoerd; naast hen kwamen, in de 16e eeuw, ook Hanzeaten en Waterlanders met Franse, en ook wel Spaanse, wijnen. Maar hoezeer de Arnehavens hun voorkeur hadden, de concurrenten, met name de heer van Beveren en die van Bergen op Zoom, zaten niet stil, en van beide was de eerste wel het gevaarlijkst. Wat is begrijpelijker dan dat Middelburg zich door een stapelprivilege zocht te dekken? En de landsregering was het hierbij gaarne behulpzaam. In 1508 had zij, op centralisatie van de wijnhandel ook in het belang harer geldmiddelen bedacht, bepaald dat niemand enige westerse wijn zou mogen verkopen eer die gegaugeerd, geroeid en gemeten zou zijn "ter naester craene", en door de centrale positie, die Middelburg in het Walcherse handels- en scheepvaartleven innam, bleek althans op den duur hier handhaving van een wijnkraan mogelijk. Zo niet wettelijk, verwierf -de Arnestad dan toch feitelijk de stapel der westerse wijnen.

Evenwel niet zonder strijd. Haar beide bovengenoemde concurrenten, maar ook Zieriksee, Antwerpen en zelfs het verre Amsterdam zaten haar dwars. Doch trouw steunde Karel V Middelburg in deze strijd; in 1524 werd het plakkaat opnieuw afgekondigd en toen, in 1538, de heer van Bergen op Zoom een heroïeke poging deed de wijnvloot van La Rochelle naar zijn haven te lokken, werd hij door de vergramde keizer zelfs gedwongen vergiffenis te vragen voor zoveel stoutheid! Gevaarlijker nog was het streven van Zieriksee dat in 1546, onder zekere beperkingen, aandeel kreeg in de overslag der Franse wijnen, wat echter spoedig daarna werd verzacht. Voor en na echter bleef, dank zij haar ligging en betekenis, de Arnestad het doel van misschien dan niet alle, maar dan toch van de meeste Franse wijnschippers en wijnkooplieden. Toch liet de stapelgedachte het stadsbestuur geen rust, en in 1556 rekwestreerde het weer bij de regering, doch vermoedelijk zonder succes. Maar kort daarop verkreeg het langs rechterlijke weg, wat langs administratieve niet was gelukt. Een sinds jaren hierover met Antwerpen slepend proces werd in 1559 door de Grote Raad in voor de Middelburgers gunstige zin beslist, en rigoureuus heersten zij nu over de Honte, die met uitleggers werd bewaakt. Toch behield de Scheldéstad een belangrijke plaats in de wijnhandel.).

Uit rekeningen van de aanvoer van westerse wijn, enige jaren nadien opgemaakt, blijkt dat driekwart van de wijn, in de Nederlanden aangevoerd, naar de Arnehavens werd gebracht. Maar door de gebeurtenissen van 1572 en volgende jaren stortte heel het Middelburgse handelssysteem in, en in de latere periode van hernieuwde bloei had de wijnhandel er slechts ondergeschikte betekenis.

Van de stapelovereenkomsten, met vreemde "naties" gesloten, worde het eerst die met de Schotten vermeld, wel niet het belangrijkste voor de Middelburgse economie, doch het meest frequent. Terwijl vóór 1450 wel sprake was van verplaatsing van de stapel van Brugge naar hier, doch zonder kennelijk resultaat, hadden de Schotten van 1468 tot 1470 en van 1478 tot 1483 officieel hun zetel binnen Middelburg, en ook van 1501 tot 1506 hielden zij er hun "hantieringe van coopmanscap". Maar hoewel in 1522 - overigens niet van harte! - de stapel er nog eenmaal neerstreek, winnen kon Middelburg op den duur de Schotten niet, en in 1541 wist Vere hen, voor eeuwen, aan zich te binden. Als keizerlijke stad was Middelburg voor hen minder 'aantrekkelijk, daar zij dan in oorlogstijd aan allerlei belemmeringen voor hun handel met Frankrijk, 's keizers eeuwige tegenstander, waren onderworpen. Maar toch bleven zij ook nadien Middelburg bezoeken, al lukte het niet meer hen tot blijvende vestiging te verleiden., Want hier alleen konden zij zich van de nodige retourlading voorzien: ijzer, wijn, zuidvruchten en producten des lands, die zij in ruil voor hun wol, vellen en zalm via Vere naar hun vaderland voerden.

Het verkeer der Engelse kooplieden binnen Middelburg moet in deze latere periode meer nog dan in de oudere, toen zij wel niet uitsluitend, maar toch bij voorkeur deze stad bezochten, worden gezien als onderdeel van hun bedrijvigheid in de Scheldedelta. De beroemde jaarmarkten te Antwerpen (Pinksteren en Bamis (1 October)) en te Bergen op Zoom (Koude en Paasmarkt) trokken hen het meest, doch af en toe, o.a. in 1508, hielden zij ook te Middelburg hun "Bergee" of Bamismarkt; de Arnestad was dus althans in die jaren ingeschakeld in dit Brabantse marktsysteem. Maar hoezeer de Merchants Adventurers Middelburg bij tussenpozen bleven bezoeken - er wordt zelfs melding gemaakt van hun kapel - tot blijvende vestiging schenen zij niet te bewegen. In 1512 echter wist Middelburg hen door een uitvoerig contract aan zich te binden. Tweemaal 's jaars zouden zij "naciewijs" binnen Middelburg verkeren,

waartegenover door het stadsbestuur, verheugd zijn hardnekkig streven eindelijk met succes bekroond te zien, een reeks van voordelen werd toegestaan: eigen justitie, behalve in criminele zaken, gunstige regeling van balans, linnen- en wollemaat, verschaffing van bedrijfsruimte en vrijheid van het gebruik van vouwers, plooiers en pakkers van de lakens. Uitzitten deed de natie de overeengekomen periode echter niet. Daar "proffijt hier niet en was, overmits dat veele diversche coopmanscepen, hemluyden dienende, hier niet gebracht en wierde" - de oude klacht! - en velen hunner de lucht van het land niet konden verdragen - nog lang een grief tegen Zeeland! - verzochten de Merchants annulering van het contract, en in 1518 duiken zij weder te Antwerpen op. Wel lonkte Middelburg nadien nog menigmaal naar hen en soms naar het leek niet zonder succes, maar noch de laken-, noch de wolstapel, die in 1558 het voor Engeland verloren Calais moest verlaten, kwamen vóór 1572 er terug. Individueel echter bleven ook zonder contract Engelse schippers en kooplieden de Arnehaven bezoeken.

Ook de Hanze was van officiële vestiging te Middelburg niet geheel en al afkerig wanneer door economische of politieke omstandigheden het haar elders niet meer beviel. In 1452 werd overwogen althans van zware goederen, als hout, pik, teer, as enz., de stapel te Middelburg te houden; in 1518, toen moeilijkheden met de Schotten hun het verkeer te Vere, hun hoofdverblijf in deze omgeving, onaangenaam maakten, zochten zij de vriendschap der Arnestad, doch resultaat schijnt dit toch niet te hebben gehad. En in 1562, toen Middelburg in de meest welsprekende termen zijn ligging aanpreef, gingen zij op het zoet gefluit van de vogelaar niet in. Doch ook zonder stapel hebben, voor en na, Hanzekooplieden de Middelburgse markten bezocht. Daarnaast lieten zich enkele Skandinaviërs hier zien. Talrijker echter dan de kooplieden waren in de Arnehavens de schippers uit het Oosten. Zij voerden de producten der Oostzee aan, die vandaar naar Engeland en het Westen Werden verhandeld, doch het belangrijke vervoer van graan naar het Iberisch schiereiland ging "butenomme", d.w.z. zonder de bemiddeling der Walcherse rede. Op hun terugweg brachten zij een deel der westerse waren, zout vooral van de Franse en Portugese winplaatsen, hierheen en vervolgens huiswaarts.

De Bretons - over hun wijntransport spraken wij reeds - hebben in die zoutaanvoer eveneens een groot aandeel gehad. Sinds in 1445 de eersten hunner het anker uitsloegen voor Arnemuiden, hebben vele honderden koers gezet naar de Walcherse rêe - hun aantal beliep in het topjaar 1533/34 niet minder dan 815 -, vaak meermalen per jaar. Tot Madeira en de Canarische eilanden strekte zich hun nautische bedrijvigheid uit, doch noordelijker dan Walcheren kwamen zij niet. Hun retourlading bestond, behalve uit scheepsbouw materiaal uit het Oosten, dat zij vermoedelijk naar Spanje brachten, uit gedroogde vis en haring, gezouten met het mede door hen aangevoerde en in Zeeland gezuiverde zout.

En hoewel ook Vere en zelfs, in 1511, Zieriksee hen trachtten te vangen, bleven zij trouw aan Middelburg dat hun ter wille zich allerlei opofferingen getroostte; in 1519 werd over en weer een handelsverdrag gesloten. De crisis van 1572 maakte aan deze belangrijke Bretonse scheepvaart vrijwel een eind; na het herstel was zij van zeer geringe betekenis, en omstreeks 1645 hield zij geheel op.

De Bretons waren eerst sinds 1491 onderdanen der Franse kroon, maar ook uit het oude Frankrijk kwamen schippers en kooplieden naar Middelburg en Arnemuiden, de schippers van de Noordfranse en Normandische kustplaatsen en van de zeedorpen der Vendée, de kooplieden vrijwel uitsluitend uit de wijnsteden La Rochelle en Bordeaux.

De Normandische schippers brachten tarwe van de Somme en wijn, die van de Vendée wijn en zout. Wij vinden een- en andermaal van privileges of gunstbewijzen gewag gemaakt, die hun werden verleend; in 1539 kaapte Middelburg de heer van Bergen de "natie" van La Rochelle voor de neus weg, en tot 1556/7 vermelden de stadsrekeningen de jaarlijkse bijdrage, aan hun stadhouder betaald.

Het langst van allen hebben de Spanjaarden in de Arnestad geresideerd; van 1505 tot 1564 was, onder vallen en opstaan, de Andalousische "natie" er gevestigd. De eigenlijk gezegde Spaanse "natie", d.w.z. die van Castilië, trachtte de regering van Middelburg wel weg te trekken van Antwerpen, waarheen zij, Brugge verlatend, in 1488 was getogen, doch zich niet recht thuis scheen te voelen, maar tevergeefs. Niettemin verbleven velen hunner gaarne in de Arnestad waar zij zelfs, zoals wij boven zagen, door het achterdeurtje van het College van de kiezers, in de regering wisten te geraken. Ook met de "natie" van Biscaye stond Middelburg op goede voet. Koene bouwers van de zee als de Bretons, brachten zij uit de havens van Noord-Spanje vooral ijzer en wol, welke laatste in de 16e eeuw in de Nederlandse lakennijverheid steeds groter betekenis kreeg. Brugge was daarvoor de stapel gebleven, doch daar de grote Spaanse schepen de meer en meer verzandende haven der oude metropool niet konden bevaren, werd de kostbare lading op de Schelde overgeladen in de heuden der schippers van Middelburg-Arnhemuiden en Brugge. Naar de trant der middeleeuwse bedrijfsorganisatie werd hiervoor een regeling, de zgn. voorlading, vastgesteld. Het oudst bekende voorschrift hierover dateert van 1470, het laatste van 1568. Uit Zuidspaanse havens voerden de Basken wijn, olie en zuidvruchten aan, maar meer nog dan zij en de Bretons hebben Hanzische en vooral Waterlandse schippers dit verkeer bemiddeld. Als retourlading moeten vooral producten der Nederlandse textielnijverheid, met name Rotterdamse lakens worden genoemd; daarnaast scheepsbouwmaterialen uit de Oostzee en haring, en ook toen reeds boter en kaas.

Ook de Portugezen hebben, doch korte tijd, binnen Middelburg hun stapel gehouden. In 1525 slaagde de stad er eindelijk in hen te bewegen van Antwerpen naar de Arne over te komen, maar moeilijkheden met de tollenaar inzake het gewicht der door hen van Madeira aangevoerde suikerkisten verdreven hen weer naar de Scheldestad, tot groot nadeel van de haven van Arnhemuiden, waar in 1528/9 niet minder dan 208 Portugese schepen binnen waren gevallen. Enige jaren later lieten zij zich weer vangen, doch van veel belang is nadien het Portugese verkeer voor de Arnehavens niet meer geweest. Toch had dit voor het Middelburgse handelsleven zijn waarde. Bijzonder waren hun producten: behalve zout uit de pannen bij Setubal, kurk, zuidvruchten (met name vijgen), een enkele maal ook specerijen, waarbij wij de grote naam Fugger ontmoeten, al waren hierbij anderen meer als vervoerders werkzaam dan de Portugezen zelf. En door zijn koloniën bracht Portugal Middelburg in verbinding met buiten-Europese gebieden. Madeira noemden wij reeds; in 1566/7 ankerde zelfs een schip uit Brazilië voor de Arnhemuidse rêe.

Tenslotte de Italianen. Ofschoon weinig talrijk, was het verblijf der schippers en kooplieden uit Genua, Florence en Venetië voor het beeld, dat het Middelburgs-Arnhemuidse handelsleven in de 15e en 16e eeuw toonde, van groot gewicht. Het voltooide het internationaal karakter ervan en gaf, misschien ook door de zeldzaamheid hunner verschijning, er een schier exotische tint aan. Aluin, product van de Kerkelijke Staat, en specerijen vormden hun lading. Het talrijkst waren nog de Venetianen. In 1470 werden zij geweldig onthaald - wel niet zonder reden, althans niet zonder hoop -, en in 1558 leek de kans groot de gehele "natie" met haar malvezij

(een wijnsoort) en andere goederen van Engeland naar de Arnestad te krijgen, doch het vermoeden is gewettigd dat ondanks de grote beloften de Leeuw van San Marco zich niet heeft laten verlokken,

Even bijzonder als de "naties", die de Middelburgse markten en havens in deze tijd bezochten, en als de waren, die er werden verhandeld, waren de beroepen der personen, die bij de omslag dier waren hun medewerking verleenden. Waarden, makelaars en factors treffen wij in alle middeleeuwse handelssteden aan, en schippers, hetzij voor het overlaadverkeer (hier de heude-lieden voor Antwerpen en Brugge), hetzij varende naar overzee, zijn in een haven een gewoon verschijnsel. Maar ballasters (die zand haalden van de platen in de Schelde voor de schepen zonder lading), wijslepers, haringpakkers, "kraankinderen" en "balanskinderen", houtbrekers en houttuiners geven een sprekend beeld van de diversiteit van het toenmalige Middelburgse bedrijfsleven aan de havenkant. En de kurktellers en de pakkers van het fruit (d.i. zuidvruchten) vormen in het geheel dier beroepen een schier exotische noot. Wel zeer ver zijn wij hier van het vermaarde begrip der "geschlossene Stadtwirtschaft"! Toch ontbraken ook de typisch-middeleeuwse karaktertrekken geenszins; de bovengeschetste stapelaspiraties en de verhouding tot Arnemuiden zijn daarvan het bewijs.

Omtrent de relatieve betekenis, die het Middelburgs-Arnemuidse handelsleven in die periode heeft gehad, staan ons door een gelukkig toeval enige gegevens ten dienste. Uit de rekeningen van de uitvoer 1543-1545 nl, weten wij, dat 83% van de uitvoer uit de Nederlanden liep over het "economisch landschap" de Scheldedelta. Antwerpen had daarvan niet minder dan 93% voor zijn rekening; Middelburg-Arnemuiden volgde op verre afstand met 4% - de cijfers voor Arnemuiden zijn geregeld hoger dan die der hoofdstad -, doch lieten alle andere ver achter zich. Bergen op Zoom, dat voor de Arnesteden soms niet zonder gevaar geleken had, was toen reeds over zijn hoogtepunt heen, evenals Brugge, maar het aandeel van beide door de heer van Beveren beheerste steden Vere en Vlissingen was op zich zelf niet zonder betekenis. Toch was van dit onderdeel de twee eenheid Middelburg-Arnemuiden onbetwist de eerste. En niet alleen de belangrijkste maar ook, zoals wij hopen duidelijk te hebben gemaakt, evenzeer de bijzonderste. In de stormen van de Geuzentijd ging dit alles in korte tijd teniet, doch na de Overgang herrees het economisch leven van Middelburg, zij het in geheel andere verhoudingen en vormen, opvallend spoedig tot nieuwe luister.

Hoewel van de economische aspecten van het middeleeuwse Middelburg de handel ver uit het belangrijkste was, moet toch ook aan de nijverheid een enkel woord worden gewijd. Van de meekrapnering vinden wij reeds in de oudste stadsrekening (1365/66) melding gemaakt, toen een meedemolen werd genoemd. Meede-reders werden in 1412 door het stadsbestuur voor zich bescheiden, keurmeesters er van worden in 1503 genoemd., Van groot belang was dit bedrijf echter niet. Zoals ook elders in die tijden was de lakennijverheid de voornaamste industrie, al zinkt haar betekenis hier bij die in tal van andere steden in het niet. In het begin harer ontwikkeling vinden wij deze industrie in het boven genoemde gildestatuuat van 1271. Wel kunnen wij dan reeds een vrij vergevorderde arbeidsverdeling constateren, maar het handwerk is nog de organisatievorm van het bedrijf. Een aanloop is te constateren naar het huisindustriële systeem, waarbij voor rekening van anderen wordt gewerkt; eerst in de volgende eeuw echter zou dit proces tot volledige ontwikkeling komen. In 1285 is van arbeidsmoeilijkheden sprake, maar van groot belang is de lakennijverheid hier in de 13e eeuw nog wel niet geweest; in de accijnsbrief van Haarlem van 1274 komen de lakens uit Zeeland - ook Zieriksee en

Reimerswaal hadden wat draperie - pas in de Kaatste plaats; zij golden slechts de helft van die uit Vlaanderen en Brabant. De 14e eeuw zag de Middelburgse lakennijverheid tot verdere ontwikkeling komen. In 1323 werd door verbod van verkoop van buitenlands laken de stedelijke draperie ten eerste bevorderd, die op geheel Walcheren als afzetgebied kon rekenen. In 1351 werd haar een privilege verleend, waardoor de stedelijke industrie tegen de concurrentie van het platteland werd beschermd; vier jaar later werd dit herhaald, doch ook de andere steden van Walcheren in de uitzondering begrepen. Het accijnsopstel van 1325 vermeldt de lakenloden, doch bevat geen bedrijfsrechtelijke regeling; een latere toevoeging spreekt van drapeniers, doch ook van elders is ons evenmin over de organisatie der Middelburgse draperie in de 14e eeuw iets bekend.

In de stadsrekening 1365/66 was sprake van een (verloren) ordonnantie op de draperie. De keuren van c. 1400, die Posthumus, *Geschiedenis van de Leidsche - lakenindustrie* I p. 17 vermeldt (zie ook mijn artikel in *Archief Zeeuwsch Gen.* 1918 p. 55), zijn later gebleken van Bergen op Zoom te zijn geweest.

In de 15e eeuw nam zij evenmin toe, en zo weinig werd haar product geacht dat de stadsregering er niet eens haar leden en ambtenaren mee kleedde, doch de daarvoor benodigde lakens geregeld in Vlaanderen deed aankopen. In 1481 werd naar Brabant gezonden om een ordonnantie op de lakenververij, doch verder is hierover niets bekend. Ook in de eerste helft der 16e eeuw vinden wij de lakennijverheid vermeld. Naar Leuven werd in 1504 gezonden om een ordonnantie; in 1516 vertoefde een Leids drapenier hier om "instructie ende instel te maken van de draperij" en werd naar Holland gezonden om een ordonnantie; in 1525 wordt zelfs het gilde van de draperie genoemd. Een drapenier uit Diksmuiden deed in 1528 avances aan de stadsregering, doch evenmin met succes. En vermoedelijk mag men aannemen, dat deze tak van nijverheid het midden der 16e eeuw niet heeft overleefd.

Toen kwam, vooral in Arnemuiden, in deze periode economisch deel van Middelburg, de pan- en keetnering op. De pannelieden, die zich bezig hielden met de raffinaderij van het uit Frankrijk aangevoerde zout, worden reeds in 1524 genoemd; in 1547 en 1553 werd voor hen een ordonnantie vastgesteld waaruit wij zien, dat ook vrouwenarbeid in dit bedrijf voorkwam.

Ook de haringvisserij was, in de eerste helft der 16e eeuw, voor Middelburg van betekenis. Van de "plaats, daar men den haring legt" (de Haringplaats), wordt reeds in 1525 melding gemaakt. In volgende jaren werden ordonnanties vastgesteld op haringvaart zowel als het pakken van de haring; voor het laatste werd in 1565 wederom een uitvoerige ordonnantie vastgesteld. In verband hiermee namen ook de kuipers in het Middelburgse bedrijfsleven van die tijd een belangrijke plaats in.

Middelburg als abdijstad.

Nam Middelburg dus als handelsstad in zijn middeleeuwse periode een uitzonderlijke positie in, ook als "abdijstad" bekleedt het onder de Nederlandse steden een wel is waar niet unieke, maar toch wel bijzondere plaats. Maar terwijl wij over de economische verhoudingen uitnemend en uitvoerig zijn gedocumenteerd, zijn de gegevens over de verhouding tot de Abdij, onder wier vleugelen de stad zich heeft ontwikkeld, uitermate schaars; men zou haast kunnen zeggen dat heel onze kennis daaromtrent zich bepaalt tot een geschil over het kopen van wijn en het gebruik der brug vóór het klooster uit 1232 en tot een klacht over het tappen van wijn door de vrome bewoners daarvan zonder de daarvoor verschuldigde accijns te hebben voldaan

uit 1417!

Ook over de geschiedenis der Abdij is maar weinig bekend. Wij vernemen dat het, aan Maria gewijde klooster omstreeks 1100 door seculiere geestelijken, vermoedelijk uit de abdij van Voormezele, in Vlaanderen, zou zijn gesticht, en in 1122 of 1123 door reguliere kanunniken vandaar zou zijn bezet, die in 1128, ter bestrijding van de ketterij van Tanchelmus, door Witheren der kort daarvoor gestichte Praemonstratenser orde uit Antwerpen werden vervangen. Of toen, of zelfs al daarvoor, zoals de kroniek van Voormezele beweert, het klooster tot abdij is verheven, staat niet vast; zeker echter is dat Walterus (1130-1152) de eerste Praemonstratenser abt is geweest en de verheffing dus stellig in de eerste helft der 12e eeuw heeft plaats gehad. Naar buiten heeft deze Abdij, over wier inwendig leven uiterst weinig bekend is, zich voorspoedig ontwikkeld; in de volgende eeuwen werd zij een geweldige macht, wereldlijk zowel als geestelijk. Het collatierecht en vooral haar toenemend grondbezit, in het bijzonder op Walcheren - met name onder Oostkapelle, waarvan de abt ambachtsheer was en waar hij, reeds in 1275, het kasteel Westhove in eigendom had - breidden haar machtspositie zeer uit. Tot in Holland, met name het Westland, strekte haar invloed. Ook in Vlaanderen bezat zij grond, o.a. waarop in 1468 het stadje Middelburg, naar zijn plaats van vestiging genoemd, werd gebouwd.

Aan haar grondbezit was het te danken, dat haar hoofd (de prelaat) lid was der Staten, waarvan hij aanvankelijk als ambachtsheer deel uit maakte, en, door het dijkgraafschap van de Vijfambachten, van het bestuur over Walcheren, in welke functies hij grote invloed uitoefende. Ook in de Staten-Generaal werd hij wel geciteerd.

Vele en daaronder ongetwijfeld belangrijke abten hebben in de loop der eeuwen de Abdij bestuurd; slechts van enkele hunner is wat meer bekend dan de naam. Een uitzondering mag worden gemaakt voor Maximiliaan van Bourgondië en Nicolaas de Castro. De eerste, abt van 1518 tot 1535, 'bastaardkleinzoon van Filips de Goede, bracht niet alleen de grote naam van zijn geslacht aan de Abdij, doch heeft als maecenas een rol gespeeld; hij protegeerde Jan van Mabuse, wiens kruisafneming de Koorkerk sierde tot de brand van 1568 1), en zal als bouwheer van de nieuwe refter - thans Statenzaal - en misschien van de kruisgang mogen worden beschouwd. Nicolaas de Castro, in 1559 tot abt gekozen, werd in 1561 tot bisschop benoemd toen de Abdij bij die instelling der nieuwe bisdommen, waartoe de Paus op verzoek van Filips II had besloten, werd geïncorporeerd bij de mensa episcopalis van de bisschop van Middelburg. Maar hij, die voor haar bouwgeschiedenis grote betekenis heeft gehad, was niet alleen de eerste, doch ook de laatste fungerende bisschop van Middelburg.

Toen hij in Mei 1573 stierf 2) werd de stad reeds bijna een jaar belegerd door de troepen van Prins van Oranje, aan wie zij zich negen maanden later overgaf. Het lot van het aloude klooster 3) was daarmee bezegeld; als zetel van het gewestelijk bestuur van Zeeland ging het abdij complex de tweede periode zijner geschiedenis in totdat de ramp van 17 Mei 1940 daaraan voorlopig een einde maakte.

1) Dat ook een schilderij van Rogier van der Weyden hier werd aangetroffen, zoals Swaving, Catalogus Sted. Museum van Oudheden te Middelburg (1910) p. 31 zegt, is onjuist; het stuk hing in de kerk van Middelburg in Vlaanderen.

2) Na het overlijden van De Castro nam de vicaris Jan van Strijen de functie waar; hij werd in 1575 tot bisschop benoemd en in 1581 als zodanig te Namen gewijd, doch heeft zijn zetel nooit kunnen innemen,

3) Behalve de Abdij, het klooster bij uitstek, waren er in de Middeleeuwen te

Middelburg acht kloosters, nl. zes voor mannen: dat der Augustijnen, der St-Jansheren, der Duitse Heren, der Begarden, der Minderbroeders en der Cellebroers of Alexianen, en twee voor vrouwen, de kloosters Bachten's graven stene en Bachten's graven hove. In dit verband moge, hoewel formeel geen klooster, ook het begijnhof worden genoemd, dat reeds in 1254 bestond.

Beter dan over de geschiedenis der Abdij als zodanig zijn wij ingelicht over die van de ontwikkeling van haar bouw. Deze vertoont duidelijk de sporen van haar oorsprong, Vlaanderen. Ten aanzien van de oudste toestand der abdijgebouwen is weinig bekend en een 'gesloten voorstelling kunnen wij er 'ons niet van maken De veronderstelling van Dommisse, door mij in "De monumenten van Middelburg" gevolgd, dat het oudste deel zich zou hebben bevonden tegenover de Giststraat, waar de abtswoning werd gezocht, wordt door de architect der restauratiewerken, Ir De Lussanet, niet gedeeld 1).

Inderdaad is geen enkel bouwfragment uit de oudste tijd, dus rond 1100, ter plaatse aangetroffen, doch het blijft niettemin de vraag of daaruit mag worden geconcludeerd dat er nooit iets van dien aard zou zijn geweest. Wel echter zijn ter hoogte van de (latere) kloostergang (Muntplein), waar Dommisse de eerste uitbreiding zocht, inderdaad fragmenten gevonden, die tot de 12e eeuw teruggaan : de tufstenen oostwand van de kelder onder de voormalige Statenzaal aan de Groenmarkt, de fundering van het koor der oudste kapel, gelegen binnen de omtrek der latere Koorkerk, die bij de restauratiewerken en opgravingen in 1941 bloot is gekomen. Ook de oostelijke muur van de ruimte boven voornoemde kelder - oorspronkelijk misschien kanunniken- woning, in ieder geval reeften -, waarin een reeks van acht romaanse vensters, wordt door ir Meischke 2) op de 12e eeuw gesteld.

Wat jonger, vermoedelijk uit het tweede kwart der 13e eeuw, moet de bovenbouw der oude kapel zijn geweest, waarvan sporen der muraalbogen en een fragment van een rondboogvenster in het huidige muurwerk nog zichtbaar zijn 3).

1) Zie diens beschouwingen in Forum 1950 p. 404 vlg., en vooral het historisch overzicht van de groei der Abdijplattegronden (afb. 3-12). Voor de indeling der gebouwen, zie de plattegrond in De monumenten van Middelburg afb. X.

2) De Vlaamse invloed op de bouwkunst van Zeeland (Zeeuws Tijdschrift II p. 109 vlg.).

3) Deze oude kloosterkerk, die naar bij de restauratie teruggevonden gegevens te oordelen, bestond uit een eenbeukig schip van drie traveeën met veelhoekige koorsluiting en een zuiderdwarspand en gebouwd was in overgangsvormen van Romaans naar Gothiek, werd na het midden der 14e eeuw vervangen door de huidige koorkerk met hoog eenbeukig schip, oorspronkelijk gedekt met een houten tongewelf, dat na de brand van 1568 door een stenen netgewelf van Borremans en Seron of Surron (niet: Sexon, zoals in De monumenten p. 65 in navolging der Voorl. Lijst VI p. 139 werd vermeld) werd vervangen. Het was in het koor van dit meesterwerk der Gothiek dat in 1505 het kapittel werd gehouden van het Gulden Vlies, waarvan Reygersberch spreekt. Vóór deze uitbreiding, vermoedelijk in verband met de vorming der kloosterparochie in 1266, was naar het Westen de later zo genoemde Nieuwe Kerk er tegen aan gebouwd, een tweebeukige hallenkerk van vier traveeën, waarvan sporen in de noordmuur zijn aangetroffen en die in 1571 werd verbreed tot de tegenwoordige afmetingen. Deze kerk was oorspronkelijk op de Koorkerk

geopend met een hoge, thans gesloten, spitsboog.

Ongeveer op de plaats van bovengenoemd zuiderdwarspand van de oudste abdijkerk werd, volgens sommigen (prof. Ter Kuile) in de tweede helft der 14e eeuw, volgens anderen (ir De Lussanet, dr Labouchère) in de eerste helft der 15e, de prachtige geheel van Ledesteen opgetrokken abdijtoren, de zgn Lange Jan, gebouwd, merkwaardig om zijn plaatsing zowel als om zijn achthoekige plattegrond; inwendig imponeert de majestueuze torenkapel. De in 1940 verbrande spits, die door resp. een renaissance (1590) en een gothische bekroning was voorafgegaan, was na de torenbrand van 1712 door Pieter Graafschap, zoals van hem was gevraagd; "wel ende loffelijk" herbouwd naar de vormspraak van zijn tijd. Bij de restauratie is deze, enigszins gewijzigd, behouden; op de scheiding is de balustrade der renaissancebekroning weder aangebracht.

In 1255 bezocht Willem II de Abdij en bevond, dat de gebouwen bouwvallig geraakten en herbouw nodig was; dat moeten toch wel de alleroudste gedeelten zijn geweest. Uit die dagen dateren de overwelfing van de kelder onder de bovengenoemde reeffer en misschien, naar Ir De Lussanet in afwijking van ir Meischke aanneemt, de bovenbouw van deze en de kelders ten noorden van de kloostergang. Toen werd ook het complex uitgebreid met de Nederhof, het huidige Abdijplein, en de Abdijpoort - thans Balanspoort genaamd - gebouwd, welks bovenbouw in de 14e eeuw is voltooid of vernieuwd; de gevel aan de zijde van de Balans werd, in het begin der 16e eeuw, andermaal herzien naar de smaak des tijds. Hiermee was de grondslag gelegd voor een uitgebreid complex, ondanks vele wijzigingen en restauraties tot 1940 een indrukwekkend voorbeeld van een grote middeleeuwse kloosteraanleg, zij het dan ook met wereldse inslag. Om dit plein verrees in de loop der tijden een krans van belangrijke gebouwen, Aan de zuidzijde, vóór de woning van de prior, was, vermoedelijk sinds 1290, de woning van de abt, geflankeerd door de proost (boven de kelders van 1255/56, waar later de Statenzaal zou zijn). Van deze tweede abtswoning is niets over. Maar na de grote brand, die in 1492 Middelburg trof en waarbij ook de belangrijke kloosterbibliotheek - **"die alderschoonste bibliothecke ende oudste boecken van heel Zeelandt"**, zoals Reygersberch het noemt - in vlammen opging, werd zij herbouwd in de stijl dier dagen met beneden de „galderye van 't witte steenwerck" met Tudorbogen, boven de kamers van het hoofd der Abdij 1). Zij werd geflankeerd door de "toren van witten arduyn" 2) .

1) Ook de bibliotheek schijnt te zijn hersteld. Althans, in 1574 deed de regering van Leiden moeite deze "schoone librerie" te verwerven.

2) Bij de restauratie van 1.890 vlg. is aan de westelijke muur deze arduin vervangen door baksteen, hetgeen bij die van 1954 is gehandhaafd, zij het dan dat i.p.v. namaak steen der vorige restauratie oude baksteen is aangewend.

De westelijke wand van de Nederhof werd afgesloten door 's graven hof of zaal, de verblijfplaats van de landsheer bij zijn bezoek aan Zee- lands hoofdstad. Daaraan grenzende stond aan de noordelijke wand een gebouw, waarvan de oudste bestemming onbekend is - enkele bewaarde details wezen naar datering: begin der 15e eeuw -, doch sinds 1483 'als "firmeriekelder" (ziekenzaal) werd gebruikt. Daaraan rijden zich tot aan de Balanspoort, op voor Norbertijnen ietwat bevreemdende plaats,

de (jongere) kanunnikenwoningen; aan de andere kant daarvan was oorspronkelijk een

open ruimte, als "de grote vaete" aangeduid, sinds 1562 de woning van de bij de verheffing tot abdijs opgetreden nieuwe functionaris, de vicaris. Aan de oostelijke wand stonden oudtijds dienstgebouwen: de woningen van kellerwaarder, proost en bakmeester, de brouwerij en de bakkerij.

Omstreeks het midden der 16e eeuw vertoonde heel deze noordelijke boog bouwkundig een hybridisch en brokkelig karakter. Maar de boven reeds vermelde verheffing van de abt tot bisschop gaf Nicolaas de Castro - de hem door Morillon aangewezen disqualificatie: omnia mediocriter, gaat althans in dit opzicht niet op! - gelegenheid tot een 'glorieuze bouwbedrijvigheid 1) toen een nieuw logeershuis (later woning van successievelijk prefect, gouverneur en Commissaris der Koningin) en kanunnikenwoningen (het huidige rijksarchief) en het bovengenoemde vicaris- huis werden 'opgetrokken en het plein de gestalte kreeg 2) die tot onze tijd is bewaard.

1) Ook de vernieuwing van het in 1568 door de torenbrand zwaar beschadigde gewelf der Koorkerk, waarin zijn wapen is aangebracht, en de uitbreiding der Nieuwe Kerk in 1571 zijn aan hem te danken.

2) De gebouwen aan de oostwand, laatstelijk Polderhuis en Hotel de Abdijs, kregen rond 1700 een nieuwe huid en nieuwe ramen.

Over de bouwmeesters echter, die in vroeger en later tijd dit schone geheel hebben gewrocht, weten wij niets. Het is evenwel aannemelijk dat ook hierbij een of meer leden van het beroemde geslacht der Kelderman's werkzaam zullen zijn geweest.

Zoals Busken Huet reeds heeft opgemerkt, zijn de leiders der Middelburgse abdijs meer mannen van de wereld dan van de studeercel geweest, al kan hun, zoals wij zagen, belangstelling althans voor de beeldende kunst niet worden ontzegd. Over hun overige culturele werkzaamheid is ons echter uiterst weinig bekend. Van de proost en kanunnik Henricus de Alta terra (1329-1333) was nog lang na zijn dood een kloosterkroniek bewaard, die thans verloren is; van Willibrord Jansz., die zeven jaren in de abdijs zijner geboortestad doorbracht, dateert de bekende theologische productie eerst toen hij tot een andere orde was overgegaan. Ook de befaamde Gerardus Geldenhauer was, sinds 1524, enige jaren in dienst van de abt Maximiliaan van Bourgondië.

Zijn vrienden Joannes Becar Borsalus, kanunnik van Sint-Pieter, over wiens ongetwijfeld belangrijk wetenschappelijk werk echter niets vaststaat, en Hadrianus Cordatus, kanunnik alsvoren en sinds 1510 pastoor van het begijnhof, latijns dichter, stonden als hij met Erasmus in betrekking. Evenzo de geleerde pensionaris der stad Augustinus Caminada, die in zijn jeugd tot de leerlingen van de grote humanist heeft behoord.

Een latere pensionaris, Jacob Zagarus, was een verdienstelijk amateurmedailleur.

Maar ook buiten "'het klooster"' zijn enkele namen bekend. Paulus van Middelburg, de astronoom, die met Copernicus correspondeerde, en de jurist Nicolaus Everardi hebben hun roem buiten hun vaderstad beleefd; Nicolaas van Middelburg beoefende in het begin der 16e eeuw de geneeskunde.

Uiteraard zijn ook hier kerken en kloosters in deze periode de voornaamste hoedsters van het onderwijs geweest. Ook de Abdijs bezat een school, waarover echter weinig of niets bekend is, doch die wel hoofdzakelijk voor opleiding van geestelijken zal hebben gediend. De leerlingen, de "cloesterknappen", hielden, zoals de stadsrekening van 1395 mededeelde, evenals de scholieren der grote of Latijnse school de voorloopster van

ons -gymnasium, die reeds in de oudste stadsrekening (1365/66) wordt vermeld - jaarlijks "haren feest met haren bisschop" 2), welk feest op Alrekinderendag (28 december) plaats vond. In de 15e en 16e eeuw werd de aanvoerder van een troep feestvierders wel bisschop genoemd. Op Alrekinderendag kozen de leerlingen van een school één hunner tot hun leider - "bisscop van den scolieren" - om tezamen het feest te vieren.

Het daarbij opgevoerde "spel" geschiedde in het openbaar op de Markt - in 1553 werd het spel van *de Verloren zoon* opgevoerd, in 1557 de tragedie van Sint Jan - en mag dus als een culturele manifestatie worden aangemerkt, waardig complement van de kleur- en beeldrijke processies, die met volksdansen ("morissendans") en veel spels" gepaard gingen.

De rederijkers, wier kamer, *Het Bloemken Jesse* genaamd, volgens overlevering in 1430 zou zijn ontstaan, doch waarover wij eerst voor 1444 enige houvast hebben en van wier inrichting een ordonnantie van 1515 een duidelijk beeld geeft, droegen mede daartoe met hun "staande spelen", "spelen van sinnen" of "esbatementen", meerdere malen 's jaars op hoge feestdagen op of vóór het stadhuis gehouden, het hunne bij Ook van de kerkelijke caritas dient voor deze periode melding te worden gemaakt. Betreffende het Heilige Geesthuis is niet meer dan de naam bewaard in een rekeningpost van 1490; na de Overgang is dit als Groot armhof blijven voortleven. Het Klein armhof, het Sint-Annahof bij de kapel der Bogarden (de latere **Waalse kerk**) en het Sint-Antheunishof moeten evenzeer uit deze periode stammen; ten dele hebben zij, mutatis mutandis, tot in onze tijd hun taak vervuld. Belangrijker en blijvender waren de organen der ziekenzorg. Het vermoedelijk door een kerkelijke broederschap gestichte O.L.V. huis, later Sint-Barbaragasthuis genaamd en na de overwinning der Reformatie alleen maar "het Gasthuis", dateert stellig uit de 13e eeuw, doch het oudste schriftelijke gegeven is eerst van 1308.

Het diende aanvankelijk voor passantenhuis, later ook voor proveniers en zieken, om ten slotte, zich tot het laatste bepalend, voort te leven tot de huidige dag. Zijn levensloop is beschreven in de aantrekkelijke studie, die Dr. Sohoute daaraan heeft gewijd.

Voor de pestlijders, die aanvankelijk bij Sint Barbara werden verpleegd, kwam in 1562 een eigen gebouw, het Pesthuis, dat tot 1734 in de stad was gevestigd, daarna er buiten; voor de melaatsen het Leproos- huis, dat reeds in de aanvang der 15e eeuw genoemd wordt en in 1641 werd opgeheven.

Het einde van het middeleeuwse Middelburg.

De geestelijke beweging, door maatschappelijke veranderingen voorbereid, die in de loop der 16e eeuw het aangezicht der oude wereld zou wijzigen, liet ook Middelburg niet onberoerd. Dat de vrome bewoners van het klooster er aanleiding toe zouden hebben gegeven wordt nergens bepaaldelijk vermeld, doch een in 1523 ingesteld onderzoek naar de kerkelijke toestand in Zeeland bracht omtrent de „ongheregeltheit" der geestelijkheid schrikkelijke dingen aan het licht; in hetzelfde jaar werd het eerste plakkaat tegen de ketterij gepubliceerd.

In de volgende jaren werden personen vervolgd, "besmet met Lutherye", doch hieronder schijnt meer ketterij in het algemeen dan het aanhangen der denkbeelden van Maarten Luther te moeten worden verstaan. Ook Sacramentariërs en Wederdopers vonden daarna te Middelburg weerklank onder het volk - in 1535 werd een Anabaptist

[Wederdoper] terecht gesteld -, evenals hun gematigder verwanten *de Doopsgezinden*; *deze laatsten hadden omstreeks 1560 talrijke aanhangers.*

De rederijkers waren ook hier niet van ketterse smetten vrij; bekend is hun spel Den Boem der Schriftoeren, dat 1 augustus 1539 werd opgevoerd en waarin op krachtige wijze uiting werd gegeven aan het toenemend verzet tegen de Kerk. De voorspoedige regering van Karel V bleef de toestand gemakkelijk meester. Toen echter onder zijn opvolger staatkundige bezwaren zich huwden aan godsdienstige, zou dat ook hier spoedig anders worden. Aanvankelijk scheen het nog te zullen meevallen: de vrees voor de nieuwe bisschop, die vóór hij naar Middelburg kwam inquisiteur was geweest, waardoor men moeilijkheden met de Hervorming toegedane kooplieden van buiten vreesde, luidde na geruststellende verklaringen der landvoogdes, en ten aanzien der beruchte plakaten trachtte de stadsregering door de klippen heen te zeilen. Maar ook hier brak, na 1560, het strijdbare Calvinisme krachtig door.

Hoewel zij de officiële leer was toegedaan en het bezoeken van "onbehoorlicke sermoenen ende prediciën", zoals sinds 1559 buiten, doch daarna ook binnen de stad onder leiding van Geleijn Jans de Hoorne, waren gehouden, verboden had, weigerde de stadsregering, vermoedelijk uit vrees voor benadeling van de belangen van het handelsverkeer, nog 13 juli 1566 het rigoureuze plakkaat af te kondigen.

Ruim een maand later (22 augustus) echter raasde de beeldenstorm ook over Middelburg. Met uitzondering van de Koorkerk, waarin de woedende menigte door een toeval niet kon doordringen, werden alle kerken en kapellen in korte tijd van haar tooi beroofd en talloze kunstwerken ook hier voor goed vernield.

Het stadsbestuur, ontzet door de ontketening van zoveel onverwacht geweld, ging niet tot strengheid over, doch poogde aanvankelijk de beweging met zachte middelen te leiden. Angstig laveerde het tussen de verschillende mogelijkheden heen.

Op het eind van september werd het verzoek der Hervormden, in een kerk te mogen preken, wel afgewezen, doch werd een bijeenkomst toegestaan in een schuur, gelegen op een terrein buiten de Zuiddampoort, niet binnen en ook niet geheel buiten de stad, dat toen een eilandje was en dus gemakkelijk bewaakbaar naar beide kanten.

Doch de straffe houding, door de landsregering in 1567 op bevel van Filips II aangenomen, dwong ten langen leste ook het stadsbestuur tot krachtiger maatregelen: het strenge plakkaat van juli 1566 werd in 1567 eindelijk afgekondigd. Aan de verkondiging van de nieuwe leer kwam nu, voorlopig althans, een einde. De Hoorne week met velen zijner volgelingen naar Engeland uit.

Hoewel de stad zich aanvankelijk op economische gronden verzette tegen de "exorbitante" eisen van Alva en nog in 1571 "betaling weigerde van de Tiende penning, en de regering, ofschoon katholiek, de uitvoering der plakaten in de volgende jaren zoveel mogelijk trachtte te verzachten, was zij overigens de Koning getrouw tot in den dood. Vanwaar deze koningsgezindheid van Middelburg?

Misschien moet zij worden gezocht in de tegenstelling met zijn Walcherse concurrenten, Vere en Vlissingen, die evenals het onderdrukte Arnemuiden de van van Oranje volgden; dies zouden de oude „differenten" tussen de Walcherse steden hun invloed hebben doen gelden ook op de nieuwe partijstrijd. Mede moet aan de omstandigheid worden gedacht dat hier, anders dan in de andere Zeeuwse steden, de hoofden van wereldlijk en geestelijk gezag waren gevestigd (garnizoen!), en ook, dat de stad met "zilveren koorden" aan de regering was gebonden.

Hoe het moge zijn, onmiddellijk na het *Geus worden van Vlissingen* (6 april 1572) nam de regering haar maatregelen.

En toen Vere eveneens in mei daaraanvolgende was overgegaan, begon de

"benauwing", die langzamerhand overging in een geregeld beleg. Hoewel de Geuzen de wateren beheersten, gelukte het niettemin de Spanjaarden af en toe troepen en levensmiddelen in de stad te brengen. En zelfs toen het belangrijke fort Rammekens, dat door zijn ligging aan de mond van het havenkanaal van dominerende betekenis was voor aanval zowel als verdediging, 4 augustus 1573 in handen van Oranje was gevallen, wist de nieuwbenoemde gouverneur van Zeeland, De Mondragon, het cordon verbrekende, hoewel door de Geuzen zeer gehavend, met verse troepen en levensmiddelen via Walcheren's Noorden binnen Middelburg te komen.

En zoveel waarde werd door de Prins, terecht, aan de verovering van deze stad gehecht dat hij in december van dat jaar zelf naar Zeeland kwam om de laatste, beslissende maatregelen te nemen. Ook de tegenpartij deed een uiterste, wanhopige poging tot het ontzet van de voor haar even belangrijke stelling.

De landvoogd rustte in Antwerpen een grote vloot uit, die eind januari 1574, gesplitst in twee groepen, de beide Schelde-armen afvoer, Maar de 29e werd de hoofdmacht tussen Bergen op Zoom en Reimerswaal door de Geuzenvloot onder Boisot en Joos de Moor in een kort, doch hevig gevecht verpletterend verslagen; het andere deel, dat tot Breskens was gekomen, trok nu in allerijl naar Antwerpen terug.

Middelburg's lot was bezegeld. De 18e februari capituleerden Mondragon en de troepen, de volgende dag de stad zelf. Maar niet door onderhandelingen, doch uit "eygen vorstelijcke ghenade" des Prinsen kwam de regeling der voorwaarden tot stand. En deze waren niet mals. Een zware oorlogsschatting werd opgelegd aan de stad, die zo lang de zijde des Konings had gehouden - na eindeloze onderhandelingen werd zij in 1576 vastgesteld op 100.000 gulden, een derde van het oorspronkelijke bedrag -; "papen en monicken" mochten de stad vrijelijk verlaten, evenals aan de troepen, behoudens uitwisseling van gevangenen, was toegestaan; de burgers zouden hun koopmanschap mogen drijven en de privilegiën als vroeger gebruiken, onder voorbehoud echter dat Vere, Vlissingen en Arnemuiden naar hun verdienste zouden worden "voersien".

De uitwerking van deze bepaling was voor het middeleeuwse Middelburg, dat kort daarvoor grote schade had geleden door de Allerheiligenvloed van 1570, weinig minder dan ruïneus. Bij de nieuwe organisatie van Walcheren, die in maart reeds haar beslag kreeg, werd de vroegere, overheersende positie der hoofdstad zeer ingeperkt. Aan de oude concurrenten werd een deel geschonken van de rechtsmacht over het platteland, zowel wereldlijke als geestelijke, die aan Middelburg werd ontnomen; slechts ongeveer een derde bleef haar over. Ook kregen zij aandeel in het bestuur over de polder 1).

Arnemuiden, het door Middelburg eeuwenlang aan eigen belang ondergeschikt gehouden Arnemuiden, werd tot stad verheven en kreeg mede een, zij het gering, aandeel in de judicatuur over het platteland. Zijn oude middeleeuwse voorrechten, het recht van voorlading op de Engelse rede en de stapel der westerse wijnen, gingen eveneens voor Middelburg verloren 2).

Een hoofdstuk, neen een periode in de geschiedenis van Middelburg was afgesloten, en niets deed in deze jaren vermoeden, dat het zich zo snel en zo grondig herstellen zou van zijn diepe val.

1) Hoogtepunt in het aandeel der stad in het bestuur over Walcheren waarin zij, zoals wij boven zagen, reeds in de 14e eeuw medezeggenschap had, met name t.a.v. het dijksbeheer, was de verwerving geweest van het dijkgraafschap van

de Zuid- en Westwatering in 1533, dat zij tot 1805 heeft behouden.

Minder belangrijk, maar typerend voor de verhoudingen zowel als voor de aspiraties der stad was Middelburg's vindicatie van de benoeming van de griffier van Walcheren, waarover in 1565 een hevige strijd werd gevoerd (zie regestenlijst copulaatboeken hfdst. VII id. 1565 aug. 25). 12 jan. 1572 was hierover tussen partijen - de abt, de Eerste edele, een der gedeputeerden der breed geërfden ter eenre, Middelburg ter andere zijde - een accoord gesloten (zie De Stoppelaar, Inventaris nr 2562) waarbij was bepaald dat deze functionaris bij toerbeurt door hen, het eerst door Middelburg, zou worden benoemd.

2) Ook tot Noord- en Zuid-Beveland strekte de invloed van Middelburg zich uit. Het benoemde twee van de vier gedeputeerden, die krachtens de ordonnantie van 8 mei 1528 belast waren met het toezicht op de dijkage van Noord-Beveland. De stad representeerde hierbij ongetwijfeld het belang harer inwoners op dit eiland. Op die grond zal ook de aanwezigheid in het stadsarchief van rekeningen van dijkage in N.- en Z: Beveland (zie De Stoppelaar a.w. p. XLI) moeten worden verklaard. Ook werd de stad geciteerd bij het afhoren van de rekening der Breede Watering als geërfde (t.a.p. nr. 1715); de rekening van 1544 werd afgehoord ten overstaan o.a. van twee van de poorters van Middelburg. Blijkens een sententie van 1557 kwam baar daarbij (le próséance toe, waarover Goes blijkens de notulen ten Rade van 18 [dw. en 7 maart 1645 moeilijkheden maakte.

III. DE TWEEDE BLOEIPERIODE 17e en 18e eeuw

De politieke ontwikkeling.

En Middelburg herrees, als een phoenix uit zijn as!

Reeds in maart 1574 stelde de Prins van Oranje een nieuw stadsbestuur samen, op een enkele na allen nieuwe mannen, doch zonder uitzondering aanhangers van de richting, die had gezegevierd. De 8e van die maand werd de eerste vergadering van de kerkeraad der Gereformeerden gehouden en reeds spoedig naast Geleijn de Hoorne, die bij het eerste heuglijke gerucht van de ommekeer uit Engeland was toegesneld, een tweede predikant beroepen.

De Waalse gemeente, die weldra tot grote bloei zou komen, volgde haar 'Dietse zuster' op de voet. Zo was binnen een maand het wereldlijk zowel als het kerkelijk bestel in Middelburg naar de nieuwe beginselen georganiseerd.

Het economisch leven begon zich spoedig te herstellen, maar politiek kon de stad haar weg aanvankelijk maar moeilijk vinden; bitter teleurgesteld door het verlies harer privileges bleef zij jarenlang mokken. Zij werkte mee aan de hulpverlening aan het in 1576 door de Spanjaarden belegerde Zieriksee, maar bleef argwanend uitkijken naar eventuele benadeling harer overgebleven rechten door de buursteden. Met Goes - tot 1577 koningsgezind - rezen moeilijkheden over de jurisdictie over Zuid- Beveland, die uiteindelijk ten voordele van Middelburg werden beslist; met de andere steden van Walcheren twistte het over het landrecht.

Over de samenstelling der Staten werd verbitterd gestreden tot men, in 1578, tot overeenstemming kwam: de Eerste edele, de vijf goede steden en Vlissingen / Vere ieder één stem.

Ook ten aanzien van andere punten rees geschil, o.a. ten opzichte van de verhouding met Holland met welk gewest de hoofdstad, om economische redenen, een nauwere verbinding wilde aangaan dan de andere steden, meer agrarisch ingesteld, konden goedkeuren. In die strijd legde tenslotte Middelburg het af tegen Zeeland. In ander opzicht had het evenwel succes.

Daar de stad, waar de Statenvergadering plaats vond, in een gunstiger conditie verkeerde om obstructie toe te passen dan andere en vooral Middelburg daarvan gebruik maakte, namen de andere steden steeds meer dan eens het besluit bij toerbeurt in elk harer te vergaderen.

Ondanks het bezwaar dat men de zetel van het dagelijks bestuur - Gouverneur en Raden tot 1578, daarna Gecommitteerde Raden - en de archieven niet mee verplaatsen kon, heeft men dit aanvankelijk wel geprobeerd, maar de instructie van 22 september 1576 maakte Middelburg, als in de vorige periode, tot vaste zetel van dat bestuur. Toen de representant van de Eerste edele in 1589 als voorzitter was opgetreden, was het middel gevonden de overmoedige hoofdstad in te tomen en konden ook de Staten geregeld te Middelburg vergaderen.

Niet dan aarzelend trad de stad toe tot de Unie van Utrecht - men wilde (Notulen ten Rade van 21 febr. 1579) "direct onder den Prins blijven"-; in 1581 weigerde Middelburg de afzwering van Filips II, waarmee het principieel eens was, af te kondigen!

En nog in 1582, ter gelegenheid van de opdracht der grafelijkheid aan Oranje, besloot men re-integratie te verzoeken van de privileges, waarin de stad sedert 1566 was verkort. Maar op den duur heelde de tijd ook deze wonden.

Hoeveel echter in Middelburg's bestuur, met name wat de samenstelling ervan betreft, sinds de Overgang was veranderd, in de overgeleverde regeringsvorm zelf kwam weinig of geen wijziging. Evenals in de middeleeuwse periode bleven Wet en Raad, bestaande uit twee burgemeesters, elf schepenen en twaalf raden, zowel met bestuur als rechtspraak, het College van de Kiezers, dat zoals wij zagen in 1518 was ingesteld, met het opmaken van de nominatie voor de vacerende plaatsen belast. Naast het hoofdcollege speelde ook dat van regerende en oud-burgemeesters een rol, waarover echter weinig bekend is. Zij werden bijgestaan door de pensionarissen 1), die van stadswege de vergaderingen der Staten van Zeeland moesten bijwonen en zich op de hoogte stellen van alle voor de stad belangrijke stukken, verslag moesten uitbrengen van alle Bommissiën, waarin zij werden gebruikt, burgemeesters en schepenen adviseren in justitiezaken, notulen houden enz. Het beheer der geldmiddelen was in handen der vier tresoriers, sinds het midden der 17e eeuw thesauriers genaamd 2) .

De Wet alleen, de schepenbank, fungeerde ook nu als rechterlijk college. De benoeming was, bij het wegvallen van de landsheer, overgegaan op de stadhouder, en bij diens ontbreken op de Staten. Als vaste ambtenaren fungeerden de beide secretarissen 3), met de pensionarissen eigenaardigerwijze de "heeren van het buffet" genaamd.

1) Hun aantal bedroeg in de eerste jaren slechts één, maar sinds 1578 twee. Van 1625 tot 1638 vervulde Mr. Simon van Beaumont de functie alleen; over de jaren 1639-1643 wordt geen pensionaris genoemd. Van 1653 tot 1687 is er weer één, evenals 1692-1714, daarna twee, doch in 1717 en 1718 waren er zelfs drie.

2) Onder invloed van de Revolutie werden zij burgers-thesauriers genoemd van 1794/5 tot 1801/2. In augustus 1802 zijn de thesauriers, zoals Kesteloo snaaks opmerkt, weer heren geworden. In 1809 en 1810 bedroeg hun aantal slechts twee; in 1811 werden zij door de stedelijke ontvanger vervangen.

3) In 1641 werd zelfs wegens de vele werkzaamheden een derde secretaris aangesteld; van 1644 tot 1650 echter was er maar één, sindsdien steeds twee. In 1651 werd een instructie voor de onder-secretaris vastgesteld.

Door de uitbreiding der werkzaamheden ontstonden voor bijzondere taken t.a.v. de burgerlijke rechtspraak speciale colleges: het Kantoor van registratuur, reeds in de vorige periode beoogd doch eerst in 1597 tot stand gekomen, waar alle transportbrieven e.d. en alle testamentaire beschikkingen moesten worden geregistreerd, en het Kantoor van financiën en consignatie, waarschijnlijk in 1599 afgesplitst; verder het in 1642 ingestelde College van commissarissen van kleine zaken, ontstaan uit de behoefte aan snel en kort recht in zaken van minder gewicht, en de Kamer van desolate boedels, in 1646 in het leven geroepen voor het beheer der goederen van "fugitive en gefailleerde personen". Ook voor handelszaken kwamen speciale rechtscolleges tot stand: in 1600 de Kamer van assurantie, die geschillen over verzekeringen moest afdoen, in 1693 het college van Commissarissen van zee• en waterrecht, opgericht n.a.v. een verzoek van meer dan 50 voorname kooplieden een waterschout in te stellen, welk college alleen zitting hield als zich kwesties voordeden. Tot 1795, toen de Revolutie gans andere verhoudingen bracht, is Middelburg door deze colleges bestuurd geworden.

Een afzonderlijk college, keurschepenen van stadsambachten genaamd, was in 1557 ingesteld voor het bestuur der stadsambachten, en; heeft tot 1811 gefungeerd. Sinds de 14e eeuw had Middelburg over het platteland van Walcheren een macht verworven, die in de loop van de volgende krachtig was ontwikkeld en waardoor de stad tenslotte de ambachtsheerlijkheid bezat over het grootste deel van het eiland. Het was begonnen met het aangrenzende ambacht van Brigdamme, verkregen als beloning voor haar aandeel in de strijd tegen de vijanden van hertog Aelbredht van Beieren in 1358, het was voortgezet door de aankoop der ambachtsheerlijkheden Nieuwerkerk (1493-1554), Mortiere (1521-1604), Hayman (1525-1554) en Welsing (1533-1567), van eminent belang voor de beheersing van het havenkanaal naar zee; het was uitgebreid met de verwerving van Seis- en Noordmonsterambacht (1530-1610), Koudekerke (1544/5), Kleverskerke (1567-1610), Oost-Souburg (1568), Nieuwerve (1596-1607)¹⁾, Schellaeh (1604)²⁾, Poppenroedeambacht en Popkensburg (1610); het had zijn bekroning gevonden door de aankoop van Oostkapelle (1637) en West-Souburg (1638), de verwerving tenslotte van Domburg, Westkapelle en Boudewijnskerke (1648), om door die van Poppekerke (1654) te worden besloten. Bovendien had de stad sinds 1631 door inpoldering haar grondbezit aanzienlijk vergroot ³⁾.

1) Reeds in 1577 had men hiertoe een poging gedaan, omdat er voor de stad veel aan gelegen was.

2) Gekocht omdat Vere er lust in had en te duchten was, dat dan te eniger tijd moeilijkheden voor Middelburg zouden komen t.a.v. jurisdictie enz.

3) In 1631 werd aan de ambachtsgerechtigden van 's Heer Arendskerke octrooi verleend tot bedijking van de (oud) Sint Jooslandpolder. In 1644 werd concessie verleend aan Middelburg, dat reeds in 1603 het schor de Stinckaert had gekocht, die leidde tot de inpoldering van de Middelburgse polder, die tot 1679 deel heeft uitgemaakt der stadsheerlijkheden; ook de kleinere Nieuwerkerkepolder (1661) en de Waaienburgerpolder, ook wel Kleine Middelburgse polder genoemd (1668), waren stadsbezit. Het minimale Mortierepoldertje verwierf Middelburg in 1845. De in 1668-1671 bedijkte Nieuw-Sint-Jooslandpolder echter was aan bovengenoemde ambachtsgerechtigden gegund, evenals jongere bedijkingen.

Ten noorden van dit complex was reeds in 1616 door prins Maurits de Oranjepolder bedijkt, die nog tot het domein behoort. Ook Middelburg had daarop het oog gehad.

Wij zullen zien hoe economische tegenslagen in het laatste kwart der 17e eeuw dit bezit grotendeels voor Middelburg verloren zouden doen gaan.

Over de eerste helft der 17 eeuw valt op staatkundig gebied weinig te vermelden. Bijzondere gebeurtenissen deden zich niet voor, en onze documentatie hierover was ook reeds vóór het algeheel verlies der bronnen uiterst summier. De jaren van het Bestand, die in Holland tot zo dramatische ontknoping leidden, gingen hier rustig voorbij. De hervatting van de oorlog bracht Zeeland en Middelburg geen bedreiging, doch gewin. In de wedstrijd met het opkomende Rotterdam wist Middelburg tot het midden der eeuw, onder vallen en opstaan, de voorrang te behouden, tot het omstreeks 1660 door de Maasstad definitief werd overvleugeld, En behalve Rotterdam vond Middelburg ook Amsterdam hierbij op zijn weg.

Ook in ander opzicht ging het in de tweede helft dier eeuw de stad evenmin naar den vleze. De dood van Willem II leidde ook te Middelburg tot de moeilijkheden, die in 1672, 1702, 1747 en 1787 hier zowel als elders werden ondervonden 1).

De hoofden der Oranje-partij, Mr. Hendrik Thibaut, invloedrijk raadsman van de Prins, en Dr. Jacob van Lansbergen, werden in juni 1651, mede onder invloed van de gilden, van het kussen verdreven 2); de laatste moest zelfs hun streven, bij de vernieuwing van de wet gedaan te krijgen dat de meerderheid prinsgezind zou blijven, met plundering van huis en huisraad, en bijna met het leven, bekopen.

1) Het was reeds vóór het verlies der archieven vrijwel onmogelijk uit het aanwezige materiaal het juiste politiek-sociale inzicht in deze "woelingen" - met name t.a.v. het vraagstuk van de Oranje-gezindheid der Middelburgers - te winnen; nu is het volkomen onmogelijk.

2) Van 1661 tot 1666, toen de gemoederen waren gekalmeerd en de situatie geconsolideerd was, zat Thibaut 'weer in de regering.

Met moeite werd het "dangereuze tumult" door de predikanten gesust, die uit erkentelijkheid jaarlijks op de 9e juni daarvoor een verering van f 150 zouden ontvangen.

In juni 1652 echter moest weer een beroep op hen worden gedaan om de burgerij op haar plicht te wijzen toen "veele ende seer disrespectieuse, ealumnieuse en ongebonden discoursen werden uytgestroyt" en een volksoploop in de Abdij plaats vond, waarbij weder met plundering der huizen werd bedreigd. De magistraat kende zichzelf volmachten toe om alle feitelijkheden, moedwil, samenrottingen enz. tegen te gaan. Maar ook in september was het nog onrustig toen gedeputeerden der Staten van Holland, als "Loevesteynsche heeren" in een pamflet gediskwalificeerd, bij die van Zeeland op audiëntie waren gekomen. In mei 1653 maakte een nieuw reglement, door de Staten vastgesteld op de vermaking van de wet, aan de onrust een einde 1) .

1) In 1654 werd besloten dat "wethouders" geen subalterne functie als weeskamer, landrecht enz. zouden mogen bekleden, hetgeen echter vermoedelijk buiten de woelingen staat.

Een ander gevolg van de veranderingen in het staatsbestel die de dood van Willem II had meegebracht, openbaarde zich enige jaren later. Toen de staat van Eerste edele was geschorst en daardoor in het bestuur over Walcheren de meerderheid ten gunste der steden was veranderd, kwamen, in 1655, de gelanden in beweging. In 1656 wisten zij gedaan te krijgen dat het bestuur werd gewijzigd. Het werd van vier tot negen stemmen uitgebreid, waarvan één voor de "proppenobel", zoals de vertegenwoordiger van de Prins werd genoemd, vier voor de drie steden (Middelburg kreeg 2 stemmen) en vier voor de acht breed geërfd; bovendien werd een permanent college van 24 commissarissen (achterraden) ingesteld, die alle gelanden zouden vertegenwoordigen. Kreeg deze wijziging op vreedzame wijze haar beslag, de beweging der Walcherse boeren, die in 1672 loskwam, zou gevaarlijker worden. Door de ramp, die het Vaderland in juni had getroffen verbijsterd, helemaal uit het evenwicht geslagen door het grif-geloofde gerucht, dat de Staatsgezinde regenten met de Fransen heulden over de overgave van Walcheren, trok een troep landlieden 21 juni 1672 op Middelburg af; zij forceerden (gemakkelijk) de Noordpoort en mishandelden enige regenten. Zij vonden gereede bondgenoten in een deel der burgerij, die eigen grieven had tegen haar regeer-

ders en drongen op wijziging van de magistraat, naar hun mening te nauw vermaagschapt, aan. Toen de boeren, wier uitspattingen door de wonderlijke Beronicus - voordrager, potsenmaker en uiterst gevat demagoog - beschreven zijn in diens Georgarchontomachia, reeds lang naar hun haardsteden waren teruggekeerd, waren de burgers nog bezig de gehate regenten ter verantwoording te roepen, Verwaarlozing van het financieel beheer van Leenbank en Wisselbank werd hun door de burgerij, waarbij de gilden zich voegden, verweten in een adres, dat niet minder dan 50 punten van bezwaar bevatte. Zij stelden o.a. de eis, dat steeds acht van de voornaamste burgers de vergaderingen zouden bijwonen om kennis te nemen van de beraarslagingen en om toe te zien dat geen besluiten genomen zouden worden, die strijdig waren met de belangen van land, stad of kerk 2).

2) Hiervan is vermoedelijk niets ingekomen. liet is echter merkwaardig op te merken dat de rekening 1672/73 werd gedaan door 2 thesauriers uit Wet en Raad en 2 "hunne mede gebroeders in offitie gecommiteerde uyt de gemeente". Blijvend was overigens deze "demokratie" niet.

Eerst in het voorjaar van 1673 keerde de rust terug toen de Prins van Oranje - die reeds in 1668 te Middelburg met enthousiasme ontvangen was toen hij de hem toekomende waardigheid van Eerste edele van Zeeland kwam opeisen - enige wijziging in de regering had gebracht.

Enige jaren later brachten "Zeelands langduurige kerckstuypen", zoals een spotprent uit die dagen de Coccejaans-Voetiaanse geschillen noemt, waaraan de naam van Ds. W. Momma verbonden is, Middelburg in beroering; in november 1676 maakte Willem III daaraan een einde door het veranderen van de wet en van de burgerkrijgsraad - die zich in de zaak ten gunste der Coccejanen had gemengd - en het afzetten van twee der drie van "nieuwigheden" verdachte predikanten.

Maar een andere en zwaardere ramp zou Middelburg treffen in deze meest beproefde dekade van zijn geschiedenis in deze eeuw, die met de uitbreiding van het stadhuis¹⁾ en het Oost-Indisch complexe) zo hoopvol was begonnen.

De in juni 1672 uitgebroken oorlog met Engeland en Frankrijk en de daardoor veroorzaakte déconfiture der Leenbank, alsmede de ondergang der eerste West-Indische Compagnie, verhaast door de oorlogen met Engeland, brachten de stedelijke geldmiddelen totaal in de war. In mei 1675 nam men het besluit landerijen der stad in de Middelburgse polder te verkopen, in januari 1677 gevolgd door een dergelijk besluit t.a.v. de tienden aldaar; de opbrengst moest dienen tot herstel der Wisselbank. Teneinde de Leenbank te kunnen saneren werd even later een lijst van recognitiën voor het verkrijgen van ambten in behandeling 'genomen. In november 1678 werd besloten de stadsheerlijkheden publiek te verkopen; in het voorjaar van 1679 vond dit plaats en bracht bijna een half miljoen gulden op. Heel het trotse bezit der stad - overigens voor haar meer van politiek dan van economisch belang -, dat meer dan de helft van Walcheren besloeg, ging verloren met één slag. Eerst in 1720 wist Middelburg een, uiterst gering maar door zijn ligging rondom de stad toch belangrijk gedeelte ervan terug te krijgen: het Seisambacht, Noordmonster, Mortiere en Hayman - nog heden "stadsambacht" genaamd - werden weer eigendom der stad en daardoor bij de grensregeling van 1818 deel van haar grondgebied tot de huidige dag 3).

1) Namelijk met een aanbouw in de Noordstraat die in 1780 in de laatste uitbreiding werd opgenomen.

- 2) Met het fraaie, misschien door D. de Blieck ontworpen pakhuis van 1671, dat in 1940 met de overige delen van het complex te loor ging.
- 3) Aan de Z.W.-zijde echter grensde de heerlijkheid Koudekerken, die nooit in het bezit van Middelburg is geweest, maar waarover reeds in de 16e eeuw moeilijkheden met Vlissingen kunnen worden geconstateerd, tot aan de singels. Eerst in 1941 is een deel hiervan, het Zand, in de notulen van Wet en Raad van 28 juni 1606 de "voorborch van de stadt" genoemd, aan het grondgebied van Middelburg toegevoegd.

De beide laatste decennia de 17e eeuw verliepen zonder schokken - het gekibbel in 1686 met Willem III over het leggen van een garnizoen kan nauwelijks als zodanig worden gekwalificeerd; enige maanden voor zijn tocht naar Engeland, in juni 1688, werd hij glorieus ingehaald en weer "uytgeconduyseert" --, maar de dood van de Prins gaf ook hier tot verwickelingen aanleiding.

Meer nog dan tussen aanhangers en tegenstanders van Oranje was het ook te Middelburg een strijd tussen twee regentengroepen, men zou bijna willen zeggen: klieken.

Ook hier vertoonden de regenten het beeld, dat men van elders kent. In de 16e eeuw nog van eenvoudige afkomst en omstandigheden, waren zij in twee of drie generaties tot welstand, macht en aanzien gekomen, vaak van heerlijkheden en soms zelfs van buitenlandse titels voorzien. En hoewel van de Middelburgse regentenfamilies in het algemeen kan worden gezegd wat van een hunner is beweerd, nl. dat slechts enkelen harer leden boven hun tijdgenoten hebben uitgeblonken door schitterende talenten, maar de graad van kennis en degelijkheid bij velen boven het gewone peil was - de stad heeft hieraan veel te danken.

Families als Boreel, Van den Brande, Van Citters, Van de Perre en de uit Aken afkomstige Schorers vooral hebben niet alleen een vaak langdurig aandeel in het bestuur der stad gehad, maar ook aan Middelburg enige voortreffelijke leiders geleverd op verschillend gebied. Toch bleven de schaduwzijden ook hier niet uit. Meer en meer streefden zij, die de regering in handen hadden, er naar zowel deze als de ter hunner begeving staande ambten voor zich en hun vrienden te reserveren. In 1599 reeds vertoonde zich daarvan een symptoom, en in 1636 werd de eerste afspraak tussen de leden der regering hierover vastgesteld. "Contracten van harmonie en correspondentie", zoals de bij voorkeur voor minder fraaie zaken euphemistische woorden gebruikende belanghebbenden dat aanduiden, kuiperijen, zoals het volk, dat het kind liefst bij de naam noemt, het reeds vroeg zeide. In heel ons vaderland bekend heeft dit euvel, zoals men weet, vooral in Zeeland welig getierd, en ook de Middelburgse regenten lieten zich niet onbetuigd. De nadelen dezer oligarchie openbaarden zich meer en meer. Duidelijk bleek zulks bij de aanvang der tweede stadhouderloze periode. Het oproer van 1702, toen het aftreden van acht regenten werd geëist, betekende op zich zelf niet veel 1).

- 1) Echter had hierbij een merkwaardige stemming door de gildebroeders plaats (zie Zel. Illustrata I p. 330-331).

Maar de daaruit in 1704 voortkomende geschillen, waarover een ongekende hoeveelheid geschriften is verschenen, vonden eerst in 1716 hun regeling. Toen namelijk het College van de kiezers in 1704 verklaarde, dat de in 1702 benoemde regenten niet door hen waren voorgedragen en dus ten onrechte in de regering zaten, brachten de geremoveerden, die in rechten geen gelijk konden krijgen, het volk in het

geweer; zelfs wisten zij zich op 26 januari 1704 met geweld van het stadhuis en daarmee van de regering meester te maken. Doch niet langer 'dan enige uren duurde hun triomf; de mannen van 1702, waarvan de bekwame en energieke mr Caspar van Citters, secretaris en later pensionaris der stad, de leider was, behielden de overhand. In 1716 kwam een verzoening tot stand; de verdrevenen kwamen ten dele weer in de regering, en voor geruime tijd was voor beide partijen het bed in goede harmonie gespreid.

Tot 1747 duurde deze rust, Maar toen de Fransen in april van dat jaar in Zeeuwsch-Vlaanderen vielen kwam het volk in beweging. Als steeds elk kwaad gerucht grif gelovend, was het in orde brengen van het Statenjacht om een commissie over de Schelde te vervoeren, waarin men echter een poging tot 'ontvluchten der regenten vermoedde, aanleiding tot een beweging, die plundering ten gevolge had van het huis van burgemeester Cocquelle, bij wie zij, zoals Wagenaar verhaalt, "wat te Schots in hunnen zin bejegend werden".

Zekere Dignus Kélle speelde hierbij de rol van Daniel Raap. De regering ontbood militairen uit Vlissingen en Vere; echter, nadat in laatstgenoemde plaats de Prins van Oranje als stadhouder was uitgeroepen en het volk vandaar naar Middelburg was gestroomd, voltrok zich de omwenteling ook hier. Diep geschokt echter was noch de samenleving, noch de regentenstand; de heer Cocquelle was in de volgende jaren weer schepen! Een maand later kwam Willem IV naar Zeeland en was de rust hersteld.

Ernstiger was de crisis van 1787, reactie op de vernederingen, die het Oranjehuis in Holland had ondergaan; toen wierpen de gebeurtenissen van 1795 haar schaduwen vooruit. Niet langer twee regentenkliken wisselden elkaar, als tot dien, af op het kussen, waarbij het lagere volk als gangmaker voor de overwinnende partij fungeerde zonder enig resultaat voor eigen positie.

Thans trad de opkomende burgerij, georganiseerd in de partij der Patriotten, sinds 1785 geschoold in het exercitie-genootschap Luctando emergentes onder leiding van Dr. Lucas van Steveninok, ten tonele. Hun getal was nog maar klein en voorshands waren zij in het defensief; nog niet zouden de democraten in het bezit komen van het stadhuis, dat kort daarvoor onder leiding van Coenraad Kayser zijn laatste uitbreiding - met de in 1940 verloren neo-klassieke gevel - had ondergaan. In de nacht van 30 juni op 1 juli 1787 plunderde het grauw, dat ook vroeger steeds op de bezittingen der regenten zijn woede had gekneld, niet minder dan 24 huizen van burgers, die als Patriotten bekend stonden. De burgersociëteit de Unie en het genootschap van de wapenhandel werden ontbonden; Dr. van Steveninck en de andere Patriotten vluchtten naar het buitenland. Maar nog geen acht jaar later keerden zij, zij het dan in het gevolg der Franse troepen, in triomf terug. Een nieuwe periode in de geschiedenis van het oude Middelburg brak aan.

Maar voordat wij daarvan het voornaamste vermelden, worde eerst in korte trekken het economische en het culturele leven der stad geschetst in de periode, die door deze gebeurtenissen voor goed werd afgesloten.

Het economisch leven.

Ook het economisch leven had na de Overgang spoedig zijn loop hernomen. De wijnhandel herleefde al ras, en ook in ander opzicht schenen de oude verhoudingen zich te willen herstellen. In december 1576 vertoonden de Venetianen neiging zich in de stad te vestigen; het volgend jaar verklaarden de

Spanjaarden er hun residentie te willen "continueeren", en in de zomer van 1579 deden de Engelse stapelkooplieden pogingen tot toenadering. Het meer en meer bedreigde Antwerpen ontwijkend, vestigden de Merchants Adventurers tenslotte in 1582 hun stapel, althans tot zekere hoogte, te Middelburg, waar zij tot 1587 verbleven, om in 1598 volledig over te gaan naar de stad, die tot 1621 formeel hun vestigingsplaats in de Nederlanden zou zijn, maar die zij toen, en nu voor goed, verlieten omdat - oude klacht! - daar voor hen geen voldoende retouren te krijgen waren.

En ook de Hanze was hier, in 1604 en 1610, gevestigd. Tussen 1618 en 1620 is van relaties met kooplieden uit Ierland sprake.

Eén goede kans echter ontging Middelburg. Don Palache, gezant van de 'keizer van Marokko, stelde in 1591 de magistraat voor Portugese ballingen, d.w.z. **Joden**, in Middelburg op te nemen en hun vrijheid van godsdienst toe te staan. Zij zouden door hun rijkdom de stad tot een bloeiend handelscentrum hebben kunnen maken.

Maar de predikanten maakten bezwaar, en de Portugese Joden vestigden zich aan de boorden van de Amstel in plaats van aan die van de Arne 1).

1) Een halve eeuw later echter was hier een kleine Portugees-Joodse gemeente, die enkele jaren later aanzienlijke uitbreiding kreeg toen vele Joden uit Brazilië in ons land een toevlucht zochten. Een hunner voormannen was de grote koopman Paulo Jacomo de Pinto, in wiens huis (thans Rouaanse kaai 17) synagoge werd gehouden. Van deze "kolonie", die in het begin der 18e eeuw, de onverdraagzaamheid en de plagerijen van de Kerkeraad beu, vrijwel was verdwenen, was afkomstig de begraafplaats aan de Jodengang, waar o.a. de geleerde Dr. Samuel Menasseh ben Israël is begraven; het jongste graf is van 1721.

Toch herleefde het verleden voor Middelburg niet, en de passieve handel, waardoor het in de vorige periode was gekarakteriseerd, kwam niet terug. Niet weinig gestimuleerd door tal van Antwerpse emigranten [verjaagde Protestantse gelovigen] - opvallend is het groot aantal makelaars -, ontwikkelde zich nu echter een eigen handel waarvoor de kiem in de vorige periode was gelegd en die Middelburg in de eerste helft der 17e eeuw voor enige tijd tot de tweede handelsstad der jonge Republiek heeft gemaakt.

Toch hoede men er zich voor, in de Arnestad de erfgename van de Scheldestad te zien. De "val van Antwerpen" in 1585, die het "economisch landschap" de Scheldedelta brak, was zelfs voor Middelburg niet geheel zonder bedenking: in plaats van in het centrum, als in de vorige periode, kwam de stad, na de fenomenale ontplooiing van Amsterdam en later van Rotterdam en de verplaatsing van het zwaartepunt naar het Noorden, te liggen in een uithoek van het nieuwe economisch bestel, hetgeen althans op den duur funest zou blijken. Uit de Bestandsjaren vernemen wij sombere klanken - vermoedelijk door het vervallen van de voordelige kaapvaart -, maar na 1627 vertonen de opbrengsten der convooien en licenten, met enkele onderbrekingen - de eerste Engelse oorlog was uiteraard ook hier wel zeer funest - tot 1660 zeer bevredigende cijfers.

Maar de gestadigde ontwikkeling van Rotterdam wierp hierop een schaduw. Reeds vóór 1620 schijnt de handel in Franse wijnen, een der hoekstenen zoals wij zagen van Middelburg's grootheid in de 16e eeuw, zich naar de Maas te hebben verplaatst: ten minste, in 1605 noemde de Rotterdamse vroedschap de wijnhandel de hoofdnering

dier stad. En in 1622 overtrof, voor het eerst, Rotterdam's aandeel in de convoeien en licenten dat van Middelburg. Sinds 1641 gaan de Rotterdamse cijfers in belangrijke mate boven de Middelburgse uit, maar in sommige jaren (1648, 1652) wint Middelburg nog of staan zij gelijk (1657, 1658).

En hoezeer deze gegevens te eenzijdig zijn om hieruit afdoende conclusies te mogen trekken, dat de Maasstad omstreeks 1660 Middelburg definitief heeft overvleugeld is wel onloochenbaar. En behalve Rotterdam vond het ook Amsterdam hierbij op zijn weg. In de loop der 17e eeuw werd Zeeland, en daarmee ook Middelburg, in vrijwel alle opzichten naar het tweede plan geschoven. Maar vooreerst zou de energie van haar oude en nieuwe bewoners de stad opheffen tot hernieuwde bloei.

Van de vele kooplieden en nijveren - onder deze laatsten zo bijzondere als saaiwerkers, servet- en boratwevers, en vooral de tapijtwerkers, aan wier arbeid wij de fraaie gobelins danken, door Jan de Maeght geweven voor de (toenmalige) Statenzaal -, die ten dele al reeds voor, doch vooral na 1585 uit het Zuiden naar Middelburg kwamen (Van de nieuwe poorters, die Middelburg van 1580 tot 1594 inschreef, was drie kwart vandaar herkomstig), was Balthasar de Moucheron wel de belangrijkste.

Als hoofd van een handelshuis, waartoe ook broers en neven behoorden, was hij tot eind 1597 te Middelburg gevestigd; toen verhuisde hij naar Vere. Dat hij een der leidende figuren was blijkt uit de oprichting, in 1589, van het consulaat of college der kooplieden, waarin hij 24 vakgenoten verenigde, doch dat geen lang leven beschoren was. Zijn handel omspande bijna de gehele wereld; naar Guinea en Guyana, naar Oost-Afrika, Voor- en Oost-Indië strekten zijn ondernemingen zich uit, en ook in het hoge Noorden was hij werkzaam; door zijn pogingen om de Noord de weg naar Indië te vinden was hij de grondlegger van de Nederlandse handel op de Witte zee.

Ook Willem Usselincx was, korte tijd, te Middelburg gevestigd.

Daarnaast vertoonden de autochtone kooplieden minder grootse vlucht. Ten dele werkende voor eigen rekening, ten dele in commissie voor koopmanshuizen in Holland - o.a. voor dat van de gebroeders Van der Meulen, van 1591 tot 1600 te Leiden gevestigd -, dreven zij handel op Frankrijk en de Iberische havens, op Engeland en de Oostzee, maar toch ook al wel op Noord- en West-Afrika en op Amerika. Een van de bekendste van hen is Adriaen Hendricksz. ten Haeff, die in het najaar van 1597 octrooi verzocht voor een reis naar Oost-Indië, vrijwel tegelijk met De Moucheron. Terzelfder tijd hadden bij de Middelburgse uitgever B. Langhenes twee journalen der Eerste schipvaart het licht gezien, die hun propagandistische kracht hier niet zullen hebben gemist.

Eind maart 1598 voeren de twee eerste "vloten" van Walcheren naar het verre Indië, nl. twee schepen voor De Moucheron c.s. uit Vere onder bevel der gebroeders De Houtman, die hij aan zijn dienst had weten te verbinden, naar Atjeh, en drie uit de Wielingen voor de door Ten Haeff gevormde compagnie, naar Bantam. De laatste kwam in mei 1600 met een rijke lading peper en andere specerijen in Middelburg terug, maar de reis voor De Moucheron was weinig voorspoedig. Ook daarna rustte hij nog tochten naar Indië uit. In de loop van 1600 smolten ook hier de door beiden gevormde ondernemingen samen tot de Verenigde Zeeuwse Compagnie, met een kapitaal van 660.000 gulden, die in 1601 een gemeenschappelijk reis uitreedde en het volgend jaar bij de stichting der Verenigde Oost-Indische Compagnie als „kamer Zeeland" optrad tot het einde in 1796,

Zo had het economisch leven van Middelburg zich in korte tijd van de slagen van

oorlog en van veranderde conjunctuur hersteld en was het beeld ervan niet alleen grondig gewijzigd, doch ook verruimd. Op de drempel der 17e eeuw ging het opnieuw een grootse toekomst tegemoet.

Tevens was de bevolking, vooral ook door de stroom van vluchtelingen uit het Zuiden, sterk toegenomen. De aanwas van nieuwe poorters - men bedenke: niet geheel identiek aan bewoners - bedroeg in de periode 1575-1599 in totaal 3542, meer dan Leiden (1834) en Amsterdam (3324) te zien gaven; van 1584 tot 1586 namen niet minder dan 2700 uitgewekenen volgens prof. Van Schelven deel aan het Avondmaal der Gereformeerde Gemeente, die het aantal harer predikanten tot zes uitbreidde, wat nog voor de eeuw ten einde was steeg tot negen.

Kan het verwondering wekken dat de oude stad voor zoveel bewoners spoedig te klein bleek? In 1576 telde zij, blijkens een kohier van de honderdste penning, 1051 bewoonde huizen, wat in verband met de latere verhoudingscijfers 1) op een bevolking van ongeveer 7000 zielen schijnt te wijzen 2).

Reeds in 1578 vond de uitbreiding plaats ten noorden van de Dam, waar de wijnhandel zich concentreerde; van 1595 tot 1598 volgde een grote uitlegging der stad met het terrein tussen de huidige binnengrachten en de singels, waardoor de ring voor de derde maal werd gesloten. Met deze uitlegging, die het oppervlak der stad verdrievoudigde - van 48 tot 156 ha - was, stedenbouwkundig gesproken, haar ontwikkeling feitelijk voltooid. Om de middeleeuwse kern bouwden of vernieuwden de 17e en 18e eeuw de onvolprezen kaden met hun statige gevels in barok- of Lodewijkstijl, terwijl de buitenkanten voor het bedrijfsleven, werven, draperiebedrijven, houttuinen e.d., werden bestemd. Zij bood niet alleen werk, doch ook woonruimte voor de steeds groeiende bevolking, die in het derde kwart der 17e eeuw met 30.000 zielen haar hoogtepunt heeft bereikt. 3)

1) In afwijking van het gebruikelijke - 4.5 bewoners per huis - mag, voor Middelburg, op grond van gegevens uit de 17e en het midden der 18e eeuw, een multiplicator van minstens 7 worden aangenomen. Ook voor Antwerpen (1582) en Amsterdam [1630-1632 (1795 zelfs 7.9!)], eveneens steden "vol van behuysde huysen", is dit cijfer geconstateerd.

2) In het ergst van het beleg, in december 1574, was blijkens een bericht van burgemeesters aan die van Goes "de gemeente wel omtrent 6000 monden" (Historie Satisfactie van Goes p. 186). Ir J. C. Ramaer (T.K.N.A.G. 1921 p. 36) kwam op grond van een enigszins eigenaardige berekening voor 1564, op welk jaar hij de kaart van Van Deventer stelde, tot 5500 inwoners.

3) 'Thans 119651 bedraag' deze nog geen 21.000 zielen.

Het beeld van de economische bedrijvigheid van Middelburg in de 17e en 18e eeuw wordt niet alleen gekenmerkt door de snelle opbloei van de eigen handel, doch tevens door de richting, die deze handel nam en door de aard der waren, die er werden verhandeld. Aan de zo uiteenlopende artikelen van het Europese verkeer der Middeleeuwen, aan de gevarieerde exotische textielwaren, die de agenten van het Leidse koopmanshuis van Daniël van der Meulen in de laatste dekade der 16e eeuw op de Middelburgse markt brachten - camelotten, grogreynen en diverse zijdestoffen -, werden nu behalve de peper en ander specerijen en het porselein uit Oost-Indië en suiker, tabak en chocolade uit de West, zo exotische waren als goud, voor het smelten waarvan op de werf der West-Indische Compagnie in 1627 een "bequaem fournaiss" was gemaakt, struisveren, olifantstanden, amber de gris en gom toegevoegd. De Oost-

en, wat later, de West-Indische Compagnie hebben voor deze periode op de Middelburgse welvaart zeer beslissend haar stempel gedrukt. Welke van beide het belangrijkste is geweest, valt moeilijk te zeggen. Hoewel de uitreding naar de Oost niet overweldigend was - in de periode 1603-1793 bedroeg het gemiddelde blijkens de uitloopboekjes 5.7 schip per jaar; 10 of meer schepen (en dan maximaal 12) zijn over die jaren slechts vijf maal uitgerust zou men op grond van het verschil in opslagruimte willen concluderen, dat de Oost-Indische Compagnie ver superieur was aan haar jongere zuster. Want bij haar zien wij in dit opzicht gestadige groei.

Nadat in de eerste jaren op diverse plaatsen in de stad pakhuisruimte van particulieren was gehuurd, verwierf de Kamer Zeeland in 1628 een huis aan de Rotterdamse kaai, dat het uitgangspunt is geworden voor het grootse complex, in 1630 en 1671. uitgebreid, in 1711 van een nieuwe gevel voorzien en in 1722 aan de achterzijde nogmaals vergroot, waar tot het einde de Compagnie haar kantoren en voornaamste pakhuisruimte zou houden ¹⁾, en dat in de 19e eeuw vrij-entrepot zou worden. Ook een eigen werf en een lijnbaan werden, resp. in 1604 en 1617, in gebruik genomen.

1) De vermelding der waren, die hier werden geborgen, geeft een indruk van de Oost-Indische handel: peper, kaneel, "droguen", zijdelakens, muskaatnoten, cornalijn, kamfer, nagelen, porselein, thee, waarvan de meeste in de pakhuizen speciale zolders hadden.

Bij de West-Indische Compagnie daarentegen, overigens zoals men weet van geheel andere aard dan de Oost-Indische Compagnie, moet het omgekeerde worden geconstateerd. Direct na haar oprichting in 1621 had zij van het stadsbestuur de beschikking gekregen over het fraaie huis, dat juist 100 jaar daarvoor de rentmeester van Zeeland Adolf Hardinck zich aan de Lange Delft had doen bouwen en dat van 1576-1582 de Vader des Vaderlands had gehuisvest als hij te Middelburg verbleef. In 1630 had zij daarop aan de buitenkant der stad een pakhuiscomplex opgericht, maar reeds spoedig werd een deel der ruimte aan anderen verhuurd. Ook de tweede West-Indische Compagnie, in 1674 in het leven geroepen na de ineensinking der eerste, had er met teveel dan te weinig pakhuisruimte te kampen. De deelname in het kapitaal was voor beide compagnieën ongeveer gelijk; van de 6.4 miljoen der Oost-Indische Compagnie was bijna 1.3 miljoen in Zeeland bijeengebracht; van de 7.1 miljoen, waarmee de West-Indische Compagnie begon, kwam bijna 1.4 miljoen daarvandaan, waarbij men evenwel bedenke, dat hieraan ook Vlissingen en Vere, en zelfs Tholen, deel hadden. Gegevens omtrent de jaarlijkse uitreding staan ons voor de West-Indische Compagnie niet ten dienste, doch dat financieel de Oost-Indische Compagnie lonender was staat wel vast; zij deelde gemiddeld 18% per jaar uit, terwijl de West-Indische Compagnie, hoewel in de eerste twintig jaar van haar bestaan bloeiend door de kaapvaart - Piet Hein's zilverbloot! - tot 1779, met een enkele uitzondering, niet meer dan 3,4 of 5% aan haar aandeelhouders bracht, en nadien zelfs niets meer.

Anders echter wordt het beeld, als men niet alleen naar de compagnieën kijkt, doch naar de handel met Oost en West. Al kan dat, met de voorhanden gegevens, niet in cijfers worden uitgedrukt, men krijgt toch de stellige indruk dat voor Zeeland de West-Indische handel in zijn geheel - de voordelige kaap- of commissievaart, zolang de oorlog met Spanje duurde een bij uitstek West-Indische aangelegenheid, meegerekend - zo niet meer dan toch stellig niet minder aandeel in de welvaart heeft gehad dan de Oost-Indische. En ook Middelburg had daarvan rijkelijk zijn deel.

Niet alleen werd daar 7/10 van het kapitaal der Zeeuwse Kamer gefourneerd, waardoor haar vergadering reeds vroeg een zodanig typisch Middelburgs karakter had,

dat men in hoofdstedelijke zelfgenoegzaamheid over de Kamer sprak als "de onzen", doch aan de ondernemingen en koloniseringen namen ook Middelburgers actief deel. Ook hierbij waren Ten Haeff en vooral De Moucheron voorgegaan; reeds voor 1600 bevoeren Middelburgse schepen de kusten van Guyana en de Caraïbische zee. En de fantastische figuur van "ridder" Balthasar Gerbier, schilder-schrijver-diplomaat-goudzoeker, die in 1658 een geruchtmakende poging deed tot oprichting van een kolonie aan de Wilde kust, i.c. Cayenne, was Middelburger van geboorte.

Twee jaar later werd Essequibo, in 1627 door Vlissingers voor het eerst gekoloniseerd, doch later aan de Zeeuwse Kamer gekomen, door deze overgegeven aan de steden Middelburg, Vlissingen en Vere; de 'hoofdstad' had hierover evenveel commissarissen als de beide andere samen, nl. vier. De bekende Paulo Jacomo de Pinto, een der invloedrijkste leden der Portugees-Joodse gemeente in Middelburg, heeft in de exploitatie van deze kolonie een belangrijk deel gehad.

In 1669 gaven de steden "Isekepe" aan de Staten van Zeeland terug, die haar het volgend jaar weer aan de Zeeuwse Kamer overdroegen, onder voorbehoud van een handelsmonopolie voor ingezetenen der provincie. Nova Zelandia was dus wel een specifiek Zeeuwse kolonie. Suriname, een Zeeuwse verovering van 1667, werd in 1683 voor tweederde aan Holland afgestaan, doch heeft niettemin, evenals Demerara, door zijn plantages ook voor Middelburg veel voordeel opgeleverd. Door de aard dezer kolonisatiën kregen ook Middelburgse handelshuizen - o.a. Boudaen Courten - in de winstgevende slavenhandel, die sinds 1636 en train was gebracht, een levendig aandeel. In ruil voor het levend ebbenhout werden uit West-Indië plantageproducten aangebracht; in de 18e eeuw ontwikkelde zich ten aanzien van één daarvan, de chocolade, een wat men thans veredelingsindustrie pleegt te noemen, die als kleinbedrijf tot in het begin van deze eeuw haar bestaan heeft gerekt.

Ook voor de vaart op het toen nog nevelige Zuidland werden hier plannen gemaakt. Arent Roggeveen, die "alle de vaste kusten ende eylanden van geheel de West-Indiën" had "verlicht" in een werk, het Brandende veen genoemd, trachtte in 1676 de Australische Compagnie te stichten, doch zijn fantastisch plan liep op niets uit. Een kleine halve eeuw later volgde zijn zoon Jacob de roep des vaders; in 1721 ondernam hij voor de West-Indische Compagnie een reis naar die streken, waarbij het Paaseiland en Samoa werden ontdekt. Economische gevolgen had deze tocht echter niet.

Maar hoe belangrijk ook, het verkeer met Oost- en West-Indië was voor de Middelburgse welvaart in deze periode toch niet het enige. Sporen van walvisvaart - een Middelburgse tent op Smeerenburg komt reeds op oude kaarten voor, en ook in de 18e eeuw wordt over dit bedrijf gerept, dat toen echter met premies moest worden gesteund - en aandeel in de directie van de Levantse handel, sinds 1698, doen zien, dat ook dichterbij de Middelburgse energie bedrijvig was.

Levendig waren de betrekkingen met Frankrijk de Rouaanse kaai 1) -, al was voor de wijnhandel Rotterdam de Zeeuwse hoofdstad reeds in het begin der 17e eeuw over het hoofd gegroeid, en met Spanje en Portugal. Vandaar voer de in 1612 ingestelde beurtvaart op Rouaan af. Die op Londen dateert van 1664.

Deze landen waren bij uitstek het gebied van de bekende Benjamin Raulé, wiens Zuid-Nederlandse voorvaderen via Vere in Vlissingen waren gekomen en die zich in 1664 te Middelburg had gevestigd, waar hij werkzaam was tot een financiële catastrofen ten gevolge van de oorlog met Frankrijk hem in 1675 naar Berlijn deed uitwijken. Als minister van marine en koloniën van de Grote Keurvorst heeft hij een zeer belangrijk aandeel gehad in de opkomst van Pruisen. Hij moet blijkens de bewaarde handelsboeken - twee journalen en vier memorialen, die lopen over de jaren

1664-1673 -, over een aanmerkelijke vloot hebben beschikt, met zijn handelsrelaties met de zoëven genoemde landen, doch ook met de Oostzee en Suriname, met zijn Groenlandvaart en zijn handel in de meest uiteenlopende waren - echter opvallend weinig slavenhandel - en zijn kaapvaart is hij een belangrijk specimen van de vele kooplieden, waarop Middelburgs grootheid in de Gouden Eeuw was gebouwd. Een van de weinigen ook, omtrent wiens bedrijf door het bewaard blijven van zijn handelsboeken ons tenminste enige gegevens ten dienste staan.

Naast deze handel en scheepvaart van overzee dient ook op het belang der binnenlandse markt te worden gewezen; talrijke beurtschippers uit diverse plaatsen uit Holland en Zeeland, Brabant en Vlaanderen - de oudste beurtdienst is naar wij menen die op Sint-Maartensdijk (1596) - brachten landbouwproducten naar Middelburg en namen koloniale waren en dergelijke als retourvracht mede.

Van bijzondere betekenis voor het Middelburgse handelsleven zijn de Wisselbank en de Bank van Lening geweest. Laatstgenoemde, in 1636 gesticht - het achterstuk van het West-Indisch huis werd daarvoor beschikbaar gesteld - als voortzetting van het bedrijf, in de Middeleeuwen door Lombarden uitgeoefend, heeft hier, anders dan elders het geval was, meer dan pandjeshuis betekend; van de aanvang af was het de bedoeling ten behoeve van de handel een kredietinstelling in het leven te roepen, die naast de in 1616 opgerichte Wisselbank de kooplieden en reders in hun ondernemingen behulpzaam zou kunnen zijn. Het uitgeleende kapitaal kwam bijeen door de haar, zelfs uit het buitenland, toevertrouwde deposito's. De eerste West-Indische Compagnie was een van de grootste klanten der bank; haar déconfiture bracht de Leenbank in 1672 en volgende jaren in een crisis, waaruit zij met de grootste moeite door het stadsbestuur werd gered. En hoewel zij toen werd gesaneerd - het eigenlijke pandhuisbedrijf werd voortaan verpacht -, haar betekenis was nadien toch veel minder dan daarvoor. Maar tot 1873 heeft zij het bedrijf, dat zich sinds 1806 tot het lenen onder pand aan minvermogenden bepaalde, volgehouden.

Hoezeer de Leenbank, anders dan men van een dergelijke instelling mag verwachten, voor de financiering van de Middelburgse handel van belang is geweest, de Wisselbank heeft haar toch hierin ver overtroffen. Naar het voorbeeld der vermaarde Amsterdamse instelling opgericht "tot beter onderhoudinge van het placcaet der munte ende accomodatie van wissel ende coophandel", is de Middelburgse Wisselbank - wier geschiedenis overigens een van de Amsterdamse afwijkende ontwikkeling vertoont -, door overmaat van contante penningen, die haar waren toevertrouwd, al spoedig tot credietverlening overgegaan, vooral aan de West-Indische Compagnie ook zij. Doch als bij de Leenbank bleven dientengevolge moeilijkheden niet uit. In 1638, in 1644 - het jaar waarin een nieuw eigen gebouw naast de Korenbeurs werd betrokken, opgericht in klassieke vormen -, en vooral in 1673 kwam dit tot uiting; in laatstgenoemd jaar werd zij zelfs, onder de indruk van de oorlog en de daardoor veroorzaakte run, een paar dagen gesloten, en daarna slechts zeer beperkt weer opengesteld.

Doch na het herstel sinds 1681 werd het 'kredietbedrijf door de bank op steeds groter schaal uitgeoefend; op den duur werd het zelfs gewoonte, dat men bepaalde effecten (obligaties van Zeeland, Middelburg en Walcheren, benevens aandelen der Oost-Indische Compagnie) tegen matige interest bij haar kon belenen. In de 18e eeuw - het aantal rekeninghouders bereikte in 1770 met 750 zijn maximum - waren de Leenbank, de Oost-Indische Compagnie en enige belangrijke Ondernemingen haar voornaamste debiteuren. De economische en politieke moeilijkheden van het laatste kwart der 18e

eeuw, met name ook min of meer "bevroren" credieten gaan de stad Middelburg, brachten de Wisselbank aan de rand van de afgrond. In 1794 werd zij tijdelijk gesloten; in 1802 werd een nieuwe ordonnantie vastgesteld, waarin het doen van beleningen een der hoofdbestemmingen der bank wordt genoemd, doch eerst in januari 1806 kon zij worden heropend. Aldus hernieuwd en gewijzigd, heeft zij nog tot het einde van 1878 bestaan, onderbroken slechts door de moeilijkheden tijdens de Belgische Opstand, maar haar karakter was nu geheel anders dan in de bloeitijd der Bank en der stad het geval was geweest.

Als steun van de handel moeten verder nog worden vernield de bovengenoemde Kamer van assurantie en de Commissarissen van het zeeën waterrecht, Verder het Collegie van kooplieden, in 1720 in het leven geroepen en blijvender dan de schepping van De Moucheron, dat via de Chambre de Commerce en de Kamer van Koophandel en Fabrieken tot 1922 een vertegenwoordiging van de Middelburgse handel op zich zelve is geweest.

Middelburg heeft dus de oudste Nederlandse Kamer van Koophandel. Dat jaar 1720, in de geschiedenis van ons vennootschapsrecht bekend als het jaar der modernisering, was echter ook uit ander oogpunt voor Middelburg van belang: als gevolg van de toen allerwege in de Republiek zich openbarende "Gründungsfieber" werden hier de Assurantie- en de Commerce Compagnie gesticht. De eerste heeft tot 1814 haar bedrijf uitgeoefend; de Commerce Compagnie, die een kapitaal had van 5 miljoen, dat, echter spoedig werd gehalveerd, heeft tot het begin der 19e eeuw schepen uitgereed en daarna als scheepswerf - die overigens met haar tijd meeding en gedurende de laatste 20 jaar van haar bestaan ook reparatie van stoomwerktuigen verzorgde - tot 1888 het leven gerekt.

In Januari 1721 voeren haar eerste schepen uit voor reizen tussen de Oostzee en Frankrijk, spoedig door uitreding naar de Caraibische zee en Suriname en ook naar Afrika, met name Guinee, gevolgd. Maar anders zou, ten aanzien van beide handelsgebieden, het verloop worden. De Europese vaart, waarbij ook enkele reizen naar IJsland en Straat Davis (walvisvaart!) zijn te rekenen, houdt omstreeks het midden der jaren van '50 op; die op Guinee en West-Indië kreeg na 1730, toen het monopolie der West-Indische Compagnie werd doorbroken en de slavenhandel van de kust van Afrika naar Amerika ook voor de Compagnie mogelijk werd, een gans ander karakter: in de plaats van de vaart-heen-en-weer Guinee-Europa of West-Indië-Europa kwam overwegend de driehoekshandel Afrika-West-Indië-Europa. Van de 296 uitredingen, die ons bekend zijn 1), bepaalden 53 zich tot het Europese sandelsgebied, 89 tot West-Indië (inclusief één met 2 schepen naar de Zuidzee), 40 tot Guinee, 113 waren driehoeksreizen. Dat wil zeggen: slavenreizen. En in toenemende mate werd de Commerce Compagnie een slavenbedrijf.

1) D.w.z. economische uitredingen. Bovendien kennen wij 2 reizen ter kaap, 4 "voor den Lande" (hulpkruisers), 2 waarvan doel onbekend was, terwijl 1 slavenreis werd ingetrokken, dus in totaal 305 reizen.

Van de 114 uitredingen, ondernomen van 1756, jaar waarin de Europese "belangen" der Compagnie ophielden, tot 1803, toen voor de laatste maal om spaven werd gevaren, waren 92 slavenreizen. Het transport der "negros" had de Amerikaanse plantages ten doel, maar vooral Curaçao vanwaar zij, daar de West-Indische Compagnie Suriname, Berbice en Essequibo als afzetgebied voor zich behield, naar de Spaanse koloniën werden gedistribueerd.

Ook kaapvaart heeft de Commercie Compagnie zomin als de particuliere kooplieden geschuwd. In 1643 reeds werd hiervoor een afzonderlijke organisatie, de Middelburgse directeurscompagnie, in het leven geroepen, die over 8 schepen beschikte, "ghedestineert tot veylinghe van de zee" zoals het heette, waarvan de bloem van de Middelburgse magistraat de leiding had; in 1646 werd zij ontbonden. Voor dit 'bedrijf' waren uiteraard vooral de oorlogsjaren gunstig; zo voeren in april 1704, tijdens de Spaanse successieoorlog, uit Middelburg niet minder dan 22 schepen ter "vrije nering" - opmerkelijk euphemisme voor een bedrijf, dat overigens naar de verhoudingen van die tijd moet worden beoordeeld - bemand met 3361 koppen en voorzien van 914 stukken geschut, en gedurende de Oostenrijkse successie-oorlog liet ook de Commercie Compagnie zich niet onbetuigd.

Ondanks deze voordelig schijnende ondernemingen waren de financiële resultaten der Compagnie, behalve in oorlogsjaren, toch niet bijzonder gunstig; inwendige oorzaken - er werd op grote schaal door haar personeel, en zelfs door bewindhebbers, 'gesluikt' - zowel als algemeen- economische en politieke hebben hiertoe geleid. Toch heeft de Commercie Compagnie voor het Middelburgse handelsleven der 18e eeuw stellig grote betekenis gehad. Veel minder was dat het geval met de Sociëteit ter navigatie op Essequibo. Deze was in 1771 opgericht, nadat een in 1754 daartoe ondernomen poging, die een eind zou maken aan de jarenlange strijd met de West-Indische Compagnie over de vrije vaart op deze kolonie, die in 1670 aan de Zeeuwen was toegestaan, op niets was uitgelopen. Doch reeds voordien hadden ook particuliere Middelburgse firma's, o.a. Spoors en Sprenger, in dat deel van Guyana hun plantages. De Sociëteit, wier kapitaal aanvankelijk 3, daarna 4 ton bedroeg, kwijnende na een aanvankelijk succes spoedig weg; in 1794 was zij totaal verdwenen.

Zo waren ongeveer terzelfder tijd en door dezelfde oorzaken - de slagen van de vierde Engelse oorlog (ondanks tijdelijk gewin op Sint- Eustatius) en van de veranderde verhoudingen - de ondernemingen, die het Middelburgse handelsleven in deze periode hadden gedragen, één voor één gevallen. En de daarop volgende jaren, die der Napoleontische oorlogen, brachten het de doodsteek toe.

Hoewel in betekenis, zowel voor het economisch beeld der stad als op zich zelve, ver achter staande bij het belang, dat de handel er heeft gehad, dient met een enkel woord nog melding te worden gemaakt van de nijverheid, die er wel niet heeft gebloeid, maar er toch is uitgeoefend.

Het belangrijkste waren daarbij de lakennering en de bedrijven, die ook voor de kunstnijverheid 1) betekenis hebben gehad: de tapijtweverij van Jan de Maeght, tussen 1590 en 1595 hier gevestigd en door hem en zijn zoon Laurens tot 1627 gedreven, de glasfabricage, in 1582 begonnen toen aan Govaert van der Haeghen uit Antwerpen, "meester van den cristalynen glaesen te blasen", faciliteiten werden verleend; deze is voortgezet door de Italianen Miotto en Fabri (1607) en Promontorio (1642) en wordt gedurende de gehele 18e eeuw onder diverse directie vermeld.

1) Nog onder de vorige periode valt een bedrijf, dat economisch niet bijzonder belangrijk is geweest, maar uit kunsthistorisch oogpunt des te meer, dat van de geleerspottenbakkers Joris Andries' zone en Adriaen Ingels zone (1565 vlg.), het eerste voorbeeld van majolica-fabricage in de Noordelijke Nederlanden.

Verder de klok- en geschutgieterij, door Jan Burgerhuys kort den Gilde, Nicolaas Greve e.a. tot 1786 voortgezet in dat deel der Abdij- gebouwen, dat als reeften in het begin der 16e eeuw was gebouwd en na de opheffing van het bedrijf de ene

onwaardige bestemming na de andere kreeg om als gymnastiekzaal te eindigen. Na de restauratie dient deze thans als Staten- en ontvangzaal.

Minder lang hielden de diverse branches der textielnijverheid stand. De saainering deed in 1594 haar intrede binnen Middelburg; de rekeningen van dit en volgende jaren maken melding van de publicatie van een boekje "van de saeynering op te stellen" en van werkzaamheden aan het "saeyvolderhuys". In 1601 wordt gesproken van "loyen, geleverd aen de bailliu van de saeynering tot loynghe van de saeyen, binnen dese stadt gemaect"; in 1608 werd nog een financiële regeling getroffen t.a.v. een voorschot, verleend "tot voorderinge van de saeyneeringe", maar verder horen wij over dit bedrijf niets meer.

In 1615 werd met twee personen met zuidelijke naam een overeenkomst gesloten en hun een bijdrage verleend voor het inrichten van het kort te voren gebouwde stadsartillerie- huis ten gerieve van de nering "tot het maken van caffia ende diversche andere nieuwe geïnventeerde sijdevercken", in 1616 door een andere deelnemer gevolgd.

Tien jaar later kwam ook voor dit bedrijf het einde; het gebouw werd daarop gebezigd tot een suikerraffinaderij. Nog kortstondiger was het leven van het bedrijf ener Parisienne, die van 1682-1685 de „negotie van canten en het maken derselver" heeft uitgeoefend. Ook de fabricage van goudleer, die omstreeks 1673 voor het eerst wordt genoemd, zal geen lang leven beschoren zijn geweest; de vermelding: achter het goudleerhuis in de stadsrekening van 1712 behoeft niet op een nog bestaand gebouw te wijzen, en iedere verdere aanwijzing ontbreekt. De lakenververij herleefde in 1627, de weverij in 1635, beide met steun der overheid; toen werd ook een volmolen opgericht. En tot 1675, toen een drapenier uit Dordrecht zich hier vestigde, vinden wij sporen van dit bedrijf.

Meer werkverschaffing dan bedrijf was wel de "lakenmaeckerie" die op voorstel van diakenen werd ondernomen in de armschool, die in 1561 was gesticht. Voor deze bombazijnweverij stelde de stadsregering £ 100 beschikbaar.

Een gemengd karakter had de Societeit der zaagmolens. Deze, in 1722 opgericht, heeft naast het oorspronkelijk bedrijf, dat tot 1903 werd uitgeoefend, op haar scheepswerf naast die der grote compagnieën de schepen helpen bouwen - en ook wel uitgereed - die Middelburg's handelsvlag hebben uitgedragen over heel de aarde.

Maar hoewel de nijverheid er geen bijzondere betekenis heeft gehad, hebben de gilden ook te Middelburg gebloeid. Hun aantal heeft in de voor 1600 opgericht en tot 1676 door zijn zoon Michiel en diens zoon Johannes gedreven, in de 18e eeuw door Jasper van Erpcom, Gillis van loop der tijden ruim 60 bedragen, maar bijzondere invloed naar buiten hebben zij, enkele gelegenheden - 1477, 1651, 1672, 1702 - daargelaten, niet uitgeoefend.

Door de instelling van het over-dekenschap, van 1574, voordien kwam dit wel voor doch niet algemeen - tot de afschaffing ervan in 1795 1) door een lid van het stedelijk bestuur waargenomen, hield dit de gilden stevig onder den duim.

1) Het werd toen vervangen door een Comité, later Departement, tot de zaken der gildens, dat tot 10 aug. 1798 heeft gefungeerd. De gilden zelf werden afgeschaft bij art. 53 der Staatsregeling van 1798; in 1803 herleefden zij in zekere zin, doch in 1820 luidde de doodsklok definitief.

Doch ofschoon van verzet tegen hun levensvoorwaarden hier vrijwel geen sprake is

geweest, de toestand van de lagere volksklassen was in deze periode weinig gunstig; ook hier leefden grote rijkdom en grote armoede vlak naast elkaar. Hetgeen Dr. Coronel over deze zijde der Middelburgse geschiedenis bijeen heeft gebracht, geeft een weinig opwekkend beeld. De bedelarij was, bij het lompenproletariaat, ondanks alle daartegen genomen, vaak harde, maatregelen - rasp- en spinhuis, ingericht in 1642 - even erfelijk als de welvaart en de bekleding der regeringsambten bij de upper ten! En de ook hier grote weldadigheid dier tijden, zich openbarend in de stichting van weeshuizen en andere dergelijke gestichten 2), later in maatregelen tot werkverschaffing en anderszins, was tegen dit euvel niet opgewassen.

2) Het Oude Mannen- en Vrouwenhuis in de Noordstraat, gesticht omstreeks 1600 en opgeheven in 1808; het Armweeshuis, gesticht in 1599, ter plaatse waar thans het gasthuis is gevestigd, en in 1812 gesloten; het Burgerweeshuis aan het Molenwater, mogelijk geworden door een legaat van Lydia Boreys, wed. Verbrugge, en het Armziekenhuis, in 1784 gebouwd aan de Herengracht, waar echter ook oude mensen werden opgenomen en dat na 1808 het eerstgenoemd gesticht heeft vervangen. Naast de uit de eerste periode daterende hofjes werd in 1682 aan de Molenberg nog een armhof gesticht uit de nalatenschap van een andere rijke weduwe.

Evenals het Gasthuis bovengenoemd waren deze instellingen vóór de Franse tijd door geen enkele band aan elkander verbonden. In 1812 kwam een grondige reorganisatie en werden twee commissies ingesteld, de Commission des hospices en de Commission de bienfaisance; de eerste kreeg opdracht een reorganisatie der gestichten in de geest der Franse wetgeving te volbrengen. Wat van de instellingen over is gebleven is tot 1855 onder het College van Regenten over de Godshuizen, nadien tot heden onder het Bestuur der Godshuizen gesteld.

De armenzorg berustte sinds 1574 bij de diakonieën. Van burgerlijke zijde werd daarin voorzien door de benoeming in juli 1574 van zes personen tot armmeesters; in 1594 werd ingesteld het college van Gecommitteerden van de gemene armen, de voorlopers van het Burgerlijk Armbestuur van 1854.

Opmerking verdient een mededelingen in de Notulen ton Rade (24 maart 1662): "de kleding van de armeluyden so te reguleren, dat dieselve altijt kenbaar sijn". Zij moest zijn voorzien met het "teecken van den burcht" (22 febr. 1676). Voor de weeskinderen heeft bijzondere kleding tot het einde der 19e eeuw standgehouden. Nog omstreeks 1880 droegen de jongens uit het Burgerweeshuis een groene kraag, de meisjes een dito kapje; die van het Armenweeshuis evenzo in het rood. Later werd dit een bies in die kleuren op de schouder.

Het culturele leven.

Hoeveel ook de uit de vorige periode stammende rederijkerij voor de burgerij moge hebben betekend - tot 1680 is het optreden der kamer aanwijsbaar, doch haar gebouw heeft tot 1816 bestaan -, literaire waarde had zij niet veel. Woordkunst van beter gehalte bood de dichtbundel *De Zeeuwsche Nachtegael*, als resultaat van het bezoek, door Anna Roemers in 1622 aan Zeeland gebracht, door de uitgever-graveur J. P. van de Venne in 1623 in het licht gegeven, een bundel, "waarin de Zeeuwsche volkstrots zich in gansch een dichterschaar met Cats aan het hoofd openbaarde" (Prinsen). Terwijl Jacob Cats, sinds 1603 gevestigd in de stad, waar het begin zijner literaire loopbaan ligt - zijn *Sinne-* en *Minnebeelden* verschenen in 1618 - en waarvan hij in 1621 pensionaris was geworden, Middelburg in 1623 metterwoon verliet, hebben zijn collega, de pensionaris Simon van Beaumont, en de raadpensionaris Johan de Brune ook nadien er de muze der poëzie gediend. Ook in de 18e eeuw werd er de dichtkunst, voornamelijk de stichtelijke, beoefend. De belangrijkste vertegenwoordiger is dan mr Pieter Boddaert, die ook op ander terrein verdienste heeft; van zijn hand namelijk is de beschrijving van Zeeland, Walcheren en Middelburg in de *Tegenwoordige Staat*.

De schilderkunst heeft in Middelburg's glanstijd niet die rol gespeeld, die andere steden van dezelfde allure eigen was, maar ontbroken hebben de schilders er geenszins. Het portret, hetzij van individuele personen, hetzij van groepen of colleges, was uiteraard ook in deze welvarende stad een dankbare opdracht. Allart van Loeninga, Hendrik Berckmans, Willem Eversdijck en Pieter Borselaar hebben in de 17e, Philips van Dijk en Aart Schouman in de 18e eeuw, naar de maat hunner krachten, hieraan voldaan. Daarnaast mogen ook enkele anderen worden genoemd: Ambrosius Bosschaert, schilder van bloemstukken, Adriaen van de Venne, als dichter present in de *Nachtegael*, in zijn Middelburgse tijd - in 1625 ging hij metterwoon naar Den Haag - auteur van zeestukken in de trant van Hendrik Vroom en van *grisailles*, tevens graveur, de stillevenschilders Francois Rijckhals, Philips Angel, Johannes Goedaert en Abraham Coorte. Verder Daniël de Blieck, schilder van architectuur, die hij ook zelve beoefende door het ontwerp, in 1671, voor een fraai pakhuis van de Oost-Indische Compagnie, en de schilder van miniaturen, tevens ingenieur, diplomaat en kolonisator Balthasar Gerbier, die in 1652 een memorandum indiende nopens de oprichting van een "publyque constleerplaatse" in Middelburg, een polytechnische school *avant la lettre*. In de 18e eeuw had Jacob Perkois stellig betekenis. Zij mogen niet tot de grootsten hebben behoord, doch maken in ieder geval de woorden van Victor Hugo te schande, als zou Zeeland geen schilders hebben opgeleverd. Als representant van de glasschilderkunst in haar laatste stadium mag Cornelis van Barlaer worden genoemd. Enige generaties Hardewel waren, in de jaren voor en na 1700, als beeldhouwers, met name aan spiegels van schepen, werkzaam.

Door de welvaart, die deze periode meebracht, bloeide ook de bouwkunst, en in tegenstelling met de middeleeuwse hebben wij voor deze wel namen van bouwmeesters. Adriaen de Muer, stadsbouwmeester van 1587 tot zijn dood in 1604, kan de ontwerper van de bekroning van de Abdij- toren zijn geweest, na 1590 opgetrokken; Andries der Valckenaere bouwde zich, in hetzelfde jaar, de onvolprezen *Steenrotse*, in 1940 jammerlijk vergaan. Arent van 's Gravenzande, van 1654 tot 1662 stadsarchitekt, verleende medewerking aan de bouw van de Oostkerk en kan de ontwerper van een der klassieke woonhuisgevels uit die jaren zijn geweest; zijn tijdgenoot Daniël de Blieck ontmoetten wij reeds. In de 18e eeuw heeft Jan de Munck,

stadsarchitect (1730-1758) ook hij, tal van openbare gebouwen en woonhuizen, met name aan het Molenwater gebouwd: de Koepoort (met J. P. van Bourscheidt de Jonge), het Ykhuis, de Lutherse kerk en zijn eigen woonhuis, het Observatorium. Coenraad Kayser, 's lands fabriek, ontwierp in 1780 en volgende jaren het Armziekenhuis aan de Herengracht en de laatste uitbreiding van het stadhuis in de stijl zijner dagen.

Kerkelijk leven

Evenals de Middeleeuwen door de katholieke, werden de 17e en 18e eeuw door de Calvinistische suprematie gekenmerkt. De Gereformeerde kerk beleefde een geweldige bloei: het aantal harer predikanten - waaronder zo vermaarde namen als Faukelius (1599-1625), de auteur van het "Kort begrip der christelijke religie", Walaëus (1604-1611), Gomarus (1611-1615) en Willem Teelinck (1613-1629), om van meer locale grootheden te zwijgen 1) bedroeg sinds 1667, waarbij Ds. Bernardus Smytegelt (1665-1735), een der merkwaardigste representanten der Nadere Reformatie, die niets anders dan leerredenen heeft nagelaten, welke echter geestelijk manna waren voor zijn talrijke hoorders.

Toen de Oostkerk werd ingewijd, waaraan sinds 1647 door de bloem der Hollandse classicistische architecten - Bartholomeus Drijfhout, Pieter Post, bovengenoemde 's Gravenzande - was gewerkt, niet minder dan twaalf 1).

En naast de Gereformeerde hebben de Waalse, de Engelse en de Lutherse gemeenten luister bijgezet aan het protestants kerkelijk leven in die eeuwen. Beide eerste deelden in de glorie en de vrijheid van de Staatskerk 2).

1) In 1748 voegde de stadsregering daaraan een vaste proponent toe, in 1773 door een stadspredikant vervangen. De functie werd na 1795 niet meer vervuld.

2) De Quakers echter vonden te Middelburg geen goed onthaal. Twee hunner, die zich verstoutten tijdens het voorlezen van het Avondmaalsformulier "publijkkelijk" te spreken (Not. 5 nov. 1656), werden stante pede naar Engeland uitgeleid; in maart 1657 werd een "queecker", die opschudding had veroorzaakt in de Engelse kerk, berecht.

De Waalse gemeente betrok reeds in 1575 de kapel van het voormalig klooster der Begarden in de Sint-Pieterstraat; haar diende, van 1666 tot 1669, de geruchtmakende Jean de Labadie, "van veelen teer gelieft, van meerder seer gehaat".

Engelsen, zoals wij boven zagen sinds 1579 in Middelburg gevestigd, hadden hier hun secten en gemeenten, o.a. de Brownisten. De officiële organisatie had van 1605 tot 1624 een kamer in de Gasthuiskerk ter beschikking; in 1629 werd de voormalige kapel van het klooster der Cellebroers, dat toedien sinds 1592 tot tapijthuis had gediend, aan haar afgestaan, en tot de opheffing der gemeente in 1921 was zij daarin gevestigd. Haar predikanten hebben voor Middelburg geen opvallende betekenis gehad.

De Lutheranen verkeerden aanvankelijk in een minder gunstige positie. Na de val van Antwerpen vestigden zich Lutheranen te Middelburg, waar zij gaarne werden ontvangen, maar geen vrijheid van godsdiensttoefening kregen. In 1590, het jaar waarin hun eerste predikant werd beroepen, verzocht de kerkeraad der Gereformeerde gemeente de burgemeesters "haere secrete predicatie" te beletten; aanvankelijk dien-

den particuliere woningen hun tot bedehuis, en Pinksteren 1606 nog werd een bijeenkomst der "Martinisten" door de baljuw gestoord. Maar in 1617 werd hun eindelijk een eigen kerkgebouw toegestaan, waartoe een pakhuis in de Suikerpoort, dus wat achteraf, werd ingericht, 125 jaar later, toen door de komst der Salzburger emigranten in 1732 - toegelaten werden er ongeveer 400, hoewel voor 6 à 700 toestemming was verzocht - nieuw leven aan de gemeente was toegevoegd, werd op de hoek van Molenwater en Bree breed uit - deze bezwaren tegen de Protestantse dissenteren waren in de 18e eeuw verdwenen - het imposante bedehuis neergezet, waarvan bovengenoemde Jan de Munck de ontwerper was.

Minder gunstig was aanvankelijk de positie der Doopsgezinden. Onder nawerking misschien van de afkeer en de schrik, die de Anabaptisten [Wederdopers] hadden verwekt, was de Gereformeerde overheid hun na de Overgang bijna even vijandig als de Katholieke in de jaren van 1530 hun voorgangers was geweest. Hun weigering de poortereed af te leggen, in 1576 geëist, werd met verbod van nering bestraft; de Prins van Oranje echter gelastte de magistraat genoeg te nemen met hun jawoord, daar het niet aanging dat na de pas verkregen vrijheid, waarvoor ook de Dopers goed en bloed hadden geofferd, de ene groep de andere zou onderdrukken.

Enige jaren later waren er moeilijkheden over de deelneming aan de burgerwacht; deze werden opgelost door afkoop van de wachtdienst. Op het einde der eeuw werd, vermoedelijk om de Gereformeerde kerkeraad tevreden te stellen, hun verboden godsdienstige bijeenkomsten te houden. Aanvankelijk kerkten ook zij in particuliere woningen, totdat in 1629 een zeepziederij op de Nieuwe Haven door hen werd aangekocht en ingericht. Later werd hun niets meer in de weg gelegd; in 1732 werden Doopsgezinden uit Pruisen, die zich hier wilden neerzetten, "onder de gunstigste protectie" ontvangen. Van hun leraren dienen Adriaen van Eeghem (1655-1709) en Dr. Gerardus de Wind (1705-1750) te worden vermeld.

De Katholieken waren, in deze periode, uiteraard geheel in een uitzonderingspositie geplaatst. De laatste seculiere priester verdween in 1600; in 1604 wordt voor het eerst van de aanwezigheid van een Jezuïet melding gemaakt, die ten huize van een katholiek koopman was gevestigd. Uit 1635, 1641, 1663, horen wij van verstoring der in het geheim gehouden diensten op verschillende plaatsen tegelijk. In april 1678 werd hun aangezegd zich te wachten zo openbaar en in zo groten getale bijeen te komen en vooral geen ergernis aan de Gereformeerden te geven. In 1665 echter was - bewijs van zekere bloei - een tweede missionaris, thans een seculier priester, ondanks het verzet der parochianen naar Middelburg gezonden; omstreeks 1680 protesteerden de Jezuïeten zelf tegen het hun van die zijde gedaan verbod de schuilkerk te gebruiken.

Ook op het eind van 1682 verklaarden vooraanstaande Middelburgse Katholieken dat een tweede missionaris niet nodig was; zij gaven daarbij het aantal der parochianen als 800 op. Maar ook de stadsregering greep in: aan de hier gekomen priester werd in april 1683 aangezegd, direct of indirect, geen dienst te doen, en de volgende maand werd hem, wegens overtreding van het gebod, de stad ontzegd. In oktober 1685 werden de Jezuïeten niet toegelaten en 22 nov. 1710 werd hun door de stadsregering hun werkzaamheid verboden.

De voornaamste plaats van bijeenkomst der Katholieken was het woonhuis aan de Blauwedijk, in 1727 "Rooms kerkhuis" genoemd toen de stadsregering toestemming gaf de aangevangen reparaties voort te zetten. 1795 bracht ook voor de Katholieken de emancipatie en de vrijheid.

Het gebouw diende tot 1846, toen de kerk werd gebouwd aan de Lange Noordstraat, die in 1940 ten offer viel aan de verwoest der stad.

Aan de **Joden** kregen een 'Schuilkerk' in de meest eigenlijke zin des woords, nl. verborgen achter huizen in de Heerestraat, was de Synagoge der Hoogduitse Joden, gebouwd in 1705. Dit aantrekkelijke bedehuis die in 1940 door oorlogsgeweld en ravage door N.S.B.ers inwendig volkomen vernield.

Scholen

Toen eind december 1574 de Prins van Oranje zijn voorstel openbaarde een universiteit te stichten, werd naast Leiden even aan Middelburg gedacht. Begrijpelijkwerwijs won de Sleutelstad. Enige jaren later, in 1581, kwam de opleiding van theologische studenten op de Zeeuwse Synode ter sprake, maar eerst in juni 1590 besloten de Staten een "collegie" voor hen op te richten - zelfs was men van plan daaraan ook een professor in de oude talen te verbinden -, maar ook hiervan kwam niets.

Het volgend jaar wendde men het over een andere boeg; de Synode besloot aan de Staten te verzoeken aan de Leidse Universiteit een seminarie voor theologische studenten te openen; 34 jongelieden uit Zeeland zouden daar op kosten der provincie studeren. En hoewel het welslagen, in 1596, nabij scheen, thans kwam van de uitvoering evenmin iets.

Maar in 1611 werd, tot lering der contra-remonstrantse beginselen, door de stad zelf de **Illustre school** gesticht. Gomarus werd er hoogleraar. De Staten wilden echter geen subsidie verlenen en ook van andere zijde ondervond de school tegenstand, zodat zij spoedig te niet ging; in 1614 vertrok Gomarus naar Saumur. In 1650 werd naar, herleving gestreefd op ruimer basis - Nicolaus Blankaert, die in 1655 tot historieschrijver van Zeeland zou worden benoemd, werd professor historiarum, terwijl ook een leerstoel in de rechten en een in de wijsbegeerte werd bezet -, maar veel meer dan een theologische is ook deze tweede Illustre school niet geweest. De lessen werden gehouden in het Auditorium, het oude middelkoor tussen Nieuwe- en Koorkerk. In 1660 blijkt de school teniet gelopen.

Een derde poging werd in 1676 ondernomen, midden in de bekende godsdiensttwisten; partijzucht speelde hierbij groter rol dan de bevordering der wetenschap de beide Coccejaanse predikanten Momma en De Mey werden professor -, en ook deze proef mislukte.

In 1709 werd nogmaals een poging ondernomen een *schola illustris* op te richten, en ditmaal met meer succes; precies een eeuw heeft deze bestaan. Behalve verschillende Middelburgse predikanten hebben ook vertegenwoordigers van andere disciplinae: geschiedenis en wijsbegeerte, de medische 2) en natuurkundige vakken, er gedoceerd. In 1808 verbood Lodewijk Napoleon de verdere benoeming van professoren, en weldra stierf de school uit. En gelijk aan dit soort universitair onderwijs de mogelijkheid van een echte universiteit, zoals wij zagen, vooraf was gegaan, evenzo lokte na het verdwijnen der Illustre school Middelburg een nieuwe kans in die richting: na de inlijving bij Frankrijk was er sprake van de oprichting van een Athenaeum, en ook het K.B. van 2 aug. 1815 op het Hoger Onderwijs opende die mogelijkheid. Maar het is er niet van gekomen.

Klinisch onderwijs werd gegeven in 1656 toen door het stadsbestuur op verzoek van het chirurgijns-gilde het Collegium anatomico-chirurgicum werd opgericht tot het doen van oefeningen en het houden van voordrachten in de anatomiekamer in het Gasthuis, die met een oratio inauguralis van Dr. C. van

de Voorde 23 juli 1659 werd geopend. Het bestuur bestond - duidelijk bewijs van de beginnende emancipatie der medische wetenschap - uit drie doctoren en twee chirurgijns. Het collegium heeft onder vallen en opstaan (1679 gesloten, opnieuw ontsloten 1693; weder gesloten 1702 en heropend 1716, om toen te worden verbonden met de Illustre school) tot in het begin der 19e eeuw bestaan. De anatomiekamers verdwenen in 1867 toen een nieuw gasthuis het oude verving.

Ook buiten de Illustre school heeft het wetenschappelijk leven te Middelburg gebloeid. Vooral de natuurkunde en aanverwante wetenschappen werden beoefend. Reeds in de 16e eeuw treffen wij hiervan sporen aan.

De apotheker Willem Jaspersz. Parduyn en vier anderen, resp. een predikant, een wereldreiziger, een koopman en een geneesheer, stonden tussen 1593 en 1601 in briefwisseling met de beroemde botanicus Carolus Clusius; Parduyn en zijn broeder Simon kweekten in hun hof als eersten in Zeeland zeldzame buitenlandse planten. Hadrianus Junius, de lijfarts van de Vader des Vaderlands in 1573, werd in april 1574 stadsdokter, maar veel heeft Middelburg van deze man, die in het Nederlandse cultuurleven der 16e eeuw een belangrijke plaats heeft ingenomen, niet kunnen profiteren, daar hij reeds in 1575 overleed.

Het Chirurgijns of heelmeeesters Reisboek van J. Verbrugge (1653), een der eerste handleidingen voor scheepsgeneeskunde, werd vele malen herdrukt. Ook andere bekwame medici waren hier werkzaam; in september 1668 kregen zij, die zich duidelijk van de chirurgijns gingen aftekenen, in het Collegium medicum hun organisatie. Het Middelburgse gasthuis genoot, mede door hen, in de 17e eeuw, een goede naam bij de leiding van 's lands vloot.

Dat in een handels- en zeestad als het toenmalige Middelburg de handelswetenschap en de zeevaartkunde beoefend werden spreekt van zelf. Jan Coutereels, sinds 1595 als schoolmeester werkzaam, kreeg in 1603 octrooi voor een leerboek voor het boekhouden, en publiceerde in 1631 Het *konstigh cijfferboek*, wiskundig werk van grote betekenis, dat herhaaldelijk werd herdrukt. De zeeman Dirck Ruyters gaf, in 1623 en 1631, zeevaartkundige werken uit. Om Zacharias Jansen (f 1642) en Hans Lipperhey (f 1625) wond zich de legende van de uitvinding der verrekijkers; de veelzijdige Arent Roggeveen (f 1679) beoefende en onderwees de wiskundige wetenschappen en de kosmografie, zijn zoon Jacob (1659-1729), die wij reeds als ontdekkingsreiziger ontmoetten, vooral de zeevaartkunde. Bovengenoemde stadsarchitect De Munck (1687-1768) was een verdienstelijk sterrenkundige, die aan zijn huis een eigen observatorium bouwde en door Willem IV tot zijn "astronomicus" werd benoemd. Waren dit allen min of meer autodidacten, met Dr. Stoeke, van 1733 tot 1749 als geneesheer te Middelburg gevestigd, deed de geschoolde fysicus er zijn intrede; hij was de ware popularisator der jonge wetenschap, van welke zo grote bekoring uitging. Twaalf jaar lang hield hij lezingen voor wat wij noemen ontwikkelde leken; hij stichtte hiervoor twee genootschappen, die ook na zijn vertrek bleven voortbestaan, onder leiding van Leendert Bomme, koopman en amateur-natuurkundige, om in 1780 te worden omgezet in het Natuurkundig Gezelschap. Dat heeft voor het geestelijk leven in Zeeland's hoofdstad buitengewone 'betekenis gehad. Aanvankelijk een gezelschap waarin ter zake kundigen - 'o.a. de boven vermelde docenten der Illustre school - en leken zich verenigden in de bestudering van de wonderen der natuur - in 1785 werd het door een Natuurkundig Genootschap voor dames gesecondeerd dat tot 1887 heeft bestaan -, heeft het zich in zijn lange leven

aangepast aan de veranderde omstandigheden en bloeit, lezingen gevend op het gebied der exacte wetenschappen, nog steeds. Een zijner patricische leiders uit de eerste tijd, Mr. J. A. van de Perre van Nieuwerwe, bekend maecenas in het laatste kwart der 18e eeuw, schonk het Gezelschap tezamen met de in 1778 opgerichte Teekenacademie, waaraan bovengenoemde Perkois de schilderkunst, Coenraad Kayser de architectuur doceerden, in 1787 een groot huis, het Museum Medioburgense. Hoewel financieel nooit sterk, heeft de Teekenacademie - in haar eerste jaren ook "teekencollegie" genaamd - als tekenschool een nuttige functie vervuld; een luwer bekendste leerling was B. C. Koekkoek. In 1840 verliet zij het Museum Medioburgense en werd zij gevestigd in een huis in de Sint Pieterstraat; in de Jaren '60 werd zij als school opgenomen in de Burgeravondschool. Omstreeks 1900 liquideerde zij haar bezittingen en heeft sindsdien zich door het verlenen van steun op kunstgebied haar ontstaan en verleden indachtig betoond.

Ook het departement Middelburg van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, dat in 1769 te Vlissingen uit een Frans leesgezelschap was opgericht en in 1801 zou worden overgebracht naar de hoofdstad, waar sinds 1784 een „departement" was gevestigd, trok er in. Van de Perre's streven ging nog verder; hij was de geestelijke vader van een organisatie van het wetenschappelijk leven in Middelburg, die met een modern woord als volksuniversiteit zou kunnen worden aangeduid, en als leider van welke hij J. H. van der Palm bestemde, de later organisator van het onderwijs en hoogleraar, die hij als huisprediker aan zich had verbonden. Doch Van de Perre's vroege dood in 1790 en de kort daarna ingetreden staatkundige veranderingen verhinderden de uitvoering van dit plan.

Minder betekenisvol dan de beoefening der natuurwetenschappen was in deze periode die van wat wij de *geesteswetenschappen* noemen. Het belangrijkste zijn nog de geschiedkundigen geweest. Aan het begin staat de figuur van Jean Francois le Petit, notaris te Middelburg tussen 1593 en 1613, vertaler en continuator der Divisiechroniek, auteur van de postuum verschenen *Nederlantsche republijcke*, een werk, waarin men vele nauwkeurige bijzonderheden omtrent Zeeland aantreft, die men bij andere geschiedschrijvers tevergeefs zoekt.

Ook Jacob van Grijpskerke, die onder de titel "'t Graafschap van Zeeland" een merkwaardige tegenhanger van Boxhorn's kroniek schreef, die pas twee eeuwen later zou worden uitgegeven. Aan het eind de beide Te Waters, Willem, de auteur van *Het hoogadelijk en adellijk Zeeland*, en diens zoon Jona Willem te Water, in 1769 benoemd tot hoogleraar aan de Illustre school, in 1776, toen hij voor Groningen had bedankt, tot historieschrijver van Zeeland. Maar bovenal Adriaan Kluit, sinds 1776 de graecus der school, die Middelburg wel spoedig voor Leiden verliet, doch die door zijn hier begonnen *Historia critica comitatus Hollandiae et Zelandiae* de grondlegger werd onzer medaevistiek.

Een lid van het geslacht Boreel, Jacob (1577-1629), secretaris en pensionaris der stad, was een der eersten, die zich bezig hield met de studie van het Arabisch; van zijn reizen bracht hij Oosterse handschriften mede,

De rechtswetenschap werd door tal van bekwame advocaten, pensionarissen e.d. ook te Middelburg in praktijk gebracht, maar bijzondere beoefenaren ervan vallen niet op. De eminente jurist Cornelis van Bijnkershoeck was er wel geboren, doch heeft zijn carrière elders gemaakt.

Genoemd mag echter worden Mr Wilhem Schorer (1717-1800), o.a. commentator van *De Groot's Inleidinge*. Van het juristengezelschap *Salus praxeos*, c., 1680 opgericht,

1730 gereorganiseerd, 1836 opgeheven, is niets anders bewaard dan een pokel.

Het culturele leven bestaat echter niet alleen, en zeker niet in de moderne tijden, uit hetgeen haar dienaren hebben gewrocht; even belangrijk is het aandeel dat de daarvoor in aanmerking komende groepen der bevolking daarvan hebben genoten. Een van de uitingen daarvan in onze tijd zijn bibliotheken en musea. Van deze laatste valt, zoals wij reeds zagen, eerst op het eind dezer periode een begin te constateren; voordien was het verzamelen van kunstvoorwerpen louter een bezigheid van particulieren 1).

Van een **openbare bibliotheek** echter is reeds in 1627 sprake. Wet en Raad besloten 20 november van dat jaar na te gaan "ter welcker plaetse bequamelijck soude moghen werden geërigeert eene publicque bibliotheecq, ten dienste ende gebruyck van geleerde en geletterde personen, zoo borgers ende innewonende deser stadt, als andere".

Verdere bijzonderheden hierover zijn niet bekend, maar dat "van een openbare bibliotheek, van stadswege georganiseerd", niets is gebleken, zoals het gedenkboekje der Provinciale Bibliotheek van 1953 zegt, is toch niet geheel juist. In december 1631 werd, blijkens de notulen van de Kamer Zeeland der West-Indische Compagnie, een partij boeken vereerd "aen de bibliotheque van Middelburg" en werd besloten de Latijnse boeken, uit Olinda in Brazilië gekomen, op verzoek van twee predikanten aan de "bibliotheque deser stadt" te vereren "ten dienste ende behoud van een ygelijcken". Ook de Gereformeerde kerk had een boekenverzameling, waartoe het legaat van ds Faulkelius van 1625 had bijgedragen; een deel daarvan is nog in de huidige Provinciale Bibliotheek van Zeeland aanwezig 2). De gedachten van de heer Van de Perre gingen op het eind der 18e eeuw, ter volmaking van zijn boven vermelde stichting, ook uit naar een bibliotheek, maar eerst in 1859 kwam, op initiatief van Mr G. A. Fokker, vanwege de provincie een dergelijke instelling in Middelburg tot stand.

1) Zo bezat de muntmeester Wijntgens (begin 17e eeuw), wonende op de Korendijk, volgens Van Mander een voor die dagen belangrijke collectie schilderijen, o.a. een Marinus van Romerswael.

2) Zij bezat ook, sinds 1624, het gezang- en gebedenboek van De Castro, dat aan de Stedelijke Oudheidkamer in bruikleen was gegeven en daar in 1940 verloren ging.

De muziekbeoefening heeft in het latere Middelburg een belangrijke plaats ingenomen - wij denken aan de zangvereniging Tot oefening en uitspanning, van 1834, aan de muziekfeesten en de Vereniging voor instrumentale muziek, van 1888 -, maar ook in de 17e en 18e eeuw komen uitingen daarvan voor. Zekere Joannes van Grimhuysen verzocht in 1663 aan bewindhebbers der West-Indische Compagnie met "noch Benige liefhebbers van de musycke eens ter weke de bovenkamer tot •die executie" te mogen gebruiken. De beslissing werd (not. 1 febr.,) uitgesteld, welk uitstel ook hier wel afstel zal hebben gebracht; er is althans niets anders over bekend. In de 18e eeuw ontstond het muziekcollege, waarvan reeds in 1738 sprake is; in 1754 werd ten dienste hiervan de bovenzaal van het Ykkantoor als concertzaal ingericht "met een orchest, en zindelijk bekleedde zitplaatsen" voor de toehoorders. Wekelijks werd hier geconcer-teerd onder leiding van een kapelmeester.

Over het verdere verloop is weinig of niets bekend. In 1839 echter, bewijs dat het muzikleven nog of weer bloeide, werd de bovenzaal van het abdijgebouw aan de

Groenmarkt, dat in 1900 Statenzaal zou worden, tot concertzaal ingericht; beneden waren leslokalen. Tot 1896 bleef dit Middelburg's muziektempel; in verband met genoemde wijziging in de bestemming moest men er uit. Toen werd de Concert- en gehoorzaal uit vrijwillige bijdragen der burgerij gesticht, voor een stad van die omvang ongetwijfeld een prestatie en bewijs van de bloei van het muziekleven in Zeeland's hoofdstad.

Zwakker was het toneelleven. Oudtijds was de jaarmarkt de aangewezen gelegenheid voor het optreden van "comedianten"; ook de rederijders lieten zich niet onbetuigd, onder argwanend toezien van geestelijke en kerkelijke overheid. Over één stuk hebben wij nadere inlichting: in juni 1661 vertoonde de "Amsterdamsche sehouburgh" op de jaarmarkt het beleg en veroveren van de stad Middelburg, het ophangen van Pacheco 1) en het aannemen der vrijheid door die van Vlissingen. De beslissing op een verzoek van zekere Jan Nijst "te mogen exerceren zijn concertopera in de Duitsche taal" in juli 1758 is onbekend. In 1807 werd een vaste schouwburg aan het Molenwater gebouwd, waartoe het initiatief uitging van de familie Boddaert.

1) Te Vlissingen in mei 1572. Of men resultaat had is niet bekend, maar in 1648 werden twee "franse vrouluysen" als Franse-kostschoolhoudsters aangesteld, doch enige jaren later werd haar "donatyff" niet verlengd.

Ook de Latijnse school, na de Overgang in 1574 onmiddellijk "hervormd" geworden, heeft in deze eeuwen haar taak naar behoren vervuld en haar plaats in het culturele leven met ere ingenomen. Van het personeel schijnt niemand uitzonderlijk te hebben uitgeblonken behalve de reeds meer genoemde prof. Kluit, rector van 1769 tot 1778, toen hij voor het Leidse aanzoek bezweek - voor Middelburg verlies, doch winst aan eer. In 1842 kwam een reorganisatie tot stand. Sindsdien werd de oude Latijnse school benoemd met een woord, dat reeds in de 18e eeuw af en toe voorkomt: het gymnasium.

Over de gewone school, over wat wij noemen het lager onderwijs, kan hier gevoeglijk worden gezegd, hoe belangrijk het op zich zelf moge zijn. Melding worde echter gemaakt van de zgn. Franse scholen. Bovengenoemde meester Coutereels wordt als eerste houder hiervan, in 1622, genoemd. In 1634 werd gezocht naar een bekwame "schoolvrouw, die de jonge dochterkens zou kunnen onderwijzen in de Fransche taal".

In de 18e eeuw kwamen geregeld dergelijke personen voor, vrouwelijke zowel als mannelijke, die toelagen genoten en dus blijkbaar voor eigen rekening school hielden. In 1763 werd besloten een stads Franse kostschool op te richten, waar alleen jongelingen - de Françaises voornoemd hebben zich met het onderwijs der "jonge juffrouwen" belast; wij mogen hierin, mutatis mutandis, de voorloopster der tot voor kort bloeiende middelbare meisjesschool (school G) zien - zouden worden toegelaten. Zij zou volgens een nader vast te stellen reglement worden bestuurd en niet aan het schoolmeestersgilde zijn onderworpen. Met de leiding werd belast H. Rabinel, van Zwitserse origine, die bijna 25 jaar de school heeft geleid.

Toen de Franse tijd een nieuwe organisatie van het onderwijs bracht werd ook hiervoor een periode afgesloten.

IV. ONDERGANG EN LANGZAME HERRIJZING 1795-1945

In het begin van februari 1795 trokken de Franse troepen Middelburg binnen, en in hun gevolg hebben daarna de Patriotten 1) zonder tumult de leiding in handen gekregen; de 13e werd de "vrijheidsboom" op de Markt geplant.

1) Zij organiseerden zich in de Vaderlandsche of Volkssocieteit - tegenstelling dit laatste tot de Groote of Heerensocieteit, een "wel geassorteerd gezelschap", zoals de Cronijkalmanach het noemt, dat in 1758 voornamelijk uit leden van de confrerie van Sint Joris was ontstaan en in 1764 daarmee was samengesmolten -, die 11 maart 1795 haar eerste vergadering hield. Zij bestond "uit die vedmeenende burgers, die voor en na het jaar 1787 getoond hebben voorstanders der vrijheid en haters der dwingelandij en plundering te zijn". In juli 1798 nam de Societeit de naam van Constitutioneel gezelschap aan, het volgend jaar die van Burgergezelschap, totdat in 1804, toen het revolutionnair élan geweken was, "De Vergenoeging" haar motto en haar naam werd, waaronder zij nog bestaat.

Het volk van Middelburg 'kwam daarna bijeen in de Oostkerk onder leiding van Van der Palm - die kort daarop de verbetering van het Middelburgse onderwijs ter hand nam -, en stelde een nieuwe organisatie van het stadsbestuur vast. Het College van de kiezers werd opgeheven; de regering bleef, wat vorm en benaming betreft, maar thans door het "vrije volk" verkozen, tot 28 mei provisioneel gehandhaafd, en werd toen door de Provisioneele Municipaliteit vervangen. Een heel andere klasse der bevolking kwam nu op het kussen, al komen na 1802 ook hier weer patricische namen terug. Toen werd tevens een ander belangrijk beginsel doorgevoerd: bestuur en rechtspraak, eeuwenlang nauw verbonden in het college van Wet en Raad, werden overeenkomstig de nieuwe staatsrechtelijke denkbeelden gescheiden en opgedragen aan twee afzonderlijke colleges, dat van politie (Municipaliteit) en van justitie (Rechtbank, als hoedanig eerst President en rechters, daarna President en schepenen fungeerden). En tot de restauratie in 1814 doorloopt de Middelburgse regeringsgeschiedenis nu de lijn, die overal in den lande is waar te nemen: President en Raden (28 mei 1796-24 maart 1798), Raad der gemeente Middelburg (24 maart 1798-30 december 1802), President en Raden (30 december 1802-1 februari 1808), Burgemeester, wethouders en vroedschappen (1 februari 1808-5 december 1810). Het zwaartepunt lag nu bij de twee eerstgenoemden, preluderend op de organisatie tijdens de Franse overheersing, toen maire, adjoints en municipale raad, met de nadruk op eerstgenoemde, het stadsbestuur vormden (5 december 1810-11 mei 1814),

Evenals de organisatie van het stadsbestuur stond ook het lot van Nederland en van Middelburg in deze jaren onder de directe invloed van de loop der gebeurtenissen, die dat van Frankrijk bepaalden. Zij werden meegesleept in de oorlog op leven en dood tegen Engeland, die verlies der koloniën en het stoppen van de overzeese handel meebracht. Het bevolkingscijfer was jaar op jaar achteruitgegaan, het aantal bededen gestegen. De Middelburgse graanmarkt leed groot nadeel door de afsnoering van Zeeuwsch-Vlaanderen reeds in 1795. De inval der Engelsen in juli 1809 had de bezetting door •dezen van 31 juli tot diep in december tengevolge; 25 december woei de Nederlandse vlag weer van de Abdijtoren. Maar niet voor lang. Een paar dagen

later werd Walcheren ingelijfd bij het Franse keizerrijk. In mei 1810 bezocht Napoleon Middelburg; het was bij die gelegenheid dat de burgemeester Mr J. H. Schorer - vir integer atque probus - 'de machtige !heerser dorst toe te spreken op een wijze die deze niet gewend was, maar uiteindelijk toch wist te appreciëren. Maar eerst op het einde van dat jaar werd de Franse bestuursorganisatie en administratie hier ingevoerd, en dat niet in haar meest rigoureuze vorm. Van weerskanten was de verhouding hier anders dan in de andere departementen. Het Franse bestuur moest Zeeland wel ontzien om militaire redenen: het eilandengebied was een der Achillespezen van het grote Rijk. Anderzijds was, ondanks de Bataafse experimenten, de Protestantse en patricische traditie toen - en ook nog veel later - te Middelburg bijzonder sterk.

De berichten van de nederlaag bij Leipzig en de verandering in Holland brachten in Middelburg, dat zich tot dien vrij apathisch had gehouden, zekere beroering, doch liet Franse bestuur bleef de toestand gemakkelijk meester. Inmiddels ging de bevrijding van Zeeland door de Geallieerden door: 8 december 1813 woei de Britse vlag van de toren van Zieriksee, 11 december ontruimden de Fransen Tolen, twee dagen later Goes. Doch Walcheren hielden zij hardnekkig vast. Begin februari 1814 drongen de Engelsen in de Westerschelde door en begonnen de blokkade van het eiland; Middelburg kreeg het aanzien van een belegerde stad. De val van het keizerrijk, 17 april, bracht aanvankelijk geen verandering; als uitzondering onder de Nederlanders hebben de Middelburgers met die van Walcheren en Bergen op Zoom het zeldzame feit meegemaakt, enige weken onderdanen van Lodewijk XVIII te zijn geweest. Maar op het eind der maand wies de zucht naar verlossing in Middelburg evenzeer als de kracht van het Franse bestuur afnam, en nadat 4 mei Vere was ontruimd kon mr Schorer, thans commissaris- generaal van de Souvereine Vorst, 5 mei 1814 de hoofdstad van Zeeland binnen trekken; 14 juni werd er deswege feest gevierd, 20 juli dankdag gehouden. De Franse tijd, die over de oude stad zoveel ellende had gebracht, was voorbij,

Maar voor Middelburg kwamen de oude tijden, die de bekende proclamatie had beloofd, niet weerom. De bevolking, die in 1795 nog ruim 20000 had bedragen, was tengevolge van de economische achteruitgang tot 13675 zielen gedaald - zij zou van 1817 tot 1820 en in 1824 zelfs beneden de 13000 komen 1) -, waarvan een groot aantal werd bedeed.

1) Blijkens een Staat van de bevolking van Zeeland, gerequireerd bij missive van de secretaris van Staat voor de Bin. Zaken i.d. 19 jan. 1815 (Econ: Hist. Archief, Kl. aanwinsten nr. 86), bedroeg de bevolking toen 13114 personen, waarvan 5656 mannen en 7458 vrouwen. Van de mannen waren 1097 beneden 18 jaar, van 18-50 jaar 2468, boven de 50 jaar 1091. Het aantal gehuwden en wed. bedroeg 5466. Naar de godsdienst verdeeld: Geref. 10629, R. Kath. 1639, Luthers 454, Mennonieten 145, Joden 247. Het aantal gealimenterden beliep 1268.

De vaderlijke regering van koning Willem 1 trachtte de stad tot nieuw leven te wekken, 'en dat dit niet is gelukt is niet aan diens falen, doch aan de veranderde economische verhoudingen te wijten. Ondanks alle steun van regeringswege: havenkanaal 1815-1817, agentschap der Nederlandsche Handel Maatschappij 2), wier tot 1858 gehouden koffieveilingen - aanvoer van dit product vond tot het einde der eeuw plaats, van tin zelfs tot 1909 - de dagen der Oost-Indische Compagnie trachtten te doen herleven.

2) Als gevolg van deze relatie is tot ongeveer 1930 een commissariszetel aan een Middelburger toegekend geweest.

Pogingen tot herstel der vaart op China om thee, die in de 18e eeuw had gebloeid, de overzeese handel, die 500 jaar lang Middelburg had opgeheven tot een plaats van belang, keerde slechts zeer ten dele terug. Omstreeks het midden der 19e eeuw reedde de Commerce Compagnie nog eenmaal, en thans naar Java, in samenwerking met de Nederlandsche Handel Maatschappij een schip uit. De firma Spoors en Sprenger, toen een eeuw oud, had nog enige schepen in de vaart, en Engelse kolen werden omstreeks die jaren te Vlissingen zowel als te Middelburg rechtstreeks aangevoerd. Maar langzamerhand verdwenen deze overblijfselen van een groots verleden; slechts aanvoer van hout, uit Oostzee en Demerara, voor een omstreeks 1870 door G. M. Alberts opgericht distributiebedrijf, was tot heden de enige overzeese import in Middelburg. In de het verkeer op enkele goed uitgeruste havens concentrerende 19e eeuw was voor het afgelegen Zeeland geen plaats van betekenis meer.

Ook op industrieel gebied kwam hier niet, als elders, een ontwikkeling van veel belang. Wel werden, gebruik makend van de aanwezigheid van leegstaande gebouwen en van goedkope werkkrachten, als armen en bestedelingen, in de jaren van dertig ook hier een paar calicot-weverijen opgericht, doch veel levensvatbaarheid hadden deze niet; in 1870 ging deze industrie te niet. Meer succes had, later, de onderneming, als The Vitrite Works door de Amerikaan Th. Mace in 1889 in een van de gebouwen der voormalige Oost-Indische Compagnie gesticht, die fittings (onderdeel van elektrische lampen) fabriceert en als deel van het Philips- concern met zijn c. 700 arbeiders voor het moderne Middelburg geenszins zonder betekenis is. Maar al was ten aanzien van de overzeese handel en scheepvaart de grote tijd onherroepelijk voorbij, toch herstelde de stad zich in de loop der 19e eeuw uit haar diep verval. In 1825 werd een stoombootverbinding met Rotterdam tot stand gebracht, die ruim 120 jaar heeft gefungeerd; één tak van het zo belangrijke systeem der beurtveren was hierdoor overeenkomstig de nieuwe tijd gemechaniseerd. Nadat reeds in 1846 daartoe plannen waren ontworpen in dit verband moet de naam van Dirk Dronkers worden vermeld -, werd in 1872 de spoorweg Middelburg-Goes geopend, aansluitend op het algemeene net en in 1873 doorgetrokken naar Vlissingen. Hierdoor werd de stad uit haar isolement verlost doch tevens haar gave aanleg door sloping der bolwerken aan de zuidzijde - toen sneuvelde ook de fraaie Vlissingse poort, die in 1639 was voltooid - geschonden.

Als marktcentrum voor Walcheren - de vroeger meer provinciale graanmarkt was in de tweede helft der eeuw in een regionale verkeer, doch enige tijd boden relaties met de Rotterdamse weer een ander - en ruimer aspect. - had en heeft de stad stellig zekere betekenis. Recente wijzigingen in het economisch bestel hebben hierin echter verandering gebracht; met name de wekelijkse boterbeurs, die bij de in de zomermaanden talrijke toeristen veel bekijks had, is hierdoor genekt. Als.. zetel van de provinciale regering, die sinds de Overgang in 1574 zich in de oude Abdij vestigde, en van andere overheidsorganen - niet zonder reden is Middelburg een ambtenarenstad genoemd -, als openluchtmuseum van architectuur en van fleurige plattelandsdichten (die overigens na de tweede Wereldoorlog zienderogen achteruit zouden gaan), leefde de grijze Arnestad haar moeizaam leven van erfgenaam van een groots verleden voort.

Ook op maatschappelijk gebied gaf de 19e eeuw grote verandering te zien 1).

En niets karakteriseert deze zo duidelijk als de bijzonderheid, dat in het jaar 1848, dat

ook hier enige beroering verwekte, van de 16 raadsleden slechts twee geen equipage hielden, terwijl er dertig jaar later nog maar één was, die zich deze weelde kon veroorloven. De democratie had ook te Middelburg haar intrede gedaan(en op politiek gebied deden zich, tot in onze tijd, hier eveneens grote verschuivingen gelden - in 1907 kwam de eerste vertegenwoordiger der sociaal-democratie in de gemeenteraad -, die echter niet afwijken van hetgeen elders in Nederland zich voordeed.

Bijzonder zwaar werd Middelburg getroffen door de ramp, die in Mei 1940 over Nederland losbrak. Door een samenloop van omstandigheden nam het oorlogsgeweld de 17e mei zijn weg over de stad, die geraakte tussen een dubbel vuur. Wij haasten ons er bij te zeggen: voor het overgrote deel - en ook de vliegtuigen! - uit het Zuid-Oosten, voor een gering 'deel uit het Zuid-Westen gericht. De door het bombardement veroorzaakte branden vernietigden in korte tijd een belangrijk deel der oude stadskern. Het historische stadsbeeld der Middeleeuwen, voortlevend in het stratenplan, werd ernstig aangetast; een groot deel - en welk een deel! - van de monumentenschat, waardoor Middelburg wijd en zijd was bekend, ging of geheel verloren of werd zwaar beschadigd. Zwaar drukte daarna de hand van de bezetter op de bevolking der zo zeer 'getroffen stad. De inundatie van Walcheren beginoktober 1944 als inleiding van de bevrijding voerde de nood en de spanning ten top. Op. 6 November, toen de geallieerde tanks Middelburg binnentrokken, kwam aan deze beproevingen een einde. Met behulp van velen werd daarna de herbouw ter hand genomen.

1) Er worde aan herinnerd dat in 1849 reeds een ziekenfonds werd opgericht en dat in 1859 - eerste poging der arbeiders tot verbetering van hun positie - een Toelaagfonds voor ambachtslieden ontstond, oorspronkelijk van timmerlieden, later ook voor anderen toegankelijk. Eerst in 1951, toen het door de verbeterde sociale voorzieningen overbodig was geworden, werd dit opgeheven.

Op een stadsplein, dat in hoofdzaken het historisch overgeleverde respecteerde en slechts in enkele punten daarvan afweek, werden nieuwe woonhuizen en bedrijfspanden gebouwd, het stadhuis werd hersteld en uitgebreid - het historische gedeelte „schoner dan het tevoren ooit was", maar ook anders!-, het herstel van het Abdij complex vordert. Wederom herrees Middelburg uit zijn as, ditmaal in letterlijke zin. Dat een derde bloeiperiode zal volgen lijkt echter, gezien de zo zeer gewijzigde omstandigheden, niet waarschijnlijk.

LITERATUUR

De talrijke artikelen en boeken van Unger met betrekking tot Middelburg zijn te vinden in de aan deze monografie voorafgaande bibliografie.

Berg, H. M. van den. Het architectonisch werk van J. P. van Bourscheit de jonge in de Noordelijke Nederlanden.

Opus Musivum. Een bundel studies aangeboden aan Professor Doctor M. D. Ozinga. 1964.

Braat, W. C. Nieuwe vondsten te Middelburg.

Oudheidkundige Mededeelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. 1942.

Braat, W. C. Souburg en Middelburg.

Oudheidkundige Mededeelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. 1941.

Bruin, M. P. de. De aannemer Dirk Dronkers en het drama van de Zeeuws-Limburgse Spoorweg.

Zeeuws Tijdschrift 1960.

Bruin, M. P. de. Dr. Coronel en zijn tijd.

Zeeuws Tijdschrift 1959.

Coronel, S. S. Middelburg voorheen en thans. 1859.

Fokker, G. A. Iets over de bevolking van Middelburg vóór 1795.

Archief Zeeuwsch Genootschap. Dl. III. 1875.

Kesteloo, H. M. De stadsrekeningen van Middelburg 1365-1810.

Archief Zeeuwsch Genootschap. Dln. V.VIII. 1881-1902.

Koch, A. C. F. Opmerkingen over Middeleeuws Walcheren vóór de 13e eeuw.

Archief Zeeuws Genootschap 1958.

Meertens, P. J. Multatuli in Zeeland.

Zeeuws Tijdschrift 1965.

Meertens, P. J. De opkomst van het socialisme in Middelburg.

Zeeuws Tijdschrift 1961.

Schorer, J. H. Dagboek 28 juli 1809 - 6 december 1810; uitg. door W. D. de Bruine.

Archief Zeeuwsch Genootschap 1963.

Schoute, D. De Geschiedenis van het Natuurkundig Gezelschap te Middelburg.

Archief Zeeuwsch Genootschap 1923.

Schoute, D. De levensloop van een ziekenhuis.

Archief Zeeuwsch Genootschap 1916.

Schoute, D. Schets van het Middelburgsche chirurgijnsgilde. 1913.

Sneller, Z. W. Walcheren in de vijftiende eeuw. 1916.

Stoppelaar, J. H. de. Balthasar de Moucheron. 1901.

Swigchem, C. A. van. Monumentenzorg in Middelburg.

Zeeuws Tijdschrift 1962.

Tegenwoordige Staat van Zeeland I. Beschrijving der stad Middelburg, [door P. Boddaert]. 1751.

Voeglor, J. G. Geschiedenis van het Middelburgsch gymnasium.

Archief Zeeuwsch Genootschap. Dl. VII. 1894.

Werveke, II. van. De oudste burchten aan de Vlaamse en de Zeeuwse kust. Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België 1965.

Zeehonderd jaar Stedelijk Gymnasium Middelburg. Gedenkboek 1965.

GESCHIEDENIS VAN MIDDELBURG

Geestelijken, regenten en kooplieden. Meer dan 1000 jaar

Peter Sijnke en Tobias van Gent

Uitgeverij Den Boer / De Ruiter, Vlissingen / Middelburg

**STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2019**

INHOUD

Deel 1

Van Grieken tot Spanjaarden. De periode tot 1575

Homerus was geen Middelburger
 De Zeeuwse Godin
 Wanneer kwamen de Romeinen naar onze streken?
 Duistere eeuwen
 De Vlamingen
 Stadsrechten
 Een pestheilige en een wonderbaarlijk schilderij
 De Abdij
 Een graaflijk graf
 Abdoel Hamid en de Oude Kerk
 Andere kerkelijke gebouwen
 Handel en verkeer
 Karel V en andere vorsten
 De zestiende eeuw

Deel 2 / de periode 1575-1795

DE GOUDEN EN DE ZILVEREN EEUW. De periode 1575-1795
De val van Antwerpen: het begin van de Middelburgse Gouden Eeuw

Bevolkingsaantallen
 De Gouden Eeuw: VOC en WIC
 Slavenhandel
 Het kerkelijk erf
 De synagoge
 Het stedelijk bestuur
 Welvaart en kunst, maar geen universiteit
 Oorlog en oproer
 De laatste jaren van de Republiek

Deel 3 / de periode tot 1795-1940

VERGANE GLORIE

De Bataafse Republiek
 De Engelse invasie van 1809
 De handelsstad wordt geen nieuw leven ingeblazen
 De Middelburgse nijverheid in de vroeg negentiende eeuw
 Spoorlijn en kanaal
 Middelburg wordt geen industriestad
 Middelburg telde rond 1875 maar liefst drie scheepswerven.
 De Middelburgse elite in de 19e eeuw
 Het Middelburgse kerkelijk leven in de negentiende eeuw
 De sociale kwestie aan het einde van de negentiende eeuw
 Een slapende provinciestad

Deel 4
Uit het isolement. De periode 1940-2000

Zwarte Vrijdag, 17 mei 1940
Middelburg in bezettingstijd
Wederopbouw
De Monumentenstad Middelburg

Deel 1 / de periode tot 1575

Homerus was geen Middelburger

Onder een der talrijke gravures, die het gezicht op Middelburg van de haven uit in de eerste helft der 17e eeuw weergeven, leest men, als het begin van een achtregelig gedicht:

Wie noemt Metel de bouwer deser vesten?

Met welke retorische vraag de auteur de in zijn tijd gangbare verklaring van de naam van Zeeland's hoofdstad bestreed: Metelli-burgum zou zij, naar haar veronderstelde Romeinse stichter, zijn geheten'.

Aldus begint archivaris **W.S. Unger** zijn boekje '*De geschiedenis van Middelburg in omtrek*' (eerste druk 1954, herdruk 1966).

Kroniekschrijvers uit vroeger eeuwen konden er wat van. Als zij de oorsprong van bepaalde zaken niet wisten te achterhalen fabuleerden ze er lustig op los. Wij geloven bijvoorbeeld allang niet meer dat Zelandus de stamvader van de Zeeuwen is. Aan de stichting van Middelburg door ene Metellius werd dus, blijkens bovenstaand citaat, ook al in de zeventiende eeuw getwijfeld. Maar in de Middeleeuwen en zelfs in de periode daarna werd nog geloof gehecht aan dergelijke fabels. Zo zou Ulysses (Odysseus) in Zeeland zijn geweest, de stad Vlissingen hebben gesticht en daaraan zijn naam hebben verbonden. En de tovenares Circe zou op Schouwen hebben gewoond, vandaar: Zierikzee. Al die prachtige verhalen uit de Griekse oudheid zouden zich dus in onze contreien hebben afgespeeld...

Tegenwoordig geloven we natuurlijk niet meer in dergelijke mythen. Alhoewel...

De econoom I. J. Wilkens heeft het stof van deze oude verhalen afgeblazen en presenteert ze als een nieuwe theorie in zijn boek 'Waar eens Troje lag. Het geheim van Homerus' Ilias en Odyssee onthuld.' Wilkens beweert dat de Trojaanse oorlog zich niet afspeelde in het huidige Turkije, zoals algemeen wordt aangenomen, maar in West-Europa. Daar werd een oorlog uitgevochten tussen de Kelten van het vasteland en de Kelten van de Britse eilanden, met als inzet het waardevolle tin uit Cornwall. Zeeland speelt hierbij een belangrijke rol.

Dat Schouwen het eiland van Circe was wisten we al, maar dat Walcheren het eiland was van Hades (de onderwereld dus) is nieuw. Dit wordt door Wilkens aldus 'bewezen'. De Campveerse Toren in het stadje Veere gaat terug op het monster Campe, dat de onderwereld Hades (is dus Walcheren) bewaakte. Veere gaf vervolgens haar naam aan Phaeraea (zij die uit Pherae of Veere komt), de dochter van Aeolus, de god van de wind, en een kleindochter van Poseidon en Arne. Arnemuiden bestaat nog steeds en in de burg in het Middelburgse wapen kun je natuurlijk ook heel goed de poorten van de onderwereld zien. Middelburg als toegang tot de onderwereld: een interessant concept! Nog veel mooier is natuurlijk dat de Griekse bard Homerus, die de Trojaanse oorlog in zijn epische gedichten heeft beschreven, een Middelburger blijkt te zijn. Of meer preciezer: hij kwam uit Nieuw- en Sint Joosland. De vader van Homerus heette namelijk Melis (Meliskerke!) en de dichter zelf kwam van het eiland Ios (Ioos of Joos), dat kan uiteraard niet anders dan Joosland zijn. Hij is er ook overleden, maar de urn met zijn stoffelijke resten zullen we helaas nooit vinden 'omdat het eilandje Ioos in de Middeleeuwen lange tijd onder de zeespiegel heeft gelegen'.

Jammer dat het allemaal niet waar is want in werkelijkheid is Sint Joosland ontstaan in de in 1631 ingedijkte Oud Sint Joosland Polder. Aanvankelijk lag daar een schorrengebied. De schor 'de Stinckaert', die dus niet fris zal hebben geroken, werd in 1603

door de stad Middelburg aangekocht. In 1644 werd dit gebied ingedijkt en spoedig nadien ontstond het dorp Nieuwland.

Dat nieuwe dorp werd belangrijker dan een oudere nederzetting, Sint Joosland genaamd, in de naastgelegen Oud Sint Joosland Polder. Tegenwoordig staat dit oude dorp nog altijd bekend als Oudedorp.

Op historische, historisch-geografische en etymologische gronden moeten we de gerecyclede theorieën van Wilkens definitief naar het land der fabelen verwijzen. De gebeurtenissen uit de grote dichtwerken van Homerus beschrijven gebeurtenissen, die zich omstreeks 1200 v. Chr. zouden hebben afgespeeld. Van Zeeland in de periode (de Midden Bronstijd, 1800 - 1100 v. Chr.) weten we vrijwel niets. Er zijn slechts enkele voorwerpen uit dat tijdvak gevonden. Waarschijnlijk woonden er heel weinig mensen in wat verspreide nederzettingen. Bovendien zag onze provincie er toen totaal anders uit. De eilanden, zoals wij die nu kennen, bestonden nog niet. Geen Grieken dus in Zeeland en in Middelburg. Met de Romeinen krijgen we echter vastere grond onder de voeten.

De Zeeuwse Godin

'Als op het einde des jaers 1646, de winden uit den Noord-Oosten, en uit den Oosten langen tijt met harde stormen waeiden, wierden de Duinen van Domburg, door de golven van d onstuimige en hoogopgedrevene Zee geweldig afgegeten; soo dat men eindelijk op den vijfden January 1647 aen de voet van de selvige Duinen, verscheide Steen en van ongemeene oudheit met beeltenissen, en opschriften van verscheide Afgoden des Heydendoms, ontdekte', schrijft Mattheus Smallegange in zijn 'Cronyk van Zeeland' (1696).

De stenen bleken te behoren bij een heiligdom uit de Romeinse Tijd, gewijd aan de godin Nehalennia. Vele jaren later, om precies te zijn in 1970, dook deze godin wederom op. Letterlijk, want in dat jaar kreeg een visser in de Oosterschelde een viertal brokstukken van Nehalennia-altaren in zijn netten. Gericht onderzoek in de jaren zeventig leverde vervolgens maar liefst zo'n 240 altaren en beelden op. In de omgeving van het huidige Colijnsplaat bleek eveneens een Nehalennia-tempel gestaan te hebben.

Nehalennia was niet Romeins. Dat zij een godin was blijkt uit de vaak in de inscripties op de altaarstenen voorkomende titel 'dea' (godin). Zij moet een inheemse godin geweest zijn, wellicht van Keltische oorsprong. De oorsprong van haar naam is tot nu toe niet verklaard. De cultus van Nehalennia speelde zich af in de tweede en derde eeuw n. Chr. We kunnen haar plaatsen in een lange rij van inheemse godinnen, zoals Sandraudiga of Epona. Het betreft hier in feite oeroude moedergodinnen, godheden met een positieve invloed op mens, dier en gewas. Attributen van deze godinnen zijn dan ook vaak dieren, vruchten en hoornen des overvloeds. Dit soort regionale godinnen werd vaak afgebeeld als een op een troon zittende vrouw. Zij werden geacht huis en haard te beschermen, maar ook hele stammen of volkeren.

Een altaar is een aan een godheid gewijd monument, waarop offers worden gebracht. In feite zijn de aan Nehalennia gewijde altaren dan ook geen altaren in de werkelijke zin, maar zogenaamde votiefstenen, die verwijzen naar het oorspronkelijke altaar van de godin. Het betreft tamelijk platte sierstenen, meestal vervaardigd van kalksteen, hoewel er ook wel van andere steensoorten gevonden zijn. De gemiddelde hoogte bedraagt zo'n 50 tot 100 cm. (de grootste is 1.43 m. hoog en de kleinste is slechts 28 cm., beide stenen komen uit de Oosterschelde). Sommige, dat wil zeggen de meest

eenvoudige stenen, dragen slechts een inscriptie aan de voorzijde. De meer uitgewerkte varianten tonen als het ware een klein tempeltje, waarin de godin zittend is afgebeeld.

Soms is Nehalennia ook staand afgebeeld met haar linkervoet op de voorsteven van een schip. Zij draagt nimmer een hoofddeksel, maar heeft het haar met een middenscheiding in een soort rol om haar hoofd. De kleding van de godin bestaat uit een lang gewaad met daaroverheen een iets kortere mantel. Bovendien draagt zij een schoudermanteltje, of omslagdoek, dat soms door een 'fibula' (mantelspeld) bijeengehouden wordt. Je zou het -met enige fantasie- als de oudste Zeeuwse klederdracht kunnen zien. Aan de linkerzijde van Nehalennia staat meestal een grote fruitmand. Aan de zijkanten van het altaar zijn eveneens vaak vruchten afgebeeld. Aan haar rechterzijde staat of ligt een hond (type hazewind). Boven haar hoofd is een schuin tempeldak afgebeeld, gedragen door pilasters of zuilen. Deze overkapping kan ook de vorm van een schelp hebben. De inscripties vermelden de naam van de godin: 'Dea Nehalenniae' (aan de godin Nehalennia) en vervolgens de naam van de 'dedicant' (dat is degene die het altaar geschonken heeft). Een voorbeeld daarvan: 'Neuto Lucani fil(ius) v(otum) s(olvit) 1(ibens) m(erito)', dat wil zeggen 'Neuto, zoon van Lucanus, heeft zijn gelofte ingelost gaarne (en) met reden'.

Eén van de in 1647 gevonden Nehalennia stenen. Zeventiende-eeuwse tekening van H. van Schuylenburg.

Wanneer kwamen de Romeinen naar onze streken?

De in het gebied van het huidige Zeeland woonachtige Menapiërs werden in 52 v. Chr. door Julius Ceasar onderworpen. Het waren roerige tijden. De grens van het Romeinse Rijk kwam dwars door wat nu Nederland is te lopen en 'Zeeland' ging in de tweede helft van de eerste eeuw n. Chr. deel uitmaken van de Romeinse provincie Gallia Belgica. In de periode tussen 170 en 270 n. Chr. bereikte de Romeinse invloed hier een hoogtepunt. Er kwamen steeds meer nederzettingen en in die tijd zijn er twee, en wellicht zelfs drie, tempels voor de inheemse godin Nehalennia gebouwd. De opbloei van haar cultus hing direct samen met handelsrelaties tussen de provincie Germania Inferior (hoofdplaats Keulen) en Brittannia. Romeinse koopvaardijschepen vertrokken vanuit Zeeland. Bij behouden terugkomst offerden de handelaren een steen aan Nehalennia. Zij lieten dus een soort gedenkschrift na omdat zij meenden dat de godin hen geholpen had een veilige tocht over zee te maken. Deze wij geschenken, verwezen, ook via de stenen vruchten, naar het altaar van de godin. Dat het vooral handelaren waren blijkt wel uit de inscripties, waarin meestal hun beroep wordt vermeld. Zo komen er zouthandelaren, wijnhandelaren, 'handelaars op Brittannia' en een kapitein voor. Ook hun plaats van herkomst wordt vermeld (onder andere Keulen, Trier en Rouaan). Vrijwel allemaal kwamen ze van buiten het huidige Zeeland.

Toen de Romeinen onze streken verlieten en er een warrige periode aanbrak zonken de Nehalennia-stenen weg: letterlijk, maar ook figuurlijk. De godin raakte vergeten. Pas vele eeuwen later kwam zij weer van onder het zand en de zeespiegel boven water. In Middelburg heeft zij zelfs een educatief tintje gekregen aangezien de in 1997 uit een fusie ontstane nieuwe scholengemeenschap in de Zeeuwse hoofdstad de naam Nehalennia heeft gekregen.

We weten al lang dat er in de Romeinse Tijd bewoning en bebouwing in Zeeland is geweest. Niet alleen de bovengenoemde tempels te Domburg en Colijnsplaat, maar ook elders hebben in de eerste eeuwen van onze jaartelling mensen gewoond en

gewerkt. Het meest sprekende en bekende voorbeeld is het Romeinse castellum in Aardenburg. Lange tijd is gedacht dat er op de plaats van het tegenwoordige Middelburg nog geen bewoning in de Romeinse Tijd was. Die mening moet echter worden herzien. De laatste jaren zijn regelmatig vondsten uit de Romeinse Tijd aangetroffen. In 2000 is in het bestemmingsplan Mortiere op maar liefst zeven plaatsen archeologisch materiaal uit de tijd van de oude Romeinen gevonden. Het gaat daarbij om afvalhopen van ambachtelijke activiteiten met veel Romeins importaadewerk. In de Romeinse Tijd moeten er derhalve op het grondgebied van de huidige gemeente Middelburg activiteiten zijn geweest en daarmee is er vermoedelijk ook sprake van (permanente) bewoning. Hoe en wat is thans nog onduidelijk. Verspreide huizen en boerderijen en geen echte nederzetting? We weten het (nog) niet. Het onderzoek loopt nog en de archeologen zullen hier ongetwijfeld te gelegener tijd over publiceren.

Duistere eeuwen

Het omvangrijke Romeinse Rijk begon omstreeks het midden van de derde eeuw te desintegreren. Germaanse en federatieve stamverbanden (de Franken en de Saksen) ondernamen grote plundertochten. De Romeinse keizers volgden elkaar in snel tempo op (de zogeheten soldatenkeizers).

In deze warrige periode aan het einde van de derde eeuw begon ook de zogenaamde Duinkerke II-transgressie, waarbij de zeespiegel steeg en Zeeland onder water kwam te staan. In tegenstelling tot wat vroeger werd aangenomen geloven we tegenwoordig dat dit een heel geleidelijk proces moet zijn geweest dat zich over enkele eeuwen heeft uitgestrekt. De bevolking trok weg en het 'waterland' bleef desolaat achter. Achter de resterende oude duingebieden vond echter geleidelijk verlanding plaats.

Ondertussen was het Romeinse keizerrijk uiteengevallen. In 395 vond een deling plaats, waarbij een West en een Oost Romeins Rijk ontstonden. Het West Romeinse Rijk ging in 476 voorgoed ten onder, maar het Oost Romeinse Rijk (Byzantium) wist zijn bestaan nog tot 1453 te rekken.

Bewoning in delen van Zeeland werd vanaf ongeveer de zesde eeuw weer mogelijk, hoewel nog regelmatig overstromingen hebben plaatsgevonden totdat vanaf het midden van de twaalfde eeuw de kernen van de Zeeuwse eilanden werden bedijkt. Aan de Walcherse kust moet vanaf het einde van de zesde eeuw een handelsnederzetting hebben gelegen, die echter tegen het einde van de negende eeuw van weinig belang meer was. Een probleem met deze periode is dat we er heel weinig van weten, bronnen ontbreken namelijk. Het zijn met recht de 'duistere eeuwen' in de historie van ons land en dus ook van Zeeland.

De mensen die zich weer geleidelijk aan in deze gebieden hadden gevestigd behoorden tot het Friese Rijk en vanaf het eind van de zevende eeuw kwamen zij onder Frankisch gezag te staan toen de kustgebieden tussen 688 en 695 door de Frankische koning Pippijn II werden veroverd. De bewoners waren heidenen, ze waren nog niet gekerstend. Dat zou het werk van Willibrord zijn geweest.

Willibrord of Willibrordus (658-739) was een Ierse monnik van Engelse komaf. Hij kwam in 690 als zendeling naar de lage landen en werd in 695 de eerste bisschop van Utrecht. In 739 overleed hij in een door hem gesticht klooster in Echternach (Luxemburg), waar een bordje nog altijd aangeeft dat hij de Nederlanders de christelijke beschaving heeft bijgebracht. Zijn biograaf Alcuin schrijft in de Vita Sancta Willibrordi (ca. 786) dat hij een plaats bezocht die Walichrum heette en daar

een heidens heiligdom verwoestte. De bewaker van het heiligdom, in woede ontstoken, sloeg Willibrord met een zwaard op het hoofd, maar uiteraard bleef de man Gods ongedeerd! Thiofried, abt van de Willibrordusabdij in Echternach, die omstreeks 1104 een nieuwe levensbeschrijving van Willibrord gaf (tussen haakjes: in het boek van Thiofried komt voor het eerst de naam Middelburg: Mitthelburgensis Portus - de haven of handelsnederzetting Middelburg, voor) weet echter te vermelden dat de vernielzuchtige zendeling wel degelijk gewond raakte.

Een met zijn bloed besmeurd deel van het stukgeslagen heiligdom zou in de kerk van Westkapelle terechtgekomen zijn en daar verwerkt in de voet van het altaar.

Aldus raakte Westkapelle verbonden met deze belangrijke heilige. Vanaf de tweede helft van de elfde eeuw waren de pastoors van de Westkapelse Willibrordkerk afkomstig uit de abdij van Middelburg. De Middelburgse Westmonsterparochie zond in de week van Hemelvaart, de kruisweek, jaarlijks een kruis naar de dochterparochie in Westkapelle.

Later ging de herinnering aan Willibrord in Westkapelle echter verloren en verplaatste de cultus zich naar Zoutelande, waar hij aan land gekomen zou zijn.

De St. Catharinakerk aldaar heet in de volksmond wel de Willibordkerk. De kerk ligt vlak achter de duinen aan het Willibrordusplein. Op een parkeerterreintje daar vlak bij bevindt zich sedert 1981 de zo'n honderd meter verplaatste en herbouwde Willibrordusput. De heilige had namelijk de gewoonte om met enige regelmaat met zijn staf op de grond te slaan, waaruit dan spontaan water begon op te wellen. En daardoor zijn nog heel wat Willibrordputjes in ons land te vinden.

Voordat de eilanden bedijkt werden woonden de bewoners van deze streken op natuurlijke hoogten in het landschap of op zelf opgeworpen vliedbergen. Van deze vliedbergen is feitelijk weinig meer terug te vinden. De bergjes die nu nog het Zeeuwse landschap van enig reliëf voorzien zijn namelijk middeleeuwse kasteelbergen, waarop of waarbij een klein kasteel heeft gestaan. In enkele gevallen bestaat de kern van een dergelijk kasteelbergje nog wel uit een oudere vliedberg.

Niet alleen het water was vijand. In de negende eeuw kregen de Zeeuwen met de Vikingen te maken. Aan het begin van de negende eeuw bedreigden de Franken de zuidelijke grens van Jutland. De Deense koning Godfred nam tegenmaatregelen en verwoestte verschillende nederzettingen in Duitsland. Vikingschepen vertrokken vanuit Denemarken voor plundertochten langs de Friese en Frankische kust.

Al eerder (in 789) was Engeland aangevallen, maar nu waren ook onze kuststreken doelwit van Vikingenraids. De Noormannen of Vikingen waren Scandinaviërs, die echter voor wat betreft West-Europa meestal uit het huidige Denemarken stamden. Onder de Frankische koningen Karel de Grote (768-814) en diens zoon en opvolger Lodewijk de Vrome (814-840) werden de kusten versterkt met wachtposten.

Niet voor niets, zoals in 820 bleek toen deze kustwachten in Vlaanderen een aanval van 13 Vikingenschepen wisten af te slaan. Zeventien jaar liep het voor Walcheren minder gunstig af. In 837 lanceerden de Denen een aanval op Walcheren waarbij de plaatselijke heerser, graaf Eggihard, werd gedood. De Noorman Harold of Heriold kreeg zelfs in 841 Walcheren en naburige gebieden in leen van koning Lotharius.

Dat betekent dus dat zich hier Vikingen moeten hebben gevestigd. Ook elders gebeurde dat wel: van overwinteringen in Engeland en Frankrijk bijvoorbeeld, tot permanente vestigingen (zoals in Normandië). Engeland stond zelfs van 1016-1042 onder Deense heerschappij (koning Knoet de Grote).

De Noormannen-invalen moeten op de plaatselijke bevolking grote indruk gemaakt

hebben. De Vikingen noemden hun grootste oorlogsschepen drekar (draken). Als deze open zeilschepen, veelal getooid met gesneden drakenkoppen, voor de kust verschenen zullen de bewoners in paniek op de vlucht geslagen zijn. Men had dus behoefte aan bescherming. Vandaar dat tegen het einde van de negende eeuw langs de Vlaamse en Zeeuwse kust een kustverdedigingsstelsel in de vorm van eenvoudige vestingwerken werd opgeworpen. Op Walcheren waren dat er maar liefst drie:

de zuidburg (Souburg), de duin(en)burg in het noorden (Domburg) en daartussenin de middelste burg (Middelburg).

Een natuurlijke verhoging in het landschap, te weten het samengaan van enkele oude kreekruigen, en de nabijheid van water vormen uiteraard een ideale vestigingplaats. Zo is Middelburg ontstaan. Rond 880-890 hebben de plaatselijke bewoners hier een ringwalburg aangelegd. Het was een zogenaamde vluchtborg, waar men in tijd van nood naar toe kon vluchten. Men woonde er aanvankelijk niet. Hoe zag een dergelijke borg er uit? In Oost-Souburg valt dat te bezichtigen. Men heeft daar de negende eeuwse borg gerestaureerd en gereconstrueerd. Een ander als voorbeeld; de Vikingen maakten de borg 15 meter breed en in Middelburg moet hij breder zijn geweest. Achter een aarden wal, van gestapelde plaggen vervaardigd (de uitgestoken grond gracht), en daar bovenop moet een palissade van puntige palen hebben gestaan wat in Souburg was aanvankelijk ongeveer 6 meter en later zo'n 11 meter. Middelburg wellicht een 9 meter. Het burgterrein werd doorsneden door twee die elkaar in het midden kruisten. In de huidige stadsplattegrond van Middelburg is de oorspronkelijk borg nog steeds te herkennen.

De buitenrand van de cirkel wordt gevormd door de Lange Delft en de Kort Een delft is een gedolven, gegraven waterloop, een gracht (in het Zeeuwse is een dulve een sloot). Van de Korte Delft gaat de cirkel verder via de St. Piet, Wagenaarstraat, Hofplein, Lange Noordstraat naar de Markt. Dat is de bui daarbinnen lag een kleinere cirkel, de eigenlijke borg. De laatste jaren zijn bij opgravingen in de stad, onder meer op het Abdijplein en het Walplein, sporen van de oudste omwalling teruggevonden.

Zo tegen het jaar 900 moet het burgterrein in Middelburg permanent bewoond geraakt. De laatste Noormannenaanval op Walcheren vond honderd jaar later net voor het jaar 1000. Daarna leek het er even op dat voor de jonge nederzetting rustiger periode was aangebroken.

De Vlamingen

Na de Vikingen vormden de Vlamingen voor de bewoners van Walcheren een nieuw en langdurig probleem. De Duitse koning Hendrik II gaf in 1012 het grafelijk gezag over Zeeland bewester Schelde in leen aan graaf Boudewijn IV van Vlaanderen. Het gaat daarbij globaal om het gebied van het huidige Midden-Zeeland: de eilanden Walcheren, Noord- en Zuid-Beveland en Wolphaartsdijk. De Schelde is in dit geval de Oosterschelde, die toen een belangrijke en goed bevaarbare zeearm was, in tegenstelling tot de Westerschelde. Middelburg werd het bestuurscentrum van dit gebied.

De bewoners weigerden echter te buigen voor de Vlaamse heren. Vandaar dat Robrecht de Fries, de zoon van graaf Boudewijn V van Vlaanderen, in of omstreeks 1067 ten strijde trok tegen de opstandige Walchenaren. In de komende eeuwen werd Zeeland bewester Schelde een speelbal tussen het graafschap Holland in het noorden en het machtige graafschap Vlaanderen in het zuiden. Het gebied was uit strategisch

oogpunt belangrijk, met name door de belangrijke vaarroute naar Vlaanderen via de Oosterschelde. Maar ook als korenschuur voor het relatief dichtbevolkte Vlaanderen. Bij het verdrag van Brugge (1167) werd vastgesteld dat Zeeland bewester Schelde een zogenaamd 'condominium', een door twee heren bestuurd gebied, zou worden. De conflictstof zat natuurlijk al in dit verdrag ingebakken. Nieuwe ruzies konden dan ook niet uitblijven. En hoewel het Middelburgse stadsrecht in 1217 door de Vlaamse gravin Johanna en de Hollandse graaf Willem I gezamenlijk werd verleend betekende dit slechts een adempauze in de vijandelijkheden. Zowel in 1204 als 1253 vonden Vlaamse landingen in Walcheren plaats. Bij de laatste inval verloor de Vlaamse bevelhebber een stuk van zijn voet en werden de invallers verpletterend bij Westkapelle verslagen. In 1290 vond een hernieuwde inval plaats, waarbij de Vlamingen door opstandige Zeeuwse edellieden werden gesteund en Middelburg werd ingenomen. Vijf jaar later kon een Vlaamse inval, na een Hollandse plundertocht in Vlaanderen bij Baarland in Zuid-Beveland worden afgeslagen. Men behandelde de krijgsgevangenen verschillend. De rijke, ridderlijke gevangenen konden zich vrij laten kopen, maar het arme voetvolk mocht na afnemings van al hun bezittingen poedelnaakt (het was oktober!) naar huis terug keren...

In 1296 werd Middelburg andermaal belegerd, ditmaal door Wolfert van Borssele. Na een nieuwe (Vlaamse) belegering in 1303 moest Middelburg zich overgeven en werden de stadsmuren verwoest. Spoedig nadien begon men echter met de herbouw van deze verdedigingswerken. Pas in 1311 kwam door een verdrag van Parijs voorgoed een einde aan dit eeuwenlange conflict over het bezit van de Zeeuwse eilanden; toen werd bepaald dat ze definitief aan de Hollandse graaf kwamen.

Stadsrechten

Hiervoor schreven we al dat Middelburg in 1217 stadsrechten kreeg. Maar, wat betekende dit nu?

Daarvoor moeten we eerst vaststellen wat er karakteristiek is voor een stad. Middelburg was al een bestuurscentrum, een plaats van handel en een religieus centrum. Over die twee laatste functies komen we nog nader te spreken.

Een stad in de Middeleeuwen bezat twee kenmerken:

1. Het was een gemeenschap met een eigen bestuur en rechtspraak
2. Het was een plek waar de bewoners en hun middelen van bestaan beschermd werden.

Wanneer een Middeleeuwse nederzetting stadsrechten verkreeg betekende dit mee ook dat men gerechtigd was het stedelijk gebied door omwalling te beschermen. Aanvankelijk gebeurde dit op eenvoudige wijze door middel van aarden wallen grachten. Later werden ter meerdere bescherming stenen muren, torens en stadspoorten gebouwd. Die stadsmuren waren soms heel smal, maar ze konden ook breed zijn dat men er met wagens op kon rijden of dat er -zoals in Middelburg- speelvelden op gehouden konden worden, onder andere het kolfspel. De poorten groeiden op steeds duurder uit tot ware verdedigingswerken: grote zware poortdeuren, die des nachts door de poortwachter gesloten werden. Het Middeleeuwse Middelburg telde er acht. In grote poortdeur bevond zich vaak een kleinere deur (het klinket). In de Zierikzee Nobelpoort is dit nog te zien. En ook, op vergelijkbare wijze, in de grote Zeeuwse boerenschuren, waar de mendeuren vaak van een klinket zijn voorzien. Verder wat er afsluitbomen, hameiden (een soort valhekken), schietgaten, kantelen, torentjes ophaalbruggen, die het lieden met kwalijke bedoelingen zeer moeilijk moesten maken een stad binnen te dringen. Dit

alles was in de roerige middeleeuwen bepaald geen overbodige luxe. We zagen al dat Middelburg diverse malen werd belegerd en dat muren in 1303 werden geslecht.

Behalve het bouwen van muren brachten de stadsrechten tevens voorrechten met zich mee, zoals het recht tot tol heffen en bovenal eigen bestuur en rechtspraak. Middelburg ontving dus in 1217 stadsrechten. Hierin wordt bepaald dat de gravin van Vlaanderen en de graaf van Holland de bewoners van Middelburg (oppidanorum de Middelburch) in bescherming nemen en wordt de wijze waarop recht zal worden gedaan in criminele en civiele zaken geregeld. Het gaat in totaal om 50 in het Latijn gestelde artikelen. In een van de artikelen van dit privilege wordt verwezen naar een nog ouder (vermoedelijk twaalfde-eeuws) recht, dat ons echter niet bekend is. Helaas is het originele charter (dat is een gezegelde akte op perkament) uit 1217 bij het Duitse bombardement op Middelburg in 1940 verloren gegaan.

Het stadsrecht werd in 1254 belangrijk uitgebreid in een nieuw privilege, verleend te Dordrecht op 'zinte Gregorysavende' door rooms-koning graaf Willem II van Holland en Zeeland (1234-1256). In 100 artikelen, dit maal in het (Middel)Nederlands gesteld, wordt de rechtspraak geregeld en wordt bepaald dat hetgeen door de schepenen met de daartoe gekozen burgers wordt vastgesteld kracht van wet zal hebben. In artikel 23 lezen we bijvoorbeeld: 'Man die buten woend, ne mach ghen portre worden sonder bi schepenen, ende dat moet zijn ter vierscharne'. Met andere woorden: het stadsbestuur bepaald wie van buiten poorters van Middelburg mogen worden.

Willem II was een voor de stad Middelburg zeer belangrijke vorst. Hij verleende voornoemd privilege en liet de stad sterk uitbreiden, waarbij het gebied van de huidige Markt binnen de stadsgrenzen kwam te liggen. In deze periode moet de stad ook zijn omgracht en ommuurd.

Een pestheilige en een wonderbaarlijk schilderij

Middelburg had zich tot een bestuurlijk centrum met eigen stadsrechten ontwikkeld. Het was echter tevens een religieus middelpunt.

Vóór het jaar 1000 was er al een kerk in Middelburg, die overigens buiten de ringwalburg ter plekke van de huidige Markt was gelegen: de Westmonster of St. Maarten. Het zal aanvankelijk een eenvoudig tufstenen kerkje zijn geweest. Volgens de beschikbare bronnen hebben we hier te maken met de oudste parochiekerk in Zeeland bewester Schelde. De kerken van Westkapelle, Oostkapelle en West-Souburg zijn vrijwel zeker vóór het midden van de elfde eeuw gesticht als dochterkerken van de Westmonster. De kerk steeg in later jaren in aanzien en werd sterk vergroot. In 1295 is er sprake van een nieuw te bouwen muur rond de kerk en het kerkhof.

In de kerk bevond zich een Heilig Kruis. Het blijft onduidelijk om wat voor relikwie het hier precies gaat: vermoedelijk een 'splinter' van het kruis van Christus. Jaarlijks werden tijdens een plechtige ommegang, waaraan de stedelijke gilden en schutterijen deelnamen, op de Heilige Kruisdag (26 juni) een kruis door Middelburg gevoerd. Aan dit kruis werd voor rekening van het stadsbestuur in 1444 een zilveren plaat met vier gouden koorden bevestigd. Sedert dat jaar moet het stadsbestuur zich met de ommegang bemoeid hebben, waarvan vermeldingen in de periode 1444-1569 voorkomen.

De naam marct of merct komt vanaf 1446 regelmatig voor, maar al veel eerder, vanaf de dertiende eeuw, werd er markt gehouden op de plaats van de tegenwoordige Markt. Vlakbij de kerk verrees in het midden van de vijftiende eeuw het nieuwe stadhuis. Erg

veel ruimte om markt te houden bleef er dus niet over. Het stadsbestuur vroeg dan ook in 1516 toestemming aan de bisschop van Utrecht 'om te verstellen de winkels, staande rondom Sint Maartenskerk, tot ampliatie van de markt' (men wilde dus de winkels afbreken om meer ruimte voor het marktplaats te krijgen).

In de loop der jaren was de kerk bouwvallig geworden. Het torenuurwerk werd er in 1529 door 'Jan den horlogemaker' afgehaald en aan de -van 1512 tot 1516 gebouwde-nieuwe stadhuistoren bevestigd. In de zestiende eeuw was de kerktoren zelfs 'deur den grooten storm ende onweder ommegefallen', maar in 1559 toch weer gerepareerd. Uiteindelijk werd het kerkgebouw in 1575 wegens bouwvalligheid afgebroken, maar ook, naar men zei, als straf van Willem van Oranje omdat de stad Middelburg zo lang trouw was gebleven aan de Spaanse koning.

Het belangrijke relikwie uit de kerk is toen naar elders overgebracht en uiteindelijk in de St. Gudulekerk te Brussel terechtgekomen. Tsaar Peter de Grote van Rusland bezocht in 1717 de St. Gudelekerk. Bij die gelegenheid werd hem door de deken verteld dat het relikwie in de zestiende eeuw vanuit Zeeuwsch-Vlaanderen naar Brussel was overgebracht. De deken wist tevens te vertellen dat de reliekschrijn 15 duim hoog en 7 duim breed was. Waarop de tsaar dit met een duimstok namat en opmerkte dat de deken zich vergiste, aangezien de schrijn 18 duim hoog en 11 duim breed was. Overigens was tsaar Peter zeer onder de indruk van het vereerde relikwie.

De resten van de kerk verdwenen onder de Middelburgse Markt, toen het gehele plein in 1578 een echte Groote Markt geworden was en werd bestraat. Ze zouden echter nog een paar maal opduiken: in 1748, 1943 en 1998.

In het eerstgenoemde jaar stootte men op een grafkelder van de Westmonsterkerk. Bij de herinrichting van de Markt na het Duitse bombardement in 1940 werd het maaiveld met ongeveer één meter verlaagd. Men stuitte toen op de fundamenteën van de Westmonster, die werden opgemeten en bestudeerd.

Bij de recente herinrichting van de Markt (in 1998) werd door de gemeente Middelburg een projectarcheoloog voor de archeologische begeleiding ingeschakeld. Deze kon met de nodige assistentie van professionals en vrijwilligers verrassend veel aan het licht brengen. Het meest spectaculair waren de beschilderde grafkelders, die zelfs het landelijke nieuws haalden.

De zuidwand van 'grafkelder XV' kon gelicht worden en is thans in de voorhal van het Stadhuis te bezichtigen.

Dit laat-middeleeuwse relict bevat een afbeelding van de heilige Antonius Abt, een zogenaamde 'pestheilige', die in tijden van veeziekte door de boeren werd aangeroepen. Antonius met bel, stok en varkentje, wordt geflankeerd door twee leliekruizen. De uitbraak van de uiterst besmettelijke veeziekte mond- en klauwzeer in Nederland (in maart 2001) deed de belangstelling voor deze oude heilige weer opleven: er werden toen extra veel beeldjes van hem vervaardigd en verkocht.

De resultaten van het archeologisch onderzoek naar de kerk, aangevuld met historisch en kunsthistorisch onderzoek, werden in boekvorm vastgelegd.

Omstreeks 1340 vernieuwde men de parochiekerk van Vrouwenpolder. Na deze verbouwing moet de kerk in het bezit zijn gekomen van een 'miraculeus schilderij', waarover de volgende legende bestaat.

Een vrome inwoner van Vrouwenpolder vond zijn nieuwe parochiekerk maar kaal. 21 Hij begaf zich daarom op zekere dag met een blank paneeltje naar Middelburg. Aldaar aangekomen zocht hij een goede schilder op. Hij vroeg deze 'meester Willem' een afbeelding van Onze Lieve Vrouwe (Maria) op het paneeltje te schilderen. Korte tijd later kreeg de kunstschilder bezoek van een jonge man, die hem vroeg of hij geen

werk had. Meester Willem verzocht de knaap een afbeelding van Maria op het paneel aan te brengen. Toen de schilder tegen de middag een kijkje kwam nemen was het portret van de Heilige Maagd af en van de onbekende schildersgezel was niets meer te bespeuren! Dat was niet normaal, maar miraculeus. Dit kon eenvoudigweg geen mensenwerk zijn, maar moest door Gods hand tot stand zijn gebracht. Vrouwenpolder groeide hierdoor, vooral na 1400, uit tot een belangrijk bedevaartsoord. Het oorspronkelijke schilderij moet echter omstreeks 1500 verloren zijn gegaan. Een ander portret van Maria kwam er voor in de plaats. Na veel omzwervingen kwam dit 'tweede generatie cultusobject' in 1931 in Middelburg terecht.

U kunt dit laat-middeleeuwse schilderijtje nog altijd bewonderen in de Heilige Petrus- en Pauluskerk. De kerk viel in maart 2001 ten prooi aan vandalisme: vernielingen werden aangericht en het schilderij van OLV werd ontvreemd. Gelukkig wist de politie het weer snel terug te vinden, zodat het plechtig herplaatst kon worden.

Een schildering van de Heilige Antonius Abt, een laat Middeleeuwse wandschildering uit een graf is thans in de voorhal van het stadhuis.

De Abdij

Meer dan honderd jaar na die eerste kerk ontstond er een religieus centrum in de vorm van een klooster in Middelburg. De kloosterlingen kwamen uit het zuiden, uit Voormezele, een plaatsje nabij Ieper in Zuid-West-Vlaanderen. De abdij aldaar was reeds in 1068 gesticht. Het waren koorheren, die leefden volgens de regel van de Heilige Augustinus. Hun eerste abt heette Albold of Albaldus. Tussen 1124 en 1127 ging dit klooster over naar de jonge, energieke en sterk expanderende orde der Norbertijnen.

In Gennep in het Rijnland werd tussen 1080 en 1085 ene Norbert uit een ridderlijk geslacht geboren. Omdat hij opgroeide in het nabijgelegen Xanten staat hij ook wel bekend als Norbertus van Xanten. Hij koos voor een kerkelijke loopbaan en raakte in de ban van de beweging van 'de armen van Christus'. Als gevolg daarvan nam Norbert een sobere en strenge leefwijze aan, hij verkocht al zijn bezittingen en verdeelde het geld onder de armen. In 1120 vestigde hij zich in het dal van Prémontré bij Laon in Noord-Frankrijk. Deze vestiging groeide weldra uit tot het moederklooster van de nieuwe orde der Norbertijnen of Premonstratenzers.

Al in 1122 werd vanuit Prémontré een klooster in Antwerpen gesticht: de abdij van St. Michiel. En vanuit Antwerpen kwamen nieuwe dochterkloosters tot stand in Middelburg (omstreeks 1127), Tongerlo (1130) en Averbode (1134). De Norbertijnen, die naar hun witte pijen ook wel als witheren bekend staan, betrokken dus in Middelburg al een bestaand klooster. Over dit klooster bestaan twee opvattingen:

1. het is in de twaalfde eeuw verplaatst.
2. het zou altijd op de huidige plaats hebben gelegen.

Sommigen veronderstellen dat de kanunniken (dat zijn geestelijken die deel uitmaken van het kapittel van een kathedrale kerk) uit Voormezele omstreeks 1123 een reeds bestaand kapittel bij de Westmonster overnamen en dat rond 1150 verplaatsten naar de plek van de huidige abdij (dus van buiten naar binnen de burg). Anderen daarentegen hangen de continuïteitstheorie aan: de Abdij heeft vanaf het begin van de twaalfde eeuw altijd op dezelfde plaats gelegen.

Hoe het ook zij, de Middelburgse Onze Lieve Vrouwe Abdij (aanvankelijk aan Maria gewijd, later wordt ook St. Nicolaas, de patroon van de kooplieden, genoemd) breidde zich in de loop der volgende eeuwen sterk uit. De abdij was een goed georganiseerde

gemeenschap, waar desalniettemin nooit veel kanunniken hebben gewoond (vermoedelijk niet meer dan zo'n 30 tot 40). Door strakke organisatie en gezag op velerlei terrein (van geestelijke zorg tot waterstaatszorg) reikte de invloed van de abdij ver.

De abt werd een van de machtigste heren in Zeeland. Niet alleen op geestelijk, maar ook op wereldlijk gebied. Het kasteel Westhove tussen Oostkapelle en Domburg en het Munnikenhof bij Grijskerke dienden als buitenverblijven voor de abten. De abdij bezat zelfs land én invloed buiten Zeeland. Zo kwam bijvoorbeeld in de dertiende eeuw de hoofdkerk van Den Haag in handen van de Middelburgse abdij. De kapel te Eik en Duinen en de parochie van St. Antonius te Scheveningen werden daar vanaf gescheiden. Kanunniken bedienden deze drie kerken vanuit Middelburg.

In 1401 ontving de Middelburgse abt van de paus het recht om kelken te zegenen, kerken en kerkhoven te zuiveren en lage wijdingen toe te dienen. Middelburg is zelfs nog enige tijd bisschopsstad geweest. Nicolaas van der Burcht, een Leuvenaar, die zijn achternaam wat chiquer verlatiniseerde tot Nicolaas de Castro, werd namelijk in maart 1561 door de paus benoemd tot bisschop van het nieuwe bisdom Middelburg. Eind november van hetzelfde jaar nam hij bezit van de abdij.

Tijdens het beleg van Middelburg is deze enige (want eerste en tevens laatste) bisschop van Middelburg en laatste abt van de OLV abdij op 16 mei 1573 aan 'de rode loop' (dysenterie) overleden.

De zuidelijke invloeden zijn evident in de Middelburgse geschiedenis, telkens vinden er impulsen plaats vanuit het zuiden, met name vanuit Vlaanderen. We zien dat ook aan de historie van de abdij en we kunnen het zelfs aflezen aan de bouwgeschiedenis van het complex. De enige nog authentieke gedeelten van de abdij zijn de Balanspoort en de crypte. Beide zijn voorbeelden van de zogenaamde Scheldegotiek, een regionale variant van de vroege gotiek uit de eerste helft van de dertiende eeuw.

De huidige Middelburgse abdij is met zijn grote plein, toren (de Lange Jan) en twee, feitelijk zelfs drie kerken (de Koorkerk, de Nieuwe Kerk en daartussenin de Wandelkerk) een voor ons land uniek monumentaal complex in het centrum van de stad.

Een graaflijk graf

Met de Koorkerk is de naam verbonden van een voor Middelburg zeer belangrijke middeleeuwse vorst, te weten Willem II.

In 1227 (hoewel ook 1228 wordt vermeld) werd te Leiden Willem geboren, een zoon van graaf Floris IV en Machteld van Brabant. Na de dood van zijn vader in 1234 werd de jonge Willem onder de naam Willem II graaf van Holland en Zeeland. Aanvankelijk stond hij onder regentschap van zijn oom Willem en later was een andere oom, Otto, elect (dat is een gekozen, maar nog niet benoemde bisschop) van Utrecht, eveneens enige tijd regent. Door toedoen van hertog Hendrik II van Brabant werd Willem II in 1247 tot rooms-koning gekozen en in 1248 te Aken, dat hij kort tevoren veroverd had, als zodanig gekroond.

Dat rooms heeft overigens niets met rooms-katholiek te maken, want dat waren 'alle' middeleeuwers, maar het slaat op het Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie: het Duitse keizerrijk. In de beleving van de middeleeuwse gezaghebbers was dit machtige rijk de opvolger van het Romeinse (Roomse) keizerrijk. De verkiezing door de keurvorsten tot rooms-koning was een opstapje naar het keizerschap. De Duitse keizer was

in die periode de belangrijkste heerser; een beetje gechargeerd: vergelijkbaar met de functie van president van de Verenigde Staten in 'het huidige tijdsgewricht.

Willem II werd in 1252 voor de tweede maal tot rooms-koning gekozen. Hij verbleef regelmatig te Middelburg en verleende de stad vele voorrechten, zoals het privilege van 1254.

Ook de Middelburgse OLV abdij onderging in de jaren 1255-1256 aanzienlijke vernieuwingen en uitbreidingen. Alvorens hij door de paus te Rome tot keizer gekroond zou worden ondernam Willem in januari 1256 een veldtocht tegen de oproerige Westfriezen in het noorden van zijn graafschap. Melis Stoke schrijft daarover in zijn befaamde Rijmkroniek.

Wat andere woorden: de dappere Willem II was voor zijn mannen uit het ijs opgereden om de Westfriezen aan te vallen. Zijn paard zakte er door en hij werd door een klein groepje mannen gedood. Maar toen er iemand bijkwam die zag wie zij eigenlijk gedood hadden (jullie hebben de koning zelf doodgeslagen) schrokken ze en verborgen het lijk op een geheime plaats. Jaren later rekende graaf Floris V, de zoon en opvolger van Willem II, met de Westfriezen af. Tijdens een strafexpeditie in 1282 wist een gevangengenomen oude man te vertellen dat het gebeente van de rooms-koning begraven lag onder de haard van een huis in Hoogwoud. Men groef het op, maakte het schoon en zette het bij 'in eenen scrinen suverlike te Middelborch in de abdie' (wederom aldus Melis Stoke).

Er waren meer vorsten uit het Hollandse Huis in de Middelburgse abdij begraven: Ada van Schotland (overleden in 1208), de vrouw van graaf Floris III, haar zoon Floris (overleden in 1210), Floris de Voogd (overleden in 1258), broer van Willem II, en ook Elisabeth van Brunswijk (overleden in 1266), de weduwe van de rooms-koning.

In 1817 ontdekte men een middeleeuws riddergraf in een nis in de Koorkerk. Het werd beschreven door N.C. Lambrechtsen van Ritthem en geïdentificeerd als het graf van Willem II. Later is daar twijfel over ontstaan en werd het graf gezien als de laatste rustplaats van Floris de Voogd, die aan de gevolgen van een verwonding, die hij tijdens een toernooi te Antwerpen opliep, overleed.

De schrijn waarin het gebeente van Willem II bovengronds in de Koorkerk werd bewaard ging hoogstwaarschijnlijk bij een grote stadsbrand in 1492 verloren. In opdracht van abt Floris van Schoonhoven werd in de periode 1542-1546 een fraai nieuw grafmonument in Renaissancestijl opgericht. Helaas was dit monument geen lang leven beschoren, want in 1568 ging het, tezamen met een prachtig retabel van de hand van de schilder Jan Gossaert, genaamd Mabuse, eveneens door brand verloren. Het gebeente uit het thans nog aanwezige riddergraf was in 1980 voorwerp van onderzoek van B.K.S. Dijkstra, keel-, neus- en oorarts in ruste.

Op grond van medisch-historisch onderzoek kwam hij tot de conclusie dat het hier om Willem II moet handelen. Mevrouw E. Dhanens ging in 1985 in een erudiete verhandeling in op de ontstaansgeschiedenis van het voornoemde Renaissance-monument en alles wat daarmee samenhangt. Zij komt tot de conclusie dat het in 1817 herontdekte graf dat van Floris de Voogd en niet van Willem II is.

W.G. Brill, die in 1885 de Rijmkroniek van Melis Stoke uitgaf, maakt het nog gecompliceerder. Hij zegt (Inleiding, blz. XXXI): 'Zal ik mijn gevoelens zeggen, zoo acht ik het zeer onzeker, of Koning Willems lijk in West-Friesland wel waarlijk teruggevonden is.' We weten het dus niet zeker, maar heel chauvinistisch kunnen we het er natuurlijk op houden dat de Koorkerk de allerlaatste rustplaats van 'onze' rooms-koning Willem II is.

Abdoel Hamid en de Oude Kerk

De Westmonster is dus de oudste kerk van Walcheren én van Middelburg. Opvallend is dat relatief dicht bij deze kerk al vrij snel een tweede kerk ontstond: de Noordmonster. Het patronaatsrecht van de Westmonster werd in de dertiende eeuw door de Utrechtse abdij van St. Paulus en de Middelburgse OLV abdij uitgeoefend. Aanvankelijk echter alleen door de Utrechse abdij. De kerkelijke invloed vanuit Utrecht is evident, want de Noordmonster is vanaf haar stichting een eigenkerk van het Utrechtse kapittel van St. Pieter geweest. De stichting van de Noordmonster moet rond het jaar 1100 plaats hebben gevonden toen de oudste parochie van Walcheren (dat is dus de Westmonster) gesplitst werd in twee gelijkwaardige delen, te weten de Westmonster (St. Maartenskerk) en de Noordmonster (St. Pieterskerk). De Noordmonster werd de moederkerk van de parochies in het noordoosten van Walcheren, Noord-Beveland, Wolphaartsdijk en het noordwesten van Zuid-Beveland. In 1311 werd een kapittel, bestaande uit een deken en veertien kanunniken aan de kerk verbonden. Van 1561 tot 1574 was het zelfs een kathedraal, toen Middelburg bisschopsstad was. Na de overgang naar het protestantisme werd de Oude Kerk, zoals men hem nu ging noemen, meteen van alle roomse parafernalia ontdaan. De Middelburgers gebruikten het gebouw voortaan als protestantse kerk en de Noordmonster bleef dat tot aan de afbraak wegens bouwvalligheid in 1834.

De historie van Middelburg sluimert onder de oppervlakte en soms geeft de bodem iets van haar schatten prijs. Na de archeologische vondsten van de Westmonster op de Markt was de Noordmonster aan de beurt. In 2000 werden bij rioleringswerkzaamheden aan het Hofplein restanten van de kerk ontdekt. Het bleek te gaan om de buitenmuur van het zuidertransept (dwarsbeuk) van het kerkgebouw: een muur van grote rode moppen. Tevens kwamen talloze menselijke resten aan de oppervlakte. Waarschijnlijk waren de botten afkomstig uit een knekelput, waarin de beenderen verzameld waren bij de afbraak van het kerkgebouw. Rond en in de St. Pieterskerk is in de loop der eeuwen ruimschoots begraven. Dat moge onder meer blijken uit het feit dat er nog regelmatig in de tuinen in de omgeving menselijke botten worden gevonden. Het waren ook niet de minsten die er begraven werden. Zo vond bisschop Nicolaas de Castro een laatste rustplaats in het koor van 'zijn' kerk.

En een eeuw later werden de gebroeders Johan en Cornelis Evertsen, luitenant-admiraals van Zeeland, die sneuvelden tijdens de Tweede Engelse Oorlog in 1666, op kosten van de Staten van Zeeland in de kerk begraven. Hun graftombe, vervaardigd door Rombout Verhulst in 1683, valt nog altijd te bewonderen. Maar wel op een andere plaats dan de oorspronkelijke. Het grafmonument werd namelijk in 1818 naar de Nieuwe Kerk en vandaar later naar de Wandelkerk overgebracht.

Wie was Abdoel Hamid?

Het Middelburgse Gemeente-archief kreeg enige jaren geleden bezoek van enkele mensen van Indonesische komaf. Zij bleken op zoek naar het graf van Abdoel Hamid, die begraven zou zijn in de St. Pieters- of Oude Kerk. Zij wilden wat aarde van zijn graf meenemen.

Gelet op het feit dat de kerk reeds lang afgebroken was bleek dat helaas onmogelijk. Toch is er nog een herinnering aan Abdoel Hamid in de Zeeuwse hoofdstad te vinden. In dezelfde Wandelkerk waar zich de graftombe van de gebroeders Evertsen bevindt hangt namelijk sedert 1978 een gedenkplaat die de herinnering aan Abdoel Hamid

levend houdt.

Hij was een gezant uit Atjeh in de Indonesische archipel. Abdoel Hamid voer, als hoofd van een gezantschap van de sultan van Atjeh aan prins Maurits, mee met de twee Zeeuwse Oostindiëvaarders de Zeelandia en de Langebark. Op 18 januari 1601 waren deze schepen, tezamen met twee andere Oostindiëvaarders (de Middelburg en de Son) vertrokken van de rede van Rammekens. De twee eerstgenoemde schepen kwamen op 23 augustus 1601 aan in het rijk van de sultan van Atjeh. Zij hadden geschenken en een brief van prins Maurits voor de sultan bij zich. Beide schepen voeren met een waardevolle lading, waaronder het toen zeer kostbare peper, op 29 november weer naar patria.

Na een lange reis, waarbij in de omgeving van het eiland St. Helena een rijkbeladen Portugese kraak genomen werd, liepen ze op 20 juli 1602 de haven van Middelburg binnen. Het gezantschap uit Atjeh werd hier groots onthaald. Blijkbaar had de reis teveel van de bejaarde leider van het gezantschap gevergd, want op 9 augustus 1602 overleed Abdoel Hamid te Middelburg op 71-jarige leeftijd. Blijkbaar is er niet lang nagedacht over de vraag of deze moslim wel in een 'gereformeerde' kerk begraven kon worden, want reeds de volgende dag werd Abdoel Hamid ter aarde besteld in de Oude Kerk. In de plechtige begrafenisstoet droeg men ook zijn kris, gelegen op een zwart kleed op de lijkbaar, mee. De bewindhebbers van de zojuist opgerichte Verenigde Oostindische Compagnie lieten een steen op zijn graf plaatsen. De overige leden van het Atjehse gezantschap vertrokken, na een bezoek aan prins Maurits en een verblijf van vijftien maanden in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, in 1603 vanuit Amsterdam naar hun thuisland.

Andere kerkelijke gebouwen

Het leven van de middeleeuwse mens stond vrijwel geheel in het teken van het (katholieke) geloof. Kerkelijke feestdagen bepaalden het leven. Vrijwel iedere dag had zijn eigen heilige. Relikwieën (de -vermeende- overblijfselen van heiligen of objecten, die met hen in verband konden worden gebracht, zoals de splinter van het Heilig Kruis in de Westmonster) werden hogelijk vereerd en op hoogtijdagen rondgedragen in processies.

Kerken waren rijk versierd, zodat men het woord van God niet alleen kon horen, maar ook kon ondergaan. Muurschilderingen, glas-in-loodramen en beelden vertelden het Bijbelverhaal, ook aan de vele ongeletterden. De stedelijke gilden, die een belangrijke plaats in de middeleeuwse standenmaatschappij innamen, hadden vaak hun eigen kapellen in de grotere kerken.

Als inwoner van een stad telde je alleen mee als je officieel was ingeschreven als poorter (je woonde dan in het stedelijk gebied: binnen de poorten). Om een beroep uit te mogen oefenen diende je lid van een gilde te zijn. Gilden waren strak gereglementeerde 'verenigingen'. Schilders, schippers, schoenmakers, smeden, iedere beroepsgroep had een eigen gilde. De bestuursleden daarvan (overheden of dekens) bekleedden vaak belangrijke functies, bijvoorbeeld in het stadsbestuur. Naast deze ambachtsgilden waren er ook schuttersgilden, die een militaire functie hadden. In tijd van nood dienden zij de stad te verdedigen. Middelburg kende er drie: het schuttersgilde van St. Sebastiaan (dat waren zij die met de handboog schoten), het schuttersgilde van St. Joris (de voet- of kruisboogschutters) en de Kloveniers of Colveniers (de geweschutters). De schutterijen, die hun eigen 'doelen' (gebouwen van samenkomst, met meestal een nabijgelegen schietbaan) hadden, verwerden later

tot gezelligheidsverenigingen.

Behalve de twee oudste parochiekerken en de abdij waren er nog heel wat meer gebouwen met een religieuze functie in het middeleeuwse Middelburg te vinden. Reizigers waren onder de indruk van de stad. Een Spaanse geleerde, die in 1548 Zeeland bezocht, schreef: 'De voornaamste stad is Middelburg, de hoofdstad van het hele graafschap... Er zijn mooie straten, huizen, kapellen en kerken en kloosters'.

In 1566 telde de stad behalve de drie voornoemde parochiekerken nog acht kleinere kerken en kapellen en een stuk of tien kloosters en ordehuizen. Veel is daar niet van over gebleven.

De Engelse Kerk, schuin achter het stadhuis, is een overblijfsel van het vijftiende-eeuwse Cellebroedersklooster. De Cellebroeders waren een congregatie van lekenbroeders, wier voornaamste taak het begraven der doden was.

De Gasthuiskerk aan het eind van de Lange Delft, met een fraai gesneden Mariabeeldje in de deurstijl, was in oorsprong een kapel van het St. Barbara Gasthuis. Verdwenen zijn: het huis van de Duitse Orde aan het Hofplein dat vrijwel naast of tegenover de Noordmonster stond (op de plaats van dit ordehuis is thans het Zeeuws Archief gevestigd), het klooster van de Minderbroeders, vanaf de dertiende eeuw gelegen op een ruim terrein in het oude stadshart (in de omgeving van de huidige Bogardstraat), het Bogardenklooster in de St. Pieterstraat, het Augustijnerklooster aan het einde van de Vlasmakkt, het klooster van de Tertiarissen of Grauwe Zusters Bachten 's Gravenhove (in de huidige Zusterstraat; daar bevond zich ook een kerk, de **Vismarktkerk**, die in 1808 is afgebroken) en de Johannitercommanderij.

Over elk van deze kloosterorden en hun onderkomens valt natuurlijk een verhaal te vertellen, maar laten we eens kijken naar de tot de verbeelding sprekende Heren van St. Jan, Johanniters of Hospitaalridders. Zij behoorden tot een geestelijke ridderorde, die ten tijde van de Eerste Kruistocht in Jeruzalem ontstond. In 1113 nam de paus de orde onder zijn bescherming en verleende haar voorrechten. De ridders droegen een rode mantel met een wit achtkantig kruis. Naast vestigingen in Het Heilige Land verwierven de Johanniters en hun iets oudere zusterorde der Tempeliers kloosters en uitgestrekte bezittingen in geheel Europa. In 1530 kregen zij het eiland Malta in hun bezit, dat zij tot de bezetting door de Fransen in 1798 bestuurden.

Omstreeks 1312 vestigden de Heren van St. Jan zich ook in Middelburg. In 1317 werd hun commanderij (ordehuis) alhier door graaf Willem IV begiftigd. Het is niet geheel duidelijk of zij toen al ter plekke van de huidige St. Janstraat woonden. De naam van deze straat komt voor het eerst voor in 1445 als de stadsrekeningen melding maken van een brand aldaar. Behalve de commanderij bezaten de Johanniters een groot terrein met een boomgaard, een woning voor de commandeur, een brouwerij, een bleekhol met een huisje, een kruidentuin, een kerkhof en een vijver.

Ze hadden zelfs een eigen kerk, de St. Janskerk, die in 1541 werd afgebroken in verband met het doortrekken van de nieuwe binnenhavens.

Die binnenhavens waren nodig voor de aanleg van een nieuw havenkanaal. Het zijn de huidige kaaien (Rouaansekaai, Bierkaai, Londensekaai, Houtkaai, Turfkaai en Nieuwe Haven). Hun namen spreken voor zich: zij hebben duidelijk met handeldrijven van doen.

Ook de brouwerij van de Heren van St. Jan moest wijken toen de stedelijke overheid ruimte voor een nieuwe vismarkt nodig had, die sedert 1559 aan de St. Janstraat werd gehouden. Alleen de naam van de straat en twee daar gevestigde horecagelegenheden

herinneren tegenwoordig nog aan het middeleeuwse religieuze karakter van dit gebied.

Handel en verkeer

'Middelborch' ontwikkelde zich niet alleen tot bestuurlijk en religieus centrum, maar op handelsgebied ging de stad eveneens een voorname plaats innemen. De nederzetting was dan ook van oudsher gunstig gelegen: op een verhoging en aan een natuurlijke waterloop met een verbinding naar open zee. Die waterloop was de bochtige kreek de Arne, die zich vanaf de Walcherse kust langs Middelburg kronkelde. Bij Arnemuiden (dat is dus de plaats die aan de muy of muiden, de monding, van de Arne ligt) bereikte deze kreek de open zee tussen Walcheren en Zuid-Beveland. De rede van Middelburg lag dus aanvankelijk bij Arnemuiden en daardoor groeide dit plaatsje vanzelf uit tot een voorhaven. Als Middelburg aan het begin van de twaalfde eeuw een *portus* wordt genoemd duidt dit al op een functie als handels- en havenplaats.

De naam de Dam wijst op een afdamming van de Arne, die aan het einde van de dertiende eeuw plaats gevonden zou kunnen hebben. Het oudste havenkwartier van de stad was hier gelegen. Er vloeiده daar nogal wat water samen: de gedolven gracht (Lange Delft en Korte Delft), de Arne, die door of langs de St. Pieterstraat moet hebben gelopen, en aan of bij de Dam dus de eerste haven. Over die allereerste handelsperiode weten we niet veel.

Duidelijk is wel dat Middelburg geografisch gunstig was gesitueerd ten opzichte van het Vlaamse achterland, hoewel de huidige Westerschelde toen nog niet goed bevaarbaar was. De grote Vlaamse steden, Brugge, Gent en iets later het sterk expanderende Antwerpen, lagen vlakbij. De stad ging dan ook onderdeel uitmaken van de Schelde- economie, waartoe behalve de Vlaamse steden ook Bergen op Zoom, en meer noordwaarts, Zierikzee behoorden.

Middelburg kreeg allengs bepaalde stapelrechten, hetgeen betekende dat bepaalde goederen (zoals wol en wijn, maar ook hout, zout e.d.) niet langs de stad gevoerd mochten worden zonder dat ze er enige tijd opgeslagen zouden worden en geheel of gedeeltelijk in het openbaar ten verkoop aangeboden.

De middeleeuwse handelsperiode heeft twee belangrijke kenmerken:

1. De stapel
2. Het transitoverkeer, waarbij Arnemuiden/Middelburg (de Walcherse rede) als overlaadhaven voor Antwerpen fungeerden, terwijl Zeeland daarnaast (vooral in de zestiende eeuw) onder meer dankzij de handel in vis, zout, wijn en graan een eigen, zelfstandige economische functie ontwikkelde.

De belangrijkste buitenlandse schippers die Middelburg aandeden waren wel Engelsen. Verder kwamen er Hanzeaten (uit de verschillende Hanzesteden; Middelburg was overigens geen lid van dit economische bondgenootschap), Scandinaviërs, Bretons en andere Fransen, Spanjaarden, Portugezen, Italianen en Schotten. Zij hadden hier, net als in de Vlaamse steden, zogenaamde 'naties' (eigen populaties met eigen bestuurders). Het Middelburgse eigen handelsgedrag in deze periode was passief. De Middelburgse vrachtaarders voeren vooral in opdracht van buitenlandse kooplieden en ook de actieve handel was merendeels in handen van buitenlanders. De Middelburgers fourneerden wel pakhuizen, overlaadschepen en

arbeidkracht in de vorm van diverse (ambachts)gilden.

De stapelperiode kent overigens twee opeenvolgende stadia: tot ongeveer het midden van de vijftiende eeuw ging het om het stapelprivilege (dat aan de stad werd verleend door een vorst) en later ging het met name om stapelverdragen (die tweezijdig tussen partijen werden vastgelegd). Soms was de stapel slechts van korte duur (bijvoorbeeld van de Engelse wol in 1348 en van 1383-1388), maar in de zestiende eeuw bezat Middelburg langdurig de wijnstapel, waardoor heel wat Franse wijnschippers en kooplieden de stad aandedden.

Van 1433-1445 bezat Middelburg zelfs het stapelrecht van alle waren op schepen die via de Wielingen of het Veergat langs de stad voeren.

Concurrentie was er natuurlijk ook, van omliggende steden als Arnemuiden (waarmee Middelburg altijd een haat-liefde relatie heeft onderhouden), Vlissingen en Veere, maar ook van de Vlaamse steden en Bergen op Zoom, Zierikzee en Dordrecht.

Aan het begin van de zestiende eeuw was Middelburg dus een bloeiende handelsstad met belangrijke connecties met de nabijgelegen internationale haven Antwerpen. Antwerpen was uiteraard een grote concurrent voor het veel kleinere Middelburg.

Zo reisden in 1528 de baljuw en één (van de twee) burgemeesters van Middelburg samen met de stadspensionaris naar Antwerpen. Doel van hun reis was een verzoek aan de facteur, zeg maar handelsagent, van de koning van Portugal 'dat de vloote vanden Portugaloise scepen tomen ende bliven souden op Armuijde, volgens doude gewoonte ende niet t' Antwerpen'. Om de facteur over te halen bood men hem en zijn gevolg een grootse maaltijd aan, die de aanzienlijke som van 10 ponden 16 schellingen en 5 penningen Vlaams beliep.

Wat aten die zestiende-eeuwse heren zoal tijdens een dergelijk 'zakendiner'? Men zond speciaal iemand naar Brugge om daar te kopen 'pasteijen van venizoen, vesanen, pauwen, capoenen, geijte, quackelen, jonge haze, gansen ende reijgers'. Verder was er uiteraard nodig: 'broot, bootre, capoenen, jonge hoenderen, canijnen, scapen ende osschen vlejsch, hammen, ezjeren, appelen, radijs, room ende anders'. Karel Pieterszoon, 'de apteker', leverde tenslotte nog een aantal kostbare ingrediënten: 'nagelen, peper, gingeber, amandelen, zuicker, caneel, geleije, sucreije, tregie, anjs ende diversche confijten ende suickaeden'.

Met dit alles was ongetwijfeld een (w)aardige maaltijd te bereiden. En uiteraard werd er ook bij gedronken en wel in grote hoeveelheden. Men dronk bij dergelijke diners voornamelijk wijn (vooral 'Rijnsche', maar ook wel Franse).

Zo trakteerde men ook andere naties om handels-contracten binnen te halen. Voor de koning van Schotland werd in 1507 te Brugge een kostbaar 'juweel' (een verguld zilveren kop en twee schalen) gekocht, dat bedoeld was als 'smeergeld' om de Schotse stapel binnen te halen. De stadspensionaris keerde echter onverrichter zake weer terug uit Schotland: met het geschenk maar zonder contract...

Middelburg was -internationaal gezien- overigens maar een klein plaatsje. Ter vergelijking: Antwerpen telde in 1496 ca. 40.000 inwoners, in 1526 ca. 55.000 en in 1568 meer dan 100.000, Middelburg had in 1525 vermoedelijk niet meer dan tussen de 5.000 en 7.000 inwoners.

Steden, die naar de normen van de zestiende en zeventiende eeuw echt meetelden als belangrijke stad hadden ongeveer zo'n 100.000 inwoners en dat waren er rond 1500 maar vier, te weten: Parijs, Venetië, Napels en Istanbul. Het inwonertal van Antwerpen zou overigens na het hoogtepunt in 1568 weer snel dalen en dat van Middelburg stijgen, maar daarover later meer.

Karel V en andere vorsten

De Middelburgse stadshistorie was na de perikelen met de Vlamingen en na enige strubbelingen in de veertiende eeuw (in 1358 leverde Floris van Borssele strijd met de stad, waarbij zelfs de abt het leven liet) in rustiger vaarwater terechtgekomen. Dat het de Zeeuwse hoofdstad goed ging moge onder meer blijken uit de bouw van een nieuw stadhuis naar Vlaams voorbeeld in het midden van de vijftiende eeuw.

De beeldengalerij in de voorgevel van het stadhuis werd daar, zoals we hiervoor al zagen, in de zestiende eeuw aangebracht.

Vorsten, die als graaf of gravin over Holland en Zeeland regeerden, kijken ons vanaf de voorgevel van het stadhuis aan. Het betreft echter inmiddels de vierde generatie beelden, want ze zijn allemaal diverse malen gerestaureerd en vervangen.

Van links naar rechts zien we:

Dirk V	1061-1091
Floris II	1091-1121
Dirk VI	1121-1157
Floris III	1157-1190
Dirk VII	1190-1203
Ada	1203-1213
Wilem I	1203-1222
Floris IV	1222-1234
Willem II	1234-1256
Floris V	1256-1296
Jan I	1296-1299
Jan II	1299-1304
Willem III	1304-1337
Willem IV	1337-1345
Margaretha	1345-1354
Willem V	1349-1389
Albrecht	regent 1358-1389 graaf 1389-1404
Willem VI	1404-1417
Jacoba van Beieren	1417-1433
Filips de Goede	1433-1467
Karel de Stoute	1467-1477
Maria de Rijke	1477-1482
Maximiliaan van Oostenrijk	regent 1482-1494 /1506-1515
Filips de Schone	1482-1506
Keizer Karel V	1506-1555

De jaartallen zijn de regeringsjaren van de vorsten. De eerste elf behoren tot het Hollandse Huis, de volgende vier tot het Henegouwse Huis, dan vier van het Beierse Huis, daarna drie van het Bourgondische Huis en tenslotte de laatste drie van het Habsburgse Huis.

De laatste landsheer, Filips II, ontbreekt vanwege zijn strijd met de Nederlanden. Zijn vader Karel V is wel opgenomen.

Karel V werd op 24 februari 1500 in Gent geboren als zoon van Filips de Schone en Johanna van Arragon. Na de dood van zijn vader in 1506 heer der Nederlanden geworden, werd hij al in 1515 meerderjarig verklaard.

Als zestienjarige beklom hij de Spaanse troon en in 1519 vond zijn kroning tot Duits keizer plaats. Hij was de machtigste vorst van zijn tijd, 'in wiens rijk de zon nooit onderging' (vanwege de Spaanse koloniën in Amerika). Karel voerde een strenge centralisatiepolitiek in de Nederlanden en wist deze daardoor tot een eenheid van zeventien gewesten (in noord en zuid) te smeden. In Duitsland leed de katholieke Karel een nederlaag tegen de protestanten. Hij deed in 1555 afstand van de troon ten gunste van zijn zoon Filips II. Onder deze Spaanse koning brak in de Nederlanden de Opstand (de Tachtigjarige Oorlog) uit.

Na zijn meerderjarigheidsverklaring in 1515 bezocht Karel V de belangrijkste steden in zijn landen. Zo ook Middelburg: 'Op Maandag 14. Dag van Mei 1515 na den noene, deed hertog Karel, prins van Spanje, aartshertog van Oostenrijk, zijn blijde en eerste inkomst binnen deze stad van Middelburg. Men had er heel wat werk van gemaakt. De vorst werd ingehaald met vele schepen, booten, roeibaardsen en galjoten, zoo van deze stad, als van Goes, Reimerswaal en Veere en zijn persoon kwam in de groote galjoot van mijnheer van Beveren en kwam daarmede ter havene in, en langs den noorddijk kwamen de drie schutterijen en veel andere personen van Arnemuiden, elk met een brandende toorts in de hand tot aan de stad, en bij de stad komende tusschen de twee steigers buien de Noorddampoort, is hij op en aan land gekomen.' Karel V werd er welkom geheten door de prelaat en het stadsbestuur. De sleutels van Middelburg werden aan de jonge vorst aangeboden, die ze op zijn beurt weer teruggaf. Vervolgens ging men de stad binnen, waarbij de geestelijken in processie voorop liepen. Overal waren 'schavotten of stellages' gemaakt, waarop scènes uit de Bijbel werden afgebeeld (zoals Adam en Eva, David na zijn triomf over Goliath en Salomo). Tenslotte toog het gezelschap naar een gebedsdienst in de Koorkerk. Karel V, die vergezeld werd door zijn tante Margaretha (regentes voor hem in de Nederlanden), verbleef tijdens zijn bezoek aan Middelburg in de abdij. Hij bleef enige tijd in de Zeeuwse hoofdstad want op 23 mei werd hij gehuldigd in de Staten van Zeeland, waarna hij naar het stadhuis vertrok. Daar legde Karel een plechtige eed af 'gerechtig landheer in Zeeland te wezen, der heiligen kerken recht en der stad van Middelburg recht te houden, te stijven en te sterken'. Daarna wierp een heraut gouden en zilveren munten uit het raam van het stadhuis, hetgeen bij de bevolking ongetwijfeld in de smaak gevallen zal zijn. Jaren later bracht Karel V nogmaals een bezoek aan Middelburg. Dat was in september 1555, vlak voor zijn troonsafstand en vertrek naar Spanje.

Karel V was een belangrijk vorst, ook voor Middelburg. Onder zijn bewind kwam in 1535 een nieuw havenkanaal gereed, dat de kronkelige en dichtslibbende Arne als toegang tot de stad verving. Een nieuwe haven was uiteraard van levensbelang voor de handelsstad Middelburg. Een stuk van dit zestiende-eeuwse kanaal is nog altijd als een verdieping in het landschap zichtbaar langs de oude rijksweg richting Nieuw- en St. Joosland.

De zestiende eeuw

We blijven wat langer stil staan bij de zestiende eeuw omdat dit tijdperk een scharnierfunctie vervult tussen de middeleeuwen en de nieuwe tijd. Het zijn turbulente jaren waarin ontzettend veel gebeurt. In 1492 wordt de Nieuwe wereld (Amerika) door Columbus ontdekt: het begin van kolonisatie, volkerenmoord en slavenhandel.

De Augustijner monnik Maarten Luther 'timmert' in 1517, volgens de overlevering

(want, zoals zoveel historische anekdotes helaas niet echt gebeurd) zijn beroemde 95 stellingen, tegen de misstanden in de heersende katholieke kerk, aan de deur van de slotkapel te Wittenberg.

Onbedoeld veroorzaakt hij hiermee een Hervormingsbeweging in de kerk die tot de Reformatie en in de Nederlanden mede tot de Opstand en daarmee de afscheiding van Spanje leidt.

Oorlogen als de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) in Duitsland en 'onze' Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) tegen Spanje hebben tot gevolg dat hele gebieden ontvolkt raken en grote groepen vluchtelingen elders op zoek gaan naar een nieuw land. Het lijkt de twintigste eeuw wel...

Op 24 januari 1527 werd Lambrecht Corneliszoon, glasmaker uit Delft, geselsd buiten de Middelburgse Noorddampoort en vervolgens voor tien jaar verbannen uit Holland, Zeeland en West-Friesland. Hij was veroordeeld voor zijn opvattingen, die leidden tot 'cleynicheyt ende verachtinge van der heylicher kercke ende der geestlicke personen'. Lambrecht is daarmee de eerstbekende veroordeelde ketter in Zeeland.

De Lutheranen vormden de eerste groep Hervormingsgezinden in Zeeland. Zij kwamen in 1523 in het kielzog van de naar de Nederlanden gevluchte koning Christiaan II van Denemarken. Hun ideeën raakten vooral verspreid onder humanisten, geestelijken en ambachtslieden.

De eerste doodvonnissen werden in 1530 uitgesproken: twee 'Lutheriaenen', te weten Dirk Arendszoon, linnenwever uit 's Hertogenbosch, en Adriaen Laureiszoon, schoenmaker uit Grijskerke, kwamen op 3 februari 1530 te Middelburg door onthoofding om het leven.

Na de Lutheranen kwamen in de jaren dertig van de zestiende eeuw de Dopers. Zij opereerden heel voorzichtig, in het verborgene, maar hadden een groter verspreidingsgebied dan hun voorgangers.

Na de Doperse gemeenschappen volgden de meest militante Hervormingsgezinden: de Calvinisten.

Wederom was Antwerpen hierbij van groot belang. De aanhangers van Johannes Calvijn hadden daar de eerste Calvinistische gemeente in de Nederlanden gesticht, die vanaf ca. 1555 een Zeeuwse predikant (Adriaen van Haamstede) kende. Een paar jaar later, vanaf ongeveer 1559, ontstonden ook Hervormde gemeenten in Middelburg en Vlissingen. Geleijn Janszoon d'Hoorne was de eerste predikant te Middelburg. De Calvinisten durfden zich steeds openlijker te manifesteren en dat leidde onder meer tot preken in de open lucht: de zogenaamde hagenpreken.

De eerste Zeeuwse hagenpreek vond plaats in de duinen bij Dishoeck op 30 juni 1566. Maar men wilde meer: eigen kerkgebouwen. Vandaar dan ook de Beeldenstorm, die bedoeld was om de katholieke kerken te ontdoen van beelden teneinde ze geschikt te maken voor de protestantse eredienst. Van Vlaanderen sloeg de Beeldenstorm over naar Zeeland. De beweging was goed georganiseerd, er werden zelfs beeldenbrekers ingehuurd... Middelburg was op 22 augustus 1567 aan de beurt. Vrijwel alle kerken moesten er aan geloven. Van de abdij trokken de plunders naar de Westmonster en vandaar naar de Noordmonster en de diverse kloosterkerken. Geleijn d'Hoorne was de drijvende kracht achter de beeldenstorm op Walcheren.

Na de beeldenstorm waren de Hervormden heer en meester in Middelburg. Maar niet voor lang, onvermijdelijk kwam de repressie. De hertog van Alva, door Filips II als landvoogd naar de Nederlanden gezonden, en de Raad van Beroerten (de 'Bloedraad') te Brussel zorgden eind 1567 voor herstel van het katholieke geloof. Veel Hervormden werden veroordeeld en velen vluchtten.

In 1568 brak de Opstand of **Tachtigjarige Oorlog** tegen de landsheer, de Spaanse koning Filips II, uit. Deze opstand is wel betiteld als een 'conservatieve revolutie'. Het ging de adel en ook de steden om het behoud van hun oude rechten en vrijheden en het ging de Calvinisten weliswaar om vrijheid van godsdienst, maar dan alleen voor zichzelf, want tegenover andersdenkenden gedroegen zij zich meestal zeer intolerant.

Prins Willem van Oranje werd de leider van de opstandige beweging en de (water)geuzen zijn stoottroepen. Veel steden kozen de zijde van Oranje. Op Walcheren waren dat Veere en Vlissingen. Middelburg bleef echter, evenals andere handelssteden zoals Amsterdam, trouw aan de Spaanse koning. Dat had vanaf april 1572 een beleg van de stad door de prinsgezinden tot gevolg. Dat beleg moeten we ons niet voorstellen als een continue omsingeling, maar veeleer als een afsnijding van de (handels) wegen naar de stad. En dat was uiteraard funest: de inkomsten van Middelburg daalden dramatisch en er ontstond al snel gebrek aan grondstoffen. Vele bewoners van het Walcherse platteland zochten, vanwege de plunderingen van de troepen van beide kanten, hun toevlucht in de stad. De situatie in het benarde Middelburg werd daardoor echter steeds nijpender.

Uiteindelijk moest Middelburg door honger (zelfs huisdieren werden opgegeten) en geldgebrek (men kon de soldaten niet meer betalen) in februari 1574 onderhandelingen met de prins van Oranje te openen. In maart daaropvolgend gaf de Spaanse bevelhebber Mondragon zich over en op 3 april legde de burgerij de eed van trouw af aan Willem van Oranje. De stad was hiermee niet alleen aan de zijde der opstandelingen gekomen, maar ging tevens mee over naar de Reformatie. Alle katholieke geestelijken werden gedwongen de stad te verlaten.

Haar voorhaven Arnemuiden, in mei 1572 nog door de Spanjaarden platgebrand, kreeg op 9 maart 1574 stadsrechten van de prins van Oranje en ontworstelde zich daarmee aan de Middelburgse invloed.

De middeleeuwse periode was in 1574 voor Middelburg voorgoed voorbij. Er stond een heel nieuw tijdperk voor de deur: ***de tijd van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden.***

Deel 2 / de periode 1575-1795

DE GOUDEN EN DE ZILVEREN EEUW

De val van Antwerpen: het begin van de Middelburgse Gouden Eeuw

Door de eeuwen heen heeft er constante migratie van zuid naar noord plaatsgevonden. Wie zijn Zeeuwse voorouders wil uitzoeken stuit, als er maar ver genoeg teruggezocht kan worden in de bronnen, heel vaak op Franse en Vlaamse namen. Te denken valt daarbij bijvoorbeeld aan nu nog op Walcheren voorkomende namen als Caljouw, Cijssouw, Dorleijn, Geschiere, Midavaine, Mondeel en vele andere familienamen van Franse oorsprong. Mensen uit Noord-Frankrijk, Vlaanderen of Brabant trokken vanwege oorlogsdreiging, avontuur of uit roeping (de Middeleeuwse monniken) noordwaarts en droegen daarmee bij tot de ontwikkeling van Zeeland.

Maar ook uit andere streken kwam men naar Zeeland. In de jaren dertig van de achttiende eeuw ontvluchtten zo'n 30.000 Lutheranen het katholieke Salzburg (Oostenrijk), waar zij vervolgd werden. Een groep van 789 personen vestigde zich in het Zeeuws-Vlaamse Groede. Vandaar trokken er weer door naar Walcheren. Mede door deze groei kon in 1742 een nieuwe Lutherse kerk te Middelburg gebouwd worden. Ook Joden vestigden zich hier in de zeventiende en achttiende eeuw. De Sefardiem of Portugese Joden verlieten Middelburg voorgoed in de achttiende eeuw. De Portugees-Joodse begraafplaats aan de Jodengang herinnert nog altijd aan hun verblijf.

De Asjkenaziem of Hoogduitse Joden vestigden zich vanaf ongeveer 1700 in Middelburg. Hoewel de Duitsers de kleine Middelburgse Joodse gemeenschap tijdens de Tweede Wereldoorlog vrijwel geheel hebben vernietigd is er de laatste jaren weer een opleving merkbaar. Hiervan getuigt onder andere de restauratie van de sjoel (synagoge) in de Heerenstraat. Belgische vluchtelingen kwamen hier tijdens de Eerste Wereldoorlog. Zij vertrokken weer grotendeels na de vrede in 1918.

De laatste decennia brachten mensen die hier een nieuw thuis zochten en vonden: Molukkers, Surinamers, gastarbeiders en asielzoekers.

We keren terug naar het einde van de zestiende eeuw, de periode van de strijd tegen Spanje. De Spaanse opperbevelhebber de hertog van Parma was een uitstekend veldheer, die er in slaagde het grootste gedeelte van de Zuidelijke Nederlanden (zeg maar ruwweg het huidige België) op de opstandelingen te herwinnen. Alleen Antwerpen hield stand. Dat kwam de stad uiteraard op een belegering te staan. De Schelde werd met een schipbrug afgesloten en ondanks heldhaftige tegenstand, waarbij geprobeerd werd de schipbrug met vuurschepen te doorbreken, gaf burgemeester Marnix van Sint Aldegonde (*'den Coninck van Hispaengien heb ik altfijt geëert'*, zeggen de laatste regels van het eerste couplet van het Wilhelmus, dat aan Marnix wordt toegeschreven) Antwerpen tenslotte op 17 augustus 1585 over aan de Spanjaarden. Parma stelde een overgangsbewind van vier jaar in. De Calvinisten konden kiezen: zich binnen die periode tot het katholicisme bekeren of vertrekken. Velen kozen voor het laatste. En zo kwam een vluchtelingenstroom naar het noorden op gang. Zij vestigden zich vooral in Amsterdam, Haarlem, Leiden en Middelburg.

Een definitieve scheiding tussen Zuid en Noord kwam nu tot stand. Het Noorden ging zelfstandig verder als de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (1588-1795).

De vluchtelingen uit de Zuidelijke Nederlanden namen hun geloof mee (er bevonden

zich nogal wat militante Calvinisten onder hen) én hun kennis en kunde, hun netwerken en hun geld. Het ging om arme Vlaamse en Brabantse boeren en handarbeiders, maar ook om geschoolde ambachtslieden, intellectuelen (vanuit Antwerpen vestigden zich maar liefst 17 schoolmeesters in Middelburg; in totaal kwamen er in de periode 1575-1600 35 onderwijzers uit de Zuidelijke Nederlanden naar Middelburg, in het tijdvak 1600-1621 waren dat er 16), kunstenaars en rijke kooplieden.

Bevolkingsaantallen

De Middelburgse bevolking nam flink toe door al die nieuwkomers uit het zuiden. Al die nieuwe inwoners droegen in belangrijke mate bij aan de bloei van de Middelburgse Gouden Eeuw. Die bloeiperiode begint iets eerder (namelijk zo rond 1590) als de Hollandse Gouden Eeuw en is ook wat eerder afgelopen (na 1670).

Maar hoe groot was de bevolkingsomvang eigenlijk en hoe groot werd ze?

Het berekenen van de omvang van de bevolking van een bepaald gebied in vroeger eeuwen is een interessant, maar ingewikkeld vraagstuk. Vóór de negentiende eeuw zijn er namelijk weinig betrouwbare statistische gegevens bekend en moeten we ons voor de berekening van het bevolkingsaantal vooral behelpen met kerkelijke bronnen, zoals doop-, trouw en begraaflijsten, en fiscale bronnen, zoals haardstedengeld, hoofdgeld en dergelijke. Bronnen die lang niet altijd betrouwbaar zijn en derhalve met de nodige voorzichtigheid gehanteerd dienen te worden.

De Middelburgse bevolkingscijfers zijn reeds enkele malen onderwerp van studie geweest.

In de meeste literatuur werden tot nu toe de volgende cijfers gehanteerd:

1525: ca. 5.000-10.000 (bron: nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden, dl. 5), dit komt mij nogal hoog voor (ca. 5.000-7.000 lijkt me aannemelijker)

1576: ca. 7.000 (bron: W.S. Unger, Geschiedenis van Middelburg in omtrek)

1639: 26.700 (bron: G.A. Fokker, Iets over de bevolking van Middelburg vóór 1795)

1660: ca. 30.000 (bron: W.S. Unger, Geschiedenis van Middelburg in omtrek)

De eerste die een gedegen onderzoek naar de Middelburgse bevolkingscijfers (over de periode 1630-1794) instelde was G.A. Fokker in zijn in 1875 verschenen *Iets over de bevolking van Middelburg vóór 1795*. Fokker kon daarbij gebruik maken van archiefbronnen die helaas in 1940 verloren zijn gegaan, te weten de doopboeken. Voor zover thans valt te beoordelen heeft hij een gedegen en redelijk betrouwbaar onderzoek verricht. W.S. Unger kwam, op basis van een in 1902-1903 gepubliceerd kohier van de 100ste penning, tot een aantal van 1.051 bewoonde huizen in de stad Middelburg in 1576. Hij hanteerde een multiplicator van minstens 7 en kwam aldus uit op ongeveer 7.000 zielen. Nu lijkt 7 bewoners per huis vrij hoog, maar ook voor havensteden als Antwerpen, Amsterdam en Rotterdam zijn hoge cijfers geconstateerd. Opvallend is bovendien dat veel huizen in Middelburg tamelijk groot zijn, zeker in vergelijking met andere Zeeuwse steden als Goes, Veere en Zierikzee.

Middelburg is tussen 1585 en 1621 enorm gegroeid. Stadsuitbreidingen vonden plaats in 1578-1591 en 1595-1598. Bij deze laatste uitleg werd het stadsoppervlak verdriedvoudigd: van 48 naar 156 hectaren. Het was daarmee de grootste uitbreiding sedert 1254. Er vonden talrijke bouwactiviteiten plaats, waarbij veel nieuwe woonhuizen werden gebouwd en straten aangelegd. Men sprak zelfs van de 'nieuwe stad' voor het stadsdeel buiten de Noorddampoort.

Na een aanvankelijke sterke stijging van de bevolking, waarbij een verdriedubbeling

ten opzichte van 1576 zeker niet uitgesloten moet worden geacht, groeide de bevolking geleidelijk door naar een hoogtepunt van zo'n 30.000 inwoners omstreeks 1660. Het kunnen er best iets minder zijn geweest (wellicht een 28.000 à 29.000), naar ons idee echter niet veel minder, maar ook niet veel meer. Later vlakke het bevolkingsaantal af en trad een geleidelijke daling in, die eind achttiende eeuw een sterke curve neerwaarts vertoonde.

De Gouden Eeuw: VOC en WIC

De vluchtelingen uit het zuiden namen hun kennis, hun geld en hun netwerken mee, zij droegen daarmee in belangrijke mate bij aan de bloei van Middelburg, schreven we hiervoor. Dit is heel evident in het geval van de grote handelscompagnieën. De Calvinistische koopman Balthasar de Moucheron vertrok na de val van Antwerpen naar Middelburg. Hier startte hij een eigen handelsonderneming, hetgeen hem in conflict bracht met hier gevestigde kooplieden als Adriaen ten Haeff.

Een Amsterdamse handelscompagnie zond in 1595 schepen uit naar het verre Indië. Men maakte de reis om de zuidpunt van Afrika (Kaap de Goede Hoop), nadat eerdere pogingen 'om de noord' (via de noordelijke ijszeeën) mislukt waren. Toen deze expeditie in 1597 behouden terugkeerde besloten de Zeeuwen deze vaarweg naar het Indië eveneens te gaan beproeven. Er werden twee handelscombinaties opgericht. De eerste door de Middelburger burgemeester Ten Haeff, de tweede door De Moucheron, inmiddels woonachtig in Veere. De Moucheron liet in Arnemuiden twee schepen (De Leeuw en De Leeuwinne) bouwen, die op 25 maart 1598 vanuit Veere koers zetten naar Indië.

Vanwaar die belangstelling voor Indië? De Portugezen brachten dure en gewilde specerijen naar Europa, maar de handel met Portugal werd dankzij de Tachtigjarige Oorlog ernstig bemoeilijkt. In 1585 liet de Spaanse koning Filips II, sedert 1580, eveneens koning van Portugal, alle buitenlandse schepen in de havens van Portugal en Spanje in beslag nemen. Ongeveer tegelijkertijd kregen Duitse handelssyndicaten de groothandel in peper in handen. De vraag naar specerijen overtrof ruimschoots het aanbod. Er was dus geld te verdienen en men trok er nu zelf op uit.

De diverse handelscompagnieën, later voor-compagnieën genoemd, waarin Zuid-Nederlanders als De Moucheron, Gillis van Eyckelberg en Joris van Spilbergen een belangrijk aandeel hadden, fuseerden in 1602. Zij deden dit op instigatie van Johan van Oldenbarnevelt, de raadpensionaris van Holland (min of meer vergelijkbaar met de huidige eerste minister). De nieuwe handelsonderneming kreeg als naam de Verenigde Oostindische Compagnie.

In deze 'eerste multinational' namen Amsterdam voor de helft, Zeeland voor een kwart en Rotterdam, Delft, Hoorn en Enkhuizen elk voor een zestiende deel. De bewindhebbers der verschillende 'kamers' (kantoren) benoemden het centrale bestuur: de Heeren XVII, die beurtelings te Amsterdam (zes jaar achtereenvolgend) en Middelburg (twee jaar) vergaderden. In Middelburg omdat daar de Zeeuwse kamer werd gevestigd. Deze Zeeuwse kamer had een directie bestaande uit twaalf bewindhebbers. Aangezien echter niemand in de beginperiode van de compagnie kon voorzien of dit avontuur succesvol zou uitpakken waren de bewindhebbers en de aandeelhouders voorzichtig met investeren. Kantoorroimte en pakhuizen werden aanvankelijk gehuurd. In 1628 vestigde de kamer Zeeland zich aan de Rotterdamsekaai in het huis *Biggekerke*. In 1671 verrees aan de achterzijde daarvan een nieuw pakhuis. Daar kwam in 1722 nog een ander pakhuis bij. Dit hele imposante complex, dat in 1711 een nieuwe voorgevel kreeg, ging helaas op 17 mei 1940 in vlammen op. En imposant was

het. Het Oostindisch Huis bevatte een bonte hoeveelheid opslagruimten: de zolder van de suikerbakkerij, het rijstpakhuis, twee theebuszolders, een kistenpakhuis, een wijnkelder, opslag voor vaten boter, een kruidnagelzolder, een specerijenzolder, een drogerij, twee linnenzolders, een kaaszolder, een zoutpakhuis, zolders voor zijden stoffen, theezolders en tenslotte nog zolders waar porselein werd opgeslagen.

Waar nu moderne woningen in het Maisbaaigebied staan werd in de zeventiende eeuw een grote **VOC werf aangelegd**. Die werf leverde honderden arbeidsplaatsen op. Zo werkten er timmerlieden, zeilmakers, smeden, schilders, teerverwarmers en blok- en takelmakers. Zij bouwden daar in de periode 1602-1795 maar liefst 336 Oostindiëvaarders. Schepen als de Prins Willem, genoemd naar stadhouder Willem II. In 1649 werd het schip op stapel gezet en in 1651 kon aan de eerste reis naar Indië begonnen worden. Elf jaar later, in 1662, verging de Prins Willem tezamen met drie andere schepen in de Indische Oceaan. Een (modern) schaalmodel van deze Oostindiëvaarder is te vinden in de voorhal van het Middelburgse stadhuis en een replica van het schip (1 op 1) valt in Holland Village nabij Nagasaki, de Japanse zusterstad van Middelburg te bewonderen.

De VOC groeide uit tot een zeer belangrijk bestanddeel van de stedelijke economie. De eerste porseleinveiling in de Noordelijke Nederlanden vond er zelfs plaats. Specerijen, thee, textiel en porselein, het werd hier in de zeventiende en achttiende eeuw allemaal ingevoerd en verhandeld.

Maar de VOC was niet de enige handelscompagnie die hier gevestigd was. Ook de WIC had kantoren, pakhuizen en een werf in de Zeeuwse hoofdstad. **De Westindische Compagnie** is de tegenhanger van de Oost-Indische Compagnie. Initiator van deze handelsmaatschappij op de West was de in Antwerpen geboren koopman Willem Usselincx, die zich in 1591 in Middelburg vestigde. Hij wilde aanvankelijk vooral koloniën in de 'Nieuwe Wereld' (Amerika) stichtten.

Na een lange aanlooperperiode werd de Westindische Compagnie uiteindelijk in 1621 opgericht. Niet met het doel volksaanplantingen te stichten, maar handel te drijven. Het door de Staten Generaal in 1621 verleende octrooi vermeldde als belangrijkste doelstellingen: 'de schipvaart, handelinge, de commercien inde quartieren van Westindien ende Africa'. Er waren vijf 'kamers': Amsterdam, Zeeland (Middelburg), Maze (Rotterdam), Stad en Lande (Groningen) en Noorderkwartier (Hoorn/Enkhuizen). Amsterdam bezat de belangrijkste kamer met het meeste ingelegde kapitaal en het grootste aantal bewindhebbers (20). Zeeland was, net als bij de VOC, de tweede partner in rang.

Het bestuur van de WIC werd gevormd door de Heeren XIX. Na aanvankelijk successen, waarbij de kaapvaart op de Spanjaarden en Portugezen het meeste geld in het laatje bracht (met als hoogtepunt de verovering van de Zilvervloot door Piet Heyn in 1628), verliep de WIC. Vandaar dat in 1674 een nieuwe, tweede WIC werd opgericht, met een vergelijkbare bestuursstructuur. Er waren wederom vijf kamers en aan het hoofd stonden de Heeren X. Naast handel, waarbij producten uit de West, als cacao, suiker en tabak, werden aangevoerd ging deze WIC zich ook bezighouden met de slavenhandel. West-Afrika behoorde namelijk tot de gebieden, die binnen het octrooi van de WIC vielen.

Het Zeeuwse hoofdkantoor van de WIC bevond zich op de hoek van de St. Janstraat en de Lange Delft. Haar scheepswerf was naast die van de VOC gelegen.

Slavenhandel

Op 15 november 1596 vergaderden de Staten van Zeeland in de Middelburgse abdij

over het feit 'dat hier waeren ingebracht mette Schepen uyt Guynéa, hier in gecommen vele Mooren, wel by de hondert, zoo Mans als Vrouwen ende Kinderen, wesende alle gedoopte Christenen, ende dat die daeromme nyet en behoorden by yemanden gehouden oft vercocht te worden als Slaeven, maer gestelt in heure vrye libertteyt, zonder dat yemandt van derselver eygendom behoort te pretenderen'.

Het is niet geheel duidelijk waar deze Mooren vandaan kwamen. Hoogstwaarschijnlijk waren ze afkomstig uit een buitgemaakt Portugees schip. De negerslaven verkregen hier in ieder geval hun vrijheid. De zondag na de Statenvergadering werd van de kansels in de Middelburgse kerken bekend gemaakt dat zij op maandag officieel zouden worden vrijgelaten. In de abdij werd een soort 'kijkdag' gehouden voor de Middelburgers die de vrijgelaten slaven in dienst zouden willen nemen, echter wel op de voorwaarde om ze 'op te brengen in Godts vreesse, ende alle deuchden, als goede Christenen toestaet'.

Veel plezier zullen de arme Afrikanen overigens niet van hun vrijheid hebben gehad. De begraafregisters vermeldde tussen 4 januari en 3 maart 1597 niet minder dan negen 'Mooren uut Indië'. De meeste van hen zullen dus vermoedelijk al snel zijn overleden of naar elders vertrokken. Voor zover bekend is dit de enige keer dat negerslaven te Middelburg zijn aangevoerd. Gruwelverhalen over kelders met kettingen, waaraan slaven vastgeketend zouden zijn, ten spijt. Opvallend is natuurlijk dat de slaven in 1596 in vrijheid werden gesteld. De Zeeuwen handelden toen nog niet in slaven, maar dat zou veranderen...

Tussen 1625 en 1803 zijn door Nederlandse schepen zo'n 500.000 zwarte Afrikanen als slaaf over de Atlantische Oceaan getransporteerd. Een half miljoen mensen dus, in een tijdspanne van een kleine twee eeuwen. Dat is veel, maar afgezet tegen het totale aantal verhandelde Afrikaanse slaven is het weinig. Naar schatting werden tussen 1700 en 1850 in Afrika meer dan 21 miljoen slaven verhandeld. Daarvan stierven er 4 miljoen, werden er 7 miljoen verkocht aan Afrikaanse slavenhandelaren, belandden er 7 miljoen in Amerika en kwamen er 3 miljoen in het Midden-Oosten terecht.

De Portugezen begonnen in de zestiende eeuw met de Afrikaans-Amerikaanse slavenhandel aangezien zij arbeidskracht op hun plantages in de 'Nieuwe Wereld' nodig hadden. Engelsen, Fransen en Nederlanders volgden hen na.

Het eerste bericht over de Nederlandse slavenhandel dateert van 1605. In de beginjaren was er voornamelijk sprake van krijgsbuit. Een geregelde handel ontstond pas na de oprichting van de WIC in 1621. De WIC verkreeg het monopolie in de slavenhandel, maar sloot later ook wel contracten met particulieren (zoals de Middelburgers Boudaen Courten en Verpoorten in 1670 en 1671). Zeeland nam in de zeventiende en achttiende eeuw de eerste plaats in, maar liefst driekwart van de Nederlandse slavenschepen vertrok na 1730 uit Middelburg en Vlissingen.

Met name de Middelburgsche Commercie Compagnie ontpopte zich gaandeweg als een echte slavenonderneming. Opgericht in 1720 ten behoeve van de traditionele handel in Europa, op West-Afrika en West-Indië, ging de **MCC** zich na de opheffing van het monopolie van de WIC (in 1730) vrijwel uitsluitend toeleggen op de slavenhandel. Toch moet de omvang van die slavenhandel niet worden overschat.

Tijdens het hoogtepunt in de periode 1765-1780 voeren maar één jaar 6, drie jaar 5, zes jaar 4 en zeven jaar 3 slavenschepen uit voor rekening van de MCC. De overige jaren 1 of 2 en in 1765 zelfs niet één. Ruim 27.000 Afrikanen zijn tussen 1732 en 1803 door de MCC naar Amerika gebracht. Dat ging met gewone handelsschepen, onder andere zogenaamde snauwschepen. Zij vertrokken uit Nederland met een ruillading aan boord, bestaande uit geweren, buskruit, brandewijn en gebruiksvoorwerpen (waaronder aardewerk en textiel). Voor de West-Afrikaanse kust

aangekomen gingen de schepen voor anker of kruisten voor de kust. Zij ruilden de lading met inheemse vorsten. Het ging daarbij meestal om overwonnenen van andere stammen, die als krijgsbuit werden beschouwd, maar ook wel om geroofde mensen. Na 'aankoop' werden de slaven gebrandmerkt op de borst. De levende handelswaar ('kroesvee') werd in kleine groepjes aan boord genomen. Het gemiddeld aantal slaven per MCC schip bedroeg 287. Men behandelde hen redelijk goed, uiteraard voornamelijk uit eigen belang. Het ging immers om 'koopwaar'.

Van de 101 vanuit Middelburg ondernomen driehoeksreizen (Europa-Afrika-Amerika-Europa), waarover nog gegevens voorhanden zijn, hebben 59 reizen winst opgeleverd en 42 verlies. De opvatting dat het slavenbedrijf enorme winsten met zich mee bracht blijkt dus niet te kloppen.

Gaandeweg ontstond in Europa afkeer van deze mensenhandel. Onder invloed van de Verlichting, van het christendom (de orthodoxe Middelburgse predikant Bernhardus Smijtegelt (1665-1739) sprak van Afrikanen die 'diefelijk ontstolen' zijn aan hun land) en ook vanwege economische redenen. In de Franse Tijd hield de Nederlandse slavenhandel op, om in 1814 daadwerkelijk geheel verboden te worden. Maar pas in 1863 werd de slavernij in Nederlands West-Indië afgeschaft.

Het Nederlandse aandeel in het totale slavenvervoer over de Atlantische Oceaan tussen 1600 en 1800 is op zo'n 5% berekend. Portugezen, Engelsen en Fransen bleven ons hierin ver voor. De MCC heeft na 1734 ongeveer 20% van het Nederlandse slavenvervoer voor haar rekening genomen: een zwarte bladzijde in de Zeeuwse geschiedenis.

Het kerkelijk erf

In het vorige hoofdstuk kwamen we de achttiende-eeuwse predikant Smijtegelt tegen, die anti-slavernij was. Andere dominees waren er juist voor. Zij haalden de bijbel aan: in het bijbelboek Genesis wordt Cham, een van de zonen van Noach, veroordeeld tot eeuwigdurende slavernij en al zijn nakomelingen met hem. En uiteraard waren dat - althans in de ogen van de voorstanders van de slavernij- de Afrikaanse negers. Er was zelfs een zwarte predikant die de slavernij verdedigde...

Deze Jacobus Capitein was 1728 te Middelburg als jonge slaaf aangekomen om vandaar veertien jaar later, na een studie theologie in Leiden, als vrij man" ook weer de Republiek te verlaten, op weg naar Afrika. Wat was de positie van 'de kerk' eigenlijk in de zeventiende en achttiende eeuw? De predikanten in de Republiek hadden veel gezag en veel invloed, ook op het stadsbestuur.

Na de Reformatie werd de Nederduitsch Gereformeerde Kerk (de latere Nederlandse Hervormde Kerk) de heersende kerk. A.Th. van Deursen schrijft daar, in zijn boek over de gewone mensen in de zeventiende eeuw, het volgende over: 'Deze kerk moest nu de plaats van de oude rooms-katholieke innemen. Ze moest. Een land en een volk konden niet zonder godsdienst. Overheden in de zestiende eeuw hadden van hun taak een beperkte opvatting, maar bescherming en instandhouding van de christelijke kerk was in hun ogen een vanzelfsprekende plicht. Ondenkbaar was een samenleving die geen plaatsen kende waar men God kon aanbidden en vereren. Voor zichzelf reeds had de overheid die behoefte.' (Mensen van klein vermogen, p. 291).

De Gereformeerde kerk was daarmee in feite 'Staatskerk' geworden. Andere geloofsopvattingen werden veelal niet getolereerd. Weliswaar werden andersdenkenden oogluikend toegelaten, maar al te veel opvallen mochten ze zeker niet.

Vandaar dat de Sefardiem of Portugese Joden, die in de zeventiende eeuw in

Middelburg verbleven, een onopvallende synagoge in een woonhuis aan de Rouaansekaai hadden.

De Asjkenaziem of Hoogduitse Joden hadden vanaf 1705 een eigen, kleine synagoge in de tuin van een huis in de St. Jasstraat (thans achter de Heerenstraat).

De Lutheranen kerkten aanvankelijk in een pakhuis in de Suikerpoort, tot ze in 1742 de beschikking over een nieuw gebouw aan de Zuidsingel kregen.

Ook de doopsgezinden gebruikten een voormalig pakhuis aan de Hoogstraat als Godshuis.

De rooms-katholieken moesten zich in eerste instantie behelpen met schuilkerken en kregen later een eenvoudig pand op de Blauwedijk.

Middelburg was, zeker eind zestiende/begin zeventiende eeuw, een streng gereformeerde stad. Dit was onder meer het gevolg van de Zuid-Nederlandse immigratie, waardoor nogal wat orthodoxe Calvinisten zich hier vestigden.

In de eerste helft van de zeventiende eeuw ontstond binnen de gereformeerde kerk een belangrijke stroming, die grote invloed in de Nederlanden heeft uitgeoefend. Dit was de zogenaamde *Nadere Reformatie*, die sterk de nadruk legde op bekering en versoering. Men diende een ingetogen levensgedrag te betrachten, God in een vroom leven dankbaarheid te brengen. De Middelburgse predikant Willem Teellinck (1579--1629) mag als een der grondleggers van deze stroming worden beschouwd.

Op zijn aandrang betoogde de stadsregering allerlei volksspelen, mede in verband met de zondagsheiliging. Uit de Nadere Reformatie kwam nog een andere stroming voort: het Piëtisme, waarbij de persoonlijke, verinnerlijkte geloofsbeleving centraal stond. Jean de Labadie – later buiten de Kerk- en Bernardus Smijtegelt waren de belangrijkste Middelburgse vertegenwoordigers van deze beweging.

De synagoge

De Joodse koopman Benjamin Levi richtte in oktober 1704 een verzoek aan het Middelburgse stadsbestuur om een synagoge in de tuin achter zijn huis in de St. Janstraat te mogen bouwen. In 1705 werd deze synagoge daadwerkelijk gebouwd. Het was daarmee de eerste synagoge in de Mediene (de provincie, dat wil zeggen buiten Amsterdam). In de loop der jaren werd er weinig aan deze kleine, intieme sjoel veranderd. In 1757 verving men de buitentrapp door een inpandige trap. Erg groot is de Joodse gemeente te Middelburg nooit geweest. In 1815 woonden er 247 Joden in Middelburg, in 1857 333, in 1910 191 en in 1930 90. Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog waren er nog ongeveer 80 Joodse Middelburgers. Zij werden door de bezetter in 1942 weggevoerd. Slechts zeer weinigen van hen keerden terug...

De synagoge bleef onbeschadigd tot aan de bevrijding van Middelburg in november 1944. Geallieerde granaten hadden toen een verwoestende uitwerking op het gebouwtje. Jarenlang stonden de restanten te verkommeren. De gemeente liet een gedenkplaatje op de restanten aanbrengen. De in 1987 opgerichte Stichting Synagoge Middelburg wist echter, een restauratie en reconstructie te bewerkstelligen. Dit had tot gevolg dat vijftig jaar na de verwoesting de synagoge in november 1994 weer op plechtige wijze her-ingewijd kon worden. Sindsdien zijn door het toegangspoortje in de Herenstraat weer heel wat intenten, Joden en niet-Joden, de synagoge binnengegaan, om er sjoel te houden, een bijeenkomst bij te wonen of rondgeleid te worden.

Het stedelijk bestuur

De stadsbestuurders wilden hun oren nog wel eens laten hangen naar de predikanten. Naar onze maatstaven gemeten waren de stedelijke regeringen tijdens de Republiek bepaald niet democratisch. Het bestuur was een oligarchie: een regering van weinigen. Die weinigen speelden elkaar allerlei lucratieve baantjes toe. En zij hielpen en hielden elkaar op het regeringskussen, hoewel ze het bepaald niet altijd eens met elkaar waren. Er bestonden verschillende 'facties' (bondgenootschappen), bijvoorbeeld voor of tegen de stadhouders. In de zeventiende eeuw was er in Middelburg ook nog een andere tegenstelling, namelijk die van het oude inheemse patriciaat, onder leiding van de familie Veth en die van de nieuwe immigrantenfamilies uit het Zuiden, onder aanvoering van de familie Thibaut.

In het achttiende-eeuwse boekwerkje 'De Magistraat van Middelburg', waarin de stedelijke bestuurders over de periode 1560 tot 1745 vermeld worden, komen we steeds dezelfde patriciërsfamilies tegen. Voor het midden van de zeventiende eeuw bijvoorbeeld: Godin, Schotte, Thibaut en Veth. Een kleine honderd jaar later: Van Citters, Van de Perre, Schorer en Veth.

De stedelijke vroede vaderen hadden trouwens indirect een stem in het landsbestuur. De steden leverden namelijk de leden voor de provinciale Staten-vergaderingen, die op hun beurt weer vertegenwoordigers naar de Staten-Generaal in Den Haag zonden. Zeeland kende zes zogenaamde stemhebbende steden (dat wil dus zeggen steden die in de Staten van Zeeland vertegenwoordigd waren). Middelburg was daarvan de belangrijkste.

Toen Middelburg in de Middeleeuwen officieel tot stad was verheven bestond het bestuur uit een schout en dertien schepenen. De schout, later de baljuw, was de vertegenwoordiger van de vorst (de graaf van Holland en Zeeland). De schepenen hielden zich onder meer bezig met de regelgeving voor de burgers van de stad. Twee van de schepenen waren burgemeester. Er fungeerden dus twee burgemeesters tegelijkertijd. Zij beheerden onder andere de stedelijke geldmiddelen.

In de periode 1631-1648 was de inhalige en driftige Johan de Knuyt de machtigste man in Zeeland. Deze De Knuyt, die uit een burgergezin stamde, werd in 1587 in de Zeeuwse hoofdstad geboren. Door zijn huwelijk met de dochter van een regent wist hij in hogere kringen door te dringen. Zo bracht De Knuyt het tot schepen en burgemeester van Middelburg, afgevaardigde in de Staten van Zeeland en gedeputeerde ter Staten-Generaal. Hij was een vurig aanhanger van het huis van Oranje. Stadhouder Frederik Hendrik, broer en opvolger van Maurits en zoon van de 'vader des vaderlands' Willem van Oranje, benoemde De Knuyt tot zijn vertegenwoordiger als Eerste Edele in de Staten van Zeeland. Daarom noemde deze zich 'presidente de Zélande' tegenover buitenlandse machthebbers. Tijdens een ruzie in de Staten van Zeeland in november 1642 gooide hij een kandelaar naar het hoofd van raadpensionaris Cornelis Stavenisse, die daardoor levensgevaarlijk gewond raakte. Beide heren werd daarop door de predikanten de toegang tot het Avondmaal ontzegd tot zij zich in januari 1643 weer verzoend hadden.

De Knuyt was namens Zeeland 'plenipotentiaris' (onderhandelaar) bij de vredesbesprekingen te Munster, die een einde aan de Tachtigjarige Oorlog moesten maken. Maar de Zeeuwse Staten wilden geen vrede met Spanje sluiten zonder hun bondgenoot Frankrijk daarbij te betrekken. In januari 1648 tekende De Knuyt (die met Spaans geld was omgekocht), zeer tegen de zin van de Staten van Zeeland, toch het vredesverdrag. De vrede met Spanje werd officieel op 5 juni 1648 afgekondigd.

Met de macht van Johan de Knuyt was het echter gedaan. Hij overleed, door slechts weinigen betreurd, in december 1654.

Van 1648-1651 was de Middelburgse regent Hendrick Thibaut (1604-1667) de sterke man in de provincie Zeeland. Thibaut was zeer Oranjegezind.

De Staatsgezinden, onder leiding van Apollonius Veth, wisten de Oránjegezinde leden van de magistraat uit het stadsbestuur te zetten. Een en ander ging met veel tumult en een heus oproer gepaard. Thibaut vluchtte en ging later in Groede in Staats-Vlaanderen wonen, waar hij landerijen bezat. Maar op een zondagmorgen in juli 1653 bracht hij een bliksembezoek aan Middelburg. Hij nam plaats in de regentenbank in de kerk naast zijn aartsvijand Veth. Toen de kerkdienst was afgelopen vertrok Thibaut ijlings met zijn jacht naar Sluis. Die avond maakte Veth zich in zijn vriendenkring hierover zo boos dat hij hard met zijn vuist op tafel sloeg. Daardoor sprong een wijnglas aan stukken en een glasscherf daarvan bezorgde Veth een slagaderlijke bloeding, waaraan hij drie dagen later overleed. Na de dood van A Veth keerde Hendrick Thibaut definitief terug naar Middelburg waar hij het in 1662 zelfs nog tot burgemeester bracht.

Welvaart en kunst, maar geen universiteit

Middelburg beleefde in de eerste helft van de zeventiende eeuw een ongekend hoogtepunt. Op economisch gebied dankzij de vestigingen van de VOC en de WIC. Maar er was veel meer. Ook particuliere reders zagen hun schepen de Middelburgse haven verlaten en rijk beladen weer binnenkomen. De Middelburgse handel was veelomvattend en zeer divers. Heel belangrijk was de handel op Frankrijk. Producten als wijn, olie, garens, geweven stoffen en landbouwproducten werden vanuit Franse steden ingevoerd. De handelscontacten met Engeland bleven eveneens van grote importantie. De Zuidelijke Nederlanden werden vooral van landbouwproducten voorzien.

De admiraliteit van Zeeland zetelde in het abdijcomplex. En er waren een wisselbank en een bank van lening.

Maar het ging de stad niet alleen op economisch terrein voor de wind. Op cultureel gebied blies de Arnestad eveneens haar partijtje mee. Diverse kunstenaars woonden en werkten hier.

De bekendste van hen was wel Jacob Cats, die van 1603-1623 in Middelburg woonde. Hij raakte bevriend met Pieter de Moucheron, een broer van de koopman Balthasar, en kocht diens huis in de Noordstraat (het staat er nog, voorzien van een achttiende-eeuwse voorgevel, waarin in de negentiende eeuw een gedenksteen is aangebracht). Een andere vriend van Cats was de schilder en tekenaar Adriaen van de Venne, die zich in 1613 te Middelburg vestigde en later veel van de moralistische gedichten van Cats van een prentje voorzag. Cats begon zijn dichterscarrière in Middelburg, waar hij samenkwam met schrijvers en dichters als Appolonius en Jacob Schotte, Simon van Beaumont en Johan de Brune. Uit dit gezelschap kwam in 1623 de bundel 'De Zeeusche Nachtegael' voort.

Naast dichters en schrijvers werkten er ook schilders in Middelburg, soms afkomstig uit het Zuiden, zoals Ambrosius Bosschaert, en soms inheems, zoals Philips Angel (van wie een stilleven met dode vogels in het Middelburgse stadhuis hangt), Balthasar van der Ast, Johannes Goedaert, Karel Slabbaert en Francois Ryckhals. Dankzij hen wist de Zeeuwse hoofdstad zich omstreeks 1600 tot het tweede belangrijkste centrum van stillevenkunst in de Noordelijke Nederlanden te ontwikkelen (Haarlem was het eerste).

Ook op het gebied van hoger onderwijs trachtte Middelburg op een hoger niveau te komen. In de Middeleeuwen was er een abdijschool, die mogelijk al in de veertiende eeuw ontstond. De Latijnse School, de voorloper van het gymnasium, werd in diezelfde periode opgericht (1365). Een echte universiteit kwam er echter nooit, hoe graag men dat ook wilde en hoe vaak men het ook probeerde. Er was in de zeventiende en achttiende gewoonweg geen goede arbeidsmarkt voor academici in Zeeland. Een Theologische Hogeschool (Collegium Theologiae) was in 1611 het eerste probeersel.

De rechtzinnige Zuid-Nederlandse predikant Franciscus Gomarus werd tot hoogleraar benoemd. Maar Gomarus hield het al snel voor gezien, hij vertrok in 1615 naar Saumur. En hoewel nog een tweetal hoogleraren werd aangesteld moest deze eerste Zeeuwse hogeschool in 1620 de deuren sluiten aangezien de provincie niet mee wenste te subsidiëren en de stad niet alleen voor de kosten op wilde draaien.

In 1650 probeerden de Middelburgers het opnieuw. Er werd nu een *Illustre school* opgericht naar het voorbeeld van dergelijke instellingen in Dordrecht, 's-Hertogenbosch, Deventer en Amsterdam. Deze maal streefde men niet zo zeer naar een theologische school, als wel naar een atheneum, dat wellicht uit zou kunnen groeien tot een echte universiteit. Maar dat gebeurde niet. De school beantwoordde niet aan haar verwachtingen en hield in 1666 op te bestaan. Een nieuwe poging tot oprichting van een *Schola Illustris* in 1676, met de beroemde predikant Wilhelmus Momma als professor, liep eveneens op niets uit.

Aan het begin van de achttiende eeuw, in 1709, werd voor de vierde en laatste maal een *Illustre school* opgericht. Deze hogeschool zou het langst standhouden. Er werd les gegeven in theologie, wijsbegeerte, kerkhistorie, algemene historie, letterkunde en ontleed-, heel- en vroedkunde. Openbare lessen vonden plaats in het zogenaamde auditorium, de Wandelkerk tussen de Nieuwe Kerk en de Koorkerk.

De hoogleraren gaven ook wel les aan huis. Soms werden er openbare disputen gehouden. In deze periode waren nogal wat hoogleraren aan de *Illustre school* verbonden. De bekendste van hen was wel de historicus Adriaan Kluit, die in 1776 door het stadsbestuur tot professor werd benoemd.

Een benoeming aan de Universiteit van Harderwijk, niet de meest prestigieuze van Nederland, sloeg hij een jaar later af, waarop de verheugde magistraat hem met een zilveren theeketel en komfoor vereerde. Dat belette Kluit echter niet kort daarop een benoeming aan de Leidse Universiteit te aanvaarden.

Tijdens de Franse Tijd werd door Lodewijk Napoleon, koning van Holland van 1806--1810, verdere benoeming van professoren en lectoren verboden. Als gevolg hiervan stierf de School langzaam uit. De laatste lector, Johan de Kanter Philz., overleed in 1841.

Oorlog en oproer

We constateerden al dat de eerste helft van de zeventiende eeuw met recht als Middelburgs Gouden Eeuw betiteld kan worden. Daarna ging het geleidelijk aan bergafwaarts.

Rond 1660 overvleugelde Rotterdam de Zeeuwse hoofdstad al op handelsgebied. In 1672 stond de Republiek tegenover een gevaarlijke coalitie: Engeland, Frankrijk, Munster en Keulen stortten zich op het kleine land, dat deze strijd maar ternauwernood overleefde. 'Het rampjaar' bleek desastreus voor Middelburg. Ten

gevolgde van de problemen die de oorlog voor de handel opleverde ging de stadsleenbank failliet. En in deze periode ging ook de (eerste) WIC ten onder. De stedelijke financiën raakten door dit alles totaal ontregeld. Vandaar dat het stadsbestuur in 1675 het besluit nam om landerijen te verkopen. Om aan meer geld te komen werden zelfs in het voorjaar van 1679 de stedelijke ambachtsheerlijkheden in het openbaar verkocht. Opbrengst: bijna een half miljoen gulden, een enorm bedrag voor die tijd. Deze gebieden op het platteland van Walcheren besloegen bijna de helft van het eiland en waren in de loop der jaren door de stad verworven. In een klap ging dat bezit, en daarmee een belangrijk stuk politieke invloed, teniet.

Maar in 1720 slaagde Middelburg er in een klein gedeelte rondom de stad weer in bezit te krijgen: Hayman, Mortiere, Noordmonster en Seisambacht. Dit gebied stond nog lange tijd bekend onder de naam Stadsambacht. Na deze flinke klap veerde Middelburg weer op. Maar goud zou het niet meer worden, de nabloei in de achttiende eeuw mag hooguit als een zilveren tijdperk betiteld worden.

In 1702 overleed in Engeland, ten gevolge van een val van zijn paard, koning-stadhouder Willem III. Met deze kinderloze vorst stierf de Hollandse tak van de Oranjes uit. Het zogenaamde Tweede Stadhouderloze Tijdperk brak nu aan (het Eerste Stadhouderloze Tijdperk, na de dood van Willem II, duurde van 1651-1672). Alleen het westen van ons land bleef stadhouderloos, want vanaf zijn geboorte in 1711 was Willem Karel Hendrik Friso, lid van de Friese tak van de Oranjes, stadhouder in Friesland. Later kwamen daar nog respectievelijk Groningen, Drenthe en Gelderland bij.

De Republiek was in deze periode, met name na de vrede van Utrecht, die in 1713 een einde maakte aan de Spaanse Successieoorlog (1701-1713), niet langer de grote mogendheid die het in de periode daarvoor was. In de internationale politiek speelde ons land weliswaar nog een zekere rol, maar dan vooral verbonden met Engeland tegen Frankrijk. De Zuidelijke Nederlanden behoorden inmiddels aan Oostenrijk. De Oostenrijkse keizer Karel VI richtte te Oostende een Oost-Indische Compagnie op. Het zag er naar uit dat de VOC, waarin Zeeland een belangrijk aandeel had, hierdoor schade zou leiden. Na protesten van Nederlandse zijde hief de keizer de compagnie weer op. Hij verlangde echter een tegenprestatie.

De Republiek diende het recht van opvolging van zijn dochter Maria Theresia te erkennen. Dit werd plechtig geregeld in de zogenaamde Pragmatieke Sanctie. Hoewel de meeste Europese staten dit stuk hadden ondertekend sloten Frankrijk, Spanje, Pruisen en Beieren na de dood van Karel VI een verbond tegen Oostenrijk. Engeland, Rusland en de Republiek steunden Maria Theresia. Dit had de Oostenrijkse Successieoorlog tot gevolg. Deze oorlog speelde zich aanvankelijk voornamelijk in Beieren, Bohemen en op Sicilië af. Maar in 1745 kwam de strijd dichterbij onze grenzen.

Na de slag om Fontenoy bezetten de Fransen in 1745 de gehele Zuidelijke Nederlanden. De Staatse troepen weerden zich, tot grote woede van de Engelse bondgenoten, zeer slecht. De Republiek trad zo laks op omdat zij geen zin had om meegesleept te worden in een grote Europese oorlog.

Op 17 april 1747 deelde een vertegenwoordiger van de Franse regering echter mee het Nederlandse grondgebied niet langer te kunnen ontzien. Franse troepen vielen op diezelfde 17e april Staats-Vlaanderen (het huidige Zeeuwsch-Vlaanderen) binnen en veroverden vrij snel Sluis en IJzendijke. Het Land van Cadzand werd deerlijk geplunderd en gebrandschat. Grote paniek brak uit in Zeeland, aangezien nu ook Walcheren en Zuid-Beveland zich bedreigd voelden. Engeland zond oorlogsschepen

om de bedreigde Zeeuwen hulp te bieden. In die bange dagen deden al snel verhalen over verraad de ronde. Vandaar de volgende gebeurtenissen (zoals beschreven door de achttiende-eeuwse kroniekschrijver Jan Wagenaar).

'Te Middelburg, tradt zeker Heer op den vierentwintigsten van Grasmaand (april), in eenen herberg, daar hy, wyn geeischt hebbende, de glasraamen opschoof, en de gezondheid dronk van den Stadhouder, den Prinse van Oranje: 't welk eenige beweeging maakte in de Stad, en 't Volk deedt samenrotten. Hierop, ontstond een gerugt, dat er verraad school onder de Regenten, en dat enige Burgemeesters de Stad verlaaten wilden. 't Grauwig begaf zich naar de huizen van sommigen, begeerende hen te zien. Men moest hun te wille zyn. Zy werden, by eenigen heuschelyk bejegend: doch wat te schots, in hunnen zin, aan 't huis van Burgemeester Joannes Cocquelle, welk, hierom, op staande voet, aangevallen en geplondert werdt. Men besloot, hierop, twee Kompagnien, uit de bezettingen van Vlissingen en Veere, te ontbieden naar Middelburg, tot voorkoming van meerder onheil.'

In Veere trok de burgerwacht in de nacht van 24 op 25 april op naar het stadhuis om de magistraat te dwingen de prins van Oranje in de Staten van zeeland voor te dragen voor het stadhouderschap. Oranje moest verlossing brengen uit de nood! En zo geschiedde. Een grote groep Veerenaars, onder aanvoering van burgemeester Vereist, trok naar Middelburg. Het besluitvormingsproces aldaar werd aanzienlijk bespoedigd door Middelburgse scheepstimmerlieden. De Staten van Zeeland riepen de prins van Oranje uit tot stadhouder. Andere Zeeuwse steden volgden spoedig, evenals de rest van het land. Willem Karel Hendrik Friso werd als Willem IV stadhouder van de Republiek. Helaas bleek hij een zwak bestuurder, die niet bij machte bleek noodzakelijke Hervormingen door te voeren. Bovendien overleed hij reeds in 1751. De vrede van Aken had intussen in 1748 een einde aan de oorlog gemaakt. De dagen van de Republiek als grote mogendheid waren nu echt voorbij. En het geplunderde burgemeestershuis? Dat werd weer hersteld, het heeft de eeuwen doorstaan en staat er nog steeds, in de Vlissingsestraat.

De laatste jaren van de Republiek

Aanvankelijk was er sprake van een relatieve achteruitgang. Elders ging het weliswaar beter, maar over het algemeen had Middelburg nog niet te klagen. Derhalve een Zilveren na een Gouden Eeuw. ***De Tegenwoordige Staat van Zeeland*** (1751) beschrijft de stad als volgt: 'Middelburg, de eerste en grootste stad van geheel Zeeland, leggende (...) genoegzaam in 't midden van 't Eiland Walcheren (...). Zy verschaft reeds van verre een aangenaam Gezicht, door de menigte van Torens, Spitsen, hooge en mindere Gebouwen. Over de grootte schrijft de Tegenwoordige Staat: De Stad is in drie en dertig Wyken verdeeld, welke te samen, volgens de Registers van het Komptoir ter Registratuure, by den aanvang des jaars 1739, in 't geheel drie duizend agt honderd vyf en tagtig Huizen bevatten; het Getal der Inwooneren wordt op omtrent vyf en twintig duizend begroot'.

We moeten hierbij bedenken dat het nog steeds ging om de stad binnen de vesten (de laat-zestiende-eeuwse omwalling). Dat betekent dat de mensen dicht opeengepakt moeten hebben gewoond. Meerdere gezinnen in een pand was geen uitzondering. Als we een bewonersaantal van 7 per huis aanhouden (zie Bevolkingsaantallen) kan dit voor de eerste decennia van de achttiende eeuw dus heel goed kloppen. Het bevolkingsaantal liep slechts heel geleidelijk terug, om pas aan het einde van de achttiende eeuw, met name in de Franse Tijd, een steile curve naar beneden te maken (1798:

ruim 20.000 inwoners).

Stadhouder Willem IV was in 1751 opgevolgd door zijn zoon Willem V, die in 1766 meerderjarig werd verklaard. Deze zwakke en besluiteloze bestuurder moest zijn functie in de Republiek inhoud zien te geven in roerige tijden. In de jaren zeventig en tachtig werd het land verscheurd door innerlijke tegenstellingen. Tegenover de opkomende patriotten, die Hervormingen en democratisering van het bestel wensten, stonden de Oranjegezinden, die alles zoveel mogelijk bij het oude wensten te houden. De binnenlandse tegenstellingen kwamen in een stroomversnelling ten gevolge van een buitenlandse gebeurtenis, te weten de Amerikaanse Vrijheidsoorlog (die in 1778 uitbrak, maar sedert 1775 al een lange aanloopperiode had gekend).

De Nederlandse patriotten steunden dit Amerikaanse vrijheidsstreven. Daarbij leunden zij zeer sterk op Frankrijk, dat in 1778 Engeland de oorlog had verklaard. De Republiek werd nu meegesleept in een oorlog (de vijfde) tegen de oude rivaal Engeland (1780-1784), een oorlog die rampzalig verliep. De tegenstellingen binnen de Republiek verscherpten zich verder. De stadhouder verliet in 1785 met zijn gezin Den Haag en vestigde zich op paleis Het Loo. Vandaar uit ondernam Willem V een tournee om zijn tanende populariteit op te vijzelen. Dit bracht het stadhouderlijk gezin in juni 1786 ook naar Zeeland. Men werd onder meer ontvangen in de abdij en op het Middelburgse stadhuis.

Ook woonde het hoge gezelschap de tewaterlating van een VOC schip bij:

'De volgende dag (24 juni) was bepaald om het Hooge Gezelschap, met het afkopen van het Oostindische Compagnie-Schip St Laurens genaamt, te verlustigen. Zyne Doorluchtige en Haare Koninklyke Hoogheden (de stadhouder was getrouwd met prinses Wilhelmina van Pruisen), begaven zig ten dien einde naar het Huis van den Heer Rekenmeester Van Mandere van waar zy het gemelde Schip van de helling in het water konden zien lopen (...). Toen het Schip in 't water was gelopen, plaatste zig het werkvolk op een vlot, 't welk tegen over de Tent lag, waar in haare Hoogheden zig bevonden, en betoonde door een driemaal hoezéé! En het zwaaijen met hunne hoeden, hunne betamelyke vreugden... ; aldus het boekje *Het Verheugd Zeeland* (1787). V eel populairder werd de prins door zijn rondreis overigens niet en erg veel schepen werden er in Middelburg niet meer te water gelaten. Tussen 1778-1792 liepen nog slechts zeven schepen van stapel. Het ging dus ronduit slecht in deze jaren. Ook met de WIC en de VOC.

De eerste werd in 1791 opgeheven en de failliete boedel van de VOC ging in 1798 over in de handen van de staat.

Tussen patriotten en Oranjegezinden kwam het niet meer goed. In 1787 barstte de bom en kwamen beide partijen gewapenderhand tegenover elkaar te staan. Eind juni 1787 heerste er in Middelburg drie dagen lang een ware 'Oranjeterreur', waarbij doden en gewonden vielen en de huizen van vooraanstaande patriotten werden geplunderd. Met name het huis van stadsdokter Lucas van Steveninck in de Noordstraat moest het ontgelden: men brak het tot de grond toe af. Op die plaats staat thans de negentiende-eeuwse doopsgezinde kerk. De dokter zelf kon nauwelijks het vege lijf redden en ontvluchtte verkleed als vrouw de stad.

Na eerdere woelingen in 1651, 1672, in 1702-1704 en in 1747 zouden dit voorlopig de laatste ernstige onlusten in de gewestelijke hoofdstad zijn.

Prinses Wilhelmina wist haar aanvankelijk nogal weifelachtige broer, koning Frederik Willem II van Pruisen, uiteindelijk over de streep te trekken en zo marcheerde in september 1787 een Pruisisch interventieleger van 20.000 man de Republiek binnen. Rust

en orde werden hersteld en het stadhouderlijk gezin nam weer zijn intrek in de hofstad. De patriotten vluchtten in grote getale naar Frankrijk.

Het waren echter de laatste stuiptrekkingen van het oude bewind. In februari 1793 verklaarde de Franse revolutionaire regering (na de revolutie van 1789 aldaar was de koning afgezet om begin 1793 onthoofd te worden) de oorlog aan Engeland en aan de Republiek. Aanvankelijk werden ze teruggeslagen, maar in december 1794 konden de Franse legers over de bevroren rivieren ons land binnentrekken en in januari 1795 hield de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden voorgoed op te bestaan. Een nieuw tijdperk ving aan, ook voor Middelburg.

Deel 3 / de periode tot 1795-1940

VERGANE GLORIE

De Bataafse Republiek

In Nederlandse geschiedenis vormt de Franse Tijd (1795-1814) een belangrijke scheidslijn. Sinds het ontstaan van de Republiek der Zeven Provinciën aan het einde van de zestiende eeuw speelde ons land een vooraanstaande rol in de Europese machtspolitiek. De Franse inval van 1794 sloot dit tijdperk af. De teloorgang van de Nederlandse handelsmacht, welke in de loop van de achttiende eeuw al was ingezet, kreeg onder Napoleon haar definitieve genadeklap. Sindsdien is ons land vervallen tot een tweede rangsmogendheid in Europa. Niet alleen bracht de Franse Tijd een wijziging in de internationale positie van ons land, ook de binnenlandse politieke machtsverhoudingen werden ingrijpend veranderd. Voor Middelburg kan de Franse inval eveneens worden beschouwd als een breuk in haar geschiedenis. De stad verloor voorgoed haar positie als voorname handelshaven. Bovendien werd het gezag landelijk gecentraliseerd waardoor Middelburg als regionaal bestuurscentrum aan betekenis inboette.

In 1789 was de bestorming van de Bastille het startsein voor de Franse Revolutie. De Franse burgers braken de macht van de adel, vorst en kerk en namen het bewind over. De nieuwe machthebbers in Frankrijk vonden dat ook elders in Europa de 'onderdrukte' burgerij moest worden bevrijd en gingen er al snel toe over hun revolutie te exporteren. Nadat de eerste inval van de Franse revolutionaire legers in de Republiek in 1793 nog kon worden gekeerd, bleek de hernieuwde opmars één jaar later niet te stoppen. In december 1794 trok het Franse leger, ondersteund door de eerder verdreven Nederlandse patriotten, over de bevroren Hollandse waterlinie naar het noorden. Binnen twee maanden stonden de Fransen in Den Helder, waar een Franse cavalerie eenheid de roemruchte Nederlandse vloot buit maakte terwijl deze was vastgevroren in het Nieuwe Diep! Stadhouder Willem V vluchtte naar Engeland en de patriotten riepen de Bataafse Republiek uit.

De Zeeuwse Staten hadden officieel op 4 februari 1795 gecapituleerd. Twee dagen later trokken de Fransen Middelburg binnen. Veel inwoners van de stad reageerden vooralsnog opgetogen over de politieke omwenteling en op de Markt voor het stadhuis werd de vrijheidsboom opgericht. Velen zagen hun kans schoon om eindelijk met de oude regentenoligarchie af te rekenen: Middelburgers feesten op 13 februari 1795 rond de vrijheidsboom voor het stadhuis. De politieke omwenteling die volgde na de Franse inval werd aanvankelijk door een groot gedeelte van de bevolking hartstochtelijk begroet.

In de Oostkerk werd op 9 februari een vergadering van 'weldenkende burgers' belegd. Zij besloten de volgende dag tot instelling van de volkssoevereiniteit met afschaffing van alle standen. Op 13 februari werd het oude stadsbestuur ontslagen en een burgercomité gevormd onder leiding van professor en predikant J.H. van der Palm. De 'vrijheidshoed' op de spits van de Oostkerk is, in tegenstelling tot wat wel wordt beweerd, echter geen herinnering aan de roemruchte vergaderingen die daar meer dan 200 jaar geleden plaatsvonden, maar dateert van een ouder datum.

Het feit dat de revolutie werd geproclameerd vanuit een godshuis en het stadsbestuur onder leiding kwam van een predikant is misschien wel tekenend voor de onderlinge

Middelburgse verhoudingen. Het nieuwe regime werd over het algemeen even enthousiast omarmd door de elite als door de burgerij. Hoewel bijvoorbeeld veel ouderlingen weigerden trouw af te leggen aan de nieuwe staat werden slechts twee predikanten afgezet. Vele regenten die in eerste instantie hun positie verloren, zouden in de loop van de Franse Tijd toch weer bestuursfuncties gaan bekleden. In feite veranderde er in de Middelburgse standenmaatschappij zodoende niet veel. Illustratief was misschien wel de oprichting van de Middelburgse Volks- of Vaderlandsche Sociëteit op 13 maart. Haar eerste president dominee Josué Teissèdre l'Ange sprak in de openingsrede: 'dat geen welgezinnd burger van welke stand dan ook, van deze sociëteit is uitgesloten, dat hier arm en rijk, min of meer geoefenden, beschaafden en onbeschaafden, volksvertegenwoordigers en ambteloze burgers zich tot een oogmerk verenigen'. Het reglement van de Sociëteit bepaalde op strenge toon dat: 'Het lidmaatschap zal worden verloren door al zulke Burgers komen te blijken, te zijn geheime vrienden van Oranje en Aristocratische partij'. Maar liefst 592 burgers ondertekenden de oprichtingsakte waaronder vele bekende Middelburgse families, zeven predikanten en dertien notarissen. In onze tijd bestaat deze vereniging nog steeds onder de naam Sociëteit 'De Vergenoeging'.

Zij zetelt thans in de 18e eeuwse patriciërswoning 'Le Baron Chassé' in de Gortstraat. De voormalige Volkssociëteit is tegenwoordig een nette club voor dames en heren die haar revolutionaire verleden al lang van zich heeft afgeschud.

Door de 'fluwelen' *Bataafse revolutie* werd Nederland een gecentraliseerde eenheidsstaat naar Frans model. De concentratie van bestuur in Den Haag betekende echter dat de gewesten veel van hun bevoegdheden verloren. Gedurende de zeventiende en achttiende eeuw mochten de Zeven Provinciën dan wel in naam verenigd zijn geweest, op het gebied van bijvoorbeeld belasting en rechtspraak waren de gewesten relatief autonoom geweest. Het nieuwe bewind hief in 1795 de vijf verschillende admiraliteiten op.

De Bataafse vloot werd voortaan aangestuurd door een centrale organisatie, genaamd Comité voor de Marine. Hiermee kwam een einde aan Zeeland's eigen marine, die bijna 200 jaar lang door de admiraliteit vanuit de Middelburgse Abdij bestuurd was geweest. Door de teloorgang van de onafhankelijke positie van Zeeland verloor ook Middelburg, als belangrijkste bestuurscentrum voor het gewest, veel macht.

Enkele ambitieuze regenten verlieten de stad om in Holland hun loopbaan verder voort te zetten. Zo vertrokken Johannes Jacobus Loke uit de Lange Noordstraat en zijn vier zonen naar Den Haag om carrière te maken als ambtenaar. Desondanks vond er (nog) geen 'volksverhuizing' van de Middelburgse regentenaristocratie naar het 'Haagse machtscentrum' plaats en bleven de oude standsverschillen (voorlopig) gehandhaafd.

Op 21 april 1812 waren de 100 hoogste belastingaangeslagen in de stad nog altijd bestemd voor 26 leden van regentenfamilies, 21 leden der rechtelijke macht en advocaten, veertien kooplieden, twaalf ambtenaren, twaalf particulieren, negen medici, vijf notarissen en de conrector van de Latijnse School. De oude regentenklasse kreeg bij de nieuwe constitutie uit 1801 weer enig toekomstperspectief. De staatsambten werden weer opengesteld voor alle partijen, waardoor zij opnieuw in het bestuurszadel konden klimmen.

Een treffend voorbeeld van het aanpassingsvermogen van de elite aan de nieuwe politieke situatie kan zonder meer Jacob Hendrik Schorer worden genoemd. Hij behoorde tot de voornaamste inwoners van Middelburg. Door zijn huwelijk was hij in

het bezit gekomen van het prachtige Van de Perrehuis aan het Hofplein, het huidige Zeeuws Archief. Als buitenhuis beschikte hij over het bekende '*Toornvliet*', gelegen aan de rand van de stad. In 1795 was Schorer namens het gewest Zeeland opgetreden als één van de drie onderhandelaren in de capitulatiebesprekingen met Frankrijk. Als vertegenwoordiger van de voornaamste regentenklasse had hij in eerste instantie weinig te verwachten van het nieuwe regime en Schorer trok zich uit het openbare leven terug. Hij verdiepte zich enkele jaren in wiskundige studies en was actief binnen het Zeeuws Genootschap der Wetenschappen. Vanaf 1802 bekleedde hij echter weer openbare functies en in 1807 werd hij zelfs benoemd tot burgemeester van de stad. Schorer zou echter ook ervaren dat het zijn van burgemeester in oorlogstijd bijzonder lastig was.

Nederland betaalde een hoge prijs voor de Bataafse revolutie. Op 16 mei 1795 sloten de nieuwe bewindvoerders het Haagse verdrag met de Fransen. Dit 'bondgenootschap' betekende dat Nederland in feite een vazalstaat van Frankrijk werd. Engeland vond dit onacceptabel en verklaarde onmiddellijk de oorlog aan ons land. Op enkele korte periodes van vrede na werd Nederland vrijwel gedurende de gehele Franse Tijd meegesleurd in de Europese oorlog. De voortdurende strijd had desastreuze gevolgen voor de jonge Bataafse Republiek. De zwakke vloot kon de Nederlandse handelschepen en overzeese bezittingen niet beschermen. De Engelsen beheersten de zeeën en de ene na de andere Nederlandse kolonie werd veroverd. Geplaagd door grote schulden werd in 1798 de VOC opgeheven. Het verlies van het internationale handelsnetwerk had voor de Nederlandse havensteden grote gevolgen.

De gehele stedelijke economie immers werd draaiende gehouden door de bloei van de handel. De dienstensector, nijverheid, onderwijs, religie en notariaat waren afhankelijk van de koopkracht van welvarende kooplieden. Tekenend is het gegeven dat aan het einde van de achttiende eeuw dienstbodes de grootste beroepsgroep in de steden vormden. Ook de Middelburgse stapelhandel voor koloniale producten werd zwaar getroffen door oorlog. De lucratieve import van de plantageproducten uit West-Indië kwam vrijwel tot stilstand.

De Engelse invasie van 1809

De Nederlandse afhankelijkheid van Frankrijk werd alleen maar groter toen Napoleon in 1804 zichzelf tot keizer kroonde. Twee jaar later zette hij zijn broer Lodewijk op de Nederlandse troon. Het begin van het Koninkrijk Holland betekende het einde van De Bataafse Republiek. De lasten van de oorlog werden nog zwaarder. In 1806 voerde Napoleon het *Continental Stelsel* in. Door een economische boycot wilde hij Engeland op de knieën dwingen. Het handelsverbod bracht de Nederlandse economie echter meer schade toe dan de Engelse!

De oud-Vlissinger en lid van de Raad van State Van Royen maakte in 1807 op last van koning Lodewijk Napoleon een rapport over de economische situatie van Middelburg. Hij schetste een uiterst somber beeld. Van Royen schreef dat door het economisch verval en het vertrek van zeelieden en kooplieden, hele wijken van de stad verlaten waren. De schuld van Middelburg, die indertijd mede veroorzaakt was door betalingen aan de VOC, bedroeg maar liefst viereneenhalf miljoen gulden. Het stadsbestuur was naast rentebetalingen ook veel geld kwijt aan armenkassen en godshuizen. De publieke werken leden hierdoor aan achterstallig onderhoud en enkele bruggen waren al afgesloten voor verkeer vanwege het instortingsgevaar.

Lodewijk Napoleon had het beste met zijn onderdanen voor en hij ontwikkelde een

aantal plannen om de Middelburgse economie op te peppen. Zo stelde hij in 1809 voor een kanaal van Middelburg naar Veere te graven zodat de toegankelijkheid van de haven zou verbeteren. Van al deze ideeën kwam echter niets terecht toen in hetzelfde jaar Zeeland zelf het strijdperk werd van de oorlog tussen de Europese grote mogendheden.

Napoleon toonde altijd een grote interesse in Walcheren. Tijdens een bezoek in juli 1803 onderstreepte hij het strategische belang van het eiland. De kanonnen op Walcheren beheersten immers de Westerschelde, en daarmee de toegang tot de belangrijke havenstad en marinebasis Antwerpen. Vlissingen kreeg daarom al vroeg een Frans garnizoen en in 1807 werd de stad zelfs officieel Frans grondgebied. In de loop van de jaren hadden de Engelsen al diverse malen het plan opgevat voor een expeditie naar de Scheldemonding. In de zomer van 1809 leken de omstandigheden voor het ten uitvoer brengen van het plan beter dan ooit. De hoofdmacht van het Franse leger bevond zich op dat moment in Oostenrijk en de Nederlanders waren inmiddels oorlogsmoe.

In 1799 hadden de Bataafse strijdkrachten nog fanatiek aan Franse zijde gevochten tijdens de Engels-Russische invasie in het noorden van Holland. Tegen 1809 was door de economisch malaise het revolutionaire vuur in Nederland inmiddels echter wel aardig gedoofd. In de Engelse havens werd een enorme strijdmacht verzameld van 40.000 soldaten en honderden schepen. Het doel van de operatie was het uitschakelen van de Franse marinebasis in Antwerpen. Hiertoe diende eerst Walcheren te worden veroverd.

Op 30 juli landde de Engelse hoofdmacht bij Breezand in Vrouwenpolder. Het Nederlandse garnizoen, dat slechts uit ongeveer 1.000 man bestond, bood weinig tegenstand. Ook de 4.500 soldaten in Franse dienst konden weinig tegen de overmacht beginnen en trokken zich op Vlissingen terug. Enkele uren nadat de eerste Engelsen voet aan Zeeuwse wal hadden gezet, begaven vertegenwoordigers van Middelburg zich naar Breezand om de stad over te geven.

De Fransen hebben zich over deze snelle capitulatie zeer opgewonden. Na het vertrek van de Engelsen zes maanden later bezocht Napoleon op 9 mei 1810 Middelburg. Nadat burgemeester J.H. Schorer aanvankelijk de verkeerde persoon begroette, bood hij de Franse keizer de sleutels van de stad aan. Napoleon weigerde en vroeg de verbaasde gastheer of dit dezelfde sleutels waren die men nog geen jaar eerder aan de Engelsen had gegeven! De burgemeester van Middelburg noemde hij vervolgens 'een schurk die streng gestraft moest worden'.

Het Franse verwijt was echter niet terecht. De vestingwallen van Middelburg waren in 1809 in een zeer slechte staat. Bovendien waren er, behalve een burgerwacht van nog geen 500 man, geen troepen om de stad te verdedigen. Het Nederlandse garnizoen van Walcheren had zich op Veere teruggetrokken en ook de Franse generaal had al laten weten dat hij geen troepen kon missen voor de verdediging van de stad.

De snelle capitulatie bespaarde Middelburg veel leed. Vlissingen werd daarentegen ingesloten en twee dagen dusdanig gebombardeerd dat het zich op 15 augustus overgaf. De verovering van Walcheren had hierdoor echter wel meer dan twee weken geduurd. Van een verdere opmars naar Antwerpen kon geen sprake meer zijn nu de havenstad inmiddels in hoogste staat van verdediging was gebracht. Het Engelse garnizoen dat op Walcheren achterbleef werd al snel geteisterd door de Zeeuwse koorts. Deze gevaarlijke ziekte was in tegenstelling tot wat vaak is beweerd geen vorm van malaria maar waarschijnlijk een combinatie van onder andere difterie en tyfus. Toen uiteindelijk driekwart van de troepen getroffen werd door de koorts ontruimden de Engelsen aan het einde van het jaar het eiland. Frankrijk bezette hierop

Walcheren en enkele maanden later werd geheel Nederland als provincie in het Franse Rijk opgenomen.

Deze derde fase van de Franse Tijd (1809-1814) vormde het economische dieptepunt. De internationale handel lag vrijwel stil en de staat ging gebukt onder een enorme schuldenlast. De teruggang van de werkgelegenheid zorgde voor een leegloop van de steden naar het platteland. Zo kromp Amsterdam van 222.500 inwoners in 1795 naar 183.500 in 1815.

De teruggang voor Middelburg was nog groter; van 20.146 in 1798 naar 13.114 in 1815. Napoleon bracht in september 1811 nogmaals een bezoek aan de stad. Zijn voorstel tot het afbreken van de poorten en de wallen in de grachten te werpen werd gelukkig niet meer uitgevoerd. Naast de geheime politie, de dienstplicht en het Continentaal Stelsel introduceerden de Fransen echter ook het moderne bestuursapparaat, nationale wetgeving en rechtspraak. In Middelburg werd gedurende de Franse Tijd het College van Kiezers afgeschaft, het College van keurschepenen van stadsambachten opgeheven en het kadaster en de burgerlijke stand ingevoerd. Bovendien vonden er verbeteringen in het onderwijs en gevangeniswezen plaats en kreeg de stad in 1807 een schouwburg. Door deze vernieuwingen wordt er in Nederland toch nog tamelijk mild over de Franse Tijd geoordeeld.

Na de dramatische veldtocht in Rusland in 1812 keerden de oorlogskansen zich tegen Napoleon. In de loop van 1813 trokken de Fransen zich uit de meeste plaatsen in Nederland terug.

Op 5 mei 1814 werd Middelburg pas bevrijd nadat Napoleon in Parijs al in april afstand van de troon had gedaan. De Oranjes keerden terug uit Engeland en Willem I werd koning over Nederland en België. Zonder al te veel moeite slaagden de meeste Middelburgers erin zich opnieuw aan te passen aan de nieuwe politieke situatie zoals uit het voorbeeld van burgemeester Schorer blijkt. Hij werd in 1814 gouverneur van geheel Zeeland en in hetzelfde jaar door Willem I in de adelstand verheven.

De handelsstad wordt geen nieuw leven ingeblazen

'De zee is open, de koophandel herleeft, oude tijden komen wederom' aldus Minister van Buitenlandse zaken Gijsbert Karel van Hogendorp op 17 november 1813. Met het aantreden van Willem I als koning over de verenigde Nederlanden heerste het optimisme dat een nieuwe gouden periode zou aanbreken. De 'koopman-koning' gebruikte zijn bijna dictatoriale macht in een poging de economie weer tot bloei te brengen. Hij richtte in 1814 zowel de Nederlandsche Bank als de Rijksmunt op en investeerde veel geld in de verbetering van de infrastructuur. Zo trok de regering in 1816 maar liefst zes miljoen uit voor de verharding van landwegen en ontwikkeling van een systeem van nationale wegen. Willem I was echter ook actief in het construeren van nieuwe vaarwegen. Een andere bijnaam van de vorst luidde niet voor niets de 'kanalen-koning'.

Ook Middelburg profiteerde van de inspanningen van Willem I. In 1817 kwam voor het bedrag van 1.1 miljoen gulden een **zeven kilometer lang kanaal naar Veere gereed**. Nadat in de Franse tijd het Sloekanaal was dichtgeslibd, werd door de nieuwe zeeverbinding de stad weer bereikbaar voor grote zeeschepen. De koning was op 19 augustus aanwezig bij de plechtige opening van het kanaal. De opgetogen bevolking was massaal uitgelopen. Uit dankbaarheid en als huldebetoon '*Aan den Koning*' *Aan welken Middelburg deszelfs redding naast God verschuldigd is*' werd een obelisk

opgericht. Het monument kan vandaag de dag nog altijd bewonderd worden op de hoek van de Rouaansekaai en de Dwarskaai. Willem I zou het eerste schip dat in de haven zou binnenvaren met een bezoek vereren. De 'rijkgeladen Chinavaarder' liep evenwel vast voordat het de stad bereikte en de koning vertrok onverrichter zake.

"Het stranden van het schip" was welhaast symbolisch. De hooggespannen verwachtingen dat Middelburg weer een belangrijk handelscentrum zou worden bleken volstrekt misplaatst. Tussen 1817-1819 bedroeg de scheepvaart op de stad nog niet eens de helft van de omvang van vóór 1795. Vergeleken met de periode rond 1760 was dit zelfs maar eenderde van het aantal schepen. Willem I bleef initiatieven ontplooiën om de handel te bevorderen. In 1824 richtte hij naar voorbeeld van de VOC de Nederlandse Handel-Maatschappij (NHM) op. De NHM was verantwoordelijk voor de handel en vaart tussen moederland en koloniën, in het bijzonder Nederlands-Indië. Aandeelhouders investeerden 37 miljoen in de maatschappij. Vijfennegentig Middelburgse deelnemers droegen hieraan 410.000 gulden bij. Door dit aandeel kreeg de stad twee afgevaardigden in het 40 koppige bestuur. Desalniettemin kwijnde de overzeese handel in Middelburg verder weg. De Middelburgse Commercie Compagnie (MCC) stuurde rond 1850 nog eenmaal een schip naar Java. Tot 1858 vonden er in Middelburg nog koffieveilingen plaats en een tijd lang importeerde men tin. Aan het einde van de 19e eeuw werd er echter alleen nog maar hout uit de Oostzee ingevoerd. Ook buitenlandse zeeschepen deden amper de haven aan. In 1851 waren dit er slechts 25, voor het merendeel geladen met steenkolen, in 1891 achttien, waarvan dertien zeilschepen en vijf stoomschepen. Alle inspanningen van het gemeentebestuur ten spijt wilde 'het schip maar niet vlot getrokken worden'. Op kosten van de stad werd in 1861 voor 4.845 gulden een nieuwe ijzeren kraan gebouwd. Al snel bleek echter dat het belangrijkste artikel dat deze kraan loste vaten jenever waren.

De ijzeren kraan staat nog altijd aan Rotterdamsekaai te wachten op betere tijden. De meeste bedrijvigheid in de Middelburgse haven in de negentiende eeuw was afkomstig van de beurtschippers. Vanaf 1825 onderhield de eerste stoomboot de lijn Middelburg-Rotterdam, later kwamen er ook verbindingen naar Bergen op Zoom en Zierikzee.

De Spijkerbrug

Een van de mooiste en geliefdste bruggen van Middelburg is de Spijkerbrug. In 1853 werd naar het ontwerp van stadsbouwmeester G.H. Gauss op de gieterij T J Enthoven & Go. te Den Haag een brug voor Middelburg vervaardigd. De zogenoemde Spijkerbrug vormde eerst de verbinding tussen Schuivlotstraat en Dwarskaai. Met de aanleg van het droogdok op de Dam werd de brug naar zijn huidige plek tussen de Kinderdijk Rouaansekaai verplaatst. Hier verving hij de houten ophaalbrug die nog uit de zestiende eeuw stamde. Opvallend aan de Spijkerbrug zijn de gietijzeren tandraderen van het hefmechanisme. De contragewichten zijn ondergebracht in de gesloten bakstelen bruggenhoofden. De naam van de Spijkerbrug refereert aan de pakhuizen op de kinderdijk. 'Spikers' of 'spijkers' (afkomstig van liet latijnse 'spicarium') was de middeleeuwse benaming voor voorraadschuren.

Waarom bleef de derde periode van de handelsbloei voor Middelburg in de negentiende eeuw uit?

Eigenlijk kan men stellen dat dit voor geheel Nederland gold. Mede door het verlies van de traditionele koloniale afzetmarkten, de grote internationale concurrentie en de

protectionistische maatregelen van andere landen slaagde Willem I er niet in de handel en de scheepvaart te herstellen op het oude (zeventiende eeuwse) niveau. De economie van Middelburg werd echter nog zwaarder getroffen door het feit dat het in een uithoek lag. In de zeventiende en achttiende eeuw lagen de voornaamste verbindingswegen over water. De landwegen waren te slecht of te gevaarlijk voor grootschalig transport. Middelburg profiteerde hierbij van haar goede verbinding met de zee. In de negentiende eeuw werd de infrastructuur over land echter steeds beter en daardoor ook belangrijker. Zeeland bestond uit eilanden en de verbinding over land tussen Middelburg en het achterland was slecht. Waar Middelburg in de Gouden Eeuw zeer centraal lag ten opzichte van de voornaamste zeeverbindingen tussen noord en zuid, zo geïsoleerd lag het in de negentiende eeuw ten opzichte van de belangrijke handelsroutes over land. Voor de handelaren was de haven in Rotterdam veel aantrekkelijker gelegen. Bovendien was de haven van Antwerpen een geduchte concurrent. De Schelde kon in tegenstelling tot de zeventiende en achttiende eeuw niet langer worden gesloten voor scheepvaart naar België, dat zich in 1831 afscheidde van Nederland.

Omdat de handel niet herleefde raakte de eens zo trotse stad Middelburg verder in verval. Illustratief is dat door verwaarlozing en afbraak het aantal huizen en gebouwen sterk terug liep. In 1739 telde Middelburg nog 3.885 huizen, in 1796 3.836, in 1826 2.865 en in 1833 was het aantal zelfs teruggelopen tot 2.656 huizen.

Enkele schitterende gebouwen gingen zo in de loop van de negentiende eeuw verloren. In 1823 werd de Waag op de Balans afgebroken, vier jaar later 'sneuvelde' het Gravensteen aan de Burg en in 1833 verdween het beroemde huis 'Domburch' aan de Markt. De Noordmonster- of St. Pieterskerk aan het Hofplein viel in 1834 onder de sloperhamer.

Deze eertijds prachtige kerk was enorm in verval geraakt en werd voor 19.300 gulden verkocht aan de aannemer voor afbraak. Door de bevolkingsafname was de gemeente zo klein geworden dat men de hoge onderhoudskosten niet langer kon betalen. Ook de vestingwerken verdwenen.

Tussen 1842 en 1873 werden zeven van de **acht stadspoorten** afgebroken. Alleen de Koepoort aan het Molenwater is overgebleven. De stadswallen werden tussen 1841-1849 door werklozen onder leiding van de bekende tuinarchitect Karel George Zocher (1796-1864) getransformeerd tot plantsoen. Middelburg kan hiermee nog van geluk spreken, want in andere steden werden de stadswallen veelal volledig geslecht. Waar sprake was van een bevolkingsgroei werden de stadswallen ervaren als een omknelling, die doorbroken moest worden ten behoeve van de stadsuitbreiding.

De internationale exotische handelswaar en voorname 'koopferen' mochten dan in de loop van de negentiende eeuw uit het Middelburgse straatbeeld zijn verdwenen, de plaatselijke kleine handelaren bleven aanwezig.

De stad had nog altijd een belangrijke regionale marktfunctie. Iedere donderdag werden op de Markt, de Botermarkt, de Pottenmarkt, de Varkensmarkt, de Vismarkt, de Groenmarkt, de Korenmarkt, de Vlasmarkt en de Kalverenmarkt agrarische producten van het Zeeuwse platteland verhandeld. Bovendien vonden er ook grote jaarmarkten plaats en was er eind juli altijd kermis. Uit alle dorpen op Walcheren kwam men dan naar de 'grote stad'. De Markt was aan het begin van de negentiende eeuw verder nog in trek als er openbare executies op het schavot voor het stadhuis plaatsvonden.

Tussen 1814-1850 zijn er op deze wijze negen veroordeelden omgebracht. Op 24 september 1838 werd Sara Geldof, wegens moord op een dertienjarig meisje, als

laatste vrouw in Nederland terechtgesteld op de Markt in Middelburg. Acht jaar later werden maar liefst zestien mannen en twee vrouwen van een bende uit Zeeuws Vlaanderen door het provinciale Hof te Middelburg ter dood veroordeeld. Na een gratieverzoek aan de koning werd dit echter omgezet in gevangenisstraffen. Jean Baptiste de Loeil, die zijn vrouw had vermoord, werd in 1850 als laatste persoon in Middelburg ter dood gebracht. In 1870 schafte Nederland de doodstraf af.

Na 1873 was het gedaan met de bloei van de agrarische markten in Middelburg. De landbouwcrisis en de verkoop via binnenmarkten betekenden dat de stad als centrale marktpositie voor provinciale producten aan betekenis verloor. Op donderdagen is het echter nog altijd een drukte van belang op de Markt in Middelburg.

De Middelburgse nijverheid in de vroeg negentiende eeuw

Door de achteruitgang van de handel en scheepvaart werden andere vormen van economische bedrijvigheid voor de toekomst van Middelburg nog belangrijker. In de Nederlandse steden was vanaf de zeventiende eeuw al sprake van een omvangrijke nijverheidssector. Deze bestond uit kleinschalige ambachtsbedrijfjes die gericht waren op de verwerking van plaatselijke grondstoffen voor de lokale behoeften.

Zacharias Paspoort geeft in zijn beschrijving van Zeeland uit 1820 een overzicht van de 'Staat der Fabrieken en Trafijken' in Middelburg:

'Pene Azijnmakerij, drie Bierbrouwerijen, dertien Chocolade-molens, twee Snuifmolens, acht Gort-, gepelde Garst-, Grutten- en Pelmolens, zes Zaagmolens, eene Koper- en Metaalgieterij, eene Loodgieterij, drie Looierijen, twee Lijnbanen, een Olij-molen, eene Stijfelmakerij, eene Run- en Trasmolen, eene Zeepziederij (stil staande), twee Zoutkeeten, twee Passement fabrieken, eene Roetsmelterij, twee Saijette fabrieken, twee Tabak-spinderijen'.

Bepaalde vormen van nijverheid in Middelburg vonden haar oorsprong in de handelsactiviteiten in Midden-Amerika. De WIC en de MCC waren actief in de import van cacaobonen uit onder andere Suriname. Van de 27 Nederlandse chocolademolens uit 1818 stonden er dan ook maar liefst twaalf in Middelburg en drie in andere Zeeuwse steden. In 1853 waren echter nog maar drie chocolademolens in Middelburg actief. De laatste chocoladefabriek die in 1894 haar deuren sloot stond in de Korte Noordstraat en was van de beroemde 'chocoladefamilie' Fak Brouwer. Ook de tabaksindustrie was het gevolg van de koloniale banden uit het verleden. Middelburg telde in 1857 zes tabaksfabrieken waarvan de grootste, de Le Nobel & Zoon sigarenfabriek, in 1860 120 werklieden in dienst had. In 1864 ging deze onderneming echter failliet. In 1838 werd door de firma Twentse Salomonson & Cie een calicot- (ongebleekte witkatoenen stoffen) weverij in Middelburg opgericht. De vestiging telde in 1851 ruim 160 werknemers, die in de voormalige West-Indische pakhuizen aan de Blauwedijk te werk waren gesteld. De werkomstandigheden in deze 'armenfabrieken' waren zeer ongezond en de arbeiders kwamen uit de laagste klassen van de bevolking. Na 1869 verdween de calicotnijverheid uit Middelburg door de concurrentie van de gemechaniseerde textielondernemingen uit Twente.

Hoewel veel kleine bedrijven failliet gingen, groeide de ambachtelijke nijverheid op veel plaatsen in de loop van de negentiende eeuw uit tot grote industriële ondernemingen. Dit industrialisatieproces concentreerde zich veelal in de grote steden. Van cruciaal belang waren daarbij een goede infrastructuur en het gebruik van allerlei technische innovaties, in het bijzonder de stoommachine. In Nederland kwam de industrialisatie vergeleken met de overige Europese landen pas laat op gang. De slechte verbindingen, de afwezigheid van steenkool (de Limburgse mijnen werden pas

na 1918 echt ontwikkeld) en het gebrek aan kapitaal bezorgden ons land een achterstand ten opzichte van bijvoorbeeld België. Ook het feit dat in Nederland een conservatieve handelsgeest overheerste, wordt vaak als verklaring gezien voor de relatief trage industrialisatie.

In 1827 arriveerde in Middelburg de eerste stoommachine van tien pk. De pionier was de oliefabriek van Spoors en Sprenger op de Goese Korenmarkt. Middelburg was in dit opzicht vooruitstrevend. In heel Nederland stonden in 1825 nog maar zes en in 1830 22 stoommachines. Goede verbindingen voor de aanvoer van grondstoffen en de afvoer van fabrieksproducten waren echter noodzakelijk voor de overgang van ambachtelijke naar industriële ondernemingen.

Spoorlijn en kanaal

Een van de verworvenheden van de industriële revolutie was de ontwikkeling van de spoorwegen. In 1839 werd de eerste Nederlandse spoorlijn van Amsterdam naar Haarlem geopend. Doordat de overheid in eerste instantie het opzetten van een spoorwegnet overliet aan het particuliere initiatief, stokte de aanleg van nieuwe lijnen. Buiten de dichtbevolkte provincie Holland was het beheer van spoorlijnen zakelijk gezien immers minder interessant. De verbetering van de infrastructuur was echter van groot belang voor de economische ontwikkeling van de provincies in de periferie.

Zeeland leek gezegend te zijn door de aanwezigheid van een buitengewoon visionaire ondernemer. Dirk Dronkers was in 1826 vanuit Zeeuws-Vlaanderen naar Middelburg verhuisd. Nog geen jaar na de opening van de eerste lijn Amsterdam-Haarlem ontwikkelde hij samen met zijn vriend Van Sorge het plan voor de aanleg van een spoorlijn naar Walcheren. In 1840 vroegen zij aan de koning vergunning voor het graven van een kanaal van Middelburg naar Vlissingen en voor het afdammen van de Oosterschelde en de Sloe. Nadat Walcheren en Zuid-Beveland zouden beschikken over een vaste oeververbinding met de rest van Nederland, zou een spoorlijn gebouwd moeten worden. De ambitieuze plannen werden geraamd op vier miljoen gulden. Deze hoge kosten en bezwaren van de minister van oorlog deden de Nederlandse regering besluiten vooralsnog de plannen af te wijzen. Dronkers en Van Sorge lieten zich echter niet ontmoedigen en dienden twee jaar later opnieuw een verzoek in. Dit keer hadden de twee ondernemende zakenlieden wel succes. Op 11 maart 1846 werd hen een concessie verleend voor een spoorlijn van Vlissingen naar Venlo en Maastricht en de bouw van daarmee verband houdende haven- en kanaalwerken.

Toen na diverse malen uitstel eindelijk werd begonnen met de aanleg van de spoorlijn Vlissingen-Goes was dit in Middelburg op 9 juli 1867 aanleiding voor een grote optocht.

Dit besluit zorgde voor een golf van euforie in Zeeland en in Middelburg. Dronkers en Van Sorge waren op 17 maart het middelpunt van grootschalige festiviteiten: 'de muziek der schutterij ontving hem met het spelen van de volksliederen'. Dezelfde avonds vond een feestelijke bijeenkomst op de sociëteit de Vergenoeging plaats waar: 'veele wenschen voor Vaderland en Koning, voor gewestelijke en stedelijke autoriteiten, voor de welvaart en bloei der provincien die in deze groote aangelegenheid zijn betrokken werden uitgesproken', aldus de Middelburgsche Courant. De Middelburgers hadden echter te vroeg gejuicht. Op 6 oktober 1849 werd de concessie weer ingetrokken. Drie jaar later wees de regering ook het plan voor het kanaal van Middelburg naar Vlissingen af.

Tal van moeilijkheden, zowel van financiële als van technische aard en bovendien de

tegenwerking van een effectieve politieke lobby uit Rotterdam maakten de realisatie van de vooruitstrevende plannen van Dronkers en Van Sorge meer dan twintig jaar onmogelijk. Pas in 1860 bracht het derde-ministerie Van Hall de Spoorwegwet tot stand, die bepaalde dat de staat het verdere spoorwegnet zou aanleggen. Hiervoor werd 100 miljoen gulden beschikbaar gesteld en vond in 1863 de oprichting van Staatsspoorwegen plaats. Na lange discussies gaf in december 1865 het parlement eindelijk groen licht voor de aanleg van de spoorlijn Goes-Vlissingen en het kanaal Middelburg-Vlissingen. Op 4 juni 1867 werd op Walcheren begonnen met de bouw. Dirk Dronkers werd voor zijn tomeloze inzet voor de realisatie van de spoorlijn op 1 juli 1868 door koning Willem III benoemd tot ridder in de orde van de Nederlandse Leeuw.

Dertig jaar na zijn eerste plannen zag hij zijn geesteskind werkelijkheid worden. In 1871 kwam de Sloedam gereed waardoor Walcheren niet langer een eiland was. De lijn naar Middelburg werd op 28 februari 1872 doorgetrokken en op 1 november werd de enkelsporige lijn naar Vlissingen voltooid. Eén jaar later kon het Kanaal door Walcheren in gebruik worden genomen. Op 8 september 1873 voeren koning Willem III en zijn broer prins Hendrik met het koninklijk stoomjacht 'De Leeuw' als eerste door de nieuwe vaarweg.

De stad Middelburg had een hoge prijs betaald voor de vooruitgang. Ten behoeve van de constructie van de spoorlijn en het kanaal werd het zuidelijk deel van de bolwerken doorsneden. Het prachtige zeventiende eeuwse stadspatroon met buitengrachten en bastions en enkele markante gebouwen zoals de Vlissingse poort, gingen hierdoor voorgoed verloren. Later is er geïnsinueerd dat de toenmalige wethouder Snouck Hurgronje geweigerd zou hebbende spoorlijn en het kanaal over een zuidelijker tracé te laten lopen. Volgens de verhalen wilde hij immers niet zijn eigen broer en plaatselijk kantonrechter onteigenen van zijn landgoed Veldzigt. De ontvullende waarheid was echter dat men aan het einde van de negentiende eeuw bitter weinig aandacht had voor het behoud van monumenten. De spoorlijn en het kanaal moesten Middelburg de broodnodige economische ontwikkeling brengen. Hiervoor waren de bestuurders zonder meer bereid een gedeelte van het cultureel erfgoed van de stad te offeren. Positief is echter wel dat het Middelburgs station hierdoor dicht tegen de binnenstad is aangelegd.

Stoommachines bij de tentoonstelling op het terrein van de familie Haman aan de Seissingel in juni 1869. Alle pogingen ten spijt werd Middelburg geen industriestad. De technologische vooruitgang zorgde ook voor verbeterde verbindingen op Walcheren zelf. In 1881 kwam de stoomtramdienst tussen Middelburg en Vlissingen tot stand. De lijn, die na 1910 gebruik maakte van een elektrisch voortbewogen tram, zou tot 1944 in bedrijf blijven. Eind maart 1906 ontvingen diverse hoogwaardigheidsbekleders, waaronder de Commissaris der Koningin en diverse burgemeesters, een uitnodiging om op 1 april de openingsrit van de stoomtram, die Middelburg verbond met Koudekerke en Domburg, bij te wonen. Op die bewuste dag wachtten de hoge gasten echter tevergeefs op de Loskade op de komst van de eerste tram. Zij waren het slachtoffer van een één aprilgrap want alras bleek dat de lijn pas enkele weken later in gebruik zou worden genomen. Na dit pijnlijke begin werd deze verbinding nooit echt populair en de Domburgse stoomtram werd in 1937 weer opgeheven wegens een gebrek aan passagiers.

Middelburg wordt geen industriestad

Halverwege de negentiende eeuw was er in Nederland in economisch zin sprake van een groeivertraging. Het industrialisatieproces kwam slechts moeizaam van de grond. Moderne bedrijven, gebaseerd op de toepassing van mechanisatie en gericht op concentratie en schaalvergroting vergden enorme investeringen die de conservatieve elite amper aandurfde. Vanaf 1848 verbeterde de situatie enigszins na de liberale fluwelen revolutie van Thorbecke die leidde tot een nieuwe grondwet. De liberale regeringen bevorderen vrijhandel en leverden actieve bijdragen aan het moderniseren van economie en samenleving. Zo kwamen er Hervormingen op het gebied van onderwijs, onder andere door de oprichting van de HBS in 1863, en stimuleerde men verbeteringen in de infrastructuur, zoals de aanleg van spoorwegen. De grote economische sprong voorwaarts voor Nederland vond echter pas na 1870 plaats. Door de Duitse eenwording in 1871 kreeg ons land de beschikking over een groot en welvarend achterland. Een verdere stimulans voor de Nederlandse handel en industrie vormde de tweede industriële revolutie van na 1880, die gebaseerd was op innovaties in de chemie, de elektrotechniek en de machinebouw (de verbrandingsmotor).

Ook in Middelburg ontstonden halverwege de negentiende eeuw de eerste moderne industriële ondernemingen. In 1850 richtte jonkheer W.R. Boddaert aan de Kousteensedijk een ijzergieterij op. Het bedrijf telde in 1901 negentien arbeiders. Naast de opkomst van metaalindustrie ging de industriële revolutie ook gepaard met de intensivering van het gebruik van brandstoffen als olie en gas. De firma Robbé & Co verwierf in 1853 het alleenrecht voor de gasleveranties aan de Middelburgse stadsverlichting. De fabriek aan het Molenwater werd in 1880 een gemeentelijk bedrijf. In 1912 verving een elektriciteitsnet de verlichting door gas. Een van de bekendste Middelburgse ondernemingen was houthandel Alberts die in 1873 werd gevestigd in de straat Achter de Houttuinen op de plaats van het huidige politiebureau. De stoomzagerij kwam in de plaats van de houtzaagmolens van de Sociëteit der Zaagmolens, die nog op windkracht opereerden. Alberts en Co had in 1900 75 werknemers in vaste dienst en ongeveer 30 in los dienstverband. De in 1879 opgerichte margarineboterfabriek in de Seisstraat bezat in 1891 24 werknemers en twee stoommachines. Aan de Korendijk kwam in 1882 de broodfabriek van ondernemer A. Jeronimus, die in 1891 werk verschafte aan tien arbeiders. De Stoomwals- en Meelfabriek aan de oostzijde van het kanaal door Walcheren verving in 1889 de windkorenmolens. In 1916 werd het bedrijf overgenomen door de NV Meelfabrieken der Nederlandsche Bakkerijen.

Middelburg telde rond 1875 maar liefst drie scheepswerven.

De Middelburgse Commercie Compagnie had de oude VOC werf aan de Maisbaai overgenomen en bouwde voornamelijk houten schepen. Omdat na 1850 de bouw van zeilschepen terugliep verrichtte de vestiging voornamelijk reparaties en legde men zich toe op het vervaardigen van stoomtoestellen en andere werktuigen. Het mocht niet baten. De eens bloeiende werf, die in 1881 nog 94 arbeiders aan het werk had, werd in 1888 opgeheven. Ook voor de in 1854 opgerichte werf de 'Volharding' van de firma Den Bouwmeester Borsius bleek al snel geen toekomst meer in de bouw van houten schepen weggelegd. Vanaf 1898 legde het bedrijf zich nog enkel toe op de houthandel. Ondanks het feit dat er in Middelburg weinig brood meer in de bouw van schepen leek te zitten richtten in 1874 enkele Rotterdamse reders de werf 'Middelburgs Welvaren' op. In de oude haven aan de Dam werd met een subsidie van

50.000 gulden van de gemeente een droogdok gebouwd. Ten behoeve van dit 'Prins Hendrikdok', waarin schepen met een lengte van ruim 100 meter en een diepte van vijf meter terecht konden, werd ook de Dambrug afgebroken. Op 30 juni 1876 werd het fregat 'Minister Fransen van de Putte' onder grote belangstelling als eerste schip in het dok geplaatst. Enige dagen later liep het hele dok echter weer vol met water omdat de afsluiting tussen voor- en achterdok onvoldoende bleek! Hoewel in het recordjaar 1890 in totaal 33 schepen gebruik maakten van het 'Prins Hendrikdok' bleek het toch niet aan de verwachtingen te voldoen. 'Middelburgs Welvaren' legde in 1893 het loodje en het dok kwam na openbare verkoop voor 26.000 gulden in handen van de Vlissingse scheepsbouwer 'De Schelde'. Ook in nieuwe handen was voor het droogdok geen winstgevende toekomst weggelegd. Na 1900 lagen gemiddelde acht schepen per jaar in het dok. In 1927 dokte torpedobootjager De Ruyter als laatste schip in Middelburg. In de gracht op de Dam ligt nog altijd de houten vloer als herinnering aan dit industriële verleden.

Veelbelovend leek de fabriek in elektrische toestellen en verlichting die in 1887 aan het Armeniaans Schuitvlot nr. 36 werd gestart door de broers Cornelis en Johan Boudewijnse. Het was na een firma in Rotterdam de tweede fabriek in haar soort in Nederland. Met een startkapitaal van 20.000 gulden wilden de ondernemende broers zich richten op de export van gloeilampen. De leiding berustte aanvankelijk bij Johan Boudewijnse die veel kijk had op de nieuwe en geavanceerde technologie. Toen hij echter in 1888 onverwachts op een leeftijd van slechts 21 jaar overleed, was het gedaan met de kans om van Middelburg de lichtstad van Nederland te maken. In 1891, het jaar van de oprichting van Philips in Eindhoven, telde de Middelburgse fabriek nog 31 werknemers. Vier jaar later werd echter de Middelburgse productie van gloeilampen gestaakt. Cornelis Boudewijnse en zijn nieuwe compagnon M.A. van der Leijé hadden wel in 1893 het failliete 'The Vitrite Works Ltd' overgenomen. Dit bedrijf dat voetjes en houders voor elektrische lampen vervaardigde, was in 1889 in de gebouwen van de voormalige MCC aan de Maisbaai gestart door de Amerikaan Theodore Mace. De flamboyante ondernemer raakte echter al snel in grote financiële problemen omdat hij al zijn geld spendeerde aan een godsdienstige sekte in de Verenigde Staten.

De gebroeders Boudewijnse demonstreerden in 1886 hun gloeilampen voor de Maatschappij VW ('Vooruitgang door Wetenschap'), het elitair genootschap ter bevordering van kunst en wetenschap.

Onder de leiding van C. Boudewijnse en M.A. van der Leijé expandeerde de fabriek voortvarend en in 1901 waren er 123 arbeiders in dienst. De nauwe samenwerking met Philips in 1920 leidde negen jaar later tot een volledige overname door de voormalige concurrent uit Eindhoven. In hetzelfde jaar produceerden de 657 werknemers van Vitrite 148 miljoen fittingen.

Hoewel gesteld kan worden dat er zeker na 1890 sprake was van industriële vooruitgang, ontwikkelde Middelburg zich echter nooit tot echte fabrieksstad. De groei van bedrijven als Vitrite Works en Alberts en Co. zette om uiteenlopende redenen niet door. Het feit dat Middelburg in 1827 de beschikking kreeg over een van de eerste stoommachines van het land vond maar weinig navolging. In 1851 telde de stad drie stoommachines die gezamenlijk 38 pk leverden en in 1871 acht stoommachines met een totaal van 74,5 pk.

Elders in Nederland groeiden kleine ambachtelijke bedrijven uit tot grote industriële ondernemingen, die geconcentreerd werden in stedelijke agglomeraties. Niet langer produceerde men enkel voor de lokale markt, maar door specialisatie en schaal-

vergroting ontstonden grote regionale verschillen. In de gebieden waar veel bedrijvigheid plaatsvond en dus werk voorhanden was, werd urbanisatie gemeengoed. De Hollandse industriesteden begonnen zo na 1860 versneld te groeien. Amsterdam, eens de grote zusterstad van Middelburg, had na twee eeuwen stagnatie rond 1840 weer evenveel inwoners als op het hoogtepunt uit de 17e eeuw (240.000). In 1879 liep dit al op tot 317.000 inwoners en in 1899 woonden 511.000 mensen in de stad. Een vergelijkbare bevolkingsgroei bleef in Middelburg volledig uit. Telde de stad in 1850 een inwonertal van 15.660, in 1881 bedroeg dit aantal slechts 15.937. Deze stilstand betekende in feite een achteruitgang. De bevolking van geheel Nederland groeide van twee miljoen in 1795, naar drie miljoen in 1844, vier miljoen in 1879 en vijf miljoen in 1897.

Waarom ontwikkelde ook Middelburg zich in de negentiende eeuw niet tot een voorname industriestad? Het lijkt erop dat het de Middelburgse notabelen ontbrak aan ondernemings- en investeringslust. Het is immers opvallend dat de meeste bedrijven door niet-Middelburgers werden opgericht. Ook het ondernemersklimaat leek, in tegenstelling tot de vroeger eeuwen, niet langer gunstig. Zo verdwenen belangrijke instellingen voor de financiële dienstverlening als de Bank van Lening in 1873 of de Wisselbank in 1879. De geografische ligging van Middelburg speelde echter mede een rol in de gebrekkige industriële ontwikkeling. Doordat de steenkolen helemaal uit Engeland moesten komen, waren ze in Zeeland omstreeks 1850 twee keer zo duur als in het oosten van het land, waar de steenkolen uit Duitsland werden geïmporteerd en maar liefst zes maal zo prijzig als in Limburg. Ook het zoete water dat de fabrieken nodig hadden was in de zeeprovincie minder voorhanden. Het economische leven in Zeeland bleef gedomineerd worden door de aanwezigheid van een sterke en geavanceerde landbouw. De voornaamste industriële ondernemingen in de provincie waren dan ook gericht op de verwerking van agrarische producten, zoals suikerraffinage, de fabricage van strokarton en vlasverwerking. Tot slot maakten Zeelands perifere verkeersligging en haar gebrek aan achterland de regio minder aantrekkelijk als vestigingsplaats voor industrie.

De pelmolen van de firma Le Nobel en Zn. in de Seistre omstreeks 1850. In 1846 kreeg dit bedrijf de tweede stoommachine van Middelburg.

104 De grote uitzondering in dit opzicht was de scheepswerf de 'N.V. Kon. Mij De Schelde'. Opgericht te Vlissingen in 1874 groeide het al snel uit tot de grootste industriële onderneming van Zeeland. In 1901 had De Schelde maar liefst 1.211 arbeiders in dienst die werkten met 41 stoommachines van in totaal 900 pk. In hetzelfde jaar telde de gehele stad Middelburg 587 fabrieksarbeiders en waren er 31 stoommachines die gezamenlijk 1.259,5 pk leverden. Mede door het grote succes van de onderneming verdubbelde tussen 1850 tot 1900 de bevolking van Vlissingen. Op 31 december 1899 telde Vlissingen 19.036 inwoners terwijl er in Middelburg 18.882 mensen woonden. Hierdoor overvleugelde Vlissingen voor het eerst in de geschiedenis Middelburg, dat sinds de vijftiende eeuw altijd de meest dominante stad in Zeeland was geweest. Nu zij een vergelijkbare omvang hadden, werd de onderlinge rivaliteit tussen de twee Walcherse steden nog heviger.

Terugkijkend kan men zich echter afvragen of Middelburg zou moeten treuren om het feit dat het uiteindelijk zo slecht bedeed is geweest tijdens het industrialisatieproces in de negentiende eeuw. De oude centra van industriesteden als Tilburg, Eindhoven, Enschede en ook Vlissingen worden tegenwoordig nog altijd sterk gedomineerd door de voormalige fabriekscomplexen. Met deze steden vergeleken kwam het stadsgezicht

van Middelburg daarentegen gelukkig betrekkelijk ongeschonden uit de negentiende eeuw. Vanaf 1800 bestaat de Middelburgse werkgelegenheid vooral uit de ambtenaren van provincie, gemeente en rechtbank en uit de plaatselijke kooplieden en middenstand. In economische zin vervult de stad nog altijd de functie van regionaal centrum, maar heeft het niet langer de (inter)nationale betekenis die het van de vijftiende tot en met de achttiende eeuw bezat.

De telgen van de gegoede Middelburgse burgerij voor huize Roozenburg in 1901. Hun dagen brachten zij door met spel en ontspanning.

Het voormalige landhuis staat tegenwoordig in de wijk Dauwendaele.

De Middelburgse elite in de 19e eeuw

Door de slechte economische vooruitzichten zou Zeeland tussen 1880 en 1950 de provincie worden met het grootse emigratiesaldo van Nederland. Vele gezinnen trokken naar de industriesteden in Holland of emigreerden naar Amerika, waar onder andere de dorpen Zeeland en Middleburg vestigingsplaatsen waren.

Niet alleen de lagere klassen maar ook de Middelburgse regentenadel vertrok in de loop van de negentiende eeuw naar Holland. Hun nieuwe woonplaats was over het algemeen Den Haag, het centrum van de politieke macht. De regentenadel behoorden tot het patriciaat dat in de zeventiende en achttiende eeuw de belangrijke handels- en bestuursfuncties hadden vervuld, zoals bewindvoerder van de VOC, rechter, burgemeester of lid van de staten van Zeeland. Velen van deze notabelfamilies, zoals de Schorers, de Van Citters, de De Jonges of de Boddaerts, werden na 1814 door Willem I in de adelstand verheven. Door het vertrek van de regentenadel verloor Middelburg en omgeving veel van haar glans en welvaart. Omstreeks 1840 bestond het Zeeuwse ridderschap nog uit negentien personen, van wie er zeven in de provincie woonden en de rest in Middelburg. De regentenadel woonde in prachtige huizen zoals aan de Wagenaarstraat 1 (Van Citters) en 12 (van Teijlingen) of aan de Balans 11 (Boddaert). Door de uittocht van de Middelburgse aristocratie na 1850 verloren deze stadspaleizen hun functie als woonhuis. Ook de 46 landhuizen, verspreid over geheel Walcheren, die deze families als buiten gebruikten, raakten in de loop van de negentiende eeuw in verval of werden gesloopt. Zo verdwenen alleen al tussen 1863 en 1867 huis Popkensburg, huis Rijnsburg en huis Steenhove. Treffend is het gegeven dat in 1848 nog veertien van de zestien raadsleden uit Middelburg beschikten over een eigen rijtuig terwijl dertig jaar later nog maar één van hen zich dat kon veroorloven.

Dat je hoog kon stijgen maar ook weer diep kon vallen in de Middelburgse standenmaatschappij bleek wel uit de affaire rond jonkheer M.C. Paspoort van Grijpskerke (1797-1874) die uitvoerig in een roman is beschreven door L.W. de Bree ('Papieren zolder' uit 1968). Nadat hij raadslid en later wethouder was geweest werd hij op 3 november 1838 burgemeester van Middelburg. De ster van Paspoort van Grijpskerke rees verder toen hij in 1853 lid werd van de Eerste Kamer. Populair in zijn eigen milieu werd hij echter nooit, mede vanwege het feit dat hij beruchte spotverzen schreef op de deftige Middelburgers. De wraak van zijn omgeving was echter zoet en meedogenloos. In 1859 ontstond een publiek schandaal toen bleek dat de Middelburgse burgemeester een affaire had met zijn dienstbode. Paspoort van Grijpskerke diende zijn ontslag in en verhuisde naar Brussel.

Ondanks het vertrek van de leden van de regentenadel bleef Middelburg een uitgesproken standenmaatschappij. Een nieuwe elite trad in de opengevallen plaats. Het was vooral de 'nouveau riche' -fabrikanten en ondernemers afkomstig uit burgerlijke milieus- die het voor het zeggen kreeg. Mensen als G.N. de Stoppelaar (1825-1899),

een wijnhandelaar die carrière maakte in de politiek of Jan Fak Brouwer (1838-1898), de chocolade-industrieel. Het beroep van arts garandeerde ook doorgaans een plaats bij de notabelen. A.A. Fokker (1810-1878) en J.C. de Man (1818-1909) waren zeer bekende en invloedrijke geneesheren uit de negentiende eeuw.

Achter de facade van de pracht en praal van de Middelburgse patriciërswoningen speelde zich een geheel ander leven af. Dienstbodes in de Nieuwsstraat omstreeks 1900.

Daarnaast behoorden hoge ambtenaren van de provinciale griffie en de rechtbank tot de voornaamste ingezetenen van Middelburg. De stad was altijd nog het provinciaal bestuurscentrum en de 'Hofhouding van de Commissaris' was een begrip. Voor posities op de rechtbank werden slechts lage salarissen betaald omdat de rechters geacht werden te leven van hun familiekapitaal. In 1876 verdween het provinciaal gerechtshof, maar in Middelburg bleef de arrondissementsrechtbank en het kanton-gerecht behouden. Tussen 1878 en 1995 zetelde de rechtbank in het Van de Perrehuis aan het Hofplein, terwijl het kantongerecht lange tijd aan de Balans heeft gezeten. Middelburg werd tenslotte in 1849 met de bouw van de kazerne in Korte Noordstraat een echte garnizoensstad. De militairen gebruikten het Molenwater, dat in 1818 en in 1865 gedempt was, als exercitieterrein. Hoewel in tegenstelling tot de ons omringende landen een militaire carrière in Nederland nooit een echt populair werd, waren in Middelburg de hoge officieren graag geziene gasten op feestjes in de hogere kringen. Aan het einde van de 19e eeuw verrezen de villa's en herenhuizen voor de nieuwe elite aan de Loskade, het Hofplein, het Molenwater, het Noordbolwerk of langs de Singels. Deze prachtige huizen werden onder andere gebouwd door vader en zoon Goethals, die respectievelijk aannemer en architect waren. Zij kunnen worden beschouwd als het bewijs dat het in ieder geval sommigen wel voor de wind ging aan het einde van de negentiende eeuw in Middelburg.

In een opzicht verschilden de nieuwe burgerlijke elite nadrukkelijk van de oude aristocratische elite. Hun burgerlijke afkomst niet verloochenend, hingen de Middelburgse notabelen over het algemeen de liberale ideologie aan. Rond de eeuwwisseling ontwikkelden enkele voorname Middelburgers zelfs een opmerkelijke sympathie voor het socialisme.

Als spreekbuis voor de nieuwe elite fungeerde de uitgesproken liberale Middelburgsche Courant. Opgericht in 1758 gold de krant in de negentiende eeuw als een van de meest vooruitstrevende dagbladen in het land. In 1885 werd Henriëtte van der Mey de nieuwe redacteur buitenland van de Middelburgsche Courant, waarmee zij de eerste vrouwelijke journalist van Nederland werd. Ook in het stadsbestuur kwam de 'machtswisseling' tot uiting. Rond 1890 kregen de liberalen in de gemeenteraad de overhand over de conservatieven. Tegenwoordig is de liberale invloed nog altijd zichtbaar en zijn de Middelburgse burgemeesters veelal afkomstig van de VVD. Ook onder de nieuwe elite bleef Middelburg een gesloten standenmaatschappij waar buitenstaanders moeilijk tussen konden komen. De regerende klasse bewaarde een gepaste afstand met de rest van de bevolking waarmee zij overigens, getuige de grote invloed van het liberalisme en later het socialisme in hoge kringen, echter wel in toenemende mate was begaan. Het ontbrak Middelburg aan een invloedrijke en vooruitstrevende middenklasse of een krachtige arbeidersbeweging om de sociale structuur te doorbreken.

De militairen hadden een groot gedeelte van het Molenwater ter beschikking als exercitieterrein.

In een rede voor de viering van 'Middelburg zevenhonderd vijftig jaar stad' in 1967 sprak dr. P.J Meertens over de ongunstige gevolgen van de standengeest en regenten-mentaliteit op de stad:

'Lang nadat de 'contracten van correspondentie' verdwenen waren, zijn de belangrijke posten in de magistratuur en de rechtbank voorbehouden gebleven voor een gering aantal families. Daarom - en misschien ook wel een beetje omdat ze van hun stad hielden - zijn de zoons van deze families na hun studietijd naar Middelburg terug gekeerd en hebben er een bestaan gezocht in de magistratuur, de advocatuur, bij de rechtbank, in het bankwezen. Men moet er de opgaven van b.v. de rechtelijke instanties maar eens op nalezen. Ze vonden er hun bedje gespreid en bovendien wilden velen liever in Middelburg de eerste viool spelen dan in Amsterdam of Den Haag de tweede of derde. Deze hogere standen weerden omgang op voet van gelijkheid met lieden van lagere stand, ook al behoorden die tot de aristocratie van geest, beslist af. Dat heeft menig intellectueel - ik denk aan jonge leraren - voortijdig uit Middelburg verdreven, dat heeft menig Middelburgs burgerzoon ervan weerhouden in zijn geboortestad een bestaan te zoeken'.

Mogelijk sprak Meertens met enige bitterheid deze woorden uit want hij hoorde zelf tot die laatste categorie. Geboren in 1899 te Middelburg zou hij uiteindelijk bekend worden als directeur van het Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde in Amsterdam. Beroemd werd Meertens echter pas na zijn dood door de boekencyclus 'Het Bureau' van Voskuil die het leven op het Amsterdamse Instituut beschrijft en waarin hij onder de naam Beerta optreedt.

Het Middelburgse kerkelijk leven in de negentiende eeuw

In de loop van de negentiende eeuw verloren de geestelijken hun grote invloed op de samenleving. Dit werd mede veroorzaakt door de vele scheuringen die protestante kerk teisterden. In 1815 telde Middelburg 10.629 aanhangers van de Nederduits Gereformeerde Kerk. Daarmee vormden zij nog altijd met afstand de grootste geloofsgemeenschappen in Middelburg, naast 1.639 katholieken, 454 Lutheranen, 247 Joden en 145 Mennonieten of Doopsgezinden.

Na de moeilijke Franse tijd, waarin scheiding tussen kerk en staat was afgekondigd, gaf koning Willem I de vervallen Nederduits Gereformeerde Kerk een nieuwe organisatievorm. Volgens het Algemeen Reglement uit 1816 werd de naam veranderd in de Nederlands Hervormde Kerk. Niet iedereen was echter gelukkig met de vernieuwingen en vrijzinnige opvattingen en in 1834 vond de 'Afscheiding' plaats. In Zeeland was ds. Budding de belangrijkste voorvechter van deze Christelijk Afgescheiden Gemeenten.

Het grootste deel van de Middelburgse bevolking bleef de Ned. Hervormde Kerk trouw. In de kerkenraad overheerste in toenemende mate een liberale geest. Jonge vooruitstrevende dominees zoals predikantdichter Jacobus Lodewijk Ten Kate vormden in dat opzicht een afspiegeling van de burgerlijke elite. Het grootste deel van de afnemende kudde was echter beduidend behoudender. In 1855 leidde dit tot een enorme uitbarsting. Aanleiding was het feit dat de zeven Middelburgse predikanten op aanbeveling van de Synode het oude ambtsgewaad in kast lieten hangen. Toen ds. Taats op 8 juli 1855 in juristentoga de kerk binnenschreed brak in de banken een enorme verontwaardiging uit. 'Een paasch gewaad, de dekmantel der ongerechtigheid' werd hem toegeschreeuwd en enkele vrouwen vielen van ontzetting flauw. De trouwe kerkgangers bleven voortaan weg uit de dienst en een scheuring in de kerkgemeente was het gevolg. Tegenstanders van de toga begonnen aan de Rouaansekaai een eigen

kerk met 800 plaatsen en met ds. Albert Mooy, uiteraard gekleed in oud ambtsgewaad, als voorganger. Zij kregen hierdoor als bijnaam 'de Kaaimannen'.

Kort daarop begonnen de dissidenten zelfs een eigen christelijke school in de Spanjaardstraat. De achtergebleven dominees en hun volgelingen volhardden echter ook in hun meer vrijzinnige opvattingen. Na het afscheid van ds. Ten Kate in 1859 en de dood van ds. Taats enkele jaren later, benoemde de Middelburgse kerkenraad nieuwe predikanten die zowaar nog liberaler bleken dan de oude. Ds. Van der Scheer en ds. Dr. F.P.J. Sibmacher. Zijnen bezochten zelfs de schouwburg en de concertzaal en organiseerden een literaire soiree! Het 'schisma' duurde uiteindelijk nog geen vijftien jaar. Na het vertrek van ds. Mooy in 1866 daalde het aantal lidmaten schrikbarend. Het restant van de leden keerde tenslotte terug naar de Hervormde Kerk, die ze in 1855 nog zo verontwaardigd de rug hadden toegekeerd.

In 1886 volgde echter opnieuw een scheuring binnen de Ned. Hervormde Kerk op landelijk niveau: de 'Doleantie' onder leiding van Abraham Kuiper. Op Walcheren was de Middelburgse predikant P.J. Klaarhamer de belangrijkste voorman van deze beweging. In 1892 vond de 'Vereniging' plaats, waarbij de Gereformeerde Kerken werden opgericht.

Naast de Ned. Hervormde Kerk waren er in Middelburg tal van andere kerkgenootschappen met eigen gebouwen. Een Doopsgezinde Kerk, een Engelse Kerk, een Franse of Waalse Kerk, een Lutherse Kerk en een Hoogduitse Joodse Synagoge stonden al honderden jaren in de stad.

In de loop van de negentiende eeuw kwamen er een flink aantal kerkgebouwen bij. De afgescheiden Gereformeerde Kerken bouwden hun eigen godshuizen op het Hofplein en in de Bogardstraat terwijl ook de Rooms-katholieken voldoende geëmancipeerd waren om in 1846 de H.H. Petrus en Pauluskerk in de Lange Noordstraat in gebruik te nemen. De statige Lange Noordstraat met de R.K. Petrus en Pauluskerk omstreeks 1900. Ook deze Waterstaatskerk' in een karakteristieke classicistische stijl (ontworpen door J. Boudrez van het Ministerie van Waterstaat) zou het Duitse bombardement van 1940 niet overleven.

De sociale kwestie aan het einde van de negentiende eeuw

Met de opkomst van de moderne industrie kwam er meer aandacht voor de 'sociale kwestie'. Onder invloed van de socialistische ideeën werd de steeds omvangrijkere arbeiderstand rond 1870 langzamerhand klassenbewuster. Met behulp van vakverenigingen en met steun van enkele vooruitstrevende politici probeerden zij hun positie te verbeteren. De versnelde groei van de steden en de industriële ondernemingen ging immers ten koste van het welzijn van de economisch zwakkeren. Vergeleken met de rijkdom en welvaart van de elite waren de leef- en werkomstandigheden van de lagere klasse van Middelburg erbarmelijk. De stad gold als een van de ongezondste en armste in het land. Zo verzorgde het soephuis aan de Simpelhuisstraat in 1884 maaltijden voor 2,087 hulpbehoevende Middelburgers. Dr. Samuel Coronel (1827-1892), die tussen 1853-1860 stadsgeneesheer was, beschreef de armoede van het proletariaat: let niet op de ganse rijen prachtige huizen... bezoek de achterbuurten, waar gezinnen gehuisvest zijn die van den arbeid leven...'. Hij constateerde dat in de calicotweverijen kinderen van tien jaar actief waren en dat er werktijden van 13 tot 14 uur per dag werden gemaakt. Als voornaamste oorzaak van de armoede zag Coronel domheid, gebrek aan opvoeding en gemis aan goede voorbeelden en verkeer met meer

beschaafde standen: 'Wezens, die alleen het uiterlijke van menschen hebben, doch menschen op den laagste trap van den beschaving, die aan verdierlijking grenst.'

In eerste instantie was bij het stadsbestuur weinig begrip voor de ellende van de sociaal zwakkeren. Burgemeester jonkheer Paspoort van Grijskerke merkte in 1857 op dat de hoge sterfte onder armen niet zorgelijk was. Sterker, gezien de overbevolking onder de mindere standen was het volgens hem beter dat er nog meer mensen zouden sterven. Gelukkig kreeg de Middelburgse liberale nieuwe elite steeds meer oog voor de noden van de armen.

Behalve Coronel waren ook een aantal andere Middelburgse artsen zeer actief in de verbetering van de gezondheidszorg voor de bevolking. Dr. A.A. Fokker (1810-1878) en dr. J.C. de Man (1818-1909) waren lid van de directie van het Gasthuis aan de Lange Delft. Zowel Fokker als De Man waren gepromoveerd en schreven naast artikelen over geneeskunde over de geschiedenis van Zeeland. Beiden artsen zouden door hun erudiete achtergrond voorzitter van Zeeuws Genootschap der Wetenschappen worden. Ook dr. J.C. Bolle (1853-1919) heeft veel voor ziekenzorg in Middelburg betekend. Zo werd in 1859 een nieuw weeshuis aan de Herengracht geopend. Een grote stap voorwaarts was de bouw in 1866 van het nieuwe Gasthuis (ziekenhuis) bij het Noordpoortplein.

Naast de verbetering van de gezondheidszorg kwam er ook meer aandacht voor de scholing van de armen. Het liberale beschavingsoffensief werd gericht op het 'opvoeden' van de 'minvermogenden'. Aan het begin van de negentiende eeuw was er in Middelburg slechts één Armenschool, gelegen in de St. Janstraat. Door de snelle groei van het aantal arme kinderen werd in 1817 bepaald dat er geen plaats was voor meer dan 100 leerlingen. De rest werd eenvoudigweg naar huis gestuurd.

Daarnaast was er de spinschool aan het Molenwater voor 150 kinderen van 'bedeelde ouders'. In 1837 werden beide scholen samengevoegd in het voormalige West-Indische huis. De school bood nu plaats aan 600 leerlingen, wat nog steeds onvoldoende bleek. In 1847 werd daarom een groot leslokaal bij de Bree voor maar liefst 300 kinderen in gebruik genomen.

Toch werd het onderwijsaanbod in de stad geleidelijk verbeterd. In 1842 kwam het stedelijk Gymnasium in de plaats van de oude Latijnse school. Op initiatief van mr. G.A. Fokker kreeg de stad in 1859 de beschikking over een Provinciale bibliotheek. De Rijks Hogere Burgerschool (HBS) werd in 1865 in de St. Pieterstraat gevestigd en elf jaar later werd een Rijkskweekschool voor de opleiding van onderwijzers opgericht. Voor de scholing van kinderen uit arbeidersmilieu's lag het volgen van beroepsonderwijs meer voor de hand. In 1839 werd hiervoor de Industrieschool opgericht. De leerlingen werden onderwezen in lijntekenen, rekenen, algebra, meetkunde en werktuigkunde. De Ambachtsschool in de Gortstraat kwam door particulier initiatief in 1881 tot stand. Daarnaast kende Middelburg vanaf 1825 een geneeskundige school voor de opleiding tot arts en vroedvrouw. In 1866 bepaalde de regering echter dat de artsenopleiding alleen aan een universiteit mocht worden gevolgd. Middelburg had de kans op een universiteit al eerder gemist en zag zo opnieuw een hoge opleiding uit de stad verdwijnen.

Door de afwezigheid van grote industriële bedrijven was er niet echt sprake van een omvangrijk arbeidersproletariaat in Middelburg. Het was juist de liberale elite die aan het einde van de negentiende eeuw bijzonder ontvankelijk bleek voor het socialistische ideeëngoed. De Middelburgse arbeidersbeweging was daardoor beduidend gematigder dan in het 'anarchistische' Vlissingen en vervulde juist daardoor

een voortrekkersrol in de emancipatie van de arbeiders in de rest van Zeeland.

De Middelburgse socialisten van het eerste uur waren zonder meer kleurrijk te noemen. G.H. von Brucken Fock, bewoner van het slot Ter Hooghe, was componist en schilder. Na enige tijd werkzaam te zijn geweest in het Parijse Leger des Heils werd hij uiteindelijk boerenarbeider. 'Pa' Jansen (1835-1916) was oud-kapitein der infanterie. In 1881 werd hij ontslagen als gevangenisdirecteur na 'het aanwenden van rijksgoederen ten eigen bate'. Jansen voorzag in zijn onderhoud door het houden van vermakelijke lezingen voor (semi) socialistische verenigingen tegen een zeer hoog honorarium. Johannes Koenraad van der Veer (1867-1928) was zonder meer berucht. Hij belandde meermalen in de gevangenis en weigerde als een van de eerste in Nederland dienst in de schutterij. Onder zijn aanvoering gooiden demonstrerende arbeiders op 8 november 1892 de ruiten in van de woning van burgemeester mr. L. Schorer aan de Balans. De meeste opschudding in Middelburg werd echter nog wel veroorzaakt door het feit dat Van der Veer in 1895 ongehuwd samenwoonde met een juffrouw die hij als zijn 'verloofde' betitelde.

De grote belangstelling voor de sociale kwestie onder de gegoede burgerij in Middelburg bleek eens te meer toen Douwes Dekker, alias Multatuli, in 1878 op bezoek kwam. De schrijver van het omstreden boek 'Max Havelaar' uit 1859 werd met grote geestdrift ontvangen. Zowel in 1880, toen zijn lezing door 182 belangstellenden werd bijgewoond, als in 1881 bezocht Multatuli opnieuw de stad. De belangrijkste activisten in Middelburg waren wel de directeuren van houthandel Alberts, F.M. Wibaut (1859-1936) en C. M. Ghijsen (1845-1923). Zij vormden een kring van liberale burgers met belangstelling voor sociale problemen en die daadwerkelijk iets wilde doen aan de materiële verbetering en sociale verheffing van de minder bedeedden.

Tot deze kring behoorden onder andere mr. M.J. de Witt Hamer (1843-1925), die Domela Nieuwenhuis verdedigd had in zijn proces wegens majesteitsschennis, P.L. Tak (1848-1907), Henriette van der Mey en H. Snijders, leraar geschiedenis aan de HBS en de latere mede oprichter van de Vrijzinnig Democratische Bond. De vooruitstrevende groep vrienden nam onder andere het initiatief tot de vereniging 'Kindervoeding', de 'Bibliotheek voor de Jeugd' en 'Ons Huis'. Wibaut hield ook iedere zaterdag een leesavond voor een twaalftal arbeiders.

De Middelburgse socialisten gingen zich ook politiek organiseren. In 1885 werd in de stad een afdeling van de Sociaal Democratische Bond van oud-predikant Domela Nieuwenhuis opgericht. Minder radicaal was de Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP). Een jaar na de oprichting van de partij in 1894 werd een Middelburgse afdeling van zestien leden gevormd. In 1907 kwam mr. Sannes (1875-1930), die griffier bij de Raad van Beroep was, na herstemming als eerste socialist in de raad. Na de invoering van het algemeen kiesrecht in 1919 kreeg de stad haar eerste socialistische wethouder. De sociaal bewogen liberale elite en de socialisten hadden invloed op het stadsbestuur, in het bijzonder als het ging om sociale woningbouw. Zij werden hierbij geholpen door de 'linkse jonkheer' mr. L. Schorer, die van 1887 tot 1907 burgemeester van Middelburg was. Schorer kwam nadrukkelijk op voor de armen in de stad en hekelde veelvuldig de hebzucht van de elite. Op 16 januari 1901 sprak hij de gemeenteraad toe met zijn nieuwjaarsrede: 'Hoe bedroevend het dan ook moge klinken, ik neig er toe de 19e eeuw te noemen, de eeuw van geld. De geldmacht overheerscht onze Maatschappij.....'

In 1889 werd de Bouwvereniging *Eigen Haard* opgericht door chirurg Bolle, Wibaut

en Ghijsen. De vereniging bouwde een jaar later arbeiderswoninkjes in de Eigenhaardstraat, achter de Loskade. Een grote verbetering betekende de invoer van de Woningwet in 1901, die de gemeenten verplichtte tot het opstellen van een bouwverordening met minimumeisen waaraan de woningen dienden te voldoen. De woningbouwverenigingen konden nu ook een beroep doen op financiële steun van de gemeente. De leefomstandigheden voor de armen verbeterden hierdoor langzamerhand. Desondanks beschreef de brochure 'Arm Middelburg: Hoe het woont! Hoe het leeft!' uit 1904 hoe hele gezinnen in eenkamerwoningen, in kelders of op zolders woonden.

Rond de eeuwwisseling bereikte de socialistische beweging haar hoogtepunt. Domela Nieuwenhuis en Tj. Luitjes trokken in 1902 volle zalen in Middelburg. In het zelfde jaar sprak de voorman van de SDAP Troelstra twee uur lang voor een publiek van 500 man. De meest vooraanstaande Middelburgse socialisten verlieten echter één voor één de stad. Ook voor hen gold dat zij de lokgroep van de carrièreperspectieven in Holland, in het bijzonder in de landelijke politiek, niet konden weerstaan.

Journalist van de Middelburgsche Courant P.L. Tak vertrok al in 1883 naar Amsterdam. Toen hij onverwachts in 1907 overleed te Domburg was hij lid van de Tweede Kamer voor de SDAP. Onder grote belangstelling werd hij in Middelburg begraven. F.M. Wibaut vestigde zich in 1904 in Amsterdam. In de Nederlandse hoofdstad werd hij in 1914 een van de bekendste wethouders uit de geschiedenis. Acht jaar later werd hij bovendien Eerste Kamerlid voor de SDAP. Henriette van der Mey werd in 1896 in Amsterdam redactrice van 'Belang en Recht', het orgaan van de Vereeniging tot Verbetering van den Maatschappelijken Rechtstoestand der vrouw in Nederland. Sannes verliet Middelburg in 1911 voor Almelo. Twee jaar later kwam hij in de Tweede Kamer.

De Bouwvereniging *Eigen Haard* werd in 1889 opgericht op initiatief van de sociaal bewogen Middelburgers Bolle, Ghijsen en Wibout.

Enkele jaren later bouwde de bouwvereniging de eerste arbeiderswoningen in de *Eigenhaardstraat*.

Een slapende provinciestad

Na alle mislukte pogingen in de negentiende eeuw om de stad door de handel of de industrie in de vaart der volkeren op te stuwten was Middelburg aan het begin van de vorige eeuw een slapende provincie stad geworden. Charles de Coster merkte al in 1873 op: 'Het is hier buitengewoon stil, in sommige delen van de stad is men bang om hardop te spreken'. Het beeld van een verstarde, gezapige samenleving met weinig dynamiek gold rond 1900 in feite voor het gehele land. Nederland was verzuild en hield zich afzijdig van de internationale politiek.

Zeeland was evenwel in Nederland de provincie met de geringste economische- en bevolkingsgroei in de eerste helft van de twintigste eeuw. Telde Middelburg op 31 december 1899 18.837 inwoners, in veertig jaar tijd bleef dit aantal vrijwel gelijk. Op 31 december 1939 woonden 18.215 burgers in de stad. Nederland groeide in dezelfde periode van vijf miljoen inwoners in 1897 naar negen miljoen in 1941.

Dr P.H. Ritter Jr., schrijver en eerste ambtenaar der provinciale griffie merkte dan ook terecht over Middelburg op: 'een afzijdige stad in een afzijdig land'. Middelburg was echter nog steeds de voornaamste stad van de provincie Zeeland, die evenzeer zo te lijden had onder het gebrek aan ambitie en vooruitgang. De bevolking van de Zeeuwse hoofdstad zag hierin een rechtvaardiging voor een zekere gelatenheid waaraan sommige publicisten aanstoot namen.

De Middelburgse dichter Pieter Cornelis Boutens schreef in 1904 over de stad als: 'De groote toren en de kleine mensen'. Zelfgenoegzaam en onverstoorbaar teerde de elite volgens de critici op de vergane glorie, waaraan zij nog steeds status en allure dacht te kunnen ontleiden. Dr. P.H. Ritter Jr. formuleerde in de jaren twintig met scherpe pen in zijn roman 'Het welkom schandaal':

'Een stad op een heel andere wijze provinciaal dan andere plaatsen die ver van de bezige steden gemeenschap gelegen zijn van het midden des lands. Want deze plaats mist de band met het continent. Zij ligt op een eiland tussen stromen en zanden, achter zeeën en horisonten, ze is bereikbaar alleen over het water, waar anachronistische stoomboten en ponten, die niet bij machte zijn om auto's van groot kaliber te dragen, haar aandoen... Het ware leven was zijn hovaardij, was het niet het kleine bezigzijn met de bedrijven, die overeenkwamen met zijn luttele betekenis, maar het grote en zich voornaam aanstellende bewegingen van zijn notabelen, die zich in deze stad grandioos konden gevoelen en plechtig konden gebaren, omdat zij leeg was... De burger nadert elk jaar meer de 'übermensch', het is de individu, die geldt in deze kleine gemeenschap met haar omvangrijke omgeving en naarmate de zielen verschrompelen, en zich verdoven aan stevige bitteruren en flapperende achterklap, worden de gebaren sierlijker en opulenter, wordt het geringste stedelijke probleem tot een diepzinnig vraagstuk en vraagt de geringste stedelijke verrichting ingewikkelde ceremonie.'

Anderzijds konden dezelfde waarnemers ook met veel genegenheid over Middelburg spreken. De stad had ook iets vertederende en de schitterende monumenten uit het verleden gaven recht tot enige pretentie.

Nogmaals dr. P.H. Ritter Jr.:

'Ik ken geen stad op de wereld die zoveel allure heeft als Middelburg. Zij vervult haar representatieve taak van gewestelijk hoofdstad onberispelijk. Zij ligt, wijd uit, met grote, statige pleinen, ze heeft voor hare Overheden paleizen opgericht, die Amsterdam en Den Haag haar kunnen benijden...In Middelburg vervloeit de tijd bedaard, ik zou haast schrijven: statig.'

Het Abdij-complex omstreeks 1850. In het centrum van de Zeeuwse macht overheerste in de loop van de negentiende eeuw de stilte en de rust.

Walcheren en ook Middelburg genoten vanaf 1900 in toenemende mate belangstelling onder bepaalde artistieke groeperingen in het land. De kunstenaarskolonie in Domburg, waarin onder andere Toorop en Mondriaan actief waren, wordt in dit verband veelal genoemd, maar ook J.C. Bloem en Jan Campert staken in hun gedichten de loftrumpet over Walcheren. Juist de rust en stilte, waaraan Zeeuwse publicisten zich stoorden, werd door hen bewonderd. Na de Eerste Wereldoorlog kwam het eerste toerisme, met name vanuit Engeland, voorzichtig op gang. Middelburg telde dan ook een aantal chique hotels zoals de Abdij (60 kamers), De Doelen op de Markt (40 kamers) of Verseput in de Lange Delft (45 kamers). Toerisme bleef echter voorbehouden aan de elite, de rest van de bevolking had geen tijd of geld om te reizen.

In het boek *'Bewogen jaren. Middelburg in de twintigste eeuw'* wordt de periode 1900-1940 treffend omschreven als het 'Tijdperk van consolidatie'. In plaats van zich enkel te richten op de toekomst kreeg men meer aandacht voor het verleden. Op initiatief van onder andere De Stoppelaar werden de belangrijke monumenten gerenoveerd. Het stadhuis werd tussen 1884 en 1917 door de bekende architect P.H.J. Cuypers onder handen genomen. Hij was de ontwerper van het Rijksmuseum en het Centraal Station van Amsterdam. Als onderdeel van de werkzaamheden werd in 1910

het beeld van koningin Wilhemina met prinses Juliana op haar arm in de rechtergevel aangebracht. Het Abdijcomplex werd in de jaren 1885-1918 door J.A. Frederiks gerestaureerd.

Over het algemeen kabbelde het leven in Middelburg tijdens de eerste helft van de vorige eeuw kalm en rustig voort. Er gebeurde weinig opzienbarends. 'Hoogtepunten' in de beleving van de Middelburgers waren de bezoeken die de vorstin aan de stad bracht. Na hun eerste intocht in 1894, waaraan Middelburg nog steeds de fontein op de Balans dankt, waren koningin Wilhelmina en haar dochter prinses Juliana in 1924 aanwezig bij de viering van Middelburgs overgang in 1574. Middelburg wilde door tal van festiviteiten het blijkbaar goedmaken dat de stad 350 jaar daarvoor zolang trouw was gebleven aan de Spaanse koning. Op 6 september 1937 was koningin Wilhelmina nogmaals in de stad bij de onthulling van het beeld van koningin-regentes Emma van de Delftse beeldhouwer Etienne op het Damplein. In tegenstelling tot Amsterdam is Middelburg eigenlijk altijd een echte koningsgezinde stad geweest. De hele geschiedenis door worden de Spaanse of Franse monarchen, stadhouders of leden van het huidige Koninklijke huis vorstelijk ontvangen in de Zeeuwse hoofdstad.

Koningin Wilhelmina, prins Hendrik en prinses Juliana op het Molenwater op 6 september 1924. De koninklijke familie bezocht de Zeeuwse hoofdstad voor de 350 jarige viering van Middelburgs overgang naar Willem van Oranje.

In 1929 ging het prachtige achttiende-eeuwse pand in de Lange Delft bij een brand verloren. De grote brand in 1929 was een andere gebeurtenis die een grote indruk maakte. Op 7 december om vijf uur 's avonds ontstond in de Franse Bazaar in de Lange Delft een enorme vuurzee. Een winkelmisje had bij vergissing een petroleumlampje op de zolder achtergelaten. Acht panden, waaronder het statige Grand Hotel Verseput uit 1747, gingen verloren. De brand bracht ongenadig aan het licht dat Middelburg niet beschikte over een voldoende uitgeruste brandweer. Een autospuut moest helemaal uit Bergen op Zoom komen. Om half drie 's nachts arriveerde het brandweerkorps uit Rotterdam en in de ochtend kwamen per trein zelfs nog eenheden uit Den Haag en Breda de stad te hulp. In 1931 werd het Middelburgse brandweerkorps op moderne leest geschoeid door de aanschaf van een Magirus blusvoertuig. Deze wagen staat, compleet met kogelgaten uit de Tweede Wereldoorlog, nog altijd als museumstuk opgesteld in de brandweerkazerne en zou zelfs, wanneer de nood aan de man komt, nog in actie kunnen komen. Het eens zo monumentale Hotel Verseput werd herbouwd volgens de architectuur van de Nieuwe Zakelijkheid.

Middelburg zou gedurende het interbellum voor het eerst sinds lange tijd weer een stadsuitbreiding krijgen. Directe aanleiding hiervoor was de komst van Belgische vluchtelingen tijdens de Eerste Wereldoorlog. Toen de Duitse legers in 1914 het grootste deel van België onder de voet liepen vluchtte veel van haar bewoners naar het neutrale Nederland. Dit had een grote vraag naar woonruimte tot gevolg. Kort na oorlog werden de christelijke woningstichting Volksbelang en socialistische Algemene Woningbouwvereniging opgericht.

In 1921 kregen zij toestemming van het gemeentebestuur om Nieuw-Middelburg te bouwen. Deze arbeiderswijk was het eerste nieuwbouwproject van Middelburg dat buiten de singels lag. Architect J.A. Vertregt ontwierp voor Volksbelang 115 woningen die Oranjebuurt werd genoemd omdat de straten namen droegen van leden van het koningshuis. Het andere deel van Nieuw-Middelburg, bestaande uit 147 woningen, werd naar het plan van architect J.C. van Epen volgens de kenmerken van

de Amsterdamse School gebouwd. Geheel in lijn van de politieke kleur van de opdrachtgever, de Algemene Woningbouwvereniging, heette dit gedeelte de Rodebuurt. In 1924 werden de huisjes in het stadscentrum het Bagijnhof afgebroken, dat in de Middeleeuwen als woonoord had gediend voor religieuze vrouwen. Ter plekke werden 38 boven- en 38 benedenwoningen gerealiseerd. Latere uitbreiding van de stad buiten de singels waren in de jaren dertig de chique wijken Park van Nieuwenhoven en Park de Griffioen.

In de jaren dertig werd Middelburg, net als de rest van het land getroffen door de zware economische crisis. Op het dieptepunt in februari 1934 telde de stad in totaal 970 werklozen. De productie van Vitrite Works liep terug van 148 miljoen lampvoetjes in 1929, naar 63 miljoen in 1931. Op een sollicitatie in de zomer van 1933 voor een functie van conciërge bij de Provinciale Bibliotheek kwamen 171 reacties. In 1939 waren er nog altijd 750 mannen op zoek naar werk. Het buurland Duitsland had nog zwaarder te lijden gehad onder de internationale economische crisis.

Waar in het verzuilde Nederland de bevolking over het algemeen lijdzaam de economische neergang onderging, leidde deze in Duitsland tot een politieke en maatschappelijke omwenteling. Hitler greep met zijn Nationaal Socialistische Arbeiders Partij de macht en vestigde vervolgens een dictatoriaal regime. Zijn grootscheepse overheidsinvesteringen, onder andere in de herbewapening, deden de Duitse werkloosheidscijfers duikelen. De ambities van Hitler reikten echter nog veel verder en hij gebruikte zijn macht en populariteit om het Duitse volk in een agressieoorlog mee te sleuren. Spoedig zou vrijwel geheel Europa, waaronder ook Nederland en Middelburg, ten prooi vallen aan het oorlogsgeweld.

De Middelburgse Rode Kruis afdeling in 1914. Hoewel Nederland neutraal bleef in de Eerste Wereldoorlog werd ons land desondanks door de mobilisatie van het leger, de rantsoenering van levensmiddelen en de komst van Belgische vluchtelingen ook geconfronteerd met de gevolgen van de oorlog.

Deel 4. De periode 1940-2-00

Zwarte Vrijdag, 17 mei 1940

Professor C.A. van Swigchem gaf een zeer passende beschrijving van de stad bij het uitbreken van de oorlog: 'Middelburg was in 1940 een nog altijd knappe oude dame van goeden huize, die probeerde haar stand op te houden, maar tekenen van armoede en verval niet kon verbergen'.

De 'oude dame' kreeg tijdens de Duitse inval van Nederland in de meidagen van 1940 een schokkende gebeurtenis te verwerken die haar bestaan ingrijpend zou veranderen. De Tweede Wereldoorlog brak uit op 1 februari 1939 toen Engeland en Frankrijk Duitsland de oorlog verklaarden nadat Hitler Polen was binnengevallen. Nederland reageerde direct door haar strijdkrachten te mobiliseren. Meer dan 400.000 man werd in september 1939 onder de wapenen geroepen.

Ook in Middelburg werd het straatbeeld alras gedomineerd door dienstplichtigen in uniform afkomstig uit de kazerne in de Korte Noordstraat. Ondanks de internationale spanning heerste onder brede lagen van de bevolking de overtuiging dat ons land, net zoals in de Eerste- Wereldoorlog, ook in dit conflict neutraal zou blijven. Deze illusie werd de bodem ingeslagen toen Duitse troepen op 10 mei 1940 Nederland binnenvielen. Het Nederlandse leger had geen schijn van kans de superieur getrainde en uitgeruste Duitse agressor te weerstaan. Na het vernietigende Duitse bombardement op Rotterdam gaf ons land zich op 14 mei over. Omdat er zich echter inmiddels veel Franse troepen in Zeeland bevonden, was deze provincie als enige uitgezonderd van de capitulatie. Duitse Waffen-SS eenheden kregen opdracht dit laatste stukje vrij Nederland onder de voet te lopen. Ondanks de druk van het Nederlandse bestuur ter plaatse weigerden de Franse bondgenoten de strijd in Zeeland vooralsnog te staken. Nadat de verlaten Bathstelling op 15 mei was doorbroken rukten de Duitse strijdkrachten verder op door Zuid-Beveland. De enige landverbinding met Walcheren was de Sloedam. De slechts 80 meter brede en 800 meter lange dam was goed verdedigbaar en de Franse troepen groeven zich in om tot het uiterste stand te kunnen houden.

Op 17 mei rond 11.00 uur voerde een compagnie van de Waffen-SS de eerste aanval op de Sloedam uit. De opmars werd ondersteund door een zware en twee lichte afdelingen artillerie, die bij Lewedorp stonden opgesteld en 90 vliegtuigen van Kampf Geschwader 4, de eenheid die verantwoordelijk was geweest voor het bombardement op Rotterdam. Ondanks het zware geschut werden de SS-ers teruggeslagen en leed men zware verliezen, waaronder de compagniecommandant. De Duitse artillerie en luchtmacht richtten hun vuur vervolgens op Middelburg, dat als hoofdkwartier voor de Fransen werd gezien en waar men artillerie- en luchtafweerstellingen vermoedde. De Fransen hadden ook geweigerd Middelburg tot open stad te verklaren.

De Duitse beschieting van Middelburg lijkt uit tactische overwegingen te zijn ingegeven en mag dus niet als terreurbombardement worden beschouwd. Anderzijds kan ook worden geconcludeerd dat de Duitsers niet bepaald veel rekening hielden met de monumentale stad of haar inwoners. Zij beschikten blijkbaar over weinig of slechte inlichtingen want de beschietingen ontbeerden precisie en Middelburg werd nogal in het wilde weg met granaten en bommen bestookt. Tevens waren er vrijwel geen Franse of Nederlandse troepen in de stad aanwezig en was het bombardement daarom uit militair oogpunt zinloos.

Rond 10.30 uur sloegen de eerste granaten in op de Lange Delft en de St. Pieterstraat. Het bombardement werd rond 13.30 uur in volle hevigheid opgevoerd toen de Luftwaffe zich ermee gingen bemoeien. Heinkel 111 vliegtuigen wierpen een rij bommen over de stad af die dwars door het centrum vielen, te beginnen bij de Rotterdamsekaai, over de Rouaansekaai en Lange Delft naar het hart van Middelburg. Het VOC-huis, waar munitie lag opgeslagen, werd als eerste geraakt en stond al snel in vuur en vlam. Het Middelburgse brandweerkorps telde ruim 70 vrijwilligers, die beschikten over de Magirusspuit, drie motorspuiten, drie babyspuiten (of handspuiten) en een ladderwagen. Dit was uiteraard onvoldoende om alle 30 branden die als gevolg van het bombardement in de gehele stad uitbraken te bestrijden. Het werk van de brandweer werd verder bemoeilijkt door het feit dat Middelburg vrijwel uitgestorven was. Op last van de burgemeester was het grootste deel van de bevolking al op 14 mei naar de omliggende dorpen geëvacueerd. Veel tijd ging verloren doordat de brandweer deuren of ramen moest openbreken om bij de brandhaarden in de huizen te komen. Bovendien waren er weinig burgers aanwezig om kleine brandjes te blussen en in de kiem te smoren. Ongeveer 100 soldaten en burgers assisteerden de Middelburgse brandweer. De weersomstandigheden waren ook uiterst ongunstig. Het droge weer van de voorgaande weken zorgden gecombineerd met de krachtige noordenwind dat het vuur snel om zich heen greep.

Tijdens het bombardement kwam de gemeenteraad met acht van de zeventien raadsleden, de burgemeester en de gemeentesecretaris met spoed in het stadhuis bijeen. Doordat het vuur vanaf de Noordstraat oversloeg, stond al snel de gehele bovenverdieping van het gebouw in vlam. Om 16.00 uur kreeg de Middelburgse brandweer de opdracht al het materieel te concentreren op de bestrijding van de brand in het stadhuis. Op het moment dat de slangen waren aangesloten viel echter de druk in de waterleidingen weg doordat deze ook waren getroffen. Kostbare tijd ging verloren voordat de brandweer water uit de grachten naar de Markt had gepompt. Het stadhuis bleek inmiddels reddeloos verloren en de raadsleden staakten de vergadering en verlieten tegen half zes hals over kop het gebouw.

Na de brand restte van het schitterende vijftiende-eeuwse stadhuis alleen nog de buitenmuren. De historische schatten van de stad, opgesteld in de oudheidkamer en in het gemeentearchief waren in vlammen opgegaan. Het stadhuis was overigens verzekerd voor een bedrag van 250.000 gulden.

Ook het Abdijcomplex werd zwaar getroffen. De provinciale griffie, de Statenzaal, het Polderhuis en hotel de Abdij werden verwoest. Een gedeelte van het Rijksarchief in Zeeland, gevestigd in de Abdij, ging verloren maar het overgrote deel, waaronder het Statenarchief, de oude gerechtelijke archieven en de archieven uit de Franse tijd bleven gelukkig gespaard. De kerken van de Abdij en de lange Jan brandden hevig. Volgens ooggetuigen speelde het carillon 'alle Menschen werden Brüder' toen tussen acht en negen uur 's avonds het bovenste deel van de toren met klokken en al omlaag stortte.

Tegen 18.30 uur zweeg het Duitse geschut. Een nieuwe aanval op de Sloedam had rond 18.00 uur eindelijk succes gehad. Vanuit een bruggenhoofd konden de SS-ers een volledige doorbraak forceren. Kort daarvoor had het hoofdkwartier van Commando Zeeland in de Koepoortstraat al besloten te capituleren.

Een korporaal-telegrafist van de marine, die getuige was van dit besluit, ging vervolgens samen met een burger op zoek naar de Duitse voorhoede om de zinloze verwoesting en het bloedvergieten te beëindigen. Om kwart voor zeven slaagden zij erin de Duitse linies te bereiken en de overgave van de stad door te geven. De eerste

Duitse eenheden trokken om kwart over negen 's avonds Middelburg binnen.

De stad stond op dat moment in lichterlaaie en hulp kwam maar langzaam op gang. Om 16.30 uur was als eerste de autospuit van de brandweer van Grijskerke gearriveerd. In een regen van bommen en granaten begonnen de negen vrijwilligers op de Dwarskaai te blussen. In totaal zouden in de loop van de nacht 350 brandweerlieden met zeven autospuiten, veertien motorspuiten en vijf handspuiten uit de omringende dorpen naar Middelburg gaan om het Middelburgse brandweerkorps te helpen.

Het blussen duurde wel enige tijd, tot 40 dagen na het bombardement laaiden nog brandhaarden op. Na de vreselijke vrijdag kan de balans van het bombardement worden opgemaakt. Middelburg telde gelukkig slechts 22 doden. Door het advies van burgemeester mr. dr. J. van Walré de Bordes aan de inwoners om de stad te ontruimen was een groter leed bespaard gebleven.

De materiële schade was echter enorm. In totaal 573 panden (onder te verdelen in 253 woonhuizen en 320 zaken, waarvan 116 met woonhuizen) plus 18 openbare gebouwen waren vernield waardoor 800 Middelburgers dakloos waren geworden.

De lijst van verdwenen winkels en andere zakenpanden leek onuitputtelijk:

- 17 kantoren
- 5 banken
- 5 hotels
- 17 bakkerijen
- 8 slagerijen
- 20 cafés
- 16 modezaken
- 6 sigarenmagazijnen
- 4 ijzerwinkels
- 7 juweliers
- 5 bazaars
- 2 drogisterijen
- 3 meubelzaken
- 8 kapperszaken
- 5 schildersbedrijven
- 4 bierbottelarijen
- 4 garages
- 60 pakhuizen

De winkelstraten Lange Delft (80 panden), Lange en Korte Burg (60 panden) en de Markt (30 panden) waren weggevaagd. Andere zwaar getroffen straten waren de Gravenstraat (40 panden), St. Pieterstraat (30 panden).

In de Lombardstraat waren alle 25 panden, waaronder het Diaconiehofje, getroffen. De totale schade in Middelburg bedroeg de voor die tijd formidabele som van 30 miljoen gulden.

Onder de verwoeste gebouwen bevonden zich enkele die tot de mooiste van de stad konden worden gerekend. De 19e eeuwse R.K. Petrus en Pauluskerk in Waterstaatsstijl uit 1846 in de Lange Noordstraat was weggevaagd. Gelukkig kon de pastoor het beroemde 15e eeuwse schilderij van Onze lieve vrouw uit den Polder in veiligheid brengen.

De in Vlaamse Renaissance stijl opgetrokken 'In den Steenrotse' uit 1590 aan Dwarskaai ging eveneens als café-restaurant 'De Gouden Sonne' uit 1635 in de Lange Delft, volledig verloren. Het Oostindische Huis met haar gevel uit 1711 aan de Rotterdamsekaai en het buurhuis 'De Globe', gebouwd in 1661, waren ten gronde

gericht.

De Waalse kerk, de RHBS in de St. Pieterstraat en de St. Jorisdoelen uit 1582 op de Balans hadden ook het bombardement niet overleefd. De St. Jorisdoelen werd jaren later herbouwd op dezelfde plek.

Ook de zwaar getroffen Provinciale Bibliotheek in het huis 'De Dolfijn' uit 1733 in de Lange Delft zou gerestaureerd worden. Delen van de gevel werden hiervoor opgeslagen, maar kregen uiteindelijk een nieuwe bestemming toen in 1988 kunstenaar Ko de Jonge veertien brokstukken in binnenstad als 'stenen des aanstoots' in de straten metselde.

Met de verwoesting van de Provinciale Bibliotheek ging meer dan de helft van het boekenbezit verloren, 160.000 boeken verbrandden terwijl 20.000 boeken in kelder lagen toen deze door de blusactiviteiten onder water liep.

Het middeleeuwse hart van Middelburg, met haar kleinschalig stratenpatroon en met haar vele bijzondere monumenten was in één klap verdwenen. Een inwoner schreef: 'De vernieling is zo geweldig, zo grondig, dat je geen woord kunt uitbrengen en de tranen je in de ogen springen. Onherkenbaar verwoest is alles wat je ziet. Puinhopen en nog eens puinhopen.

...Bergen stenen, zwartgeblakerde muren, rokende verkoolde balken, kromgetrokken verwrongen stangen, buizen en ijzeren balken, het is vreselijk!'

Middelburg in bezettingstijd

De bekendste Nederlandse geschiedschrijver over de oorlog is Lou de Jong. In zijn dertiendelige serie 'Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog' neemt hij duidelijk stelling tegen de houding van de bevolking tegenover de bezetter. Volgens De Jong waren de Nederlanders of 'goed' of 'fout'. Moderne historici vinden deze zwart-wit visie veel te ongenueanceerd en stellen vast dat het grootste deel van de Nederlanders volstrekt niet gelukkig was met de komst van de Duitse bezetter, maar tegelijkertijd probeerde, zo goed en zo kwaad als het kon, het normale leven weer op te pakken. Weinig Nederlanders waren actief in het verzet, maar evenzeer weinig Nederlanders konden worden beticht van collaboratie.

Ook de meeste Middelburgers probeerden door te accommoderen de oorlog door te komen. Al voor de inval had de NSB, de partij die de Duitsers openlijk zou steunen, relatief weinig aanhang in de stad. Bij de grote overwinning van de partij tijdens de provinciale verkiezingen in 1935 haalde men 611 stemmen in Middelburg, oftewel 6,46 % van het totale electoraat. In heel Nederland bedroeg dit aandeel bijna 8 %.

Ook het aantal Middelburgse jongeren dat in de Waffen-SS trad om aan het oostfront te vechten was te verwaarlozen. Een aantal Middelburgers kan echter wel als 'fout' worden beschouwd. Met het vertrek van mr. dr. J. van Walré de Bordes werd mr. A. Meerkamp van Embden in oktober 1942 namens de NSB de nieuwe burgemeester. De oud-rijksarchivaris was een echte kamergeleerde en liet zich in zijn sympathieën voor de Duitsers met name leiden door zijn grote angst voor het communisme. De nieuwe wethouder C. Th. Wolders was een typische representant van de Middelburgse NSB. Voordat hij aan zijn politieke loopbaan begon was hij directeur van een wasserij. De partij van Mussert vond met name aanhang onder de middenstand, zoals winkeliers en kleine ondernemers. De Middelburgse elite moest daarentegen over het algemeen niets weten van de NSB.

Anderzijds kon ook de Middelburgse verzetsbeweging niet al te omvangrijk worden

genoemd. Een van bekendste illegale organisaties was de Groep Van Beest, die informatie verzamelde over de Duitse verdedigingswerken. In het voorjaar van 1942 werd de verzetsgroep opgerold waarbij oud-marinier Fons van Beest de dood vond. Drie leden van de groep werden geëxecuteerd, vier anderen kwamen om in een concentratiekamp. Naar deze verzetshelden zijn straten de wijk Prooijenspark vernoemd.

De ca. 75 Joodse inwoners van Middelburg was het onder de Duitse bezetting niet 133 gegeven om te proberen gewoon door te gaan met het dagelijkse leven. Naast de publieke vernederingen die zij moesten ondergaan, volgde al snel het totale isolement van de rest van de samenleving.

Op 24 maart 1942 werden alle Joodse inwoners van de stad gedwongen naar Amsterdam te verhuizen. Op het station namen vele Middelburgers afscheid van hun medeburgers. Vanaf juli 1942 startten vanuit de Nederlandse hoofdstad de deportaties naar Westerbork dat als tussenstation diende voor de concentratiekampen in Oost-Europa. Textielhandelaar en wethouder Marc Boasson was een van de bekendste Middelburgse slachtoffers van de genocide. Van de 250 Zeeuwse Joden zouden slechts 25 de oorlog overleven. De familie Polak, die een lompen- en metaalhandel in Middelburg bezat, wist aan de Duitsers te ontkomen dankzij onderduikadressen in Colijnsplaat.

De Joodse synagoge achter de Herenstraat in Middelburg werd in 1944 door een granaatinslag verwoest maar is in 1994 weer volledig gerestaureerd.

De Duitsers waren prominent in Middelburg aanwezig doordat veel gebouwen door hen geconfisqueerd waren. Op Dam 6 en 8 zetelde de 'Beauftragte des Reichskommissars' Willi Münzer, de hoogste Duitse gezagsdrager in Zeeland. De 'Ortskommandant', oftewel de militair commandant van Middelburg hield huis op de Koepoortstraat 6. Verderop in dezelfde straat op nummer 13 was het hoofdkwartier van de Landwacht, de para-militaire organisatie van de NSB. In de Hervormde school op de Zuidsingel 128 en in de Huishoudschool aan het Molenwater 125 waren troepen gelegerd van de Wehrmacht en de Luftwaffe.

Aan het Molenwater 115 was de beruchte Sicherheitsdienst of SD gevestigd die zich bezighield met contraspionage. De bezetter liet hier haar sporen na, zo staan in het plantsoen aan het Molenwater nog altijd twee bunkers. De Kloveniersdoelen aan Achter de Houttuinen 30- was als Militair Hospitaal ingericht.

Aan de Kromme Weele 17-19 bevond zich het Kringhuis van de NSB. Voor ontspanning na dienstdienst stond de Duitse soldaten het Wehrmachtsheim in het Schuttershof aan de Kromme Weele 5 ter beschikking of konden zij zich vermaken in het bordeel dat achter witgekalkte ramen op Seisdam 22-24 was gevestigd. Huis Toornvliet werd door de Duitsers gevorderd om als divisiehoofdkwartier dienst te doen. Het mooie buitenhuis was voor de oorlog in bezit geweest van de beroemde historicus Johan Huizinga. Zijn zoon Leonard schreef de bekende boekenreeks 'Adriaan en Olivier', die zich grotendeels afspeelt in Middelburg.

Zoals zoveel Nederlanders waren de meeste Middelburgers geen verzetshelden maar ook geen landverraders. Zij probeerden slechts te overleven en wachtten op betere tijden.

Vanaf 1943 kwamen die langzaam in zicht.

Na de Duitse nederlagen in Rusland volgde op 6 juni 1944 de landing in Normandië.

Als gevolg van een snelle opmars door België viel op 5 september Antwerpen nagenoeg onbeschadigd in hun handen. Zoals ook in de tijd van Napoleon gold, was de strategische haven echter alleen bruikbaar als ook Walcheren zou worden bevrijd. De geallieerden vreesden dat de Duitsers 'Festung' Walcheren zwaar zouden verdedigen en besloten daarom de vijandelijke stellingen onder water te zetten. Begin oktober werden de dijken bij Westkappelle, Rammekens en Veere gebombardeerd. Het zeewater kreeg vrij spel en vrijwel geheel Walcheren, uitgezonderd de duinrand en het oude gedeelte van Middelburg kwam onder water te staan.

De 2.300 huizen van Middelburg die buiten de veste stonden werden zogenaamde waterhuizen. De 4.700 woningen binnen de stad moesten naast de 20.000 inwoners ook nog eens 15.000 vluchtelingen herbergen.

Op 1 november landde geallieerde eenheden bij Vlissingen en Westkappelle. Het Duitse hoofdkwartier van de 70e divisie werd van Toornvliet naar Dam 6-8 verplaatst. Middelburg werd regelmatig vanuit de lucht, vanaf zee en uiteindelijk ook vanaf het land beschoten. Op de dag van de landing vloog een munitieschip in het kanaal door Walcheren in de lucht waardoor de meelfabriek aan de Kleverkerkseweg in de brand vloog.

De hevigste beschietingen vonden plaats op 4 op 5 november en waren voornamelijk gericht op de haven en op het stationsgebied.

Onder het geweld van het water en het geallieerde geschut daalde het moreel van de Duitse soldaten tot een dieptepunt.

Op 3 november reden zij hun geschut en voertuigen het kanaal in. Verschillende Middelburgers (zoals de chirurg dr. Nauta per kano) verlieten heimelijk de stad om contact te leggen met de geallieerden. Zij probeerden de Engelsen ervan te overtuigen dat door een snelle opmars met veel machtsvertoon Middelburg zonder veel bloedvergieten veroverd zou kunnen worden.

Pas op 6 november probeerde een kleine eenheid onder bevel van majoor Johnston met elf Buffalo's, amfibische pantservoertuigen op rupsbanden, via Koudekerke Middelburg te bereiken. Een van de voertuigen liep even buiten de stad op een mijn en zes soldaten verloren het leven. Acht Buffalo's met 120 man rukten uiteindelijk het centrum van Middelburg binnen. De Dam en de Markt stroomden al snel vol met angstige en moedeloze Duitse soldaten die zich wilden overgeven. Door het geluid van de rupsbanden waren zij ervan overtuigd dat Middelburg omsingeld was door een sterke eenheid geallieerde tanks.

De Engelsen stormden het Duitse hoofdkwartier op Dam 6-8 binnen en eisten onvoorwaardelijke overgave. De commanderende Duitse Generaal Daser weigerde zich echter aan een luitenant-tolk over te geven. Toen majoor Johnston arriveerde deed hij zich snel voor alsof hij veel hoger in rang was. Generaal Daser liet zich hierdoor beet nemen en achtte het niet in strijd met zijn soldateneer om zich aan een 'kolonel' over te geven.

Op het huis aan de Dam herinnert een plaquette aan de Duitse capitulatie op 6 november in Middelburg. Pas de volgende dag werd de kleine Engelse eenheid, die met behulp van het Middelburgse verzet meer dan 2.000 Duitse krijgsgevangenen in bedwang moest houden ontzet door de komst van de geallieerde hoofdmacht. Op 8 november was het gehele schiereiland in geallieerde handen.

Walcheren had een enorme prijs betaald voor de vrijheid, meer dan 14.000 hectare stond onder water. In dit gebied waren vrijwel alle gebouwen, de beplanting en het vee verloren gegaan.

Op 15 en 16 maart 1945 bracht Koningin Wilhelmina een bezoek aan het bevrijde Walcheren en Middelburg. Pas toen op 5 mei de oorlog was afgelopen en geheel

Nederland weer vrij was, werd in Zeeland de bevrijding echt uitbundig gevierd. Prinses Juliana zou op 15 mei 1945 in Middelburg de festiviteiten meemaken.

Wederopbouw

Het bestuur van Middelburg zag zich na de meidagen van 1940 voor de gigantische opgave van de wederopbouw van het stadscentrum gesteld. Burgemeester Van Walré de Bordes leek niettemin optimistisch en stelde: 'Middelburg kan mooier opgebouwd worden dan het is geweest!' Bij iedere vorm van planmakerij was men echter wel bijzonder afhankelijk van de opstelling van de Duitse bezetter.

Rijkscommissaris Seyss-Inquart nam in het begin een tegemoetkomende houding aan in de hoop de Nederlandse bevolking voor de Germaanse zaak te winnen. De Duitsers zaten dan ook met het bombardement van Middelburg in hun maag. Zij probeerden de schuld in de schoenen van geallieerden te schuiven. Zo berichtte de Telegraaf dat de vernietiging van Middelburg was veroorzaakt doordat terugtrekkende Franse soldaten op verschillende plaatsen brand zouden hebben gesticht. Seyss-Inquart beschouwde het herstel van de verwoeste steden als een zaak van nationaal belang.

Dr. ir. J.A. Ringers was als regeringscommissaris voor de Wederopbouw hiervoor direct verantwoordelijk gesteld. Op Walcheren werd mr. dr. R.W. graaf van Lynden zijn vertegenwoordiger. De centrale Haagse regie onder leiding van Ringers bij de reconstructie van Middelburg had tot gevolg dat deze niet gehinderd werd door de plaatselijke politieke verhoudingen. In de discussie rond de bouwplannen werden de Middelburgers amper gehoord en zo konden zaken gemakkelijk geregeld worden zonder dat er inspraak- of beroepsprocedures mogelijk waren. Tijdens de bezettingsjaren kon bijvoorbeeld door de nationale onteigeningspolitiek de herverkaveling van de binnenstad gerealiseerd worden.

Voor de bijna 600 verwoeste panden in de binnenstad moesten snelle maatregelen worden genomen. Rond het centrum werden 51 houten noodwinkels opgericht. Het woningtekort moest worden opgelost door maar liefst 1.400 huizen te bouwen. Hoewel het buurtschap 't Zand eigenlijk tot het grondgebied van de gemeente Koudekerke behoorde, werd het zonder mogelijkheid tot tegenspraak door Middelburg geannexeerd. De eerste huizen kwamen er in 1941 gereed en in december 1942 waren inmiddels 149 arbeiderswoningen voltooid.

Tijdens het bombardement van 1940 waren zeer veel winkels verloren gegaan. Aan de Kaaien werden daarom noodwinkels opgetrokken. De belangrijkste beslissing was echter het plan van aanpak voor de herbouw van het verwoeste Middelburgse centrum.

In Rotterdam greep men de kans om na het vernietigende Duitse bombardement van 14 mei 1940 de binnenstad ingrijpend te vernieuwen en veranderen. In architectonisch opzicht geldt Rotterdam tegenwoordig als een van de weinige moderne Nederlandse steden met een heuse skyline, zoals moderne wereldsteden die doorgaans hebben. In Middelburg werd een soortgelijke afweging volstrekt niet gemaakt. In de Zeeuwse hoofdstad overheerste een behoudende geest die, zoals in de eerste periode van de twintigste eeuw, gericht was op consolidatie.

De Inspecteur van de Volksgezondheid en Volkshuisvesting, jhr. Ir. J. de Ranitz, maakte al in mei 1940 het eerste herbouwplan voor de stad, die uitging van het volledige herstel van de oude situatie. Op 1 januari 1941 begon de Stichting Herbouw Middelburg onder leiding van ir. P. Verhagen aan haar taak. Waar in Rotterdam in de

stijl van het Nieuwe Bouwen werd gewerkt, met als uitgangspunten rationaliteit en functionaliteit, was in Middelburg de Delftse School dominant. Verhagen was niet voor niets oud-compagnon in een architectenbureau van prof. ir. M.J. Granpré Molière geweest, die als geestelijk vader geldt van deze bouwkundige stroming. De aanhangers van de Delftse School beten zich vast in traditie en verzetten zich tegen ongemotiveerde vernieuwingen in de architectuur. Supervisor Verhagen zou nadrukkelijk zijn stempel zetten op de reconstructie van Middelburg. Hij wilde geen opvallende constructies of allerlei innovaties, maar een herbouw in traditionele stijl die een harmonische eenheid vormde met de monumentale binnenstad.

Architecten die in dienst van de Stichting Herbouw Middelburg werkten moesten hun persoonlijke voorkeuren ondergeschikt maken en in feite anoniem werk leveren. Verhagen gaf de voorkeur aan volgzaam ontwerpers boven eigenwijze bouwmeesters. Hij voerde ook zelf het welstandstoezicht uit en stelde zeer strenge randvoorwaarden. Zo mocht de perceelbreedte van een pand niet meer dan zeven meter zijn, een etalageruit niet breder dan 120 cm en waren er ook voorschriften voor de kozijnafmetingen.

Verhagen wilde, geheel in lijn van de opvattingen van de Delftse School, bereiken dat de herbouw in de toon zou vallen met het monumentale karakter van de Middelburgse binnenstad. De niet al te opvallende gebouwen moesten zowel in bouwstijl als in kleur samenhang vertonen met de oude omringende bebouwing. In tegenstelling tot veel naoorlogse nieuwbouw is de heterogeniteit van de panden van de ontwerpers van de Delftse School aangenaam verassend te noemen. Alle huizen verschillen van elkaar doordat Verhagen zijn architecten verbood twee naast elkaar gelegen gebouwen te ontwerpen. Er is ook wel gesteld dat de herbouw in 'typisch Middelburgse sfeer' in feite de Hollandse cultuur propageerde en daarom als een vorm van verzet tegen de bezetter beschouwd kan worden. Daar kan tegen in worden gebracht dat de Duitsers juist zelf ook de 'Heimat-architektur' propageerde, oftewel dat gebouwd moest worden in de stijl die hoorde bij de stad of streek.

Middelburg mag zich echter gelukkig prijzen dat de uiteindelijke invloed van de bezetter op de wederopbouwplannen beperkt bleef. De Duitse bemoeienis met het herstel van de stad vond plaats in de persoon van dr. H. Roloff, hoofd van de afdeling planning van het Rijkscommissariaat. Hij wilde in Middelburg een van de vijf grote staatstheaters van Nederland bouwen met 800 plaatsen en een sportterrein voor massabijeenkomsten. Bovendien was Roloff van mening dat de stedenbouwkundige en historische monumenten konden worden opgeofferd aan de eisen van het moderne verkeer. Een autoweg moest dwars door de stad worden getrokken via de Rotterdamsekaai, de Dam en Giststraat naar de Markt en weer terug via de Lange en Korte Delft. Ook toen constateerde men dat oude steden en autoverkeer in principe onverenigbare partners zijn.

Waar Verhagen bij de herbouw van de panden een traditionalistische stijl voorstond, bleek hij wel bereid te zijn enige aanpassingen in het Middeleeuwse stratenplan van Middelburg te plegen. Hij had hiervoor zowel verkeerstechnische als esthetische redenen. De Grote Markt, die een oppervlakte van maar liefst 7.800 m² had, werd verkleind. Door de toevoeging van een nieuwe huizenrij, waar onder andere tegenwoordig de boekhandel de 'Drvkery' is gesitueerd, ontstond Plein 1940. Deze open ruimte was voor bussen bestemd die dan niet langer de Markt zouden ontsieren. Daarnaast verdwenen de Botermarkt en aantal kleine straatjes, zoals de Korte Gortstraat en de Oude Kerkstraat.

Bovendien vormden de Balans en de Lange en de Korte Burg niet langer een

middellijn van 350 meter dwars door het oude centrum heen. Het resultaat was dat het Stadhuis en de Abdij niet langer verscholen lagen achter bebouwing maar nu veel beter uitkwamen.

De herstelwerkzaamheden kwamen echter door gebrek aan bouw materiaal in de oorlogsjaren al weer snel tot stilstand. In de zomer van 1943 verboden de Duitsers de herbouw van kantoorpanden en van alle huizen waarvan de herbouw na juli 1942 begonnen was. In de binnenstad van Middelburg kwamen er in 1941 zes panden gereed (het eerste was St. Janstraat 9) en waren er 96 in aanbouw. Eind 1945 waren in totaal 102 panden herbouwd en 194 in aanbouw. De herbouwpanden van Middelburg zijn vandaag de dag nog altijd herkenbaar aan de gevelsteen van de Middelburgse adelaar, die als phoenix uit de as van het vuur van 1940 verrijst. Ondanks de snelle stopzetting van de herbouw werd de architectonische basis voor het herstel van Middelburg gelegd tijdens de bezettingsjaren.

Na 1945 barstte door de aanhangers van het *Nieuwe Bouwen* de kritiek los op de traditionele architectuur van de Delftse School:

'Een wijze van leven en produceren wordt opgeofferd aan een Middeleeuws-stedenbouwkundige opvatting..... Professoren zetten zich in om van onze steden musea te maken.... Professoren ontwerpen straten en pleinen met individuele geveltjes? — terwijl de realiteit duidelijk toont dat de woningvoorziening gemeenschapstaak moet zijn. Professoren schrijven kleine huisjes, kleine ruitjes en smalle straatje voor — terwijl op ieder gebied een grotere schaal bezig is te ontstaan'.

Het feit dat Ringers na de oorlog de eerste minister voor wederopbouw en volkshuisvesting werd en Verhagen zijn stedenbouwkundige adviseur, garandeerde echter dat de herbouw van de Middelburgse binnenstad werd voortgezet volgens de principes van de Delftse School. Naast de reconstructie van het centrum werden de woningtekorten bestreden door de bouw van huizen buiten de singels in de woonbuurt 't Zand II uit 1947 en in de middenstandswijk de Griffioen uit 1948. Zowel binnen de veste als daarbuiten, werden kort na de oorlog semi-permanente noodwoningen gebouwd. Een aantal van deze 'bouwpakketten', zoals de Oostenrijkse houten huizen aan de Seislaan e.o., zijn tot de dag van vandaag nog steeds in gebruik als woning.

De belangrijkste restauraties waren uiteraard de herstelwerkzaamheden aan het stadhuis en het Abdijcomplex. Het gotische gedeelte van het stadhuis van Middelburg werd onder supervisie van H. van Heeswijk en M.J.J. van Beveren weer opgebouwd en kon op 18 augustus 1950 door Koningin Juliana worden geopend. De ingebruikname van de nieuwe administratievleugel naar het ontwerp ir. A. van der Steur aan de achterzijde volgde enige tijd later.

Het volledige herstel van het prachtige exterieur van het stadhuis zou echter nog vele jaren in beslag nemen. Het Abdijcomplex werd onder leiding van ir. H. de Lussanet de la Sablonière gerestaureerd. In 1960 kon de Provinciale Griffie weer worden gehuisvest in het nieuwe provinciehuis dat op de plek van het voormalige Hotel de Abdij kwam. Het duurde echter tot 1971 voordat alle herstelwerkzaamheden aan de Abdij konden worden voltooid.

Toen de Lange Jan in 1955 was herbouwd naar een ontwerp van de Amsterdamse architect J. de Meyer, telde het carillon 49 klokken. De 'nieuwe' Lange Jan deed zijn naam eer aan want hij was met zijn lengte van 88.5 meter anderhalve meter hoger dan in 1940.

Het laatste belangrijke gebouw dat herrees was de St. Jorisdoelen, waarvan de replica van de voorgevel in 1970 gereed kwam.

Het is terecht dat meer dan vijftig jaar na dato de herbouw van Middelburg volgens de

principes van de Delftse School steeds meer waardering krijgt. Door de zorgvuldige aandacht voor het karakter van de monumentenstad kan gesteld worden dat de architecten erin geslaagd zijn de Middelburgse sfeer te handhaven. Het voorbeeld van Rotterdam, waar in de stijl van het Nieuwe Bouwen een volledig nieuwe en vrijwel onherkenbare binnenstad is gekomen, geeft aan dat het resultaat ook volkomen anders had kunnen zijn. Bovendien zorgen de aanpassingen die in het stratenplan zijn gemaakt dat Middelburg niet een vergelijkbaar grote verkeersproblematiek kent zoals andere oude steden. Op bepaalde onderdelen van de reconstructie van de Middelburgse binnenstad kan echter wel enige kritiek worden geuit. Minder geslaagd zijn bijvoorbeeld de pleinen in het centrum, waaronder Plein 1940, het Zusterplein of het Walplein.

Jammer is ook dat door geldgebrek in de naoorlogse jaren op de Rouaansekaai, de Dwarskaai en de Rotterdamsekaai goedkope blokbouw met appartementen is gepleegd in plaats van de herbouw van volledige huizen. Tenslotte moet men ontevreden zijn over het feit dat niet meer bijzondere panden volledig gerestaureerd zijn, zoals 'In de Steenrotse' of de Provinciale Bibliotheek.

Als blijvende herinnering aan het herstel van het verwoeste schiereiland Walcheren in de jaren na de oorlog kreeg de stad Middelburg een bijzonder monument. Op 25 juni 1954 opende koningin Juliana Miniatuur Walcheren aan het Molenwater. Meer dan 250 vrijwilligers hadden in twee jaar tijd 600 maquettes op een schaal van 1 op 20 gebouwd van de meest markante gebouwen van Walcheren. Bedoeld als éénmalige attractie is het inmiddels al jaren een toeristische trekpleister van formaat.

De opening van de Provinciale Griffie op 17 mei 1960 vond plaats door koningin Juliana en Commissaris der Koningin Casembroot.

Jhr. mr. August F.C. de Casembroot was een van de populairste Zeeuwse bestuurders uit de vorige eeuw. In 1906 werd hij in Middelburg geboren als telg uit een roemrucht Zeeuws regentengeslacht. Na zijn rechtenstudie in Utrecht keerde De Casembroot naar zijn provincie terug om op 25-jarige leeftijd burgemeester van Westkapelle te worden. Hij werd hierdoor de jongste burgervader in het land. De hoekige maar hartelijke De Casembroot was een harde werker en zeer betrokken bij de Zeeuwse zaak. Door zijn karakter paste hij uitstekend in het markante dijkstadje en hij was als snel zeer populair. In 1940 werd De Casembroot gedeputeerde van Zeeland. Gedurende de oorlogsjaren speelde hij een voorname rol in het Zeeuwse verzet en waarschijnlijk was dat de reden dat De Casembroot in 1948 door koningin Wilhelmina werd aangewezen als de nieuwe Commissaris van de Koningin in Zeeland. De vorstin passeerde met haar kandidatuur van de Casembroot overigens wel de officiële kandidaat van de Zeeuwen, alsmede die van het kabinet!

Voor de geboren en getogen Zeeuw was er geen mooiere functie denkbaar en opgetogen betrok De Casembroot zijn residentie in het Middelburgse Abdijcomplex. Hij stelde niet teleur en in de moeilijke naoorlogse jaren zette hij zich niet hart en ziel voor Zeeland in. Zo won de Casembroot veel respect voor de wijze waarop hij na watersnoodramp in 1953 het voortouw nam om de immense schade weer te herstellen. 'Zeeland gaat niet ten onder' verklaarde hij in de tijd menigmaal strijdlustig. Zijn enorme werklust ging ten koste van zijn toch al door zware astma aangetaste gezondheid. Toen de Commissaris van de Koningin in 1965 overleed was hij nog maar 59 jaar oud. Dat de Zeeuwen De Casembroot nog altijd niet vergeten zijn, blijkt wel uit het feit dat de lezers van de Provinciaal Zeeuwse Courant hem in 2000 tot de 'Zeeuw van de (twintigste) eeuw' kozen.

De Monumentenstad Middelburg

Vanaf 1960 werd Middelburg als het ware herontdekt door de rest van het land. De verbeterde verbindingen en de stijging van de welvaart brachten een stroom van toeristen naar Zeeland opgang. De bezoekers van Middelburg waren verrukt van de authentieke achttiende-eeuwse sfeer die op vele plaatsen in de stad nog duidelijk aanwezig was. De bloei van het toerisme droeg in dat opzicht duidelijk bij aan de groeiende bewustwording bij de Middelburgers dat de monumentale uitstraling van de stad toch wel iets heel bijzonders was.

De opvatting dat Middelburg ook haar monumenten moest koesteren won echter nog maar langzaam terrein. Het gemeentebestuur had in 1961 nog terughoudend gereageerd op de Monumentenwet. Men vreesde in een keurslijf gedwongen te worden en dat door de bescherming van monumentale panden tal van vormen van bedrijvigheid onmogelijk zouden worden. In de naoorlogse jaren bestond er in Middelburg dan ook nog beduidend minder respect voor de oude pracht en praal. De Zeeuwse hoofdstad vormde helaas bepaald geen uitzondering. Ook in andere Nederlandse steden werden ten behoeve van de 'vooruitgang' delen van de veelal verlaten en ook verpauperde oude binnensteden geruïneerd. De Middelburgse stadsvernieuwing in de zestiger jaren ging in ieder geval niet zonder slag of stoot.

De (tweede) Schroefbrug, die in 1970 werd geopend, en de bouw van de verkeersweg langs de rand van de oude binnenstad bracht onder andere de sloop van het Vlissingse Wagenplein met zich mee. Ook oude panden in de Segeersstraat en in het Geeregebied moesten wijken voor moderne winkels. Tenslotte werd vanaf 1965 een compleet huizenblok van ongeveer 50 verkrotte panden afgebroken, waardoor het Damplein ontstond. Hiermee verdwenen onder andere het politiebureau en de 19e eeuwse gietijzeren Graanbeurs. De Middelburgse politie vond nieuwe huisvesting in de straat Achter de Houttuinen. Even ten oosten van de plek waar de Graanbeurs had gestaan, werd de Korenbeurs van vóór 1847 gereconstrueerd.

Aan het eind van de jaren zestig vond er een omslag plaats in de wijze waarop Middelburg omging met haar historisch erfgoed. In 1969 bleek uit de restauratienota dat de stad met haar 1.051 rijksmonumenten op dat moment de derde plaats in Nederland innam. Van alle Nederlandse steden telden alleen Amsterdam en Maastricht meer monumentale panden dan Middelburg. De sloop van oude huizen was vanaf dat tijdstip verder taboe en het gemeente bestuur ging zich inspannen om haar monumenten beter te onderhouden. Rijksregelingen uit 1973, zoals de 'beschermd stadsgezichten' of de 'verfijningsregeling', betekenden dat Middelburg hiervoor veel subsidie kon krijgen. Onder de bezielende leiding van burgemeester Piet Wolters en wethouder Wim Baars werden in 1973 de Kuiperspoort, in 1974 de Spanjaardstraat en in 1975 de Bellinkstraat volledig gerenoveerd. Deze straten behoren nog altijd tot de 'pronkstraten' van de stad.

Hierbij moet wel worden aangetekend dat de renovaties uit de jaren 70 als leidraad hadden dat er werd 'teruggerestaureerd', oftewel dat men probeerde te herbouwen in een stijl van wat ooit aanwezig was of geweest kon zijn. Tegenwoordig neemt men de aangetroffen toestand veel als uitgangspunt voor de restauratie. Aan een monumentenpand is immers een door eeuwen heen verbouwd met behulp van verschillende stijlkenmerken.

In totaal werden in 1972 41 panden, in 1973 23 panden en in 1974 42 panden gerestaureerd. De bekroning voor deze inspanningen kwam in het internationale

monumentenjaar 1975 toen Middelburg als voorbeeldstad werd uitverkoren in gezelschap van steden als Berlijn, Verona, Brugge en niet te vergeten de Zeeuwse stad Zierikzee met haar 552 monumenten.

Tegenwoordig staat Middelburg nog altijd in de top 10 van de Nederlandse monumentensteden. In het jaar 2000 telde de stad in totaal 1.427 rijks- en gemeentemonumenten. Omdat de meeste steden de laatste tijd steeds meer gebouwen een monumentale status geven is Middelburg sinds 1969 dus enkele plaatsen gezakt. Maar als in de toekomst mogelijk ook herbouwpanden van de Delftse School tot monument worden verheven zal Middelburg haar vooraanstaande positie als monumentenstad zeker kunnen handhaven.

DE LAATSTE OORLOGSMAANDEN

Dagboek van H.W. Fortgens, Middelburg

1 september 1944 – 12 mei 1945

**Gebracht door:
Willem van den Broeke
Tobias van Gent**

De Drukkery / Schrijverspodium

2014

**STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG**

2019

Inleiding (wordt fragmentarisch weergegeven)

Op de zolder van Arnoud Fortgens lag jarenlang het dagboek dat zijn vader in de laatste maanden van de Tweede Wereldoorlog schreef. Hendrik Wilhelm Fortgens hield vanaf begin september 1944 nauwgezet bij hoe het oorlogsgeweld zijn woonplaats Middelburg naderde. Hij bericht over de verschillende Duitse evacuatiebevelen, de geallieerde bombardementen, maar ook over alledaagse zorgen als het voedselgebrek. Zowel de gebeurtenissen in zijn gezin, op het Gymnasium waar hij les gaf, als het strijdverloop in Europa komen hierbij uitgebreid aan bod.

Zijn kinderen kenden het dagboek goed. Fortgens las hen na de oorlog vaak voor uit zijn aantekeningen. Hij was ook later nog zo begaan met het verhaal dat hij na zijn pensioen typelessen nam. De oud-rector kon nu zijn oorlogsdagherinneringen uittypen met de bedoeling om dit in leesbare vorm in familieverband te verspreiden.

Na zijn overlijden werd het originele manuscript op de zolder van zijn zoon opgeborgen om daar dertig jaar later weer tevoorschijn te komen.

Arnoud Fortgens overhandigde het aan de auteurs om te bezien of het geschikt was om te publiceren. Wij waren onmiddellijk enthousiast over dit idee. Het mag dan wel vandaag de dag zeventig jaar geleden zijn dat Zeeland en Middelburg werden bevrijd, door het lezen van een dergelijk ooggetuigenverslag lijkt het wel alsof het gisteren plaatsvond.

Het dagboek is natuurlijk nooit bestemd geweest voor een breed publiek. Als auteurs hebben wij daarom gemeend om de toegankelijkheid te vergroten door het aan te vullen met achtergrondinformatie, tekst en uitleg. In het eerste deel geven wij een beschrijving van de persoon Fortgens en zijn Middelburgse Gymnasium gedurende de oorlogsperiode. In het tweede deel van het boekje staat het dagboek integraal afgedrukt, maar dan wel met veel toelichting over de gebeurtenissen en personen die Fortgens beschrijft.

Wij willen de familie van Hendrik Wilhelm Fortgens, in het bijzonder zijn zoon Arnoud, hartelijk danken voor het feit dat zij zonder enige voorwaarden al de familiegegevens aan ons ter beschikking stelden. Het nichtje van Hendrik Wilhelm Fortgens en onze collega op het University College Roosevelt, Annemarie Bos, fungeerde hierbij niet alleen als koerier, maar ook als inspirator. De lokale oorlogshistoricus Hans Sakkers las mee met het manuscript. De bekende Middelburgers Jan van der Weel, Hans Heeren en Koos Scherphuis hielpen mee bij het traceren van de namen van hun stadsgenoten waarover Fortgens schreef. Tenslotte willen wij Uitgeverij de Drukkery Schrijverspodium prijzen. Zonder hun fantastisch werk zouden nooit zoveel boeken over Zeeuwse geschiedenis kunnen verschijnen. Willem van de Broeke en Tobias van Gent University College Roosevelt te Middelburg,

... Het dagboek van Fortgens heeft een ander karakter dan de journalen van de Middelburgse brandweer man Wim den Hollander geb. 1818 en verpleegster J.P.M. Janssens geb. 1903. Deze waren leeftijdgenoten van Fortgens, maar door het verschil in intellectuele achtergrond zijn hun dagboeken, zowel qua inhoud als qua stijl, toch duidelijk anders dan die van de conrector van het Middelburgse Gymnasium.

Den Hollander en Janssens noteren in korte zinnen, soms zelfs in telegramstijl, hun bevindingen. De aantekeningen hebben voornamelijk betrekking op hun beroepsmatige werkzaamheden als respectievelijk brandweerman en verpleegster.

Fortgens is daarentegen breedspakiger en gaat veel uitvoerig in op persoonlijke aangelegenheden en de internationale politieke en militaire ontwikkelingen.

Feit opmerking over alledaags ongemak, zoals Fortgens op 28 oktober 1944 noteert: 'Zeepoeder is er niet meer - dat wordt een probleem', wordt in de dagboeken van Den Hollander of Janssens vrijwel niet aangetroffen.

Fortgens' verslag van de bevrijdingsmaanden heeft wat dat betreft meer gemeen met het dagboek dat zijn 'collega' **Jacobus Gerardus van Moosel** (geboren 1895) bijhield. Deze publiceerde onder het pseudoniem **E. Marezate** al in 1945 zijn 'oorlogsherinneringen.' Van Moosel woonde aan de Veersesingel nummer 174 in Middelburg en was vanaf 1930 als onderwijzer verbonden aan de Christelijke ULO in de Singelstraat. Hoewel hij in het bezit was van een Middelbaar Onderwijs (MO-A); Ikte Nederlands, werd hij na het behalen van zijn Lager Onderwijs (L.O.) akte Frans in 1944 leraar in deze taal. Gedurende de bezettingsjaren verwerkte Van Moosel aan zijn dagboekantekeningen in brieven die bestemd waren voor zijn in Zwitserland woonachtige broer Gerard. Hoewel hij vanaf juni 1944 geen post meer naar hem kon sturen, bleef Jacobus van Moosel tot en met de bevrijding van Middelburg schrijven. Na de oorlog werden zijn brieven van begin 1943 tot eind 1944 gebundeld in het boekje: *Zó was het*.

Evenals Fortgens bericht Van Moosel veelvuldig over de zorg voor zijn (puber) zoon, problemen met de nutsvoorzieningen en de steeds nijpender wordende voedselsituatie. De prijs van tabakswaar werd volgens de leraar Frans gedurende de bezettingsjaren zo opgedreven - op de zwarte markt kostte een vooroorlogse sigaar op een gegeven moment drie gulden - dat hij zelfs overwoog te stoppen met roken. Op 31 mei 1943 schrijft hij in dit verband treffend: 'Nieuwe orde, lege borde(n)!'

Anders dan Fortgens refereert de Van Moosel daarnaast dikwijls aan het christelijk geloof. Het voornaamste verschil tussen beide schrijvers is echter dat zij tot andere kringen behoorden. In zijn voorwoord typeert Dr. K. Huizinga van de Middelburgse Chr. Kweekschool *Zó was het* als een 'knap volksboek'. De oorlogsherinneringen van Van Moosel zijn geschreven vanuit het perspectief van een exponent van de lagere middenklasse. Fortgens behoorde daarentegen tot de Middelburgse elite.

Niet alleen refereert hij in zijn dagboek voortdurend aan voornamen stadgenoten, ook was hij door het milieu waarin hij verkeerde beter geïnformeerd over tal van gebeurtenissen. In dit opzicht is zijn verslag weer beter te vergelijken met de memoires die de Middelburgse gemeentesecretaris Van de Veur kort na de oorlog publiceerde! Van der Veur werd evenwel in maart 1944 ontslagen en moest vervolgens de provincie verlaten. Zijn weergave van de bevrijdingsmaanden van Middelburg komt dus niet uit eerste hand, maar is voornamelijk gebaseerd op berichten van vrienden.

Al lezende in het dagboek van Hendrik Fortgens springen twee zaken in het oog. In de eerste plaats was hij opmerkelijk goed ingelicht over het nieuws uit zowel binnen als buiten Zeeland. Zo schrijft hij bijvoorbeeld al op 3 september 1944 dat de Duitsers Antwerpen zouden hebben ontruimd. Twee dagen later meldt zijn dagboek het belangrijke militair-strategische feit dat de stad onbeschadigd in handen van de geallieerden was gevallen. De Engelse inname van Antwerpen op 4 september was van cruciaal belang voor de geallieerde oorlogsinspanning omdat de haveninstallaties nog volledig intact waren. Ook bleek Fortgens op de hoogte te zijn van bepaalde 'intieme' details van onder andere het strijdverloop, waarvan toch niet al te veel Middelburgers weet moeten hebben gehad. Op 5 november bericht hij over de Duitse overgave van Vlissingen: 'Honderden Duitsers gaven zich nu over, waaronder de Commandant van de vesting Vlissingen, Luitenant Kolonel Rheinhardt. Deze kreeg

een zenuwaanval en liep te huilen, toen hij eruit gehaald werd.

Door de zware gevechten om zijn hoofdkwartier in hotel Britannia aan de Vlissingse Boulevard was Reinhardt na zijn overgave op 3 november zo aangeslagen dat hij hevig trilde en zijn tranen de vrije loop liet.'

Fortgens tekende dit voorval twee dagen later in zijn dagboek op, terwijl Middelburg op dat moment zelf nog door de Duitsers was bezet! In de laatste weken voor de bevrijding waren de Zeeuwen volledig afgesneden van de buitenwereld en werd het nieuws steeds schaarser. Dit roept de vraag op hoe Fortgens kon beschikken over al deze accurate informatie.

In de zomer van 1943 riepen de Duitse bezetters de Nederlanders op hun radio's in te leveren. Veel burgers ontdoken de Duitse maatregel en bleven illegaal naar de BBC en radio Oranje luisteren. Zij bleven daardoor beter op de hoogte van de ontwikkelingen binnen en buiten bezet gebied. Volgens zijn kinderen beschikte Fortgens zelf aan het eind van de oorlog niet meer over een radio. Wel haalde hij veel informatie uit de nieuwsbulletins die de Ondergrondse onder de bevolking verspreidde. Fortgens weergave van de overgave van Vlissingen in zijn dagboek op 5 november 1944 baseerde hij hoogstwaarschijnlijk op één van die bulletins. Daarnaast strooiden Britse en Amerikaanse vliegtuigen regelmatig pamfletten en krantjes uit. ... Etc. Etc.

Concluderend kan gezegd worden dat Fortgens dagboek een goed overzicht geeft van de stad die gebukt gaat over oorlogsgeweld.

2 september Zaterdag

Er werd verteld dat, Atrecht en andere plaatsen door de geallieerden waren ingenomen en [del daarvoor reeds Sedan, 's Middags deed ik gewoon de boodschap bij Josiasse in Serooskerke, nadat ik 's morgens in het Rijksarchief gewerkt had.

3 september Zondag

Zondagmorgen kwam Dini Scheltens opgewonden met een reeks namen van plaatsen-o.m. Namen, Kortrijk- die door de geallieerden bevrijd zouden zijn. Het bleek echter niet alles waar te zijn. Zondagavond om 7 uur bezochten wij een kerkdienst., waarin ds. Nolte sprak over het volgende onderwerp: is godsdienst opium voor het volk? Hij wees ook op de beslissende week, die voor ons lag 's Middags was er heel lang luchtalarm. Een massa (Engelse) toestellen vlogen over. De Duitse militairen die naast ons ingekwartierd waren

hij Mevr. Fokker, van de z.g maaglijders-divisie, schoten met geweren (!) op de vliegtuigen. Er werd gezegd, dat de Duitsers weg zouden gaan, zodra de geallieerden in Brussel waren, Toen vertelde men ook, dat Antwerpen reeds door de Duitsers ontruimd werd. sAvonds vertrekken de zoeven genoemde knapen met een vrachtauto, zeer tegen hun zin.

Toelichting gebeurtenissen

De snelle geallieerde opmars na de doorbraak uit Normandië eind juli 1944 bracht een geruchtenstroom in bezet Nederland opgang. Na de val van Parijs op 25 augustus werd tussen 2 en 12 september vrijwel heel België door de geallieerden bevrijd. Atrecht (Arras) werd op 2 september bezet, Brussel op 3 september, Antwerpen, evenals Leuven, Mechelen, Lier en Kortrijk op 4 september. Geallieerde troepen

namen Namen op 5 september, Luik en het Franse Sedan vielen een dag later. Dit leidde tot veel optimisme bij de inwoners in Middelburg over een mogelijke spoedige bevrijding.

Zo schreef leraar Van Moosel die dag aan zijn broer: 'Waren de berichten Vrijdag reeds zo sensationeel, vandaag zijn ze in één woord geweldig! Vanmiddag hoorden we, dat de geallieerden nog slechts 60 km. van Brussel af zitten, dat ze bij Namen, Charleroi en Dinant staan en tussen Nancy en Metz over de Moezel trekken. Als dat in 't zelfde tempo doorgaat,

kunnen we over een week, misschien over enkele dagen bevrijd zijn. Het is haast ongelooflijk, de bevrijding zó nabij!' Van Moosel, Zondag 3 September 1944, Marezate, Zó was het, 70.

De 'Maaglijdersdivisie' was de bijnaam voor de 70e Duitse Infanteriedivisie. Dit was de voornaamste Duitse eenheid op Walcheren. Duitsland had aan het eind van de oorlog zo'n tekort aan soldaten dat uiteindelijk zelfs mag patiënten werden opgeroepen. Omdat deze rekruten een speciaal dieet nodig hadden (zij werden ook wel de 'Wittebrodendivisie' genoemd) vanwege dit speciaal dieet.

Het percentage maagpatienten in de 70 Duitse Infanteriedivisie bedroeg bij de infanterie 90%, bij de artillerie 75% en bij de staven 50%. In september werden delen van de divisie vanuit Zeeland ingezet bij de gevechten rond de Vlaamse stad Gent. Van Gent, 'The Allied assault on Walcheren, 1944', 10-30; Sakkers, Atlantikwall in Zeeland, 245-248; Rawson, Walcheren, 24-26; Brooks, Walcheren 1944, 18-22.

Het onder vuur nemen van vliegtuigen met geweren is zo goed als zinloos.

Toelichting personen

Josiasse in Serooskerke.' Waarschijnlijk doelt Fortgens hier op de kruidenierswinkel Marien Geldof te Serooskerke. Marien was getrouwd met Maria, een dochter van Pieter Joziasse. Joziasse sr. was een man van aanzien in het dorp en daarom werd de winkel van Marien wel aangeduid als de winkel van Joziasse. In Serooskerke en Vrouwenpo waren veel winkeltjes in koloniale waren. Door de onderlinge concurrentie waren de prijzen relatief laag (vooral in vergelijking met Middelburg). Voor Fortgens wellicht reden om in Serooskerke en Vrouwenpolder boodschappen te doen.

Dini Scheltens was de echtgenote van drs. J. (Joop) Scheltens, leraar wis- en natuurkunde en conrector tijdens het rectoraat van Fortgens. Zij woonden aan de Zuidsingel 78.

Dini Scheltens was een verdienstelijk amateur zangeres; Scheltens stond bij leerlingen van het Gymnasium bekend onder de bijnaam 'Stoppel'.

Ds. C.F. Nolte was van 1932 tot 1949 predikant van de Evangelisch-Lutherse Gemeente te Middelburg en vanaf 1937 docent Hebreeuws aan het Gymnasium.

4 september Maandag

Enigszins gespannen gingen wij deze morgen naar school. Enige heren uitten zich reeds wat vrijmoediger dan in de laatste vier jaar de gewoonte was in de leraarskamer. In klas VIA zat ik met 3 leerlingen en liet Herodotus repeteren. Paul van Werkum kwam binnen om te vertellen, dat hij wegging naar Heinkenszand. "Dat de bevolking van Middelburg wel spoedig volgen zal": Kort daarop kwam de rector met een bleek gezicht meedelen, dat we de les moesten beëindigen en dat we waarschijnlijk allen Middelburg zouden moeten verlaten. 'Men ik thuis kwam, heerste een vrij zenuwachtige spanning. Ik deed boodschappen en haalde alles binnen wat maar op de bon te krijgen was. Overal stond aangeplakt: Evacuatie-bevel. 4000 mensen

moeten Middelburg verlaten, die niet nodig zijn voor het productieproces. Onder deze categorie werden merkwaardigerwijze de leraren het eerst genoemd. 's Middags ging ik om 1/2 4 wederom naar het Rijksarchief.

Deze dag was rijk aan de zonderlingste geruchten. Mimi Auer kwam voorschriften geven over klaarzetten van water. Zij had inlichtingen hieromtrent ontvangen van een 'partizaan'. Er was veel gebel en geloop van mensen, die iets meenden te weten. 's Avonds ontmoette ik Auti Heyse, die meedeelde, dat de volgende dag Middelburg geheel leeg moest zijn.

Dit betekende een nieuw evacuatie-bevel. Als de stad niet voor acht uur ontruimd was, zou geweld gebruikt worden. Dit kon ik niet goed geloven, daar in de buurt een dergelijk bevel

niet aangeplakt was. Wij vonden slechts (bij de Uiver) het plakkaat van Seiss Inquart, waarop stond dat vlucht verboden was, Wij besloten ons te houden aan het bevel van de hoogste chef Men dacht, dat de nacht rumoerig zou worden. Inderdaad had het in de verte voortdurend gedreund. Het bleef echter 's nachts stil,

4 september Maandag

[tweede aantekening over deze dag]

Heden verscheen de laatste krant.

Toelichting gebeurtenissen

Op 3 september was aan enkele Zeeuwse burgemeesters meegedeeld dat alle bewoners van Vlissingen, Souburg, Koudekerke en Ritthem Walcheren moesten verlaten en dat 4.000 Middelburgers dienden de vertrekken. De volgende (maandag) ochtend kwam zelfs het bevel tot volledige evacuatie van de inwoners van de Zeeuwse hoofdstad naar Zuid- Beveland. De Duitse eis werd echter door de Zeeuwen vrijwel volledig genegeerd. Omdat de terugtrekkende Duitse troepen massaal beslag legden op de voor de burgerij bestemde voertuigen en treinen was een ontruiming ook feitelijk onmogelijk. De Duitse autoriteiten realiseerden dit blijkbaar ook en zij trokken een dag later het evacuatiebevel weer in.

Van Moosel schreef op 4 september: 'Er is een bevel uitgevaardigd tot evacuatie van 4000 personen uit onze stad. Leraars, onderwijzers en bankpersoneel worden als eerste genoemd! Wie je echter ontmoet, geen mens denkt er aan te vertrekken. 't Mooiste is, dat er niet voor vervoersgelegenheid gezorgd kan worden. Nou, en de fietsen hebben ze zowat allemaal gestolen. Dus dan zouden we zeker naar Zuid-Beveland moeten lopen! En de sleutels van de verlaten woningen afgeven op de secretarie. Ja, ja, dat zal wel! Ze kunnen me nog meer vertellen! 't Is me anders een zenuwachtig gedoe in de stad. Hoe anders kijken we de moffen mi aan! Je hebt er moeite om ze niet met spottende blijk aan te gapen.' Van Moosel, Maandag 4 September 1944, Marezate, Zó was het, 71; Van der Ham, Zeeland 1940/1945. Deel 2, 323-325; Van der Weel, Opeens was alles anders, 96-97; Sanderse, Middelburg 1940-'45, 65-66.

De tweede aantekening die Fortgens op maandag 4 september maakte over het feit dat op die dag de laatste krant (Provinciale Zeeuwse Courant) verscheen is een voorbeeld van hoe goed hij geïnformeerd was. In de uitgave van 4 september staat niet geschreven dat de PZC niet meer zou uitkomen. Wel wordt de zware strijd aan de Belgische grens gemeld.

De bloedige verliezen van den vijand waren bijzonder zwaar', zo schreef de krant over de mislukte geallieerde pogingen om de rivier de Somme over te steken. In

werkelijkheid was

de Franse stad Abbeville aan de noordkant van de Somme al op 3 september door Poolse troepen bevrijd. Pas op 3 april 1945 zou er weer een uitgave van de PZC verschijnen. PZC

d.d. 04-09-1944, Krantenbank Zeeland; Van der Ham, Zeeland 1940/1945. Deel 2, 557-558.

Toelichting personen

Paul van Werkum was één van de Zuid-Bevelandse leerlingen van het Middelburgse Gymnasium. Omdat de reis van Heinkenszand naar Middelburg door de oorlogshandelingen te riskant begon te worden logeerde hij bij de familie Snethlage. Fortgens had ervoor gezorgd, dat de distributiebonnen van Zuid-Beveland ook op het Distributiekantoor van Middelburg ingeleverd konden worden.

Dr. W. van Oorde was rector van het Middelburgse Gymnasium. Hij woonde Park de Griffioen nr. 13.

Mevr. Mimi Auer woonde op Nadorstweg nr. 28. Haar echtgenoot maakte deel uit van de directie van drukkerij U.F. Auer en Zoon. Deze drukkerij verzorgde onder andere de uitgaven van het gewestelijk bestuur van de provincie Zeeland.

Auti Heijse was de echtgenote van J.A. Heijse (procuratiehouder) en woonachtig op Nadorstweg nr. 1e. Zij was dus een directe buurvrouw van Fortgens, in tegenstelling tot Mimi Auer die even verderop woonde.

'De Uiver' was de meubelwinkel van J.H. Roth op de hoek van de Korte Delft en de Sint Pieterstraat.

De Oostenrijker Arthur Seyss-Inquart (1892-1946) was gedurende de Tweede Wereldoorlog Rijkscommissaris over Nederland.

5 september Dinsdag

Reeds vroeg ging ik erop zat. Van de gemeentewerklui begreep ik, dat niemand van plan was het verscherpte bevel gevolg te geven. Deze zegslieden vertelden, dat politie en marechaussee ingerekend waren, wat later sterk overdreven bleek te zijn. Eén van de mannen zeide, dat de vorige avond de munitiebergplaats achter ons aan de Nadorst opgeblazen had moeten worden.

Men kon echter gelukkig het gevaarlijk goed op een wagen weghalen. 's Morgens haalde

ik groente en aardappels binnen met Floris, daar Sanderse niet reed. Melkboer en bakker kwamen daarentegen wel. We kochten flink wat brood. Het Rijksarchief was gesloten.

De rijksarchivaris **dr. Unger** had de dag tevoren al gezegd: "overal gaat het goed, alleen hier

niet". Maandagavond zat Dini Scheltens nog erger van angst te bibberen voor het doodschieten, als er geen gevolg werd gegeven aan de evacuatie-bevelen. In de late middag ging ik naar Nieuwenhuis. ...

's Morgens had Jaap reeds gezegd. 'Niet u:cggaan". Snoep kwam ook met nieuws. Antwerpen was onbeschadigd in de handen van de geallieerden gevallen. Dhr. Tak had zijn huis op het Molenwater dichtgespijkerd. De volgende dag zag men dat vele winkeliers in de binnenstad dezelfde maatregelen genomen hadden. De Duitse politiefunctionarissen Mittelften]scheid en Korte reden haastig op motorfietsen door de stad gestoken in hun uniformen. Geruchten waren er vele: De dames Cler en Roorda hadden positieve inlichtingen, dat de geallieerden om 3 uur in Middelburg zouden zijn. Bergen-opZoom zou gevallen zijn -jongens vertelden met een knipoogje,

dat Rilland-Bath al bereikt was, wat grote ontroering bij ons verwekte. Later bleek er niets van waar te zijn, evenmin het befaamde geval van Breda. Dinsdag werd n.m. door de radio positief verteld, dat Breda bevrijd was, en dat Prins Bernhard er zou zijn. Men beweerde dat Zeeland afgesneden was.

Toelichting gebeurtenissen

Dinsdag 5 september is de Nederlandse geschiedenis ingegaan als 'Dolle Dinsdag'. Op die dag speelden wemelde het in het hele land van geruchten dat het land nu elk moment bevrijd zou worden van de Duitse bezetting. De geallieerden troepen waren met een snelle opmars bezig waarbij grote delen van België in hoog tempo door de Duitsers ontruimd werden. In bezet Nederland voedde dit de hoop dat het einde van de oorlog nabij was. Op zondagavond 3 september 1944 berichtte Radio Oranje: 'Gij weet dat de bevrijding voor de deur staat'. De Nederlandse minister president P.S. Gerbrandy verklaarde in de uitzending de volgende avond dat 'de geallieerde legers in hun onweerstaanbare opmars de Nederlandse grens overschreden hebben'. Op 5 september meldde Radio Oranje, Fortgens refereert hieraan, dat de geallieerden inmiddels Breda zouden hebben bereikt. De geruchtenstroom leidde tot grote feestvreugde bij de meeste Nederlanders en bij grote angst bij de Duitsers en collaborateurs. Veel Duitse troepen en N.S.B.-ers sloegen op de vlucht. In werkelijkheid stokte de geallieerde opmars na de eerste week van september door logistieke problemen, met name veroorzaakt door een gebrek aan brandstof voor de voertuigen.

De Engelse inname van Antwerpen, die Fortgens ook in zijn dagboek vermeld, was daarom van cruciaal belang voor de geallieerde oorlogsinspanning. Het was namelijk de eerste belangrijke grote stad waarbij de haveninstallaties onbeschadigd in geallieerde handen vielen. De bevoorrading van hun legers kon hierdoor weer op gang gebracht worden. De Engelsen verzuimden echter om na de val van Antwerpen door te stoten naar Bergen op Zoom waardoor Zeeland zou worden afgesloten. Montgomery concentreerde zich eerst op operatie Market Garden, de luchtlandingsoperatie bij Arnhem. Als gevolg van deze beslissing slaagden nog veel ingesloten Duitse eenheden in Noord-Frankrijk om via Walcheren en Zuid-Beveland te ontkomen naar Noord-Brabant.

In tegenstelling tot wat Fortgens beweert, was Zeeland dus nog niet afgesneden. Ook betekende de operatie Market Garden dat de bevrijding van de Zeeland, om daarmee de vaart over de Westerschelde naar Antwerpen vrij te maken, bijna een maand werd uitgesteld. De strijd om de Scheldemonding zou pas begin oktober in volle hevigheid losbarsten. Sakkers, Enigma en de strijd om de Westerschelde; Van der Ham, Zeeland 1940/1945. Deel 2, 315-335; Marezate, Zó was het, 71-73.

Toelichting personen

Uit de context zou men kunnen opmaken, dat Fortgens met zijn zoon groente en aardappels ging halen bij A.J. Sanderse, 'teeler en handelaar, Nadorstweg nr. 1.' Een andere mogelijkheid is, dat zij met hetzelfde doel de tuinderij van J. en W. Sanderse bezochten. Die was gelegen aan de Seisweg nr. 149. Uit het vervolg blijkt, dat de eerste veronderstelling meer waarschijnlijk is dan de tweede.

W.S. Unger was gemeentearchivaris van Middelburg en woonde aan de Londense Kaai nr. 11. Oord, W.S. Unger.

J. (Jaap) L. Nieuwenhuis was aanvankelijk adjunct-commies bij de Rijksverkeersinspectie; later inspecteur bij dezelfde instelling en directeur van de PSD (Provinciale Stoomboot Diensten). Hij woonde Nadorstweg nr. 8d en stond bekend onder de

bijnaam 'Jaap Stoomboot'. Zijn vrouw heette Joop Nieuwenhuis.

J.J. Snoep stond in het adresboek van Middelburg geregistreerd als koopman. Hij woonde Nadorstweg nr. 1c. Zijn bedrijf, Snoep & Co, import koloniale waren, meel - en azijnfabrikanten was gevestigd in de Ververijstraat nr. 26.

Over J. .A. Tak & Co meldt hetzelfde adresboek: 'bankiers, commissionairs in effecten, kassiers, agenten der Rotterdamsche Bank, Hypotheekbank van Nederland en assuradeurs van de Zeeuwsche Waarborg Maatschappij'.

Hans Friedrich Mittelstenscheid was Sozialreferent en Hans Korte (1908-?) was Referent bij Beauftragte des Reichskommissars für Zeeland.

De dames Cler en Roorda woonden op het Molenwater nr. 45. Mej. M.A.A. der was docente Frans en mej. G. Roorda lerares Engels

6 september Woensdag

Vandaag liepen er geen treinen omdat de machinisten ondergedoken waren. Dinsdagavond kwamen we langs de Blauwe Dijk, waar verspreide groepjes liepen van het verslagen Duitse leger uit Vlaanderen. De meeste gingen door in de richting van Nieuwland, Woensdag was men zeer teleurgesteld, dat er niets gebeurd was. Het Rijksarchief was weer geopend, maar de meeste mensen hielden vakantie. De spitterij was reeds dinsdag stopgezet. De nacht van dinsdag op woensdag was zéér rustig. Toch voeren 's nachts veel schepen door het kanaal. Steeds meer winkels werden dichtgespijkerd. Woensdag werd aangeplakt, dat gas alleen van ½ 12-1 en 5-7 geleverd werd. De evacuatie was vorige middag afgelast - iedereen was opgelucht. Trouwens vrijwel niemand had er gevolg aan gegeven. Men had naar Zuid-Beveland moeten vluchten en daar zelf onderdak moeten zoeken. Bij de familie Nieuwenhuis vernam ik, dat Kort (een Duitse functionaris) aan blokleiders had meegedeeld: de evacuatie is onnodig, want de zeeslag bij Walcheren is niet doorgegaan! Sommige N.S.B.ers en hun aanhang waren vertrokken, Klaris Kruyder en Mevr. Hesselink, Welleman op maandag; anderen pas dinsdag. Dhr. Breed loopt geregeld langs ons huis naar de Secretarie, waar hij zulk gewichtige positie inneemt. Het verhaal dat Meerkamp gearresteerd zou zijn, was ook al onjuist, - hu- groette mij op straat zeer beleefd. Hij zou beweerd hebben; "het is toch verloren, blijf maar in je huis".

Woensdag was een algemene ontspanning - weinig berichten en tamelijk stil in de lucht.

7 september Donderdag

Weer zeer rustige nacht, De weersgesteldheid is echter ongunstig geworden. De N.S.B.-ers

leven weer op: Zeeland zal verdedigd worden. 's Nachts zouden er 2500 soldaten binnengekomen zijn. De teleurstelling de mensen is groot. Men had Bergen (Mans) verward met Bergen-op-Zoom! In Noord-Beveland had men reeds het garnizoen ontwapend!

Voor straf werden door de Duitsers 8 hofsteden plat gebrand De radio-centrale met distri-

butie te Middelburg had een Engelse uitzending door gegeven. Met bijlen vernietigden nu Duitse soldaten de installatie aan de Singel.

Overall heerste er een geweldige wind gelijk een orkaan, waardoor er veel bomen ontworteld werden. Twee bomen kwamen terecht op de auto van Referent Korte, die echter de dans ontsprong, Het gymnasium is nog steeds gesloten.

Toelichting gebeurtenissen

Op 6 september verklaarde Hitler Walcheren tot Festung. Hij gaf hiermee opdracht dat de het Zeeuwse (schier)eiland tot het uiterste verdedigd moest worden om de geallieerde scheepvaart de toegang naar Antwerpen over de Westerschelde te ontfangen.

De schepen door het kanaal en een zeeslag voor Walcheren waarvan Fortgens melding maakt, hebben betrekking op een honderdtal Duitse scheepsverplaatsingen vanuit Boulogne, Calais, Duinkerken en Oostende. Vanaf Vlissingen voeren de meeste schepen via het Kanaal door Walcheren en de Zeeuwse binnenwateren verder naar het noorden. Sakkers, Enigma en de strijd om de Westerschelde, 48-50.

De geruchten van de nadere bevrijding hadden in Noord-Beveland op 5 september geleid tot grote vreugde. Overal werden Nederlandse vlaggen uitgehangen en de bevolking maakten feestelijke rondgangen door verschillende dorpen, waarbij bijvoorbeeld in Kats het plaatselijke muziekkorps optrad. Ondanks het feit dat de leiding van het verzet het afraadde, werden door enkele overmoedige inwoners in Kamperland bij de veerpont vier Duitse soldaten ontwapend en in Wissekerke gevangen gezet. Twee Duitsers ontkwamen echter naar Veere. Een Duitse patrouille voer vervolgens vanuit Walcheren naar Noord-Beveland. Na een kortstondig vuurgevecht met het Nederlandse verzet kwamen de Duitsers aan wal en werden twee boerderijen in brand geschoten. Als gevolg van het Duitse dreigement dat 70 inwoners van Kamperland voor een vuurpeloton zouden worden gezet, werden de vier gevangenen weer vrijgelaten. Van der Ham, Zeeland 1940/1945. Deel 2, 329-331, 338-339; Sakkers, Duitse militaire standrechtelijke executies in Zeeland, 115-118; Janssens, 5 September 1944, Dagboek van een verpleegster, 7-8; Marezate, Zó was het, 73-75.

Op 5 september luisterde de radiodistributeur Caesar Hulstaert op de PTT centrale aan de Seissingel stiekem naar de Britse radio. Zijn collega, die dit niet wist, schakelde de zaak om waardoor iedereen in Middelburg plotsklaps de Engelse zender op de radio hoorde. Hulstaert is hiervoor op 9 september in Vlissingen voor het Duitse standrecht gekomen maar vrijgesproken. Sakkers, Duitse militaire standrechtelijke executies in Zeeland, 124

Toelichting personen

Klaris Kruijder was de echtgenote van ijzerhandelaar **C.A.C. Kruijder**, die op Molenwater nr. 71 woonde en in de Lange Delft een winkel in ijzerwaren exploiteerde onder de naam '**IJzerhandel de Jager**'.

Mevr. Hesselink was mogelijk de echtgenote van B.A. Hesselink, directeur N.V. Vitrite Works en later voor de liberalen lid van de Middelburgse gemeenteraad en een stuwende kracht in de organisatie voor vrouwelijke vrijwilligsters.

Mevr. Welleman was echtgenote van ir. M.C. Welleman, die vanaf 1943 deel uitmaakte van de provinciale bestuursraad.

Dhr Breed was leraar Nederlands en woonachtig in de Korte Noordstraat nr. 31.

Dr. A. Meerkamp van Embden was de voormalige rijksarchivaris voor Zeeland en in de periode 1942 tot 1944 namens de N.S.B. burgemeester van Middelburg. Hij woonde Veersesingel nr. 37; later Rouaansche Kaai nr. 75.

8 september Vrijdag

Ook deze nacht was het rustig; Ook de wind was gaan liggen. Iedereen was min o teleurgesteld of zelfs ontstemd, dat de geallieerden de sprong Antwerpen-Zeeland niet hadden aangedurfd. Er werd aangeplakt, dat de scholen maandag a.s. weer zouden

beginnen. Verder nog een plakkaat getekend door Meerkamp: "Er hebben zich gevallen van sabotage voorgedaan. Er zijn gijzelaars genomen. Die zullen worden doodgeschoten bijgeval van herhaling". De matte rust werd fel verbroken door het nieuws, dat maandag a.s. heel Walcheren leeg moest zijn. 's Avonds was er nog niets opgeplakt. Ook deze dag was ik 's morgens en 's middags in het Rijksarchief bezig geweest, waar ik dit nieuws voor de eerste keer vernam. "Iedereen moet uit Walcheren weggaan en zich naar Zuid-Beveland begeven, alleen de zieken niet". Vervoersgelegenheid is er niet. Iedereen moet maar proberen onderdak te vinden. Dini Scheltens zeide in tranen: "Ik heb me lang goedgehouden, maar nu kan ik niet meer". Bij voorduring regenachtig weer.

Toelichting gebeurtenissen

De sabotage waarover burgemeester Meerkamp van Embden spreekt, had plaatsgevonden op de Poelendaelseweg in Middelburg. Enkele omwonenden hadden op Dolle Dinsdag planken met spijkers neergelegd en na het vallen van de duisternis een gat in de weg gegraven. Een Duits militair voertuig was in het donker in de put gereden. De volgende dag zette de Duitse militaire politie vijf willekeurige mannen uit de directe omgeving van het gat in de Poelendaelseweg als gijzelaar gevangen op hun hoofdkwartier op het landgoed Toorenvliedt. Zonder dat de Duitsers zich hiervan bewust waren bevond zich onder de gijzelaars ook een van de daders. Sakkers, Duitse militaire standrechtelijke executies in Zeeland, 115-118; Marezate, Zó was het, 76.

Op 8 september besloten de Duitsers andermaal dat de bevolking van Walcheren geëvacueerd diende te worden. De Duitse referent Kort had de algehele leiding over de operatie, ten aanzien van Middelburg was Mittelstenseid verantwoordelijk.

Op 11 september, vóór 12 uur 's middags moesten de inwoners op eigen gelegenheid naar Zuid-Beveland of Bergen op Zoom vertrekken. Voor ouderen en kinderen zou er een trein beschikbaar worden gesteld. Alleen bepaalde groepen (zoals brandweer, artsen en personeel van het ziekenhuis, vaste kern Rode Kruis en Luchtbeschermingsdienst en enkele bakkers, slaggers en groentenboeren), bij elkaar niet meer dan 15% van de Middelburgse bevolking, zouden mogen achterblijven. Eén van de vrijstellingsgronden was een verklaring van de huisarts dat de persoon door zijn slechte gezondheid niet in staat was om af te reizen. Het gevolg van deze bepaling was een run op de gemeentehuizen waar de ambtenaren bijzonder gul ontheffingen verleenden.

Koene, de waarnemend Middelburgse gemeentesecretaris, schreef in zijn verslag: 'De toeloop is zoo gewelddadig, dat er van een sluiting te 12 uur niets komt, en wij - door elkaar af te lossen - doorwerken tot des avonds kwart voor 8. Om 8 uur moet iedereen binnen zijn. Duizenden vrijstellingen zijn dan uitgereikt. Verwonderlijk is het geweldig aantal zieke mensen!!'

Sanderse meldt in zijn dagboek: 'Bijna iedereen in Middelburg heeft een bewijs dat hij niet hoeft te evacueren.'

Volgens de verpleegster Janssens werden de ontheffingsbriefjes zelfs clandestien op straat verkocht! Janssens, 9-11 September, Dagboek van een verpleegster, 8-11; Van der Ham, Zeeland 1940/1945. Deel 2, 341; Koene, Middelburg onmiddellijk vóór en na de bevrijding, 743; Sanderse, 11 september, Middelburg 1940-'45, 67.

9 september Zaterdag

Deze dag was wel bijzonder somber - al klaarde het op den duur wat op. Er heerste overal in de stad een zenuwachtige spanning Niemand wist of 'la zou gaan of niet. Pas tegen

12 uur werd het evacuatiebevel aangeplakt: Iedereen moet Middelburg verlaten, behalve enige categorieën, politie, brandweer, leden van de N.S.B. De familie Scheltens besloot de volgende dag tegen 4 uur (sic) te vertrekken. Anderen wilden wachten. De stad zou maandag om 12 "leeg" moeten zijn.

10 september Zondag

's Morgens 6 uur veel overtrekkende vliegtuigen. Een prachtige morgen. Drommen mensen stonden voor de gemeentesecretarie aan het Molenwater, pogend een bewijs van toestemming te bemachtigen, dat zij in Middelburg mochten blijven. Vader Bakker en Dini Scheltens spelen het klaar er eentje te bemachtigen. De gehele familie Bakker kan blijven. De kerkdiensten gaan gewoon door. Men ziet heel weinig mensen vertrekken. Om het zekere voor het onzekere te nemen was ik al de vorige dag naar Koole op de hofstede De Fruit berg gegaan om een plaats te bespreken in geval van nood - als er hier in de buurt gevechten zouden plaats hebben, dachten wij daar een toevluchtsoord te vinden. Zondagmiddag bracht ik met vader Bakker er al vast een plaid. Overdag waren er nogal wat rondcirkelende jagers in de weer,

11 september Maandag

Schitterend herfstweer. 's Morgens ondernam ik een tocht naar Vrouwenpolder. Daar was men verbaasd, dat ik het had kunnen halen, aangezien veel fietsen gevorderd werden langs de weg. In Vrouwenpolder zijn meer dan 300 Duitsers in hun bunkers ingekwartierd. Zoen ik weer in de stad was, hoorde ik dat er enkele mensen weggegaan waren, o.a. de familie Mos. Overal hingen papieren voor de ramen aangeplakt van bewoners die verlof gekregen hadden om te blijven. In de binenstad wordt alles dichtgespijkerd. Men zegt, dat de weermacht niet geeft om evacuatie en dat alleen Mittelscheid er achter zit. Het gerucht verspreidt zich, dat de Engelsen over het Albertkanaal gedrongen zijn en hier en daar de Nederlandse grens bereikt hebben.

Toelichting gebeurtenissen

De nieuwe Duitse evacuatie poging mislukte andermaal door onwil van de Walcherse bevolking. De oproep om te vertrekken werd massaal geboycot. Zo zou er op zaterdagavond 9 september om 20.00 uur op een station van Middelburg een trein gereed staan voor 1.000 man. Niet alleen kwamen er maar 20-30 evacuees opdagen, ook de trein verscheen niet. Uiteindelijk gingen er om 24.00 uur nog een aantal evacuees met een Duitse legertrein mee.

Van der Ham, Zeeland 1940/1945. Deel 2, 342; Koene, Middelburg onmiddellijk vóór en na de bevrijding, 11; Janssens, 9 September, Dagboek van een verpleegster, 8; Marezate, Zó was het, 77-79.

In de eerste week van september 1944 slaagden geallieerden troepen erin om verschillende plaatsen over het Albertkanaal te komen. Zo vocht de Nederlandse Prinses Irenebrigade op 6 september in het bruggenhoofd bij het plaatsje Beringen. De Duitsers boden echter felle tegenstand waardoor de geallieerde opmars traag verliep. Op 9 september bereikte een Amerikaanse verkenningsseenheid als eerste geallieerde onderdeel in de buurt van Maastricht de Nederlandse grens.

Toelichting personen

C.J. Bakker (de schoonvader van Fortgens) was leraar Aardrijkskunde aan de Rijkskweekschool en woonde Londense Kaai nr. 9. Naast Bakker woonde aan de ene kant (op nummer 7) de familie Van der Weel en aan de andere kant W.S. Unger (op

nummer 11). Na de bevrijding werd A.J. van der Weel waarnemend burgemeester van Middelburg.

De familie Koole woonde op de Fruitberg (Golsteinseweg B 93), waarover J.C. de Man in het Archief van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen van 1888 op de pagina's 456 en 457 als volgt bericht: "In de heerlijkheid van Schellag, aan de grens der heerlijkheid Brigdamme lag weleer nog een berg, dicht bij de hofstede, die bekend staat als "de Fruitberg".

E. Mos was leraar aardrijkskunde aan het Gymnasium en woonde aan de Loskade nr. 33.

12 september Dinsdag

Er staat aangeplakt, dat vijfpersonen dood geschoten zijn, één te Middelburg wegens opbreken van de straat, één van Noord-Beveland, drie uit Zeeuw Vlaanderen. Ook deze nacht was het weer zeer rustig 's Avonds na zeven uur hoorden wij een zwaar bombardement. Men zeide, dat dit plaats vond op de Sloedam. Door de trillingen sprongen in de spiegelruiten in de stad barsten.

Toelichting gebeurtenissen

De Duitsers maakten op 11 september door middel van een aanplakbiljet bekend dat zij die dag in de duinen van Valkenisse als gevolg van een standrechtelijk vonnis vijf burgers hadden geëxecuteerd. Het betrof de Middelburger Willem Niesthoven (veroordeeld wegens het openbreken van de Poelendaalseweg), Andries Dieleman uit Wissekerke (vanwege betrokkenheid bij het ontwapenen van Duitse militairen op Noord-Beveland) en de Belgen André Pierets en vader en zoon Albert en Yvan De Colvenaer (omdat in hun woning in Zelzate een ondergedoken Britse piloot, munitie en Duitse vlaggen waren aangetroffen). Sakkers, Duitse militaire standrechtelijke executies in Zeeland, 115-130; Marezate, Zó was het, 81-83.

De Britse luchtmacht voerde begin september met grote regelmaat luchtaanvallen uit op de Sloedam waarover Duitse troepen zich vanuit Frankrijk en België, via Walcheren naar Noord-Brabant aan het terugtrekken waren. Na aanvallen met jachtvliegtuigen op 9, 10 en 11 september, werd de dam zowel op 12 als op 13 september door ongeveer veertig Mitchell bommenwerpers onder vuur genomen. Deze aanvallen werden, zoals Fortgens schrijft, ook in het vijf kilometer verderop gelegen Middelburg opgemerkt. Hoebeke, Slagveld Sloedam, 381-388; Marezate, Zó was het, 80-81.

13 september Woensdag

Woensdag ontving ik een boodschap van het stadhuis. De ambtenaar Funke stelde ons voor om weer te beginnen met de lessen. Slechts na lang zoeken icon ik de rector vinden. Toen ik naar het Gymnasium ging, trof ik hem in de leraarskamer aan, terwijl hij daar met zijn ega het ontbijt gebruikte. Hij zou de zaak verder regelen. Als beloning voor onze bereidwilligheid ontvingen wij leraren het gebruikelijke papiertje. Wij hadden drie dagen - sinds maandag 12 uur - clandestien in Middelburg vertoefd. Op de plakaten stond te lezen, dat het Gymnasium en de openbare scholen weer met het onderwijs ouden gaan beginnen.

De vorige dag was ik nog eens met de fiets naar Vro uwenpolder gegaan om
boter te halen.

Op de weg zag ik veel Duitsers die richting Oostkapelle trokken. Ook woensdagavond werd de Sloedam gebombardeerd -- in de stad werd geen luchtalarmgegeven, wel voelde men hevige trillingen.

14 september Donderdag

Heden gebeurde er vrijwel niets, doch het aantal Duitse militairen op Walcheren neemt merkbaar toe.

15 september Vrijdag

De lessen op het Gymnasium worden hervat met een vereenvoudigde rooster. Omstreeks 12 uur vond een bombardement op Vlissingen plaats. Getroffen werd de telefooncentrale. 's Avonds verneemt men, dat Maastricht door de Duitse troepen ontruimd is.

Toelichting gebeurtenissen

Tussen 11 en 15 september voerden geallieerde vliegtuigen bombardementen uit in een poging de terugtocht van Duitse troepen vanuit Zeeuws-Vlaanderen naar Walcheren en vervolgens Noord-Brabant te voorkomen. De haven en het stationsgebied van Vlissingen waren hierbij belangrijke doelwitten, maar de bloedigste aanval vond op 11 september plaats op Breskens aan de zuidoever van de Westerschelde waarbij 199 burgers de

dood vonden. Op 15 september bombardeerden 25 tot 30 Mitchell bommenwerpers de Vlissingse haven. De geallieerde bombardementen konden echter niet voorkomen dat in de eerste drie weken van september meer dan 80.000 Duitse militairen, 4.500 voertuigen, meer dan 4.000 paarden en 530 kanonnen de Westerschelde konden oversteken. Sakkers en Houterman, Atlantikwall in Zeeland, 201-222; Sakkers, Enigma en de strijd om de Westerschelde, 59-69; Van der Ham, Zeeland 1940/1945. Deel 2, 356-364.

Maastricht viel op 14 september als eerste grote Nederlandse stad in geallieerde handen.

16 september Zaterdag

's Morgens kwart voor acht werden wij verschrikt door een hevig geronk, dat echter spoedig wegstierf. Tegen half negen hadden wij dezelfde onaangename ervaring. Men vertelde, dat in

Serooskerke op het landgoed Vrederust een startbaan voor robots was ingericht. Voorwaar, een zeer slechte tijding! Zouden er nu spoedig Engelse bombardementen volgen? Vandaag werd ook bekend met hoeveel vreugde Maastricht de geallieerden had begroet, Het aantal Duitsers hier ter stede schijnt steeds meer toe te nemen. Men ziet talrijke vrachtwagens en karren met stroo. De afbraak van huizen bij de tankgracht wordt hervat. Tegen de late middag is er wat meer luchtactiviteit.

Toelichting gebeurtenissen

De 'robots' waaraan Fortgens refereert waren de beruchte Duitse V2's (vergeltungswaffe 2). Deze uiterst geavanceerde ballistische raketten waren vanaf 7 september 1944 vanuit België voor het eerst afgevuurd op Parijs. In tegenstelling tot de eenvoudiger V1 had de V2 echter geen startbaan nodig. De geleide raket werd verticaal gelanceerd vanaf een mobiel platform. De V2 had een bereik van meer dan 300 kilometer en sloeg in met drie keer de snelheid van het geluid. Vanuit België kwam er op 12 september een mobiele V2-lanceereenheid op Walcheren aan. De raketinstallatie werd vervolgens vanaf de duinen van Groot-Valkenisse over Koudekerke naar het Kanaal door Walcheren ten zuiden Middelburg. Aan de oostelijke zijde van het kanaal vervolgde het Landfront zijn weg langs Abeele, om via

de polder De Mortiere in de Schorerpolder bij het Fort Rammekens te eindigen. Voor de aanleg en ook het schootsveld van de tankgracht werden verschillende boerderijen en huizen aan de Nieuwe Vlissingseweg afgebroken. Sakkers, Landfront, passim; Marezate, Zó was het, 68.

17 september Zondag

Vannacht ± 12 uur werden we wakker door mitrailleurvuur, gevold door een hevige knal. Wij horen scherven vallen. Omstreeks zeven uur schrokken op door het loeiende geeronk van een raketbom, na vijf minuten gevolgd door een tweede. Tegen de middag werd de luchtactiviteiten aanzienlijk - veel mitrailleurvuur.

Kort na vijf uur vernam ik bij de fam. Snoep het nieuws, dat er luchtlandingstroepen bezuiden de Rijn en Lek uitgeworpen waren. Er werd een borrel op gedronken. Kort na het eten kwamen er grote groepen bommenwerpers over. Wat hun oogmerk was, wisten wij uren nog niet. Bij het naar het huis gaan, even voor acht uur; konden wij vanuit de St. Pietersstraat een raketbom waarnemen: een lichte streep die bijna loodrecht naar boven ging. Daarna zag men aan de hemel een witte streep, dit alles gepaard met een onheilspellend geronk. Mensen die in Serooskerke wonen, hadden aan Jaap Nieuwenhuis meegedeeld, dat de projectielen uit het bos van Vrederust van trucks de hoogte in geslingerd werden. Sommigen zeggen dat ze vleugels hebben, anderen niet. Er wordt verteld. Dat er vijf stuks uit Vlissingen gekomen waren. De voorraad zou nu uitgeput zijn. Hel projectiel, dat 's nachts op het sportveld van de Nadorst is neergekomen, is waarschijnlijk een verdwaalde raketbom, Men vond althans veel stukken blik, geen scherven. De schade was beperkt tot glasschade en kapotte pannen, Verder is men - d,w,z, de Duitsers - bezig huizen te vorderen, o.a. de Meidoornlaan - daar waar nu juist de aangerichte schade is. Puck van Empel lag nog ziek te bed met trombose, maar heeft de schrik wel doorstaan. Zeer onaangenaam is, dat er mensen op straat opgepikt worden om te werken n aan de Sloedam. Dit gebeurde wederom deze avond. Bij Nieuwenhuis kwam ze s nachts aanbellen -Jaap was naar zijn veilige schuilplaats verdwenen en Joop wist zich door handig optreden de speurders weg te manoeuvreren. Het was een dag met zeer vele evenementen en hoogspanning. De distributie wordt steeds schraller: geen bisschuit, vlees, slechts de helft van het rantsoen. Het brood van Bierens komt natuurlijk niet meer.

Toelichting gebeurtenissen

Fortgens meldt de start van de geallieerde operatie Market Garden. Op 17 september landden 20.000 militairen van twee Amerikaanse- en één Britse luchtlandingsdivisie bij Eindhoven, Nijmegen en Arnhem. Generaal Montgomery hoopte de bruggen over de grote rivieren bij deze Nederlandse steden onbeschadigd in handen te krijgen, waarover zijn gemechaniseerde eenheden snel tot diep in Duitsland zouden kunnen doorstoten. De aanvliegroute vanuit Engeland van de luchtlandingstroepen liep deels over Vlaanderen en deels over het Zeeuwse Schouwen-Duiveland.

Het geallieerde bombardement op de Duitse kustbatterijen op Walcheren, waarbij de Duitse luchtafweer negen vliegtuigen beschadigde, vond op 17 september plaats tussen 18.00 en 19.00 uur. Crucq, Walcheren 1943-1944, 82-84.

De bronnen maken geen melding van het feit dat een V2, kort na de lancering, op het Middelburgse sportveld bij de Nadorstweg zou zijn neergekomen. Mogelijk betrof het 'slechts' brokstukken van een raket, een volledige inslag zou tot veel meer schade hebben geleid. Waarschijnlijk is het echter toch een geallieerde vliegtuigbom geweest. Brandweerman Den Hollander bericht in zijn dagboek dat een granaat ontplofte in de Meidoornlaan waarbij geen doden vielen. Sanderse schrijft dat er in de nacht een

bom was afgegooid bij het sportveld Middelburg wat tot veel schade maar niet tot slachtoffers leidde. De Duitse luchtafweer meldde diverse bewegingen van geallieerde vliegtuigen. Den Hollander, Dagboek van een brandweerman, 5; Sanderse, 11 september, Middelburg 1940-'45, 67

De Duitsers dwongen Zeeuwse jongens en mannen uit de omliggende woonplaatsen om herstelwerkzaamheden uit de voeren op de Sloedam, de enige verbindingsweg over land tussen Walcheren en Zuid-Beveland. De dam was door aanhoudende geallieerde luchtaanvallen inmiddels bezaaid met gaten. Zo werden op 14 september 150 mannen uit Nieuw- en Sint Joosland gedwongen aan het werk gezet. De dreiging van geallieerde luchtaanvallen maakten het uitvoeren van reparaties aan de Sloedam tot een levensgevaarlijke en daardoor weinig populaire bezigheid, waarvoor soms zelfs Zeeuwen letterlijk van hun bed moesten worden gelicht. Hoebeke, Slagveld Sloedam, 392-394; Janssens, 31 October, Dagboek van een verpleegster, 18; Marezate, Zó was het, 82-83.

Toelichting personen

Puck van Empel was de echtgenote van mr. P. van Empel, ambtenaar van het Openbaar Ministerie bij het Kantongerecht, later president van de Middelburgse rechtbank. Zij woonden Nadorstweg nr. 1b.

Bakker Bierens bezorgde - zoals toen nog gebruikelijk was - brood aan huis. De bakkerij annex winkel stond in de Brakstraat en werd later bakkerij De Wolf.

18 september Maandag

Deze morgen waren er zeer weinig leerlingen, die bovendien nog van huis gehaald moesten worden. s Nachts werden we opgeschikt door hevig schieten op een laagvliegend

toestel. Volgens de berichten zin er zondag twee vliegende bommen in Engeland terecht gekomen. De derde is wellicht in zee gestort. Heden tegen acht uur werd er weer een vliegende bom afgeschoten. Ten middag had men het gevaarte op trucks aan Singel zien liggen.

's Middags na drie uur werd het zeer onrustig: Het schieten in de verte werd een trommelvuur. Voortdurend mitrillerende jagers. Tenslotte luchalarm, toen er een dozijn reusachtige bommenwerpers vlak over de stad heen vlogen om dan weer in de laaghangende wolken verdwijnen. Volgens de berichten van gisteravond (700 ton) gemunt op de geschutsopstellingen en troepenconcentraties. De kinderen zijn niet meer bang voor het schieten.

Toelichting gebeurtenissen

Brandweerman Den Hollander schreef dat zondagnacht een geallieerd vliegtuig tijdens een duikvlucht werd opgemerkt door Duits zoeklicht en hevig werd beschoten. Den Hollander, Dagboek van een brandweerman, 5.

Fortgens bericht nogmaals over de zware Britse luchtaanvallen van viermotorige Lancaster bommenwerpers op de Duitse kustbatterijen waarbij in Biggekerke en in Vlissingen meer dan zestig dodelijke burgerslachtoffers vielen. De ruim tachtig bommenwerpers wierpen echter veel meer dan zevenhonderd ton aan bommen af, bij de aanval op de batterijen bij Biggekerke werden bijvoorbeeld ongeveer dertig toestellen en 169 ton aan bommen ingezet. Bollen, Worsteling om Walcheren, 129-130; Crucq, Walcheren 1943

19 september Dinsdag

Op deze bijzonder mooie herfstdag werd 's morgens aan de leerlingen van de drie laagste klassen om wijs gegeven. Deze dag was rustig behoudens wat overvliegers. Men vertelt, dat de installatie van de raketbom is weggehaald. Inderdaad is er heden geen projectiel meer afgeschoten. Eindhoven zou na straatgevechten bevrijd zijn, luchtlandingstroepen zouden Tiel bezet hebben. In alle dorpen van Walchheren wemelt het van de Duitsers. Op een tocht naar Joziasse in Vrouwenpolder zag ik overal aangeplakt, in het Duits, dat het streng verboden was fietsen en levensmiddelen te vorderen. Veel Duitse militairen hadden de laatste tijd op eigengelegenheid vorderingen verricht. Men durft nu wat meer te fietsen.

Verschillende mensen waren van Serooskerke weggegaan uit vrees voor bombardementen op de raketbom-installatie. Tot nog toe is daar niets van te merken geweest.

Wel is de ramp in Biggekerke heel erg: 46 doden. Het getier van de vliegende bom moet in Serooskerke geweldig geweest zijn. Doch om één projectiel af te schieten waren de Duitsers de hele dag in de weer. Ketels worden door motoren met lucht onder hoge druk gevuld. Deze geeft het 10 meter lange gevaarte zijn beginsnelheid. Direct daarna slaat de vlam eruit. Gisteravond tegen 10 uur werd de duivelse machine via Middelburg weggereden. Het dreunen uit Zeeuws Vlaanderen wordt 's avonds al heel duidelijk waarneembaar.

Volgens de berichten zouden Poolse troepen zich bevinden ten Noorden van de lijn Axel-Hulst. Het zal hen wel om Terneuzen te doen zijn.

Aleid eet sinds een week aan tafel mee, doch morst veel. Het enige wat zij zegt, is: a,a,a en boem, boem, boem. De Duitse soldaten geloven nog steeds, dat Hitler nog een of ander vreselijk wapen in petto heeft. Doch wie kan hierover met kennis van zaken spreken? Bij helder weer is het niet raadzaam ver van huis te gaan. Ieder ogenblik kan er wat gebeuren.

Toelichting gebeurtenissen

Koene, de waarnemend Middelburgse gemeentesecretaris, schreef in zijn oorlogsverslag over de inbeslagname van fietsen: 'In deze dagen worden ook reeds veel rijwielen door de Duitsers "gevorderd", of beter gezegd 'gestolen'. Zij houden de wielrijders eenvoudig aan en eischen de rijwielen op. Enkele malen worden midden in den nacht verschillende bewoners uit hun bed gebeld om de in de woning aanwezige rijwielen af te geven, vrijwel steeds zonder eenig ontvangstbewijs. Ook vele paarden en wagens worden bij de landbouwers eenvoudig opgeëischt.' Koene, Middelburg onmiddellijk vóór en na de bevrijding, 14.

Het gereedmaken voor het afvuren van de V2 was juist betrekkelijk eenvoudig en de hele procedure duurde volgens de voorschriften minder dan twee uur. De mobiele Duitse lanceerinrichting in het park van het buitenhuis Vrederust bij Serooskerke werd na het afvuren van de laatste V2 in de vroege avond van 18 september weer gedemonteerd en waarschijnlijk de volgende avond per schip vanuit Veere naar Dordrecht teruggetrokken. In het bos Rijsterbos bij Gaasterland was de eenheid op 25 september weer operationeel. Sakkers, Enigma en de strijd om de Westerschelde, 71-74.

Amerikaanse luchtlandingseenheden bevrijdden op 18 september 1944 Eindhoven. Tiel, dat ten noorden van de Waal ligt, werd door operatie Market Garden een frontstad. De zwaar beschadigde plaats en door de Duitsers ontvolkte stad werd pas aan het einde van de oorlog in 1945 door de geallieerden bezet. De Poolse tankdivisie bevrijdde

op 19 september Axel en Hulst. Terneuzen werd de volgende dag bereikt. Heel het oosten van Zeeuws-Vlaanderen viel betrekkelijk snel en makkelijk in handen van de geallieerden. Het westelijk deel was echter onderdeel van de Festung Schelde-Stad en daar werd door de Duitsers hardnekkiger weerstand geboden.

20 september Woensdag

Deze dag het al bijzonder rustig. Heel weinig mensen vertoonden zich. De berichten daarentegen zijn sensationeel: de Engelsen zijn doorgedrongen tot Nijmegen en hebben contact met luchtlandingstroepen bij Arnhem. Het schieten in de verte is nu opgehouden. Volgens de berichten ontmoeten de Polen in het geïnnundeerde gebied in Zeeuws-Vlaanderen veel tegenstand. - Men zegt, dat deze nacht veel Duitsers zijn weggetrokken, terwijl zij hun geschut meenamen. - Het aantal leerlingen in de drie hoogste klassen dat nog komt, is zeer gering. Vanavond was er een half uur luchtalarm.

Toelichting gebeurtenissen

Market Garden verliep minder voorspoedig als Fortgens ons wil doen geloven.

De geallieerde luchtlandingstroepen bij Eindhoven, Nijmegen en Arnhem moesten worden ontzet door het 2e Britse Leger, dat vanaf de Belgisch-Nederlandse grens naar het noorden oprukte. Deze opmars ging echter minder snel als gehoopt. Op 20 september werd weliswaar na zware gevechten de Waalbrug bij Nijmegen genomen, 70 maar de Britse tankeenheden slaagden er niet in om de parachutisten bij de Rijnbrug van Arnhem te bereiken. Een dag later ruimden de Duitsers de laatste Britse weerstand bij deze brug op. In het oorspronkelijk plan hadden de luchtlandingstroepen, die deze vitale verbinding over de Rijn deels hadden ingenomen, al na 48 uur moeten worden ontzet door het 2e Britse Leger. In zijn latere dagboek aantekeningen schetst Fortgens een realistischer beeld over de gevechten bij Arnhem.

De Duitsers trokken zich snel terug uit Oost Zeeuws-Vlaanderen. Zo voer de uit ongeveer driehonderd manschappen bestaande bezetting van de haven van Terneuzen in de nacht van 19 op 20 september de Westerschelde over. In heel Zeeuws-Vlaanderen hadden de Duitse verdedigers delen van het gebied onder water gezet om de geallieerde opmars te bemoeilijken. Van der Ham, Zeeland 1940/1945. Deel 2, 377-418.

21 september Donderdag

In Zeeland - op Walcheren althans - verliep deze dag uiterst rustig: Volgens de berichten is nu een strook van 10 K.M. beoosten Terneuzen in handen van de Polen. Men hoorde geen schieten meer uit de verte. Volgens de berichten is het Britse 2de leger nu over de Waal en heeft contact met de luchtlandingsstroepen bij Arnhem. Zou het lukken? Want de corridor door Brabant is slechts smal. In de Meidoornlaan zijn de ruiten gedeeltelijk weer ingezet, hier en daar moet men echter met kartoer voor lief houden.

Bij Tieleman is inkwartiering van Duitse militairen die nog vast aan de Duitse eindoverwinning geloven. Zondag moet het in het tuindorp Vlissingen erg zijn geweest! Ik sprak met iemand die ongedeerd van onder het puin vandaan gehaald was. Ook heden voormiddag geregeld onderwijs. De leraarskamer wort' steeds meer huiskamer van de fam. Van Oorde.

Voor ons huis op het Molenwater staan enige Duitse vrachtauto's. De bommen van

gisterenavond waren terechtgekomen bij Torenvliet, het Duitse stafkwartier. Er was aangeplakt, dat 19 Sept. weer een Middelburger (van 19 jaar) was doodgeschoten. Hij had met een andere jongen (van 16 jaar) een karabijn met munitie uit een barak meegenomen. Men zeide, dat het meer baldadigheid dan kwaad opzet was,

Toelichting gebeurtenissen

Tuindorp Vlissingen was een van de delen van de havenstad die op 17 september getroffen waren door de zware Britse luchtaanvallen op de Duitse kustbatterijen op Walcheren.

Bij het bombardement werden in Vlissingen vijfentwintig huizen verwoest en vielen er 23 doden onder de burgerbevolking. Van der Ham, Zeeland 1940/1945. Deel 2, 435.

Op het landgoed Toorenvliet even buiten Middelburg was het Duitse divisiehoofdkwartier van Walcheren en de beide Bevelanden gevestigd. Het werd zowel op 20 als op 22 september door geallieerde jachtvliegtuigen aangevallen. Den Hollander, Dagboek van een brandweerman, 20 en 22 september, 6-7.

De negentienjarige Middelburger Johan van der Weij was door de Duisters ter dood veroordeeld omdat hij uit een Duitse bunker bij de Sloedam twee geweren met munitie had meegenomen. Op 19 september werd hij in de duinen van Valkenisse geëxecuteerd, wat de Duitsers door aanplakbiljetten bekendmaakten aan de bevolking. Zijn kompaan, de zeventienjarige Tonnie Janse, werd bij de arrestatie door Duitse militairen neergeschoten. Dokter Everard Nauta hield hem tot de bevrijding in het Gasthuis vast, waardoor Tonnie een berechting wist te ontlopen. Sakkers, Duitse militaire standrechtelijke executies in Zeeland, 144-157.

Toelichting personen

Mr. A. Tieleman (roepnaam Boelie) was griffier bij het Kantongerecht in Middelburg. Zijn kantoor was op Dwarskaai nr. 12 en hij woonde in de Singelstraat nr. 14. Voor zijn verhuizing of evacuatie naar de Singelstraat aan de Nadorstweg.

22 September Vrijdag

's Morgens was het zeer rustig. Onder dekking van de nevel was Hoekstra uit Heinkenszand gekomen om een en ander op te halen. Er was 's morgens gewoon les. Tegen de late middag toen ik in het Rijksarchief (Abdij) zat werd het rumoerig. Enige jachtvliegtuigen wierpen bommen uit. Er werd geweldig gemitrailleerd. Het was gemunt op Torenvliet, het Duitse stafkwartier. Geraakt werd de Firma Alberts: in een klein huisje daar bleven twee vrouwen ongedeerd onder een tafel, terwijl het huis instortte. Volgens de berichten werd er fel in Nijmegen gestreden. Arnhem is door de Britse hoofdmacht nog niet bereikt - al dagen lang zijn in de buurt luchtlandingstroepen. -Achter in de tuin (Molenwater) ben ik nu bezig enige gaten te maken z.g. Schutzlicher, waarbij Floris behulpzaam is. Hij is er buitengewoon geestdriftig over! De Polen beheersen geheel Oost Z.-Vlaanderen. In Middelburg geros en gerei van Duitse auto's. Men verwacht vol spanning de komende berichten. Het verhaal van het gebeurde in Kerkrade - 5000 vrouwen en kinderen de weg opgejaagd - is weerzinwekkend. Uit Nijmegen zijn de Duitsers verdreven. Zal het in Arnhem ook zo vlug gaan?

Toelichting gebeurtenissen

Op 22 september klonk er tweemaal luchtalarm in Middelburg. Het landgoed Toorenvliet en het terrein van Houthandel v.h. G. Alberts Lzn & Zn N.V. gevestigd

aan Achter de Houttuinen werden onder vuur genomen door geallieerde jachtbommenwerpers. Bij de aanvallen vielen er één dode en één zwaar gewonde. In de wijk 't Zand, buiten de veste richting Toorenvliedt, was er veel schade en de inwoners vluchtten met wat 'lijfgoed' de binnenstad in. Den Hollander, Dagboek van een brandweerman, 22 september, 7; Sanderse, 22 september, Middelburg 1940-'45, 67; Hoebeke, 'Oorlogsslachtoffers herdacht', 13-14; Marezate, Zó was het, 87.

In Middelburg ontbrak het volkomen aan schuilkelders waar de bevolking tijdens bombardement zijn toevlucht kon nemen. De Middelburgers waren daarom aangewezen op noodvoorzieningen zoals kelders of eigen schuilplaatsen, zoals ook Fortgens in zijn achtertuin aanlegde.

Tussen 19 en 26 september werden alle 30.000 inwoners van Kerkrade geëvacueerd. Zij moesten te voet en veilig heenkomen zoeken. Dertien evacuees kwamen hierbij om het leven. Na de geallieerde bevrijding keerden vanaf 10 oktober de inwoners weer naar hun huizen terug.

Toelichting personen

E.L. Nauta was chirurg in het Gasthuis te Middelburg en woonde op het Molenwater nr. 69. Een aantal families (onder andere Hoekstra) uit Middelburg had een goed heenkomen gezocht in Zuid-Beveland. P. Hoekstra was leraar Nederlands en geschiedenis aan het Gymnasium en woonde voor zijn vertrek naar Heinkenszand op Vlasmarkt nr. 1.

23 September Zaterdag

Heden morgen regen — tegen de middag klaarde het op, vooral op de late middag. 's Middags naar Vrouwenpolder. Omstreeks 6 uur kwam een groot aantal zware bommenwerpers de kust bombarderen, vermoedelijk weer de geschutsofstellingen bij Valkenisse enz. Ze vlogen echter niet boven de stad. Derhalve was er geen luchalarm. Men zegt dat Waarde reeds beschoten wordt van de overkant. De situatie bij Arnhem is nog steeds zeer kritiek. Toch hebben de Engelsen de zuidoever van de Rijn bereikt. Bij Elst wordt hevig gevochten. Elders in Nederland schiet men nog steeds van de kust vliegende bommen op Engeland.

Ik ben nog bezig met de schuilplaats achter in de tuin. Langzamerhand keren allerlei mensen uit Zuid-Beveland terug, o.a. de fam. De Vries. In Goes en omstreken is er geen water, of elektriciteit. Men zegt dat er hier nog slechts voor 14 dagen kolen zijn.

Toelichting gebeurtenissen

Op Walcheren beschikten de Duitsers over zes marinekustbatterijen. Ze vormden een belangrijk doelwit voor de geallieerde luchtmacht. Op 23 september tussen 16.52 en 17.23 uur vielen 49 zware bommenwerpers de batterij bij Domburg aan. Crucq, Walcheren 1943-1944, 87.

Door de geallieerde bombardementen op De Sloedam en de Kreekrakdam vielen de waterleiding- en elektriciteitsverbindingen tussen Noord-Brabant, Zuid-Beveland en Walcheren voortdurend weg. De breuken in de elektrische leidingen konden nog wel gerepareerd worden, maar vanaf 15 september kwam er in Goes geen water meer uit de leidingen. Van der Ham, Zeeland 1940/1945. Deel 2, 367.

24 September Zondag

Het weer is buitengewoon slecht: storm en regen. Om 1 uur horen wij een geweldig geraas. Waarschijnlijk een luchtgevecht. De situatie bij Arnhem is voortdurend kritiek. Gisteren is naar men zegt, de kust van West- tot Oostkapelle gebombardeerd.

Volgens de berichten gaat het om de geschutsopstellingen op Walcheren,

Toelichting gebeurtenissen

Om 13.00 uur ging in Middelburg het luchtalarm af toen een Amerikaanse vier-motorige Liberator laag overkwam. Het toestel werd neergeschoten en stortte in zee neer waarbij alleen de piloot het overleefde. Den Hollander, Dagboek van een brandweerman, 24 september, 8; Sanderse, 24 september, Middelburg 1940-'45, 67; Van Moosel, 24 september, Marezate, Zó was het, 89.

25 September Maandag

Heden was het buitengewoon rust Het weer is regenachtig. Bij Arnhem is nog niets beslist. De corridor blijft smal, de luchtlandingstroepen hangen nog steeds min of meer "in de lucht", al hebben ze met bootjes contact met de hoofmacht.

Turnhout is nu door de Canadezen bezet.

26 September Dinsdag

Heden gebeurde hier niets. Het weer is, vooral 's morgens regenachtig. Wij geven de hoop op, dat het bij Arnhem spoedig beslist zal zijn. De corridor Eindhoven-Nijmegen wordt vaak afgesneden. Ten Noorden van de Rijnbrug hebben geallieerde troepen het moeten opgeven. De Duits luchtmacht is weer op volle kracht: 100 jagers boven Limburg, 50 boven Arnhem. De Duitsers graven zich in ten Westen van Arnhem, een stellingenoorlog in Nederland! Het Engelse leger dat daar opereert, blijkt te zwak te zijn. In Brabant gaat het langzaam.

Deze toestand kan wel maanden duren. Hoe zal men in de Hollandse steden aan eten komen?

Toelichting gebeurtenissen

Turnhout werd op 24 september 1944 bevrijd door de 49e Britse Divisie.

Het restant van de de Britse Luchtlandingsdivisie, dat ten noorden van de Rijn was geland, werd door Duitse troepen omsingeld in het plaatsje Oosterbeek. Zonder een vaste oeververbinding was het heel lastig om contact te houden met de eenheden van het 2e Britse Leger. De operatie werd nog verder bemoeilijkt doordat de Duitsers de aanvoerlijn in het zuiden, de corridor Eindhoven-Nijmegen (Hells Highway), regelmatig afsneden.

Op 17 september 1944 riep de Nederlandse regering in ballingschap op tot een spoorwegstaking. Als gevolg hiervan kwam de voedselvoorziening in het westen van het land in gevaar wat uiteindelijk tot de beruchte hongervinter leidde. Fortgens had dit andermaal goed voorzien.

27 September Woensdag

Heden geschiedde niets, dat het optekenen waard is.

28 September Donderdag

De berichten zijn slecht: het geallieerde leger bij Arnhem heeft het moeten opgeven. In Brabant gelukkig nog vorderingen. De opzet van het geallieerde opperbevel, een snelle doortocht door Nederland, is mislukt. Toch is men over twee van de drie rivieren gekomen. Veel Duitsers ontruimden Walcheren en trekken naar Brabant, alleen de kutverdediging blijft. Voorlopig is geen opzienbarend nieuws te verwachten. Overdag geen vliegtuigen, alleen 's middags enige jagers.

Toelichting gebeurtenissen

Na het mislukken van de poging de Rijnbrug bij Arnhem in handen te krijgen, werden in de nacht van 26 september de laatste Britse parachutisten geëvacueerd ten zuiden van de rivier.

29 September Vrijdag 30 September Zaterdag; 1 October Zondag

Af en toe vliegtuigen.

2 October Maandag

Daar er geen kranten verschijnen, was men hedenmorgen doorgedaan met de zomertijd! Hedenmiddag werd aangeplakt, dat 3 uur 's nachts de klok verzet zal worden. Er worden papieren gevonden waarop het volgende te lezen is: Aan de bevolking van de Zeeuwse eilanden gelegen aan de monding van de Westerschelde wordt een ernstige waarschuwing gericht door het geallieerde opperbevel: uw leven wordt door hevige en langdurige bombardementen en overstroming bedreigd. Zo mogelijk, moet u de eilanden verlaten of een veilige plaats opzoeken". Niemand weet echter waar die veilige plaats te vinden is. De meeste zijn van oordeel, dat Middelburg niet slecht gelegen is. Het is vrij ver van de kust, waarop de bombardementen toch wel gericht zijn. Verdere objecten zijn de stelling van Vlissingen, de tankgracht ect. Men kan zich moeilijk indenken dat de geallieerden beginnen zullen met b.v. Middelburg stuk te gooien. Een landing op verschillende punten te gelijk op Walcheren lijkt ons zeer goed mogelijk: zou het zo gaan? Hier zijn weinig troepen, mi moeten ze komen!

Toelichting gebeurtenissen

De waarnemend commandant van het le Canadese Leger, generaal Simonds, wilde met zware luchtbombardementen de Duitse verdediging van Walcheren uitschakelen. Niet alleen moesten de Duitse stellingen en kustbatterijen door zware bommenwerpers onder vuur worden genomen, ook wilde hij de lage delen van het (schier)eiland onder water zetten. Dit was een zeer omstreden plan. Het inunderen van Walcheren door middel van zeewater zou grote schade aan huizen en landbouwgronden betekenen. Bovendien kon het militaire effect worden betwijfeld. Het Duitse Landfront zou onder water komen te staan, maar hun belangrijke kustbatterijen lagen hoog en droog in de duinen. Tenslotte zou het water de geallieerde aanvaller misschien nog wel meer belemmeren dan de Duitse verdediger doordat de geallieerden in geïnundeerd gebied hun overmacht aan tanks en ander gemotoriseerd materieel niet konden inzetten.

In de militaire geschiedenis is het niet voor niets altijd de verdediger geweest die water heeft ingezet om de aanval te bemoeilijken. Ondanks deze bezwaren gaf de geallieerde opperbevelhebber Eisenhower op 1 oktober toestemming om gaten in de Walcherse dijken te bombarderen. Via radio en het afwerpen van pamfletten in de vroege avond van 2 oktober werd de bevolking gewaarschuwd en opgeroepen de eilanden onmiddellijk te 'verlaten' of naar een veilige plaats te gaan. Fortgens gaf het probleem van deze oproep weer. Walcheren verlaten was onmogelijk en daarnaast was het onduidelijk wat als een veilige plaats beschouwd kon worden. Brandweerman Den Hollander noemde het treffend: 'een nieuwe puzzle voor de eilandbewoners.'

Janssens schrijft over de geallieerde waarschuwing: 'Men staat bloot aan groote bombardementen en overstromingen. Waar zouden we heen moeten? Over de velden, die vol liggen met mijnen/ over de Sloedam? Ook niet aantrekkelijk en we weten toch ook niet of we daar minder gevaarlijk zullen zitten.' Den Hollander, Dagboek van een brandweerman, 2 oktober, 9; Janssens, eind September, Dagboek van een verpleegster, 11-12; Crucq, "We never blamed the crews", 16-17; Van Gent,

'The Allied assault on Walcheren, 1944', 12-15, 24-26; Van der Ham, Zeeland 1940/1945. Deel 2, 440-441; Marezate, Zó was het, 90-91.

3 October Dinsdag

Gedurende de koffie-maaltijd of eigenlijk middageten begon het aangekondigde luchtbombardement. Het duurde enige uren. Deuren en ramen trilden van de zware slagen. In de verte hoorden wij telkens het gebrom van vele vliegtuigen. 's Avonds vernamen wij, dat de dijk van West-Kapelle het doelwit geweest was van Lancaster's. Vandaag kwamen er nog leerlingen!

Toelichting gebeurtenissen

In acht aanvalsgolven dropten ongeveer 240 zware Lancaster bommenwerpers op 3 oktober tussen 13.00 en 15.00 uur 1.270 ton aan bommen op de Westkapelse zeedijk. Ook het naast gelegen Westkapelle kreeg het zwaar te verduren en maar liefst 159 inwoners kwamen om het leven. Crucq, "We never blamed the crews", 9-114; Tout, In de schaduw van Arnhem, 135-152.

4 October Woensdag

De Westkappelse dijk is stuk, het water stroomt binnen. Toen ik vanmiddag het archief verliet, stond er aangeplakt, dat ieder zich had te begeven naar bepaalde punten. Het schijnt, dat bijna niemand hieraan gevolg geeft, want de volgende dag wordt een zelfde oproep voor "vrijwilligers" aangeplakt.

5 October Donderdag

De Abdij-arbeiders werden terstond gevorderd en verdwenen diensgevolge prompt. In Westkapelle moet het erg zijn geweest — 200 doden zij hadden helaas de gegeven waarschuwing niet opgevolgd. De berichten over Walcheren zijn wat opgeschroefd. Op 4 Oct. kwamen geen leerlingen meer.

Toelichting gebeurtenissen

Naar aanleiding van het bombardement op de zeedijk werden door de Duitse bezetter (en ondertekend door de burgemeester) in Middelburg vrijwilligers gevraagd om dammen en nooddijken aan te leggen om te voorkomen dat grote delen van Walcheren onder water zouden komen te staan. De oproep werd echter vrijwel volledig genegeerd, waaronder door de arbeiders die bezig waren met het herstel van het Abdijcomplex (dat door het bombardement van 17 mei 1940 zwaar beschadigd was). Van der Ham, Zeeland 1940/1945. Deel 2, 446-447; Marezate, Zó was het, 93-94.

6 October Vrijdag

Heden staat weer een en ander aangeplakt! Vannacht hoorden we zwaar en druk schieten in de verte, dat pas na 8 uur ophield. Twee oproepen voor vrijwilligers om een nooddijk aan - te leggen werden door de bevolking genegeerd. Men weet, dat de bedoeling is om dijkjes aan te leggen om de bunkers! Vanmorgen stond een "Befehl" aangeplakt met een Nederlandse vertaling ernaast, ondertekend door Münzer. Iedereen boven de 15 jaar wordt opgeroepen, uitgezonderd alleen de ambtenaren van de gemeenteburo's, de werklieden van de "Schelde" en diegenen van de vitale bedrijven, die een vrijstelling hebben. Een leeftijdgrens naar boven staat niet opgegeven. Wie na 6 October twee uur niet op de "Arbeitsplatz" aanwezig is, komt wegens sabotage voor het "Standgericht" 's Morgens om 7 uur moet men zich op het Stadhuis aanmelden --

die tijd is echter allang verstreken, want om 10 uur werden deze fraaie papieren pas aangeplakt. Ook vrouwen kunnen opgeroepen worden.

7 October Zaterdag

Schitterend weer. 's Morgens zijn toch allerlei mensen aan het werk getogen Vele huizen werden door de "Feldgendarmerie" onderzocht, enige mannen werden meegenomen. Sinds gisteren 4 uur 's nachts werd onafgebroken geschoten in de verte, dat 's middags tot een trommelvuur aanzwol. Onder het eten van appelkoekjes kwam een massabommenwerpers over met geweldig gedreun. Wij gingen haastig naar onze huren; de familie De Casembroot, die over een kelder beschikten. Het luchtalarm duurde ongeveer 1 1/2 uur. liet ging om

de geschutopstellingen bij Hotel Britannia en Ritthem. 's Middags ging ik op de fiets naar Serooskerke om met Joziase, een leerling die ondergedoken was, Grieks te doen. Ook daar hoorde men een geweldig gedreun. 's Avonds bleef het aanhouden. Tot onze grote schrik viel er 20 minuten voor 10 een bom, geworpen door een laag rondcirkelend vliegtuig. Toen er daarna hier in de buurt geschoten werd, namen we de kinderen op en begaven ons in de kelder van Fam. De Casembroot. 'legen twaalf uur kwamen we pas terug- het luchtalarm was nog niet afgelopen. Al die tijd bleef het vliegtuig laag overvliegen. Door een vergissing met de sleutel kon de Fam. Caro niet meer hun huis binnenkomen - ze hadden even op de stoep staan kijken. Wij gaven hun onderdak - ze brachten de nacht door op matrassen, die wij van boven haalden. Daarna zijn er 's nachts nog enige bommen gevallen.

Toelichting gebeurtenissen

Fortgens nam de start van het Canadese operatie Switchback waar, de verovering van West Zeeuws-Vlaanderen. In de ochtend van 6 oktober openden 327 stukken geschut van het le Canadese Leger het vuur op Duitse stellingen achter het Leopoldkanaal. Van der Ham, Zeeland 1940/1945. Deel 2, 393-418.

Willi Münzer was de Beauftragte des Reichskommissars, de hoogste Duitse autoriteit in Zeeland. Toen bleek dat de oproep voor vrijwilligers om nooddijken aan te leggen geen effect resulteerde, besloot hij tot hardere maatregelen. Op zijn bevel moesten alle mannen vanaf 15 jaar, met uitzondering van het personeel van de gemeentebureaus, de scheepswerf De Scheläe in Vlissingen en de openbare nutsbedrijven, worden ingezet bij de werkzaamheden. De Feldgendarmerie (de Duitse militaire politie) zou controleren en overtreders moesten onder de beschuldiging van sabotage voor het Standgericht worden gebracht (een militaire rechtbank die in oorlogsgebieden ook burgers kon berechten). Dat dit geen loos dreigement was bleek toen bij de controles op straat en in hun huizen op 7 oktober ongeveer 150 werkweigeraars werden opgepakt. Zes van hen zouden nog dezelfde nacht voor het Standgericht verschijnen. Twee mannen werden vrijgesproken, maar Adriaan Davidse en Adriaan Vos werden tot respectievelijk tien en vijftien dwangarbeid veroordeeld. Tegen Ko Francke en Janus Leijnse werd zelfs het doodvonnis uitgesproken. Sakkers, Duitse militaire standrechtelijke executies in Zeeland, 172-184; Koene, Middelburg onmiddellijk vóór en na de bevrijding, 18-21; Marezate, Zó was het, 96-97.

Het effect van de dijkdoorbraak bij Westkapelle was onvoldoende om heel Walcheren onder water te zetten. De geallieerden moesten nog meer dijken te bombarderen. Op 7 oktober vielen meer dan honderd Lancaster's bij Vlissingen met succes de dijken bij De Nolle en Rammekens (Ritthem, Zuidwatering) aan. In tegenstelling tot de opmerking van Fortgens ging het hierbij dus niet om een aanval op kustbatterijen of om het Duitse hoofdkwartier in Hotel Britannia op de Vlissingse

boulevard. Crucq, "We never blamed the crews", 115-146.

Op 7 oktober werd Middelburg tussen 21.30 en 24.00 uur opgeschikt door diverse luchtaanvallen waarbij een aantal bommen neerkwamen op een weiland bij de Nadorst, achter de Noordweg, bij de Winterstraat en in de Pijpstraat. Bij de laatste aanval, op nog geen vijfhonderd meter bij Fortgens' huis vandaan, vielen er drie doden (M. Roth-Koppejan, J.J. Joosse en L. Korstanje) en meer dan twintig gewonden. In de Pijpstraat waren er drie huizen verwoest en twee zwaar beschadigd. Ook veel huizen in de omliggende straten (zoals in de Molstraat, Singelstraat en Dam) liepen schade op. Den Hollander schrijft over het bombardement die nacht in zijn dagboek: "s Avonds zaten we in de kamer toen er een jager overscheerde en een bom wierp. Alles dreunde. Toen hij weer terugkwam loeide hij weer laag over de daken en we hoorden de bom fluiten. Een ontzettende ontploffing en hevig glasgerinkel was het gevolg. Direct daarop luchtalarm. Ik ging naar de post toe en rukte uit met de trekker naar de Molstraat; daar was een ravage vanjewelste. De mensen kermde onder de geweldige stapel wrakhout. Het was bij Annie Joosse. Uren lang getrokken en gesjouwd en eerst de moeder, toen Alie en toen Annie er van onder gehaald. De rest haalden anderen er van onder. Gelukkig leefden ze nog, al zijn ze wel naar 't ziekenhuis gebracht. Verschrikkelijke toestand in die straat. Onder het bergen verscheidende malen dekking moeten zoeken plat tegen de muur. Het kreng in de lucht mitrailleurde verschrikkelijk en overal ontploften granaatjes. 't Was kortweg een hel.'

Zuster Janssens meldt over de slachtoffers: 'Luchtalarm. Een jager vliegt als bezeten over de stad en gooit lukraak(?) bommen. Er zijn doden en verscheidene gewonden worden binnengebracht, 3 doden, 3 zwaar gewonden; 21 lichtgewonden op poliklinische post verbonden.' Van Moosel is in zijn dagboek kritisch over het bombardement: 'We veronderstellen, dat men het gebouw van de Ortskommandantur heeft willen treffen of enkele bootjes aan de Punt. 't Is toch eigenlijk geen werk zulke doelen aan te vallen, die midden in een bewoonde wijk liggen en dan nog wel in 't donker met nevelig weer!' Den Hollander, Day boek van een brandweerman, 4 oktober, 13; Janssens, 7-8 October, Dagboek van een verpleegster, 13; Van Moosel, Zondag 8 October 1944, Marezate, Zó was het, 97-98; Crucq, "Aiming point Walcheren", 13-14; Koene, Middelburg onmiddellijk vóór en na de bevrijding, 29; Houterman, Buffaloes bevrijden Middelburg, 6-7; Hoebeke, 'Oorlogsslachtoffers herdacht', 14;

Toelichting personen

De familie De Casembroot woonde op het Molenwater nr. 59 (naast de familie Fortgens, die op nummer 57 woonde). In 1940 werd Jhr. mr. A.F.C. de Casembroot - de latere commissaris van de koningin - lid van Gedeputeerde Staten van Zeeland. In 1943 werd hij door de Duitsers uit zijn ambt ontzet. Hij speelde een actieve rol in het verzet en werd in 1944 majoor bij het Militair Gezag dat toen tijdelijk het bestuur waarnam.

Piet Joziase was in augustus 1943 in Serooskerke ondergedoken omdat hij niet in Duitsland wilde werken. Op voorstel van de plaatselijke Gereformeerde predikant vormden de leraren van zijn Gymnasium een 'zwarte school' waarbij hij op zijn onderduikadres in de belangrijkste vakken onderwezen werd. Fortgens, Zeshonderd jaar Stedelijk Gymnasium, 89, 91.

De familie Caro woonde Molenwater nr. 73. Op dat nummer woonden zowel 80 mej. H.M. Caro (onderwijzeres) als J.H.(Johan) Caro (muziekleraar, organist en dirigent van het Stedelijk Muziekcorps).

8 October Zondag

Met schrik vernamen wij, dat door het gat in de dijk van de Zuidwatering het zeewater met kracht binnenstroomde en dat het deel van Walcheren dat tussen de Nieuwlandse weg en het kanaal ligt, ongeveer een driehoek, reeds onder water stond. Het was een treurige vlucht van de bevolking - vee kwam om, tuinen en boomgaarden bedierven door het zoute water. Het vliegtuig van de vorige avond was er een van verdacht allooi, De eerste bom kwam terecht

in de Pijpstraat: drie doden, en vele gewonden, verder grote glasschade in de Singelstraat. Het huis van notaris Batten had zwaar geleden. De tweede viel in de Winterstraat, Later in de nacht om 2 uur en 4 uur kwam een bom resp. op het terrein van Klarenbeek in het veld, en een bij de Seinweg. Men zegt, dat er 40 man gearresteerd zijn, die niet aan het spitten waren: Deze moesten voor een "Standgericht" verschijnen. In de verte hoorde men 's avonds gerommel. Volgens de berichten zijn de haveninstallaties van Rotterdam en Amsterdam opgeblazen. Nijmegen wordt door zware artillerie beschoten. Grote stukken van ons land staan onder zout water. Doch de hoofdzaak is, dat we weer vrij komen.

Toelichting gebeurtenissen

Het zeewater steeg langzaam maar gestaag op Walcheren. De gevolgen van de inundatie waren desastreus. Walcheren, dat vóór de oorlog nog bekend had gestaan als de 'tuin van Zeeland', kwam uiteindelijk voor meer dan 80% onder water te staan. Alleen het duingebied (in het bijzonder de Manteling), het gebied tussen Veere en Arnemuiden, de oude binnensteden van Middelburg, Vlissingen en Arnemuiden en sommige dorpskernen bleven droog. Heel veel vee kwam om het leven, maar het aantal slachtoffers onder de bevolking als gevolg van verdrinking was gelukkig gering. Wel werden veel mensen van huis en haard verdreven en zochten zij toevlucht op de droog gebleven gebieden. Dit had tot gevolg dat Middelburg in de loop van oktober vol kwam te zitten met vluchtelingen. Zij moesten onderdak vinden in leegstaande huizen, kerken of scholen. Het Gymnasium in Middelburg werd ook gebruikt om evacués te herbergen. Het inwonerstal van de binnenstad zou uiteindelijk verdubbelen. Van der Ham citeert uit dagboekschrijver die Middelburg: 'een menschenpakhuis' noemt en: 'in

vele huizen leeft in elke kamer een gezin.' Janssens schrijft op 12 oktober: 'De volgende dagen ziet men onafgebroken rijen voertuigen met huisraad de stad in komen. De mensen moeten vaak tot over het middel in het water. Men ziet het aan de paarden, die tot hun borst nat zijn. Alles wat wielen heeft, wordt benut, tot zelfs wiegen toe, het is een droevig gezicht.' Twee dagen later bericht ze: 'Water-water-water....De stad is over- en overbevolkt; ± 47000 mensen zitten hier opeengehoopt.' Ook Sanderse meldt op 14 oktober in zijn dagboek dat: 'de stroom vluchtelingen naar Middelburg neemt nog steeds toe.' Geschat wordt dat er begin november 1944 meer dan 40.000 mensen in de oude binnenstad van Middelburg vertoefden. Van der Ham, Zeeland 1940/1945. Deel 2, 453-455;

Janssens, 11-14 October, Dagboek van een verpleegster, 13-14; Sanderse, 14 oktober, Middelburg 1940-'45, 74; Heyn, Water over Walcheren, 4-24; Vink, 'Het water rondom onze stad', 14-25; Slager, Verjaagd door vuur en water, 258-275; Koene, Middelburg onmiddellijk vóór en na de bevrijding, 22-28.

Toelichting personen

Notaris Batten had zijn kantoor in de Molstraat nr. 8; zijn woonhuis was destijds

Loskade nr. 25.

9 October Maandag

Gisteren, Maandag ging ik de hele dag naar Serooskerke. Het was in Middelburg niet veilig: Velen waren de vorige dagen gearresteerd, één van deze is wegens sabotage doodgeschoten. Velen gingen weer spitten, o.a. in Grijskerke waar onder Duitse leiding een nieuw dijkje aangelegd wordt. In Serooskerke is men - vrijwillig - bezig een dijk aan te leggen om het dorp. Velen vertrouwen dit niet: *het offer van de Westkappelaars wordt hierdoor gedeeltelijk ongedaan gemaakt.*

Toelichting gebeurtenissen

Van de 150 werkweigeraars verschenen er zes voor het Duitse Standgericht. Twee van hen werden ter dood veroordeeld. De doodstraf van Janus Leijnse door het Standgericht werd alsnog omgezet in levenslang omdat hij een half jaar eerder een Duits militair

uit het water had gered. Het doodvonnis van de Oost-Souburger Ko Francke (26 jaar) werd wel uitgevoerd. Op 9 oktober werd hij op de schietbaan tussen Middelburg en Veere geëxecuteerd. De veroordeling van Francke was betrekkelijk willekeurig, het enige wat hem ten laste kon worden gelegd was dat dat hij zich onttrokken had aan de verplichting om mee te helpen aan de aanleg van nooddijken. Zijn executie diende waarschijnlijk geen ander doel dan dat de Duitsers een voorbeeld wilden stellen. Sakkers, Duitse militaire standrechtelijke executies in Zeeland, 172-184.

10 October Dinsdag

Bewolkt, zeer stil weer. Ik was wederom in Serooskerke en. Vrouwenpolder. Geen man durft zich nog op straat te vertonen. De huiszoekingen verminderen echter. Uren lang is het stil. In Z. Vlaanderen maken de Canadezen weinig vorderingen. Zou de nieuwe landing bij Hoofdplaat iets uithalen? In de berichten staat, dat de Duitsers hier niet met eerste klas troepen opereren, n.m.l. met herstellende zieken en dergl. Men zegt, dat de Duitsers hedennacht zouden vertrekken - alleen vernietigingstroepen zouden achterblijven. Wij vullen weer de emmers etc.

Toelichting gebeurtenissen

In de vroege ochtend van 9 oktober waren Canadese troepen met behulp van amfibische voertuigen bij Hoofdplaat in Oost Zeeuws-Vlaanderen geland om daarmee langs het water van de Braakman te komen.

Hitler had op 6 september Walcheren tot Festung uitgeroepen. De Duitsers hebben daarom nooit overwogen, zoals het gerucht dat Fortgens vermeldt, om zonder strijd van Walcheren op te geven. Wel had hij gelijk met zijn opmerking dat de Duitse troepen op het schiereiland tweederangs waren. Dat gold echter vooral voor de Duitse landmachteenheden, in het bijzonder de 70e Infanteriedivisie. Het Duitse marinepersoneel dat de kustbatterijen bemande, stond beter aangeschreven. Inwoners vulden emmers vullen met water. Deze konden zij gebruiken om te blussen, maar ook als drinkwater voor het geval dat de waterleiding zou uitvallen.

11 October Woensdag

Een zware dag! 's Morgens ging ik naar het Gymnasium om in een van de lokalen rustig te werken. Na het eten reed ik naar Serooskerke en Vrouwenpolder. Onderweg ontmoette ik Louwerse en Piet Joziase. Met hen ging ik naar Plantlust waarde imker Louwerse enige bijenvolken heeft staan. Deze moesten van suiker voorzien worden.

Midden onder het werk begon de afweer hevig te schieten. Wij vluchten naar de hofstede Plantlust, tussen Serooskerke en Vrouwenpolder. De jonge mensen zagen daar, hoe honderden bommen uitgeworpen werden, tussen 3 en 3.30. Enige vliegtuigen droegen Oranje kleuren. Het doel was de dijk tussen Vrouwenpolder en Veere op te gooien. Nadat de toestellen verdwenen waren, begonnen de explosies aan de dijk. Geweldige fontijnen aarde werden opgeworpen.

Toch besloot ik door te fietsen. In Vrouwenpolder stonden velen te kijken naar de fontijnen" - de grond trilde. Men kon doorgaan tot aan de weg naar Mesu. Nadat ik mijn boodschappen gedaan had, reed ik terug naar Serooskerke. Bij Vrouwenpolder hoorde ik in de richting van Middelburg-Vlissingen geweldig gedreun. In Serooskerke waren bij de molen enige tijdbommen gevallen - verscheidende slachtoffers vielen te betreuren en een huis lag tegen de

12 October Donderdag

Vannacht viel aan de Veerse weg een bom, doch wakker werden we pas door het gebrom van vliegtuigen. Daarna kwam het luchtalarm (3 uur). Wij gingen met de kinderen naar de Fam. De Casembroot, waar we één uur bleven. Hoewel het luchtalarm nog niet voorbij was, gingen we toch naar huis. De volgende morgen was het schitterend weer. Om 8 uur verschenen dan ook de Engelse bommenwerpers boven Vlissingen. Volgens de jongen Van Kasteel zou het vliegtuig vannacht een Duits toestel geweest zijn - de Duitse soldaten hadden gezegd: "nur kein Angst, es ist ein Deutsches Flugzeug." En toen viel de bom. Overdag geweldig schieten van en naar West Z. Vlaanderen. De batterij in Vlissingen is blijkbaar nog intact.

Bij Breskens zijn nieuwe landingen verricht, maar de tienduizenden Duitsers verdedigen zich in dit belangrijke gebied hardnekkig. De Canadezen zijn nu een eind op de dijk gevorderd. Ook zijn ze 5 K.M. van Bergen op Zoom. Steeds meer land van Walcheren loopt onder. Droevig te zien, al die mensen die met meubels sjouwen. Niettegenstaande de jammerlijke toestand genieten we van het heerlijke tarwebrood dat wij weer ontvingen. -

Toelichting gebeurtenissen

In de nacht van 11 op 12 oktober waren Britse Mosquito bommenwerpers actief in het Walcherse luchtruim. Om 02.15 uur trof een bom het huisje van Vermeulen op de hoek van de Veersesingel op nummer 84. De woning werd totaal verwoest en het naast gelegen pand op nummer 82 raakte zwaar beschadigd. Onder de bewoners van beide huizen vielen veel slachtoffers, zes doden en een aantal gewonden waren te betreuren.

Janssens schrijft in haar dagboek: 'Luchtalarm. De jager zit weer in de lucht en maakt weer 6 doden en 1 gewonde. De volksmond noemt hem Jack de Ripper of ook wel de moordenaar.'

De getroffen panden waren vlak in de beurt van de woning van Van Moosel. Hij schrijft: 't Was een verschrikkelijke aanblik. Toen 'k er vanmiddag nog eens bij stond en die chaos van hout en stenen, opengereten bedden, dekens aan flarden, stukgeslagen meubelen, verspreide papieren, enz. aanschouwde, dacht ik: ja, zo ligt vandaag of morgen wellicht jouw woning ook in gruis en is je inboedel een kijkspel voor jan en alleman!' Janssens, 11-12 October, Dagboek van een verpleegster, 13; Van Moosel, Donderdagavond 12 October 1944, Marezate, Zó was het, 102; Den Hollander, Dagboek van een brandweerman, 11 oktober, 18; Crucq, "Aiming point Walcheren", 14-15; Hoebeke, 'Oorlogsslachtoffers herdacht', 14.

De strijd om West Zeeuws-Vlaanderen verliep medio oktober moeizaam voor de geallieerden. De Duitsers beschikten weliswaar niet over 'tienduizenden' troepen, maar de ruim 13.000 man van de 64e Duitse Infanteriedivisie, ondersteund door van de marinepersoneel van de kustbatterijen, verdedigden zich fel. Biervliet werd op 11 oktober ingenomen door de Canadezen maar een tweede landing bij Breskens, waarover Fortgens schrijft en welke ook de Duitsers verwachtten, werd niet uitgevoerd.

Daarnaast rukten geallieerde eenheden begin oktober vanuit Antwerpen op naar het noorden in een poging om Zeeland af te snijden van Noord-Brabant. Ook hier was de Duitse tegenstand zwaar en leden de Canadezen veel verliezen. Woensdrecht werd op 16 oktober door de geallieerden bezet, maar Bergen op Zoom werd pas op 27 oktober bevrijd. Van der Ham, Zeeland 1940/1945. Deel 2, 403-421; Sakkers, Atlantikwall in Zeeland, 230-243, 253-256; Copp, Cinderella Army, 87-117.

13 October Vrijdag

Mooi weer, zeer gunstig voor de luchtmacht. 'och was het overdag buitengewoon stil. Tegen de avond echter begon het hevige gebulder, en een zwaar gerommel, waarschijnlijk uit Z. Vlaanderen. Hier trilde alles. Men zegt, dat Breskens in handen van de Geallieerden is. De kamer van Mevr. Pots werd gisteren leeggeruimd. Vandaag kwam Sanderse kijken - er komen waarschijnlijk nog 3 mensen bij.

Toelichting gebeurtenissen

Breskens werd pas op 22 oktober door de Canadezen bezet.

Toelichting personen

Mevr. Pots had als vluchteling onderdak gekregen in het huis van de familie Fortgens aan het Molenwater. Kennelijk waren er echter dringender gevallen, zodat haar kamer werd ontruimd en zij naar elders werd overgebracht. Sanderse was klaarblijkelijk betrokken bij het regelen van de huisvesting van de door de inundatie getroffen evacués. Waarschijnlijk doelt Fortgens hier op M. Sanderse (controleur), die op de Heerengracht nr. 90 woonde. Zeker is, dat Fortgens hier niet op de tuinder Sanderse doelt.

14 October Zaterdag

Daar ik nog steeds geen zin had om naar het verplichte spitten te gaan, begaf ik mij per fiets naar de Fruitberg. Daar stonden de koeien al in het water. De dag te voren had men de

aardappels uit de kuilen gehaald en weggereden, Ook deze morgen werden er talloze zakken gevuld (vorige dag 40 ton aardappels). Langs het wegje naar de Nadorst stond rechts

reeds alles onder. 's Middags bleef ik thuis, er was allerlei te doen. 's Morgens kwamen 10 man sjouwen. Van Loo aan de Veerse weg had reeds maatregelen genomen.

15 October Zondag

Er werd een oproep opgeplakt ondertekend door De Vink, Lantsheer en Matthijse die de mensen aanspoorden om dijkjes aan te leggen rondom Nieuw-Middelburg en de Melkfabriek.

Zeer velen gaven daar gevolg aan, die nog niet aan het verplichte spitten hadden meegedaan. Ook vanaf de kansel werd hierop de aandacht gevestigd. 's Middags

werkte ik mee bij de Melkfabriek, waaromheen een dijkje opgeworpen werd. Of deze het zeewater zal kunnen keren, is zeer de vraag. Piet gat van Veere, of beter in de dijk bij Veere geeft het zeewater toegang tot het gehele eiland Walcheren.

Toelichting gebeurtenissen

Fortgens onttrok zich lange tijd aan de oproep om mee te werken aan de aanleg van nooddijken. De Duitsers wilden een nooddijk bij Westkapelle opwerpen. Andere dijken werden op initiatief van de plaatselijk bevolking aangelegd in een poging hun woningen te beschermen. Onder druk van de Duitse strafmaatregelen en na een oproep in de kerken zouden steeds meer Middelburgers mannen zich melden voor het spitwerk. Nadat de dijk tussen Veere en Vrouwenpolder ook door de geallieerden bommen was bezwiken, deden A.J.W. Mathijssen (Directeur Gemeentewerken Middelburg), H.F. Landsheer (Voorzitter Polder Walcheren) en M. de Vink (Bureau Ontruiming) een dringende beroep op de Middelburgers om Melkfabriek aan de Poelendaeleweg en de wijk Nieuw-Middelburg: 'door omkadering tegen water te beveiligen. De tijd dringt echter. Iedereen die niet voor de dijkwerken bij Grijskerke en Mariekerke is aangewezen en in staat is een schop te hanteeren wordt verzocht zich thans vrijwillig te stellen onder de leiding van den Dienst van Gemeentewerken en zich ten spoedigste (ook op Zondag) aan te melden bij de Melkfabriek of het Oud Arnemuidsch voetpad. Ook vrouwen of meisjes, die tot grondwerk in staat zijn, kunnen mede helpen.

Beseft dat het gaat om onze eigen veiligheid. Op zondag luidde in Middelburg de noodklok en werd de bevolking met megafoons opgeroepen zich te melden.

Ook Fortgens ging, samen met zo'n duizend anderen, die dag dan ook aan de slag. Van Mossel schrijft:

'Na de dienst van hedenmorgen is door de predikanten gewezen op äe hoogst ernstige toestand en werden toehoorders opgewekt allen hun krachten ter beschikking te stellen om 't gevaar te keren. Ook de brandweerauto reed de straten door en richtte per omroeper een zelfde appèl tot de bevolking. Dat sloeg in! Want 's middags stroomden honderden en nog eens honderden mannen en vrouwen, jongens en meisjes naar de bedreigde plaatsen. Ja,

's was bij de aan te leggen dijk hier en daar zó vol, dat je elkaar in de weg stonä en dan maar een ander, ruimer plekje opzocht. Alles hielp mee, jongen oud, man en vrouw. Dicht bij me stond een dame van zeker vijftig jaar met een kinderschepje dapper in de vette klei te steken. 's Was eigenlijk idioot, want ze kon maar een paar kruimeltjes wegwerken.' Nog dezelfde nacht brak de opgeworpen dijk rondom Nieuw-Middelburg door en liep de wijk alsnog onder water. De week daarop verspreidde het zeewater zich steeds sneller tot op 23 oktober de evenwichtstoestand werd bereikt. Buiten de historische binnenstad waren alle delen van Middelburg toen zo goed als ondergelopen. Van Moosel, Zondag 15 October 1944, Marezate, Zó was het, 104 en 98-105; Koene, Middelbur onmiddelli.k vóór en na de bevrijding, 30-34; Van der Ham, Zeeland 1940/1945. Deel 2, 448-451; Janssens, 14 October, Dagboek van een verpleegster, 14; Bollen, Worsteling om Walcheren, 161-164; Vink, 'Het water rondom onze stad', 14-25.

Toelichting personen

Van Loo woonde op Veerseweg nr. 123, zijn huis werd ook door het water bedreigd.

16 October Maandag

Heden morgen belde Sanderse reeds om ½ 8. Het water had de Nadorst bereikt. Als een beek loopt het over de weg. Hij moest derhalve zijn huis ontruimen. De velden aan de Nadorstweg lopen steeds meer onder. De Singel is boordevol en stroomt hard als een rivier. 's Morgens help ik Sanderse - er komt nog een familie Jongepier mee met een kindje van .9 dagen.

Zij krijgen de kamer van Mevr. Pots, verder het zijkamertje, het bovenkamertje van Mevr. Pots en de zolder gedeeltelijk. Er worden massa's kolen in huis gebracht - voormalig bezit van de Duitse Nadorst bewoners! Deze hadden de mensen zich toegeëigend. Wij krijgen een fornuis in de keuken, Er wonen nu 7 mensen boven, 's Middags werkte ik bij Lies en Boelie - kolen scheppen enz. zij ontruimden hun beneden verdieping, Het water was intussen weer gestegen en liep het Park Nieuwenhoven binnen. Bij Van Ooyen stond het bij de drempel. Nog enige dagen, dan is het gehele suburium van Middelburg onder water. De gehele dag ziet men aanhoudend wagens en handkarren uit Nieuwmiddelburg; men probeert nog zoveel mogelijk in veiligheid te brengen. 's Nachts om 5 uur had het pas opgeworpen dijkje op het sportveld het begeven - het water liep toen met kracht over de Nadorstweg heen, even voor het Sportterrein. De verplichte spitterij is opgegeven de dijk bij Grijskerke was onhoudbaar. Geheel Walcheren is nu drijvend, behalve Middelburg en sommige dorpskernen. De bunkers staan allen in het water. Men is benieuwd hoe hoog het water zal komen bij de a.s. springvloed.

Toelichting gebeurtenissen

In tegenstelling tot wat Fortgens schrijft stonden na de dijkdoorbraken niet alle Duitse bunkers onder water. Dat gold voor het Landfront, enkele geschutopstellingen in het binnenland en het hoofdkwartier bij Toorenvliedt. De cruciale Duitse versterkingen op Walcheren, de marine kustbatterijen die de Westerschelde afsloten, lagen echter hoog en droog in de duinen. Van Gent, 'The Allied assault on Walcheren, 1944', 14, 24-26. De vloed kende in oktober 1944 een gemiddeld hoogtij van 1,60 meter boven Nieuw Amsterdams Peil (N.A.P.). Springvloed kon een niveau bereiken van 2,25 meter, de stormvloed van 28 november 1928 had zelfs een stand van 4 meter boven N.A.P. gehaald. Grote delen van de Middelburgse binnenstad lagen echter nog hoger. Zo bevond de voet van de Lange Jan zich op ruim 5 meter en het stadhuis op een hoogte van 4,5 meter boven N.A.P.. Koene, Middelburg onmiddellijk vóór en na de bevrijding, 34-36; Van der Ham, Zeeland 1940/1945. Deel 2, 448-451; Bollen, Worsteling om Walcheren, 161-164; Vink, 'Het water rondom onze stad', 14-25.

Toelichting personen

De familie Jongepier was ook uit de Nadorstweg afkomstig en woonde op nr. 3. Van Ooijen was leraar aan de Christelijke Kweekschool en woonde in de Laan van Nieuwenhoven nr. 2.

17 October Dinsdag

Stormachtig, buigig weer. liet water blijft stijgen, de sloot langs de Meidoorn laan is een rivier geworden, die haar inhoud met kracht loost in de vest. Bij Van Empel en Snoep is het water al hoog opgelopen, maar staat nog niet in huis. Toen ik bij het huis van Tieleman kwam, stond het water ervoor, toen ik het 2 uur later verliet, liep het bijna de bijkeuken in. De rest van de kolen werd opgeschept, het slaapkamermeublement werd uit elkaar genomen en met een kar, die diep door het water reed, weggebracht. De benedenverdieping werd geheel leeggeruimd - alles werd

op zolder en in de eerste verdieping geplaatst. Bij Snoep zag men geen raad de piano nog weg te krijgen. Deze werd op een paar stoelen gezet - men hoopt dat hij nog droog zal blijven! Bij Van Empel schepten wij de kolen op, die met een wagentje weggehaald werden.

De straat vormde nu een rivier. Nieuw-middelburg is nog droog - een eindeloze rij handkarren rijdt langs de Koepoort. Iedereen brengt zoveel mogelijk van zijn bezittingen in veiligheid. Tegen de avond rijdt een brandweerauto rond om mannen op te roepen voor het opwerpen van dijken bij de bedreigde punten op het bolwerk. 's Avonds toen ik de was haalde van de Seisweg, was het noodweer -gierende wind en regen. De waterring om de stad wordt steeds nauwer. Men zegt, dat de dorpen nu ook ondergelopen zijn, behalve die aan de duinrand gelegen zijn.

18 October Woensdag

Het water stijgt aanhoudend. In het bolwerk bij Klein-Vlaanderen zit een zwakke plek - het is daar laag en het zal stellig doorbreken, als er geen extra dijkje aangelegd wordt. Door de brandweer werd om hulp geroepen. 's Middags ging ik erheen om zoden te steken op een naburig hoger gedeelte van het bolwerk. Deze werden onderaan tegen het dijkje aangelegd. Vervolgens werden ze gekrاند met stroo door vakmensen. De lage plek ligt gelukkig in een dode hoek, waar geen stroming staat. 's Avonds brult de batterij in Souburg uren lang.

Toelichting gebeurtenissen

Op 17 oktober tussen 14.00 en 14.30 uur hadden 47 Lancaster's nogmaals de dijk bij Westkapelle gebombardeerd om het gat nog groter te maken.

Bij West-Souburg lag een zware luchtafweerbatterij met vier 10.5 cm kanonnen. De batterij was vanaf 18 oktober geheel door water omringd. Op 10 oktober was al het eerste stuk geschut uitgevallen, op 21 oktober het tweede en acht dagen later werd een derde kanon bij een luchtaanval door een voltreffer vernietigd. Van Moosel schrijft die dag op zijn evacuatieadres in de Lange Giststraat - zijn huis aan de Veersesingel nummer 174 was onder water komen te staan - ook over de Duitse batterij: De nacht

90 was verre van rustig, de wind gierde langs de pannen - we slapen boven, vlak onder het beschoten dak - en ook het zware geschut bij Souburg deed zich geäucht horen. O, hoe verwens je dan die hele oorlog!' Van Moosel, Woensdag 18 October 1944, Marezate, Zó was het, 109; Sakkers, Atlantikwall in Zeeland, 292.

19 October Donderdag

Onder de brug bij de Noordweg kolkt nog steeds een bruisende watermassa, evenals gisteren. Het water stijgt aanhoudend. De singel aan de overkant van die brug is zo diep

ondergelopen, dat wagens en vee er moeilijk doorkomen. Er liggen boten, die de mensen naar de Noordweg brengen. Men ziet Dirk Hoegen met naakte benen daar heen en weer lopen.

Het nieuwe dijkje in Kl. Vlaanderen heeft stand gehouden, maar op een punt iets dichterbij de brug is het ingelopen in de tuinen. De huizen van dit deel van de Kl. Vlaanderen worden ontruimd. Gelukkig wist men het onheil nog te stoppen. Het struikgewas is weggekapt en er werd een dijkje opgeworpen. De stroming in de vest is nog steeds zeer sterk. Als dit zo doorgaat, loopt de halve stad onder. In de straten is het merkwaardig druk. Men ziet veel

vee en wagens. Overdag en voor het eerst ook 's avonds hoort men niet meer schieten.

Alleen af en toe vuurt men op jagers, die poolshoogte komen nemen. Middelburg is nu propvol, het eiland moet men wel als drijvend beschouwen. Men ziet steeds meer Duitsers vertrekken. De bevolking is opgelucht, dat er geen bombardementen meer hebben plaats gevonden.

Het water was het zachtste middel om de Duitsers weg te krijgen. Niemand weet hoe hoog het water nog komen zal. Een "evenwicht" is nog niet bereikt. Het aspect van de kaden, de Dam en het kanaal is geheel normaal. Bij het Arnemuidse voetpad is het vannacht ook ingelopen. Breskens is in handen van de Gealliëerden, bij Woensdrecht wordt nog steeds gestreden.

20 October Vrijdag

Heden somber, regenachtig weer. Het water komt niet hoger - de geweldige stroming is opgehouden, de vest lijkt "normaal". Het water staat nu tot onder de trap van de Koepoort. Regelmatig varen bootjes op en neer. Verkeer is verder levensgevaarlijk van wege de grote gaten, die in de wegen gespoeld zijn. Heden om vijf uur maakten wij bij Jaap een jies cognac op uit de voorraad van ds. Van Empel, als tractatie voor de geboden hulp bij de "verhuizing". De stemming onder de zes heren was vrij opgewekt - er valt heel wat te

vertellen. De nacht was weer minder aangenaam. De "sluipmoordenaar" kwam weer in het midden van de nacht, cirkelde voortdurend rond en wierp twee bommen af, n.m.l. in het Balkengat, en de Segeerssingel achter het Station. Ook werden er lichtkogels gezien.

Gelukkig vielen er geen slachtoffers. Dit nachtelijk gedoe verontrust de mensen meer dan het water. Enige mensen bleven in het ondergelopen gebied wonen, o.a. de familie Roeleven, in het midden van de Nadorst. Ze brachten grote voorraden op de bovenverdieping, o.a. een geslacht varken. Beneden in het huis loopt het water af en toe weg. Er stond aangeplakt,

dat justitie - nu voor het eerst weer genoemd - scherpe maatregelen zal nemen tegen plundersaars. Vier Arnemuidenaars zijn al gepakt. Volgens een gemeentelijke verordening mag men het geïndeerd gebied niet betreden zonder toestemming van de politie. Zo hoopt men onbevoegd binnendringen in de onbekende huizen te verhinderen. 's Avonds hoorden wij weer schoten van de batterij bij Vlissingen. en ook van dichterbij. Er zijn slechts heel weinig Duitsers in Middelburg, o.a. zogenaamde Verpflegungstruppen. De helft van West-Z. Vlaanderen is nu in geallieerde handen, in Hongarije is Horty afgezet, de Betuwe is vol Engelse tanks. In Oost-Pruisen is Eythuhnen genomen.

Toelichting gebeurtenissen

De 'sluipmoordenaar' (ook werd aangeduid door de Middelburgers als: 'Jack de Ripper' of 'Truus, de nachtmerrie') waren Britse lichte bommenwerpers van het type Mosquito, die 's nachts boven Walcheren actief waren en voor veel onrust zorgden onder de bevolking. De toestellen losten elkaar af waardoor er vaak permanent geallieerde vliegtuigen in het luchtruim aanwezig waren. Zo werden in de nacht van 19 op 20 oktober tussen circa 19.00 en 04.00 opeenvolgend twaalf Mosquito's ingezet boven Walcheren om vijandelijke doelen met bommen en mitrailleurs te bestoken. Kort na middernacht op 20 oktober werden bommen afgeworpen bij het Station en in de Oude Werfstraat. De aanvallen veroorzaakten veel schade maar geen dodelijke slachtoffers.

Van Moosel meldt op 20 oktober: 't Is en blijft pijnlijk afwachten, als je zo'n vliegmachine maar aldoor boven je hoofd cirkelen en gieren, wantje beseft terdege dat

elk volgend ogenblikje laatste kan zijn! Doch de Heere heeft ons weer genadig bewaard. Toch komt in zulke ogenblikken de verontwaardiging en wrevel boven tegen zulke "bondgenoten". Waarom nu bommen gooien op een over- en overbevolkte stad! waarom al die mensen, die óp zijn van vermoeienis en ellende door de watersnood, 's nachts in zulk een doodsangst te brengen? En wat voor zin heeft het eerst een uur lang de mensen te kwellen met dat ellendig geronk en dan een paar bommen te gooien, die helemaal geen militaire doelen, integendeel slechts burgers treffen? Dat is zenuwslopend, en een onmenselijk bedrijf. Van Moosel, Vrijdag 20 October 1944, Marezate, Zó was het, 112; Den Hollander, Dagboek van een brandweerman, 30 en 31 oktober, 29-30; Crucq, "Aiming point Walcheren", 15-16; Van der Weel, Opeens was alles anders, 109-115; Janssens, 17 October, Dagboek van een verpleegster, 15. Van Moosel, Zondag 15 October 1944, Marezate, Zó was het, 104

Op 20 oktober schrijft Fortgens over het strijdverloop op andere oorlogstheaters.

In de nasleep van Market Garden werd er het najaar van 1944 zwaar strijd geleverd in de Betuwe. Het gebied viel uiteindelijk pas in april-mei 1945 in gelieerde handen.

In Hongarije werd op 15 oktober dictator Miklós Horthy door zijn voormalige Duitsebondgenoot afgezet en gevangengenomen omdat hij vier dagen daarvoor vrede met de Sovjet Unie had gesloten. De verwoeste stad Eydtkuhnen in Oost-Pruisen werd op 19 oktober 1944 door het Rode Leger ingenomen.

Toelichting personen

Waarschijnlijk doelt Fortgens hier op D.F.P. Hoegen, die procuratiehouder was en op Seissingel nr. 2 woonde.

De familie Roeleven woonde op de Nadorstweg, nr. 34

21 October Zaterdag

De wind is gedraaid - oost. Het weer klaart op, een prachtige herfstdag Vanmorgen vroeg was uren lang de batterij Vlissingen te horen. 's Morgens bombardement van Vlissingen en Borssele, naar men zegt. Het water blijft vrijwel constant; het zakt een klein beetje bij eb om weer hij vloed te stijgen. Er staat een oproep aangeplakt voor 300 à 350 man grondwerkers en timmerlieden om werken te bouwen ter beveiliging tegen de watersnood. Het geheel staat onder deskundige leiding en wordt uitgevoerd door Middelburgse bouwfirma's, De Waterstaat tekent overal een rode streep aan bij de bolwerken, aan de huiden en de bomen. Dit merk geeft een hoogte van 3M. boven Amsterdams peil aan. Tot deze hoogte moeten de bolwerken overal opgevoerd worden, desnoods met bekisting. Ik wandel met Floris langs de bolwerken; het water is stil en vredig. Het pad staat onder water; men moet boven langsgaan. Een paar dagen geleden was een waarschuwing van de polder Walcheren aangeplakt. Er werd op gewezen, dat 1.80 M. onveilig was, 2.80 M. betrekkelijk veilig, met gevaar echter afgesneden te worden. Ik sprak iemand, die met een bootje naar de Nadorst zou varen. Hij wilde de nacht en de Zondag daar doorbrengen, om op zolder alles in te pakken. Maandag kon hij dan een en ander in veiligheid brengen. Om de kerk van Serooskerke schijnen massa's mensen te zitten. Zij hadden op het dijkje vertrouwd. Deze begaf het echter en alles liep onder! Dr. Nauta vertrok per kano naar Domburg om te zien of men daar chirurgische hulp nodig had. Dr. Staverman zou zich in dit gedeelte van het eiland vestigen als chirurg. Het Vlissingse stadhuis is nu in het kantongerecht gehuisvest. De melk is zeer schaars. Slechts kinderen onder de twee jaar krijgen ½ liter. Dit moet men zelf halen. Bij particulieren zijn allerlei winkeltjes van verdreven winkeliers uit Vlissingen en de gebieden buiten de Vest.

Toelichting gebeurtenissen

Op 21 oktober voerden de geallieerde zware luchtaanvallen uit op Vlissingen. Tussen ongeveer 12.30 en 13.00 uur bombardeerden 75 Lancasters drie Duitse kustbatterijen. Twee Duitse kanonnen werden uitgeschakeld, maar een Britse bommenwerper werd neergehaald en twee werden er zwaar beschadigd. Crucq, "Aiming point Walcheren", 17-36. Het dagelijks bestuur van de Polder Walcheren had op 12 oktober een waarschuwing laten aanplakken over de waterstand. Het was een niet echt opbeurende boodschap: 'Veilig is men, vooral in deze tijd nergens. Maar onveilig is men zeker wanneer men woont op een punt dat lager ligt dan 1.80 M. boven zomerpeil. Het Polder bestuur staat in dezen machteloos; het kan U niets eens de zekerheid geven, dat het eiland na een bepaald aantal maanden weer droog zal zijn, U zult er dus rekening mee moeten houden, dat gij maandenlang van de buitenwereld zult zijn afgesloten.'

Waarnemend gemeentesecretaris bericht dat een kistdam rond de binnenstad van Middelburg werd ontworpen die tegen een waterstand van 3 meter boven N.A.P. bescherming moest bieden. Koene, Middelburg onmiddellijk vóór en na de bevrijding, 32-36; Van der Ham, Zeeland 1940/1945. Deel 2, 448-451.

De inwoners in Serooskerke hadden met man en macht, ook op zondag, vanaf 8 oktober gewerkt aan de nooddijk. Op 12 oktober begaf de dijk het echter en liep het water een groot deel van het dorp binnen. In een achttal plaatsen op Walcheren bleef de kern, met daarop meestal de oude kerk, droog. Van der Ham, Zeeland 1940/1945. Deel 2, 450, 453-454.

22 October Zondag

Hedennacht zijn wij weer gespaard. Omstreeks 1/211 uur hoorden wij aanhoudend geronk van een jachtvliegtuig. Ik meende, dat het overvliegers waren, doch tegen 11 uur vielen er bommen. Bij het luchtalarm gingen wij weer naar de kelder van de fam. De Casembroot. Later bleek, dat er twee bommen gevallen waren: één in het geïnnundeerde gebied, 't Zand, en de andere in de Kuiperspoort. De ravage was geweldig, veel glasschade en een vrij grote bomtrechter. Gelukkig geen persoonlijke ongelukken. Bij Kieboom, Van Voorst Vader, en anderen was aan de achterzijde geen ruit heel. Als dat zo doorgaat, zit spoedig heel Middelburg in het donker achter kartonnen vensters. De brug aan de Dam is verwijderd en de Kriegsmarine kan nu in en uit varen. De veerboten, die aan de Dam lagen, zijn met een sleepboot weggebracht. Men zegt dat er één ook niet materiaal naar Dordrecht zal varen. Eén oorlogsvaartuig ligt aan de Dam tegenover de Provinciale Bibliotheek, tot ontsteltenis van Pieters, de bibliothecaris. Deze heeft de boeken uit vrees voor het stijgende grondwater weer naar boven laten brengen. Daar zoveel mensen in de stad samengeperst zijn, is het druk op straat. Iedereen heeft het over de "nachtelijke sluipmoordenaar". De uitwerking van de kleine bommen is zeer sterk. De scherven vlogen door de muren van drie stenen dik. Het weer is somber, maar het is windstil. Het peil van het water verandert niet noemenswaardig. Eb en vloed maken slechts enkele centimeters verschil uit. Volgens de landbouwconsulent Zwagerman is de voedselpositie niet slecht — doch met brandstof zal het krap worden. Er zijn heel wat mensen die hun eerste vier mud nog niet ontvangen hebben. Verder zijn er die zich beijveren de losgespoelde palen van Aktion Ocker, deel van Aktion Rommel zaliger gedachtenis, op te vissen. De Beaufiragte voor Zeeland met zijn bureau en verdere aanhang, de Polizei-Offizier Staub en zijn groene rakkers, hebben Middelburg voorgoed verlaten. Hun bedoeling is Goes te gaan teisteren met hun tegenwoordigheid. In de lege palazzi zal nu de Kriegsmarine gehuisvest worden.

Toelichting gebeurtenissen

In de nacht van 21 op 22 oktober werd Middelburg andermaal getroffen door een luchtaanval. Om 23.10 uur viel er een bom bij een pakhuis in de Kuiperspoort, dat behoorde bij het pand Rouaanse Kaai 25. Veel huizen in de directe omgeving liepen hierdoor glasschade op. Den Hollander schreef dat er als gevolg van deze aanval 52 ruiten sneuvelden. Tien minuten later explodeerde een bom in de Langevielesingel. Twee huizen werden zwaar beschadigd, maar omdat het gebied buiten de veste lag en inmiddels onder water stond vielen er geen slachtoffers. De nachtelijke luchtaanval zorgden voor heel veel onrust onder de Middelburgse bevolking. Jan van der Weel, vijftien jaar oud en wonende op Londense Kaai nummer 7 vlakbij waar die nacht de eerste bom was gevallen, tekende op in zijn dagboek: 'Er is vannacht weer luchtalarm, en "dezelfde" jager (of lichte bommenwerper) kiest nu als doel de Kuiperspoort waar een oud pakhuis wordt vernield. Niemand begrijpt iets van die bommengooier. Sommigen denken dat het een Duits vliegtuig is.'

Van der Weel, Opeens was alles anders, 110; Den Hollander, Dagboek van een brandweerman, 21 oktober, 24; Crucq, ~g point Walcheren", 36; Van Moosel, Zondag 22 October 1944, Marezate, Zó was het, 113.

Het oorlogsvaartuig op de Dam was een Duitse artillerieboot. De drie veerboten die in Middelburg lagen, waren oorspronkelijk bestemd als blokkadeschip maar twee werden er, na aandrang van waarnemend Commissaris der Koningin, mr. P. Dieleman, gebruikt voor de evacuatie van Middelburgers naar Dordrecht. Sakkers, Atlantikwall in Zeeland, 266.

De voedselsituatie op Walcheren was eind oktober 1944 nog redelijk omdat er veel vee moest worden geslacht en er dus vlees in overvloed was. In de dichtbevolkte Middelburgse binnenstad werd echter naar verloop van tijd vlees, melk en groente schaars. Deze producten werden dan ook door de Provinciale Voedselcommissaris met behulp van bonnen eerlijk verdeeld onder de bevolking. Ook de gas-, water- en elektriciteitsvoorziening aan de Zeeuwse hoofdstad haperde. Van der Ham, Zeeland 1940/1945. Deel 2, 454-455; Koene, Middelburg onmiddellijk vóór en na de bevrijding, 42; Karhof, 'De bevrijding der stad', 30.

Willi Münzer, de Beauftragte des Reichskommissars, was op 17 oktober met zijn staf vanuit Middelburg naar Goes vertrokken. In Middelburg was zijn bureau gevestigd geweest in het 'stadspaleis' op Dam 6-8. Dit pand werd daarna betrokken generaal-luitenant Daser (1884-1968), de bevelhebber van de 70e Infanteriedivisie en commandant van Festung Walcheren. Door de geallieerde opmars door Zuid-Beveland keerde Münzer nog ongeveer tien dagen op Walcheren terug om op 30 oktober Zeeland per schip uit Veere definitief te verlaten. Van der Ham, Zeeland 1940/1945. Deel 2, 456-457.

Maarschalk Erwin Rommel (1891-1944), de voormalige Duitse inspecteur van de Atlantikwall en bevelhebber van Legergroep B, had opdracht gegeven om in open terrein en langs de kust houten palen als versperringen neer te zetten. Op de palen werden ook wel explosieven geplaatst. In Midden-Zeeland was kolonel Ocker verantwoordelijk de operatie, die dan ook de naam Ocker-Aktion kreeg. Het 'planten' van deze zogenaamde Rommel-asperges werd uitgevoerd door tewerkgestelde burgers. Rommel pleegde op 14 oktober 1944 zelfmoord om een proces te vermijden toen zijn naam in verband werd gebracht met de officieren die op 20 juli een aanslag op Hitler hadden gepleegd. Van der Ham, Zeeland 1940/1945. Deel 2, 240-24; Hoebeke, Slagveld Sloedam, 357-358.

Toelichting personen

H.C. Kieboom was procuratiehouder en woonde aan de Rouaansche Kaai nr. 39.

P.J.A. en P.J.F. Van Voorst Vader woonden aan de Rouaansche Kaai nr. 35; de eerste was arts en de laatstgenoemde predikant. -

H. Pieters was toen assistent-bibliothecaris van de Provinciale Bibliotheek en woonde in de Spanjaardstraat op nummer 74. Na de verwoesting van het fraaie bibliotheekgebouw aan de Lange Delft als gevolg van het bombardement op Middelburg van 17 mei 1940, zette hij zich in voor het behoud en de uitbreiding van de collectie. De door het bluswater getroffen boeken werden zo goed en zo kwaad als dat ging gedroogd op de zolders de Zeeuwse elektriciteitscentrale (het zgn. PZEM--gebouw). Dam 71 werd het nieuwe onderkomen van de bibliotheek. Toen die locatie uit zijn voegen barstte, bewerkstelligde Pieters in 1953 de verhuizing van de bibliotheek naar het Abdij complex. Samen met ds. Van Empel schreef Pieters Zeeland door de eeuwen heen. Eveneens in 1953 werd Pieters tot bibliothecaris benoemd. Onder zijn bewind kreeg de bibliotheek een culturele functie voor heel Zeeland. Pieters droeg daar hoogst persoonlijk in niet geringe mate toe bij. Velen zullen zich zijn aanwezigheid herinneren bij de uitleenbalie tijdens de openingsuren van de bibliotheek in het Abdijcomplex. Doe-van der Geest, *Kijk hoe de stilte verdween*, 14-15.

Zwagerman was Rijkszuivelconsulent en woonde aan de Londense Kaai nr. 27.

Willi Staub was Oberleutenant der Ordnungspolizei (of Grüne Polizei) en Polizeioffizier beim Beauftragte des Reichskommissars.

23 October Maandag

Vandaag was op de melkbon (één melkbon voor tapte melk en één voor volle melk van Floris) melkpoeder te krijgen en voor Aleid $\frac{1}{4}$ L. volle melk, niet afgeroomd. Wij aten door de zenuwspanning zeer veel, vooral appelmoes. Groente begon schaars te worden. Heden kregen we ruim 3 KG. prima vlees binnen (á fl 10 per pond). Des avonds aten we gebakken aardappels, pap en appelmoes en verder brood. We hebben nog een weinigje boter. Op de boterbon wordt vet versterkt.

Heden stond aangeplakt, dat de Commissaris van de provincie Zeeland een belangrijk deel van zijn bestuursfianctie's van de burgemeester had overgenomen. Daar diens verblijf alhier nu geen zin meer had, zou hij Middelburg "tijdelijk" verlaten. Overal is men bezig met het construeren van een bekisting,, zelfs langs de binnengrachten. Men vreest blijkbaar, dat de sluizen in Vlissingen of Veere stukgegooid worden. Alles wil men op 3 M. hoogte boven A.P. brengen. Vanmiddag vond er in de buurt, richting Vlissingen een bombardement plaats. Het was zwaar bewolkt en de toestellen vlogen laag over de stad tot onze ontsteltenis. Het afweer geschut ging geweldig te keer, het dreunen van bommen was matig Het kanongebulder gisterenavond was afkomstig van een oorlogschip in het kanaal. Dit liet zich ook deze avond horen. Breskens is volgens de berichten nu in handen van de Canadezen - ze hebben een tankgracht van 8 M. moeten overzwemmen.

In Zeeuws Vlaanderen ziet het er overigens treurig uit. Aardenburg is verdwenen, het dorp Ede is een puinhoop midden in het water. Er rukt een Engelse afdeling op naar Roozendaal. Deze heeft nu Nispen, ten Noorden van Esschen bezet. Al dat dreunen en schieten is echter moeilijk te localiseren - men hoort altijd wat, maar wat het is, kan men niet uitmaken. - Voor onze pap waren we al begonnen tapte melkpoeder te gebruiken. Met appelmoes samen smaakt ze niet slecht. - Op de Kreekkraakdam is het stil geworden. Men hoort er niets meer van. De vorderingen blijven tergend langzaam. - De kinderen trekken zich van het schieten en het overvliegen gedurende luchtalarm

van hedenmiddag al heel weinig aan. Zodra het veilig signaal weerklinkt, stormen de drie jongens naar buiten om scherven te zoeken!

Toelichting gebeurtenissen

Op 21 oktober verliet de burgemeester van Middelburg, Meerkamp van Embden, per bootje de stad. In een in alle haast geschreven briefje liet hij het gemeentepersoneel weten: 'Plotseling opgekomen omstandigheden van ambtelijke aard maken tijdelijk mijn positie als Burgemeester onhoudbaar. Daarom verlaat ik voor onbepaalde tijd de gemeente.' Zijn taken werden grotendeels overgenomen door de waarnemend Commissaris der Koningin, mr. P. Dieleman. De Middelburgse bevolking werd hiervan door een aanplakbiljet op de hoogte gesteld. Meerkamp van Embden had hierin laten opnemen dat het geen enkele zin meer had in Middelburg te blijven nu de waarnemend Commissaris der Koningin zijn taken en bevoegdheden had overgenomen:

'Ik kan weinig meer doen in uw belang. Daarom verlaat ik tijdelijk de gemeente. God behoeft Middelburg.'

Op 25 oktober stemde Dieleman er meer in om waarnemend gemeentesecretaris Koene ook tot waarnemend burgemeester aan te stellen. Koene, Middelburg onmiddellijk vóór en na de bevrijding, 37-38; Van der Ham, Zeeland 1940/1945. Deel 2, 457; Janssens, 25 October, Dagboek van een verpleegster, 16.

Op maandagmiddag 23 oktober tussen ongeveer 16.00 en 16.30 uur vonden er zware luchtaanvallen plaats op Duitse versterkingen bij de Vlissingse haven. Meer dan honderd Lancaster's namen er aan deel, waarvan er vijf verloren gingen. Crucq noemt het dan ook de slechtste dag (Black Monday) voor Bomber Command van alle luchtbombardementen op Walcheren. Den Hollander schreef: 'Het regende bommen'. Als gevolg van de aanval werden de sluizen verwoest waardoor er eb en vloed in het Kanaal door Walcheren ontstond. Crucq, "Aiming point Walcheren", 40-66; Den Hollander, Dagboek van een brandweerman, 23 oktober, 25; Bollen, Worsteling om Walcheren, 172-173.

De strijd om West Zeeuws-Vlaanderen was nog altijd hevig. Breskens werd op 22 oktober door de Canadezen bezet. De stad Aardenburg was zwaar beschadigd door de gevechten en het dorp Eede lag in geïnnundeerd gebied. De opmars door het westen van Noord-Brabant verliep even moeizaam. Op 22 oktober staken Canadezen bij Esschen de Belgisch-Nederlandse grens over. Nispen werd vier dagen later ingenomen. De geallieerde strijdkrachten bevrijdden Roosendaal pas weer een week later.

24 October Dinsdag

Goed weer en toch geen vliegtuigen! Breskens is al weer gedeeltelijk in handen van de Duitsers, of ze zijn er weer in doorgedrongen. - Op straat is hier grote drukte. Er verschijnen steeds meer marine-uniformen.

25 October Woensdag

De etalage van de winkel voor unifarmstukken van de Duitse weermacht op de Dam is gesloten. Er zijn hier nog slechts "Verpflegungstruppen", die met vrachtauto's en met paard en wagen rijden. De sluizen in Vlissingen zijn beschadigd. Er kan wel water uit, maar niet erin! De stand van water in het kanaal, het dok en de kade's is zeer laag. Voor de Kriegsmarine betekent Middelburg nu ook niet veel meer. De geallieerden maken weer

vorderingen. Den Bosch is gedeeltelijk in handen van de Engelsen. De Canadezen zijn

5 K.M. van Bergen op Zoom en vlak bij Tilburg. Hoekstra kwam voor een bezoek uit Heinkenszand. Achteraf bezien nogal gewaagd!

Toelichting gebeurtenissen

Den Bosch, Bergen op Zoom en Tilburg werden alle drie op 27 oktober bevrijd.

26 October Donderdag

Vanmorgen werd weer een nieuwe evacuatie bekend gemaakt. Welgeteld de achtste! Vrij[dag] middag moet men aan de Loskade zijn. Daar liggen twee schepen, de Koningin Emma en de Zuiderzee. Om 3 uur moet men zich inschepen, om 8 uur zal men in Veere zijn. In de nacht wordt naar Dordrecht gevaren. Het is de wens van de Duitse militairen, dat 25% van onze Zeeuwse bevolking evacueert. Vrijdagmiddag is de evacuatie nog vrijwillig, maar later zullen de Duitsers maatregelen voorbereiden om de mensen met toepassing van dwang weg te krijgen. Hoe dat moet, begrijpt niemand. Zuid-Beveland is immers geheel afgesloten en grote schepen zijn niet beschikbaar. De vorige avond was men nog in dubio, of men dit placaat wel aan zou plakken! Verder zal er een raamcourant komen, uitgegeven door de firma de Boer, mede op mijn verzoek. Wij hebben immers al enige maanden geen advertentiemogelijkheid meer, en dat is voor velen zeer lastig. - Een paar huizen verder schijnt iets belangrijks te zitten. Dag en nacht lopen er wachtposten op en neer. - 's Avonds en ook 's middags hoort men zacht gepruttel en gerommel in de verte, dat moeilijk te localiseren valt.

Bij Hoedekenskerke, Z. Beveland, is een kleine landing verricht: men is nu 5 KM. aan Rilland voorbij. In Den Bosch wordt nog gestreden, vooral in de richting van de Langestraat. De Engelse tanks staan reeds op de Markt. De gealliëerden staan voor Tilburg, aan het Wilhelminakanaal, waar ze op één punt al over heen zijn. In Zeeuws Vlaanderen hebben de Canadezen het fort Hendrik nu goed in handen. De polder waar Bierens woont (in Nieuwdorp), laten de Duitsers inlopen - langzamerhand komt heel Zeeland onder water te staan. - De laatste mededeling aan de bevolking is ondertekend door Dieleman, n.m.'. die aangaande de evacuatie. Verder hing er een stuk, ondertekend door den nieuwe waarnemend burgemeester Koene, tot nu toe waarnemend Gemeente-secretaris. Hoe dat klopt met het af scheidsplacaat van Meerkamp, begrijp ik niet. Het water zakt gaandeweg - vandaag is het aanmerkelijk lager.

De verkeers-inspectie moet het verkeer te water regelen. Jaap Nieuwenhuis klaagt echter over de geringe medewerking van de politie - deze helpen allereerst zichzelf en hun eigen vriendjes. Het weer is vrij zacht en zeer rustig, wel bewolkt. Het water in het zg. Dok en het Kanaal is zoo laag, dat scheepvaart niet meer mogelijk is.

Des te beter, dan kan de Kriegsmarine zich hier niet vertonen. Men ziet ze dan ook niet meer en een kleine groep andere bezettingstroepen is hier verschenen. Onze groente is nu op! Voortaan zal men wat op de bon kunnen krijgen.

Toelichting gebeurtenissen

Op 26 oktober riep Dieleman de bevolking van Middelburg andermaal op om vrijwillig de stad te verlaten. De Duitsers hadden aangegeven dat maar liefst driekwart van de bevolking zou moeten vertrekken. Het ging hierbij dus om drie keer zoveel evacués als dat Fortgens vermeld. Omdat de terugtocht via Zuid-Beveland door de geallieerde opmars was afgesneden, zouden de inwoners over water moeten worden afgevoerd.

26 October Donderdag

Vanmorgen werd weer een nieuwe evacuatie bekend gemaakt. Welgeteld de achtste! Vrij[dag] middag moet men aan de Loskade zijn. Daar liggen twee schepen, de Koningin Emma en de Zuiderzee. Om 3 uur moet men zich inschepen, om 8 uur zal men in Veere zijn. In de nacht wordt naar Dordrecht gevaren. Het is de wens van de Duitse militairen, dat 25% van onze Zeeuwse bevolking evacueert. Vrijdagmiddag is de evacuatie nog vrijwillig; maar later zullen de Duitsers maatregelen voorbereiden om de mensen met toepassing van dwang weg te krijgen. Hoe dat moet, begrijpt niemand. Zuid-Beveland is immers geheel afgesloten en grote schepen zijn niet beschikbaar. De vorige avond was men nog in dubio, of men dit placaat wel aan zou plakken! Verder zal er een raamcourant komen, uitgegeven door de firma de Boer,, mede op mijn verzoek. Wij hebben immers al enige maanden geen advertentie-mogelijkheid meer, en dat is voor velen zeer lastig. - Een paar huizen verder schijnt iets belangrijks te zitten. Dag en nacht lopen er wachtposten op en neer. -

's Avonds en ook 's middags hoort men zacht gepruttel en gerommel in de verte, dat moeilijk te localiseren valt. Bij Hoedekenskerke, Z. Beveland, is een kleine landing verricht: men is nu 5 K.M. aan Rilland voorbij. In Den Bosch wordt nog gestreden, vooral in de richting van de Langestraat. De Engelse tanks staan reeds op de Markt. De gealliëerden staan voor Tilburg, aan het Wilhelminakanaal, waar ze op één punt al over heen zijn. In Zeeuws Vlaanderen hebben de Canadezen het fort Hendrik nu goed in handen. De polder waar Bierens woont (in Nieuwdorp), laten de Duitsers inlopen - langzamerhand komt heel Zeeland onder water te staan. -

De laatste mededeling aan de bevolking is ondertekend door Dieleman, n.m.1. die aangaande de evacuatie. Verder hing er een stuk, ondertekend door den nieuwe waarnemend burgemeester Koene, tot nu toe waarnemend Gemeente-secretaris. Hoe dat klopt met het afscheidsplacaat van Meerkamp, begrijp ik niet. Het water zakt gaandeweg - vandaag is het aanmerkelijk lager. De verkeers-inspectie moet het verkeer te water regelen. Jaap Nieuwenhuis klaagt echter over de geringe medewerking van de politie - deze helpen allereerst zichzelf en hun eigen vriendjes. Het weer is vrij zacht en zeer rustig, wel bewolkt. Het water in het zg. Dok en het Kanaal is zoo laag, dat scheepvaart niet meer mogelijk is.

Des te beter, dan kan de Kriegsmarine zich hier niet vertonen. Men ziet ze dan ook niet meer en een kleine groep andere bezettingstroepen is hier verschenen. Onze groente is nu op! Voortaan zal men wat op de bon kunnen krijgen.

Toelichting gebeurtenissen

Op 26 oktober riep Dieleman de bevolking van Middelburg andermaal op om vrijwillig de stad te verlaten. De Duitsers hadden aangegeven dat maar liefst driekwart van de bevolking zou moeten vertrekken. Het ging hierbij dus om drie keer zoveel evacuees als dat Fortgens vermeld. Omdat de terugtocht via Zuid-Beveland door de geallieerde opmars was afgesneden, zouden de inwoners over water moeten worden afgevoerd.

Hiervoor zou onder ander veeboot Koningin Emma van de Provinciale Stoombootdiensten in Zeeland worden ingezet. Opnieuw zouden de evacuatieplannen worden geboycot door de Middelburgers. Uiteindelijk melden zich de volgende dag slechts 35 'vrijwilligers' die mee wilden varen, en zij waren allemaal N.S.B-er of Duitser. Van der Ham, Zeeland 1940/1945. Deel 2, 457-458; Koene, Middelburg onmiddellijk vóór en na de bevrijding, 40; Den Hollander, Da boek van een brandweerman,

26 oktober, 27; Janssens, 25 en 27 October, Dagboek van een verpleegster, 16-17;

Van Moosel, Donderdag 26 October 1944, Marezate, Zó was het, 116.

Op ochtend van 26 oktober landden Schotse eenheden bij Baarland (bij Hoedekenskerke). Zij staken met Buffaloes (amfibische voertuigen) vanuit Terneuzen de Westerschelde over.

Het fort Frederik Hendrik was een versterking uit de Napoleontische tijd die onderdeel uitmaakte van de Duitse verdedigingswerken rondom Breskens. Het fort was in de nacht van 24 op 25 oktober na zware gevechten, waarbij ook de Duitse kust- en luchtafweerbatterijen op Walcheren zich in de strijd mengden, door de Canadezen veroverd.

Toelichting personen

Firma G.W. de Boer, drukkers en uitgevers destijds gevestigd aan de Londense Kaai nr. 29. De firma F.B. den Boer, drukker en uitgever (later boek- en kunsthandel in één van de noodwinkels aan de Dam) was lid van de eerder genoemde firma G.W. den Boer. De laatstgenoemde was het bedrijf in 1918 gestart met een drukkerij en uitgeverij in de oude kerkzaal van de Christelijk Gereformeerde Gemeente aan de St. Pietersstraat.

De drukkerij was beneden, de zetterij boven. Met de brand van Mei 1940 werd het pand volledig verwoest. Aanvankelijk werd een onderkomen gevonden aan de Londense Kaai. In 1952 verhuisde de drukkerij en uitgeverij naar de Markt en werd gevestigd in het pand van de huidige 'Drukkery'. Daar drukte de firma Den Boer lange tijd

de Middelburger, zoals de PZC in de volksmond heette en zich onderscheidde van de Zeeuw, de aanduiding voor het (protestants christelijke) Zeeuws Dagblad.

Waarschijnlijk refereert Fortgens aan bakker Bierens, die na de verkoop van zijn zaak aan bakker Wolf zich in de polder had gevestigd.

Mr. P. Dieleman, advocaat en procureur en lid van Gedeputeerde Staten woonde aan de Loskade nr. 7. Tijdens de oorlogsjaren was hij waarnemend commissaris van de Koningin.

27 October Vrijdag

Heden waren enige leerlingen van Kl. 1V die verschenen. Het was regenachtig en zwaar bewolkt. De gealliëerden zijn bij Hoedenkenskerke in Zuid-Beveland geland. Zij beheersen reeds enige vierkante KM. Evenals vorige week was er borrelkring bij Jaap Nieuwenhuis. Er kwamen allerlei verhalen ter tafel. De politie hier ter stede is naar het schijnt enigszins corrupt de bootjes die aan haar toevertrouwd zijn varen meest met eigendommen van de heren agenten zelf en hun vriendjes, werd gezegd. De appels zijn in Zuid-Beveland zeer goedkoop, en ze worden hier met enorme winst verkocht. Deze nacht werd er nogal geschoten, vooral in Zuid-Beveland op Nisse, waar Middelburgse geëvacueerden zitten.

De familie Mos had daar twee nachten in een kelder gelegen en was vandaag per fiets teruggekomen. Hier vonden ze hun huis vol mensen. - Een bootsman van de rivierpolitie had in Wemeldinge aan de overkant voor het eerst Canadezen gezien. De gehele avond hoort men zacht gepruttel en gerommel in de verte. In Zeeuws-Vlaanderen is nu Oostburg genomen.

De Duitsers beheersen nog slechts een vrij smalle kuststrook, waartoe ook Knocke en Heyst behoren. Over de evacuatie wordt weinig gesproken. Er vertrok slechts één boot. Aan boord waren 30 mensen, te weten Duitsers en N.S.B. ers, onder anderen de commissaris van politie met politie-motor. - In de dorpen bevinden zich op de droge plekken nog veel mensen. Van de weinige beschikbare boten nemen de Duitsers veel

in beslag. Het water is weer wat gezakt, waardoor allerlei huizen bereikbaar zijn. Lies en Boelie kwamen met paard en wagen langs - ze waren in hun huis geweest en deponeerden bij ons een deel van hun boeken. (huis Moelenwater). Den Bosch schijnt nu geheel in geallieerde handen te zijn, doch om Tilburg is men heengetrokken. Van de ondernemingen bij Aken - dat reeds vorige week genomen is, hoort men niets meer; bij Gumbinnen in Oost-Pruisen woedt een hevige tankslag. Over het algemeen denkt men, dat het hier niet zo lang meer duren kan.

Toelichting gebeurtenissen

Oostburg in Zeeuws-Vlaanderen werd inderdaad op 26 oktober door de Canadezen ingenomen. In het stadje waren op één huis na, alle gebouwen verwoest of beschadigd. De strijd om de laatste Duitse verzetshaarden aan de zuidoever van de Westerschelde, de Vlaamse badplaatsen Knokke en Heist, zou tot 3 november duren. Van der Ham, Zeeland 1940/1945. Deel 2, 413-415.

Fortgens meldt opnieuw ook de voortgang op andere fronten. Om Aken, de eerste grote Duitse stad die in geallieerde handen viel, werd zwaar gevochten.

De Amerikanen zette de aanval begin oktober in. Nadat tegenaanvallen van Duitse tankeenheden wateren afgeslagen, gaf de stad zich op 21 oktober over. Ten noorden van Aken, in het Hürtgenwald, zou de strijd tot begin februari 1945 voortduren. Tussen 21 en 23 oktober woedde inderdaad een grote tankslag om de Oost-Pruisische stad Gumbinnen. Het Rode Leger nam de stad in, maar zij werden twee dagen later weer door de Duitsers verdreven. Pas op 21 januari 1945 viel Gumbinnen definitief in Russische handen.

Toelichting personen

Lies Modderaar was lerares klassieke talen aan het gymnasium en gehuwd met mr. A. Tieleman, griffier bij het kantongerecht in Middelburg. Zij woonden na de evacuatie op Singelstraat nr. 14.

28 October Zaterdag

Prachtig helder weer - 's morgens vroeg zijn ook de Engelse jagers zeer actief Om 9 uur geef ik les in een lokaal in de Openbare Leeszaal, Het wordt steeds drukker in de lucht en ruim 10 uur is er luchalarm. Het wordt steeds drukker in de lucht en ruim 10 uur is er luchalarm. De ramen dreunen en kletteren van de geweldige bominslagen op de kustverdediging. De batterij in Vlissingen schiet nu niet meer zo regelmatig af en toe een paar schoten met lange pauses.

's Middags weer een bombardement. Pas na geruime tijd laat zich het luchalarm horen. Men vertelt, dat de Canadezen in Goes zijn - dit nieuws is echter voorbarig Kapelle is bereikt en ze zijn het kanaal bij Vlakte overgestoken. Bergen-op-Zoom en Tilburg zijn in handen van de geallieerden. Verder gebeurt aan het westfront niets. Tegen de avond gaat het licht tot onze schrik uit - dit gebeurt wel meer bij laagwater zegt men. De aarde die voor de wallen om Middelburg bestemd is, wordt gehaald uit de plaats waar in vroegere tijden de kom van het Molenwater was. De wagens rijden de gehele dag' langs de deur. Als deze toestand maar lang genoeg duurt, wordt het oude "Molenwater" hersteld. De melkvoorziening blijft precair. Toch krijg ik meestal wel mijn liter voor de kinderen - volle melk. Men hoort gerommel en schoten uit de verte, met lange pause's, niet anders dan gewoonlijk. Men kan het zich niet voorstellen dat de bevrijders zo dichtbij zijn. Zeepoeder is er niet meer - dat wordt een probleem. Ik laat bij een bakker van - 5 K.G. tarwebloem geroosterd brood bakken en 2 gewone broden. Misschien komen er straatgevechten en dan is er natuurlijk geen brood te

verkrijgen. Hoe het hier gaan zal, daarvan kan zich niemand een voorstelling maken. De enige verbinding met Vlissingen is het smalle jaagpad langs het kanaal. De Provinciale Griffie is op de Dam gevestigd. Gisteren keerden echter Duitsers uit Goes hierheen terug wat ons niet aangenaam is. Zullen ze soms met de nachtboot vertrekken?

Het kerkbriefje wordt normaal bezorgd. De huisvesting is in het algemeen nu gestabiliseerd men ziet nu weinig wagens met huisraad meer. Gelukkig blijft het stil weer. Het water is niet verder gezakt. Volgens de verhalen moeten er op Walcheren 5000 Duitsers zitten, waarvan 3000 in Vlissingen. De rest is in de duinstreek en in Middelburg. De mensen van de Kriegsmarine zie ik weinig: Men meent, dat het hoogstens een week kan duren. De dienstbode die Donderdag haar intrede deed, voldoet goed.

Toelichting gebeurtenissen

De Openbare Leeszaal was in die tijd gevestigd in de Molstraat nr. 13, waar mevr. O.M. de Meester sinds 1916 bibliothecaresse was. In de periode 1916-1918 worden er gesprekken gevoerd over een fusie tussen de Zeeuwse bibliotheek en de Openbare Leeszaal. Als de beide gesprekspartners Provinciale Staten adviseren een commissie in het leven te roepen om de samenwerking c.q. overname van de Leeszaal door de Provinciale Bibliotheek te bestuderen, steken Gedeputeerde Staten daar een stokje voor. Zij vinden de aard van de instellingen te verschillend om daar één bibliotheek van te maken. De Openbare Leeszaal bezat meer boeken op het gebied van de populaire literatuur, terwijl de Provinciale Bibliotheek wetenschappelijke boeken beheerde.

Doe-van der Geest, *Hoe de stilte verdween*, 20-21.

In voorbereiding op de verovering van Walcheren werd vanaf 28 oktober het geallieerde luchtoffensief tegen het schiereiland geïntensiveerd. De Middelburgse brandweerman Den Hollander noemt het zijn dagboek tweemaal achtereen: 'Ontzettend drukke dag in de lucht', gevolgd door een 'Rumoerige dag in de lucht'. Alleen al tussen 28 en 30 oktober maakten geallieerde jachtbommenwerpers 646 vluchten boven Walcheren.

De grote bommenwerpers van Bomber Command concentreerden hun aanvallen op de Duitse kustbatterijen. Op 28 oktober werden tussen ongeveer 10.00 en 12.00 uur verspreid over het hele schiereiland acht grote Duitse geschutopstellingen bestookt door meer dan driehonderd bommenwerpers. Crucq, "Aiming point Walcheren", 67-119; Den Hollander, *Dagboek van een brandweerman*, 28, 29 en 30 oktober, 27-29; Van Moosel, *Zaterdag 28 October 1944, Marezate, Zó was het*, 117-118; Van Gent, 'The Allied assault on Walcheren, 1944', 26.

Zoals Fortgens schrijft slaagden de geallieerden er inderdaad in om op 28 oktober bij Vlakte over het Kanaal door Zuid-Beveland te komen. Goes zou de volgende dag in hun handen vallen.

De Duitsers die uit Goes naar Middelburg terugkeerden was Willi Münzer en zijn staf. Zij waren op 17 oktober naar Goes vertrokken, maar moesten nu door de geallieerde opmars door Zuid-Beveland weer omkeren. Op 30 oktober zouden de Beaufragte des Reichskommissars en zijn naaste medewerkers per een schip Zeeland definitief te verlaten. Van der Ham, *Zeeland 1940/1945. Deel 2*, 456-457.

De Duitse verdediging op Walcheren bestond eind oktober 1944 niet uit 5.000 maar uit ongeveer 10.000 man. Naast de grootste eenheid, de 70e Infanteriedivisie (de 'Maaglijdersdivisie'), waren er ook troepen van de marine die de kustbatterijen bemanden. Als gevolg van de inundatie hadden de Duitsers zich terug getrokken op de

droge delen van Walcheren, de kuststrook, de binnensteden van Vlissingen en Middelburg en het gebied ten westen van de Sloedam bij Nieuwland en Arnemuiden. Van Gent, 'The Allied assault on Walcheren, 1944', 10-30

29 October Zondag

Mooi herfstweer. Er zijn massa's jachttoestellen in de weer. 's Avonds vertelt Jongepier, onze bovenbuur, wat hij van een soldaat hoorde die hij van de Nadorst kende en die juist van het front teruggekeerd was, dat het met de Duitsers zeer slecht gaat. Tegen de avond schijnt Goes genomen te zijn. Even voor zeven, terwijl we eten aan de Londense Kaai, gaat het licht uit - ook de volgende dag brandt het niet. 's Nachts is het zeer helder, en we horen jachtvliegtuigen vliegen. Ook wordt er druk in de stad gereden. Het blijkt de volgende dag, dat er een transportkolonne op het Molenwater geparkeerd is. In de verte hoort men overdag betrekkelijk weinig, wel af en toe geweldig mitrailleurvuur op jagers, 's Middags vertrok de Koningin Emma, vol met geschut etc. Aan boord waren Duitsers en N.S.B.-ers, o.a. de gevreesde spitdictator Breet, verder Zimmerman, Mej. Felix en anderen. Enige huizen aan het Noordbolwerk werden vanmorgen gevorderd, met een termijn van één uur. De bewoners slepen er uit wat ze maar kunnen.

Toelichting gebeurtenissen

De stroomvoorziening in Middelburg viel op 29 oktober om omstreeks 19.00 uit als gevolg van beschadigingen aan de koelwaterinstallatie van de Vlissingse centrale. Koene, Middelburg onmiddellijk vóór en na de bevrijding, 42; Den Hollander, Dagboek van een brandweerman, 29 October 28; Sanderse, 29 september, Middelburg 1940-'45, 81; Janssens, 28 en 29 October, Dagboek van een verpleegster, 17; Van Moosel, Zondag 29 October 1944, Marezate, Zó was het, 118.

Toelichting personen

Zimmerman was wiskunde leraar en directeur van de Rijks H.B.S. Mr. J.J. van der Weel vermeldde als bijzonderheid, dat hij honderd jaar werd.

Mej. dr. Felix was chartermeester op het Rijksarchief in de rang van hoofdcommies. Zij woonde in de Stationsstraat nr. 19.

30 October Maandag

Na de maanheldere, drukke nacht, met af en toe geknal, een grauwe morgen. Toch loopt de barometer iets vooruit. Al die transportcolonnes op het Molenwater maken een onplezierige indruk. Ook ziet men stapels kisten met infanteriemunitie, een paar pantserafweerstukken en veel boerenkarren met ransels boven op een paar fietsen. Ik geef eerst aan huis les en dan in de Openbare Leeszaal. Wij laten bij de bakker geroosterd brood klaarmaken, dat morgen gereed zal zijn. Men zegt dat de Gealliëerden voorbij Goes zijn. Nieuwland moet ontruimd worden. Daar wil men geschut opstellen. Men zegt, dat de haveninstallatie's en de kaaimuren van Vlissingen vannacht opgeblazen zijn. Volgens de berichten is Goes inderdaad bezet, en wel door de Canadezen en Britten. De Britten kwamen van het landingshoofd Hoedekenskerke.

Zij hadden zich intussen met de Canadezen verenigd, Er wordt verteld, dat de gealliëerde troepen in Noord-Beveland geland zijn om te verhinderen, dat de Duitsers langs het kanaal door Walcheren via het Veerse Gat ontsnappen. Men zegt dat de Centrale in Vlissingen door de ontploffingen beschadigd is, doch dat de machine spoedig weer hersteld kan worden, Helaas, ze zal daarna wel door de Duitsers

opgeblazen worden. Vanmiddag werd hij somber weer met oostenwind, de kust weer gebombardeerd. Men hoort er weinig van, doch de enorme viermotorige toestellen waren zeer goed te zien daar ze laag vlogen. Ze kwamen niet boven de stad. De luchtafweer is matig, en bestaat grotendeels uit ratelend mitrailleurvuur. Slechts nu en dan maakt luchtafweergeschut zich waarneembaar. Gisteren hoorden we, dat de zware batterij aan de Vrijburgstraat te West-Souburg is stukgegooid. Er liggen nog bergen munitie, doch de batterij is nu het zwijgen opgelegd. Vlak in de buurt woonden nog mensen! o.a. ook in de omgeving van de kerk van Oost-Souburg. Daar is het grootste stuk te vinden dat niet onder water gelopen is. Verder is de luchtafweer voornamelijk rondom Veere geconcentreerd. De Duitsers maken aanstalten om nog zoveel oorlogstuig hiervandaan in veiligheid te brengen. Toen ik vanmiddag met Floris langs het Molenwater en de Oosterse straat liep, stonden talrijke hoerenwagens met munitie en voorraden en twee pantserafweerstukken.

De Duitsers probeerden deze 's nachts weg te halen via Veere. Op het Molenwater waren veel paarden ondergebracht in de loods voor de Huishoudschool. Volgens de verhalen zouden er zich geen Duitsers meer op Zuid-Beveland bevinden. De tros is in Middelburg, de vechttroepen zijn in Nieuwland en Kleverskerke. Er gaan hardnekkige geruchten over een landing in Noord-Beveland - de geallieerden zouden trachten te verhinderen, dat de Duitsers langs het Veerse Gat zouden kunnen ontsnappen. Er werd vanmiddag nogal wat geschoten door luchtafweer-mitrailleurs, vooral bij Veere. Van de gevechtshandelingen op de grond is slechts weinig waarneembaar. Voorts wordt er gezegd, dat men het expres doet voorkomen alsof het mankement van de elektrische centrale in Vlissingen van ernstige aard is. Men hoopt zodoende te voorkomen dat de installatie opgeblazen wordt! Ook werd verteld, dat vier Engelse tanks bij het opblazen van de Sloedam - 's morgens -1/2 8, mee de lucht in zijn gegaan. Er is niets, dat er op wijst, dat de Duitsers hier in Middelburg zullen vechten. Roosendaal en Breda zijn nu ook bevrijd. De geallieerden drukken de Duitsers terug naar de Moerdijk, doch bij Venlo moesten zij terrein prijsgeven.

Heden mochten de arbeiders niet meer het terrein van N.V. De Schelde betreden. Ook deze belangrijke fabrieksgebouwen zullen vernietigd worden.

Het gebied buiten de Middelburgse veste stond na de geallieerde bombardementen van de Walcherse zeedijken onder water. Rechts de gebouwen van de PZEM met daarachter Molen de Hoop. Links de Vlissingseweg en de Vlissingesingel..

Toelichting gebeurtenissen

In Nieuwland en omgeving, een van de weinig plekken die droog waren gebleven na de inundatie van Walcheren, lagen eind oktober veel Duitse troepen. Voor hun inkwartiering werden op 27 oktober huizen gevorderd. Een aanzienlijk deel van de bewoners van Nieuwland trok toen, uit angst voor het naderende oorlogsgeweld, weg naar onder andere Arnemuiden. Van een door de Duitsers 'gedwongen' ontruiming was geen sprake. Om een geallieerde opmars over de Sloedam, de verbindingsdijk tussen Zuid-Beveland en Walcheren, te bemoeilijken, brachten de Duitsers vroeg in de morgen op 30 oktober een explosief tot ontploffing. Deze sloeg een krater van dertig meter doorsnee in de Sloedam. Geallieerden tanks waren op dat moment niet op de plaats des onheils aanwezig, de eerste Canadese poging de dam over te komen vond pas de volgende dag rond het middaguur plaats. Door de krater kon deze aanval niet door tanks worden ondersteund. Hoebeke, Slagveld Sloedam, 444-445, 454-457, 621-622.

De Duitsers waren al vanaf september voorbereidingen aan het treffen om de Vlissingse haveninstallaties op te blazen. In de kademuren van de binnen- en

buitenhaven werden gaten gemaakt waarin explosieven konden worden geplaatst. In de nacht van 29 op 30 oktober werden deze tot ontploffing gebracht. Door de rondvliegende brokstukken beschadigde de centrale van de PZEM waardoor de stroomvoorziening op Walcheren uitviel. De Duitsers wilden ook de installaties van scheepswerf De Schelde vernielen. Dit plan werd uiteindelijk gelukkig niet tot uitvoer gebracht. Van der Ham, Zeeland 1940/1945. Deel 2, 459-462; Sakkers, Atlantikwall in Zeeland, 267-269; Crucq, "Turnmg the Kei, 42-44.

De Industrie - en Huishoudschool was gevestigd in het pand van het voormalige Burgerweeshuis, Molenwater nr. 125.

Geallieerde troepen zouden pas op 1 november op Noord-Beveland landen. Het eiland werd een dag later, zonder dat de Duisters veel weerstand hadden geboden, bevrijd. Van der Ham, Zeeland 1940/1945. Deel 2, 434.

Op 30 oktober werden opnieuw Duitse verdedigingswerken in het kustgebied bestookt door Britse zware bommenwerpers. Ongeveer honderd Lancaster's vielen rond 12.00 uur en even na 15.00 uur versterkingen aan bij Domburg, Zoutelande, WestSouburg en Vlissingen. Crucq, "Aiming point Walcheren", 180-199.

Bij West-Souburg lag de zware luchtafweerbatterij met vier 10.5 cm kanonnen. Nadat al twee stukken geschut waren uitgevallen, werd op 29 oktober het derde kanon bij een luchtaanval door een voltreffer vernietigd. Het vierde en laatste kanon was echter in de ochtend van 1 november nog operationeel. Sakkers, Atlantikwall in Zeeland, 292.

De geallieerde opmars door het westen van Noord-Brabant verliep gestaag. Het dorpje Moerdijk viel echter pas op 9 november in Poolse handen. In de omgeving van Venlo woedde tussen 30 september en 18 oktober de Slag bij Overloon, waarbij de geallieerden zware verliezen leden. De stad werd zwaar beschadigd en zou pas op 1 maart 1945, veel later dan verwacht, worden bevrijd.

31 October Dinsdag

Zwaar bewolkt, doch windstil. 's Nachts werd er druk geschoten. We waren zeer vroeg naar bed gegaan, aangezien het licht niet brandde, doch omstreeks -1/2 2 's nachts werd er zo druk geschoten, dat we opstonden en een en ander gereed maakten. Tegen 3 uur was het rustig waarop wij weer naar bed gingen. Verder heerste er een opmerkelijke stilte op deze dag. Men vertelde, dat er een wapenstilstand was. Alleen de havencommanäant van Vlissingen zou tegen een overgave zijn. De transportcolonne in de Oosterse straat stond er vanmiddag nog. De hoerenwagens waren vol munitie; de kerels lagen er bovenop te snurken. Naast de vrachtauto's in het laantje voor ons huis aan het Molenwater stonden nog steeds de twee stukken pantserafweer. In de schuur naast de ambachtsschool werd een vrij groot stuk geschut gebracht. 's Morgens gaf ik weer les in de Openbare Leeszaal, alles verliep rustig.

Overall is de raamcourant aangeplakt, die nuttig werk blijkt te doen — ik had bij de Firma De Boer op aan gedrongen zo iets op touw te zetten. Minder aangenaam is het, dat er nog steeds geen vet-bon geldig verklaard wordt. De voedselcommissaris van Middelburg heeft er geen bevoegdheid voor, zo wordt beweerd.

1 November Woensdag

Hedennacht 1/212 werd er luchtalarm gegeven door de brandweer. Wij gingen naar beneden, doch lieten Floris slapen. Niemand wist wat er aan de hand was. Om 16 's morgens werd het "mattenkloppen", het mitrailleurvuur, het fluiten of beter het zoemen van de projectielen zo sterk, dat we meenden: dat zijn de Canadezen op de

Nieuwlandse weg. Tegen zonsopgang hield het mitrailleurvuur vrij plotseling op. Ongeveer half acht waren er zware dreunen te horen van neerkomende granaten, uit richting Domburg. Omstreeks 9 uur werd dit geluid vrij sterk. Men zeide, dat er een spervuur op het jaagpad van Vlissingen naar Middelburg lag. Toch kwamen er om negen uur enige leerlingen bij ons thuis op les. In de Korte Delft liepen soldaten met geweren in de aanslag, voor het palazzi op de Dam stonden wachtposten. Men vertelde, dat heden morgen Engelsen geland waren bij Vlissingen, Zoutelande, Domburg, op allerlei punten dus. Vliegtuigen waren er in het geheel niet in de lucht. Tegen de middag werd het stiller, doch om 1/22 vliegen er weer granaten over de stad. Ik kon ze duidelijk horen. Af en toe weerklonken er schoten in de buurt, maar al dit gedoe valt niet te localiseren. Zes soldaten, van de "besten" die vroeger in de Nadorst zaten, worden per auto afgehaald. De bedoeling is, dat ze zich via Veere zouden distantieren. Jan Snoep meent, dat het op z'n laatst morgenavond afgelopen is.

Volgens sommigen is er in Vlissingen geen Engelsman te zien. Vele Duitsers hier geven reeds allerlei aan de bevolking weg. Ook wordt onder de mensen de rest van de opgeslagen voorraden, o. a. Ster-tabak, gedistribueerd. Het gerucht, dat er mannen opgepakt worden, blijkt onwaar te zijn. In Goes zijn de geallieerden zondagmiddag om 1/23 uur binnengekomen. Zou het hier ook zondag zijn of eerder? Minder prettig is het, dat in de stad pantserafweergeschut opgesteld is - zou het komen tot straatgevechten? Vanmiddag werden de werkzaamheden aan de bekisting rondom Middelburg stopgezet of liever de werklieden kwamen niet meer. Gelukkig blijft het rustig weer, al is de waterspiegel gestegen. - Men zegt, dat de rondsuijzende granaten van enige Engelse oorlogsbodems afkomstig zijn die op de Schelde opereren. De Centrale is getroffen, sinds gisteren hebben we dan ook geen licht. Vandaag hebben we gelukkig de beschikking over karbid!

Toelichting gebeurtenissen

De Ambachtsschool was gevestigd aan het Molenwater nr. 8 (tegenover de Lutherse kerk). In de nacht van 31 oktober en 1 november werd Vlissingen in voorbereiding op de geallieerde landing door 35 Mosquito's onder vuur genomen. De Canadese wens om de stad door zware Lancaster bommenwerpers aan te vallen werd door interventie van Churchill voorkomen. Crucq, "Turning the Key.", 121, 200-202; Van Gent, 'The Allied assault on Walcheren, 1944', 26; Prince, De RAF tijdens de slag om de Schelde, 54.

Eind oktober was Walcheren voor driekwart onder water. De Duitsers hadden zich terug getrokken op de droge delen, waaronder hun versterkingen en kustbatterijen in de duinen, het gebied ten westen van de Sloedam en in de binnensteden van Vlissingen en Middelburg. In de volgepakte Middelburgse binnenstad waren er naast de 40.000 inwoners en evacuees, ongeveer 2.000 Duitse militairen aanwezig. Op 1 november vond Operation Infatuate, de langverwachte geallieerde landing op Walcheren plaats. Vroeg in de ochtend kwamen meer dan 500 Britse en Franse Commando's in Vlissingen aan land. De Duitse verdediging werd verrast en de geallieerden konden een stevig bruggenhoofd vestigen. Het Bellamy Park in het centrum van de stad werd ruim één uur later bezet.

De geallieerde landing bij Westkapelle enkele uren later, kreeg veel meer Duitse tegenstand te verduren. De Duitse kustbatterijen slaagden erin van de negen schepen van het Support Squadron tot zinken te brengen en elf zwaar te beschadigen. Desalniettemin viel Westkapelle even na het middaguur in handen van de geallieerden. In tegenstelling tot wat Fortgens schrijft vonden er geen landingen

plaatst bij Domburg en Zoutelande. Deze kustplaatsen werden de volgende dag door oprukkende Commando's vanuit Westkapelle bevrijd.

De politie rapporteerde op 1 november zes granaatinslagen in de Middelburgse binnenstad waardoor drie doden en diverse gewonden vielen. Bij in de beschieting in de nacht op onder andere de Veersesingel raakten veertien burgers gewond. Hoebeke, 'Oorlogsslachtoffers herdacht', 15.

De geallieerde landingen werden ondersteund door het Bombardment Squadron van de Royal Navy, bestaande uit het slagschip Warspite, de monitoren Erebus en Roberts en de torpedobootjagers Garth en Cottesmore. Brooks, Walcheren 1944, 21.

Tussen 1900 en 1945 werd de carbidlamp veel gebruikt, onder andere om auto's en fietsen te voorzien van verlichting. In een carbidlamp zit een reservoir waaruit water op het carbid druppelt en ethyn (acetyleen) ontstaat. Het ethyngas verbrandt vervolgens met een heldere witte vlam. Na 1945 is de carbidlamp vrijwel geheel verdrongen door elektrische verlichting.

2 November Donderdag 3 uur in de middag

We hebben een vreselijke nacht gehad. Toen ik het voorafgaande geschreven had, sloegen de eerste zware granaten in de buurt in. Annie was juist vroeg naar boven gegaan, 1/210. De slag was zo hevig dat ik direct naar het huis van de Fam. Casembroot ging vragen of we konden komen. Bij de tweede voltreffer gingen we met Aleid, daarna bracht ik Floris. Vervolgens

ging ik nog even terug om iets te halen, maar toen er weer een granaat in de buurt insloeg, holde ik naar de kelder van de Fam. Casembroot. Van toen afvlogen onafgebroken granaten over Middelburg, die met dreunende slagen vlak achter de stad, ja ook in de stad neerkwamen, o.a. in de Gasfabriek, onze buurt, het Bastion, een volksbuurt, en bij de Oostkerk. Het vuur lag blijkbaar iets te kort - het was bedoeld op het jaagpad naar Veere en de geschutsopstellingen bij Kleverskerke. Er is wel veel ravage in de stad aangericht, maar het aantal slachtoffers valt mee. Tegen 3 uur besloten wij naar huis te gaan. Door lange redeneringen waren wij tot de conclusie gekomen, dat het vuur afkomstig was van Engelse

oorlogsschepen en dat Middelburg geenszins het eigenlijk doelwit was. Hierdoor min of meer gesterkt kon ik tot 18 slapen. Annie bleef met de kinderen beneden slapen op matrassen. Het gedreun van de explosies was geweldig. Na een korte pauze duurde de beschieting tot onder het eten. Langzamerhand wen je er aan - eerst een fluitende toon dan een dreunende inslag. Om 1 uur verschenen de Engelse jagers - de kanonnen zwegen. De bommenwerpers wierpen hun last af in de richting Veere-Sloedam. Dit duurde tot ±3 uur. Daarna werd het merkwaardig stil. Volgens de berichten zijn de Engelse commandotroepen

1 Nov. - Woensdag om 6 uur bij Vlissingen geland. De stad is grotendeels bevrijd. Andere troepen zijn bij Westkapelle met Buffalo-tanks onder een sterke N. Oostenwind - die wij echter niet konden constateren - geland. Engelse verkenningspatrouilles staken over naar N. Beveland en Tholen. Het gewicht aan bommen, dat op Walcheren geworpen (is,) moet zeer groot zijn geweest zijn. Maandagj.l. alleen 500 ton.

Van heden af hebben wij geen gas, maar gelukkig beschikken de andere bewoners van het huis over een fornuis, zodat wij warm kunnen eten. In verband met de vreselijke nacht van 1 op 2 november mag zeker genoemd worden de uitspraak en bede van een predikant: "Heere, verlos ons van onze beschermers en bescherm ons tegen onze verlossers!"

De Nadorst, waar nog enige bewoners in het water waren blijven wonen, heeft

verscheidende treffers gehad. De mensen moesten gehaald worden uit het puin van hun in 't water staande huis. Pieterse, de bibliothecaris, die langs kwam, vertelde, dat de Dam ook schade geleden had - vele ruiten en treffers bij ds. Homines en Mej. De Meester. Gelukkig zonder ongevallen.

Toelichting gebeurtenissen

Voor hun verovering van Walcheren hadden de geallieerden veel vuurkracht verzameld. Naast kanonnen van de schepen van de Royal Navy die voor de kust lagen, stonden in Zeeuws-Vlaanderen 314 artilleriestukken opgesteld en in Zuid-Beveland 88 stukken. Veel van dit geschut kon ook Middelburg bereiken. Brooks, Walcheren 1944, 21-22; Crucq, "Aiming point Walcheren", 45-53; Zuehlke, Terrible Victory, 445

Door een bominslag in de Singelstraat, niet ver van het Molenwater vandaan, kwam de 23-jarige Arend Mijnheer om het leven. Hoebeke, 'Oorlogsslachtoffers herdacht', 15.

Op 2 november vonden in Vlissingen straatgevechten plaats, maar kregen de Engelse troepen steeds meer delen van de stad in handen. De opmars van de commando's door de duinen vorderde die dag tot Dishoek en Domburg. Canadese troepen waren na drie dagen zware gevechten erin geslaagd een bruggenhoofd aan de Walcherse kant van de Sloedam te vestigen.

De Buffalo is geen tank maar een gepantserde amfibisch voertuig. Omdat het is uitgerust met rupsbanden werd het veelal voor een tank aangezien of aangehoord. Van der Weel, Opeens was alles anders, 140-141.

Noord-Beveland werd op 2 november bevrijd. Canadese troepen bezetten de stad Tholen op 30 oktober, de rest van het eiland met dezelfde naam viel uiteindelijk op 5 november in hun handen.

Toelichting personen

Ds. Hommes was predikant van de Gereformeerde kerken te Middelburg en woonde aan de Dam nr 65. In 1944 betoonde hij zich een fervent tegenstander van de Vrijmaking, d.i. het ontstaan van de Vrijgemaakt Gereformeerde kerken onderhoudende art. 31 van de Kerkorde.

Mej. O.M. (Otteline) de Meester was bibliothecaresse van de Openbare Leeszaal en bibliotheek aan de Molstraat.

3 November Vrijdag

De nacht van Donderdag op Vrijdag was wederom een zware beproeving. 's Avonds zaten we bij Sanderse en Jongepier een fles bier te drinken, toen ruim 9.15 ineens een granaat in de buurt insloeg: Daarna volgde het ene salvo na het andere. Terstond brachten we

de kinderen in het kolenkeldertje. Sanderse en Jongepier hadden daar door middel van wat planken en kisten boven op de kolen een soort zitplaatsen getimmerd. Aan de wand hadden ze plakpapier gespijkerd. Voor de jongens waren deze werkzaamheden die 's middags uitgevoerd werden, een waar feest. Floris had speelgoed naar beneden gebracht en kerstversieringen opgehangen! Al deze voorbereidingen bleken uiterst nuttig en noodzakelijk te zin, Floris kon liggen slapen in een deken gehuld. Aleid was evenals de vorige nacht

uiterst lastig; bij het karbidlicht wilde ze maar niet inslapen. Eindelijk omstreeks 2 uur sliep ze. Duizenden granaten vlogen over de stad. Beoogd werd kennelijk een storings- of spervuur, want de granaten waren niet zwaar. Sommige sloegen vlak in de

buurt in, vele ontploften in de lucht voor ze een huis raakten. Men hoorde de scherven vallen. Af en toe verminderde de intensiteit van liet vuur. Ik ging dan naar boven om polshoogte te nemen. Maar dan kwamen er weer fluitende granaten en ik retireerde haastig naar het keldertje.

Om 16 's morgens hielde de beschieting op, hoewel er $\pm$ 7 uur nog één granaat terecht kwam op het huis van de gymnastiekleraar Bakker. Toen konden wij ons ter ruste begeven. De familie Bakker op de Londense Kaai had de gehele nacht goed kunnen slapen in hun grote en stevige kelder -10 personen lagen er; en ernaast bij Van der Weel wel 13! De familie Scheltens leefde constant in de kelder van de Ambachtsschool, een uitstekende plaats. Ze aten van de Centrale keuken, die vlak in de huurt ligt. Op den duur wordt het ontbreken van gas wel een probleem wat het koken betreft - niet allen beschikken over een kookhaard. Volgens

de berichten is de landing bij Vlissingen begonnen om 1/2 7. De landing werd ondersteund door een zware beschieting door de vloot. De manschappen kwamen ongehinderd over de palissaden aan de kust heen en hadden spoedig een 100 m. diepe strook in handen. Toen kwamen de Duitsers opzetten en men moest zich een wegbanen van huis tot huis, van portiek tot portiek, met handgranaten enz. om een brede kuststrook in handen te krijgen en de artillerie de gelegenheid te geven om materiaal te landen. De Duitsers waren nu van hun verrassing bekomen en de batterijen begonnen te vuren, Enkele landingsvaartuigen werden getroffen, doch de meesten konden hun doel bereiken. Om 7 uur was de eerste infanterie aan land, 11/2 uur later gevolgd door de artillerie. De Tyfoons konden in Engeland moeilijk opstijgen vanwege het weer - toch ondernamen ze nog 400 vluchten. Het geschut van de Duitsers werd hierdoor zwaar geteisterd.

Ook vanuit Middelburg werd hevig geschoten. Verderop vonden er landingen plaats aan de Westkappelse zeedijk, in een geul middenin het dorp. Een colonne trok naar Zoutelande, een andere richting Domburg. Deze aanvallen werden gesteund door een hevig bombardement van het slagschip Warspite en nog twee zware kruisers, terwijl andere vaartuigen raketsalvo's afvuurden. De commandotroepen stonden onder leiding van Britse mariniers, die de landing bij Dieppe, Salerno en Cherbourg hadden meegemaakt. Er werd aan deelgenomen door meer dan 200 schepen. Tot zover de berichten. Aan de zuidelijke Scheldeoever vuurde geen enkel Duits kanon meer - dit deelden de berichten van Vrijdagmorgen mee. Alleen Heyst werä nog fanatiek verdedigd. Er is nu een bruggenhoofd aan de Sloedam van 400 M. diepte. Toen we vanmiddag van de borrel bij Nieuwenhuis weggingen, beweerden twee daar ingekwartierde Duitsers, dat een groot Duitse pantserleger van 500 tanks hun te hulp kwam en dat dit na de verovering van Bergen-op Zoom reeds Kapelle naderde. Met dergelijke verhalen houdt men dus de moed er in bij de Duitse militairen - op deze wijze krijgt hun strijd "een zin!" Verder zeiden ze, dat zij zeker niet in steek gelaten zouden worden. Volgens Roosevelt zou de oorlog in de wintermaanden nog niet beslist zijn. Ze zouden doorgaan tot het doel Berlijn, bereikt was.

Vanmiddag verteld men, dat Vlissingen nu geheel bevrijd was. 's Middags en 's avonds was het opmerkelijk stil. In de stad liepen veel Duitsers met handgranaten. De stad ziet er zwaar gehavend uit, overal kapotte ruiten. Volgens sommige Duitsers kan het tot Zondag, hoogstens tot Maandag duren - het is te hopen want de toestand is slecht. Wij hopen, dat wij het kolenhok als toevluchtsoord nooit meer nodig hebben. Merkwaardig is, dat slechts één persoon vannacht gewond is! Men zou het niet zeggen, gezien de aangerichte ravage. De meesten vertoefden echter in veilige kelders. Deze nacht moest de Nadorst het weer ontgelden. Een tegenslag voor degenen die hun meubels op zolder hebben staan. Gelukkig echter zijn de meeste huizen daar alleen

bewoond geweest door Duitse militairen.

Toelichting gebeurtenissen

In de nacht van 2 op 3 november zou er elke twee minuten een granaat op Middelburg zijn neergekomen. Verpleegster Janssens schrijft in haar dagboek op 2 november hoe ook het Middelburgse Gasthuis wordt getroffen: 'De granaten gieren onafgebroken en het is of ze alle in de tuin ontploffen. Wij liggen in de vuurlinie en hooren het om ons heen inslaan, en ieder voor zich vraagt zich af wanneer het onze beurt is. Een granaat slaat een groot gat door het dak, precies door het roode kruis, dat er op geschilderd was.' Van Moosel bericht op dezelfde dag aan zijn broer: 'Neen, zoals we toen schrokken, hebben we 't nog zelden gedaan. We waren nauwelijks wat bekomen, of daar vloog een tweede, en een derde projectiel al loeiend en huilend over, onmiddellijk gevolgd door het lawaai van de uitbarstingen of inslagen. Het was even over half tien. Plotseling drong het tot ons door: Middelburg werd beschoten! Gauw naar de kleder De uren kropen om. Door het kelderluik namen we opeens een felle brandgloed waar. Gerard, ik moet even ophouden met schrijven, want de granaten vliegen op 't ogenblik gevaarlijk laag over, de Handelsschool op de Dam, hier vlakbij heeft juist een voltreffer gehad!' Janssens, 2 November, Dagboek van een verpleegster, 21; Van Moosel, Donderdag 2 November 1944, Marezate, Zó was het, 122-123; Van der Ham, Zeeland 1940/1945. Deel 2, 485; Van der Weel, Opeens was alles anders, 129-137.

Op 3 november zetten de geallieerden hun opmars op Walcheren verder voort. De laatste Duitse kustbatterijen aan de zuidkust werden ingenomen en in de vroege avond bereikten de commando's Vlissingen. In deze stad hadden Schotse troepen na zware gevechten die uren duurden het Duitse hoofdkwartier in hotel Britannia op de Boulevard veroverd, waarbij 600 Duitsers gevangen werden genomen. Op het havengebied na was Vlissingen nu bevrijd, maar de stad en haar inwoners hadden zwaar geleden. Van de 6.200 huizen waren er 2.000 verwoest of zwaar beschadigd en stonden er nog eens ruim 2.000 woningen onder water. Ten oosten van Walcheren maakten Schotten in de nacht van 2 op 3 november vanuit Zuid-Beveland een geslaagde overtocht door het slikkengebied. Door deze verrassingsaanval, die de naam operatie Mallard kreeg, kon ten zuiden van de Sloedam een nieuw bruggenhoofd worden

De Vlissingse Boulevard na de zware gevechten in de eerste week van november 1944. Rechts op voorgrond het Duitse bunkercomplex op de Nolle, links achteraan het Wooldhuis. Rechts achteraan de watertoren en de kranen van scheepswerf De Schelde.

gevestigd. Van der Ham, Zeeland 1940/1945. Deel 2, 469-471, 481-484; Moulton, Slag om Antwerpen en de Schelde, 202-209.

Typhoons waren Engelse jachtbommenwerpers die veelal met raketten waren uitgerust. Gedurende de strijd om Walcheren in de eerste week van november kregen de geallieerde grondtroepen voortdurend ondersteuning van de luchtmacht.

Prince, De RAF tijdens de slag om de Schelde, 54-56.

De Royal Navy leverde met name vuursteun met behulp van het slagschip Warspite en door de monitoren Erebus en Roberts. Dit waren kanonneerboten (relatief kleine schepen maar uitgerust met zware kanonnen) en geen zware kruisers zoals Fortgens schrijft. Het geschut van de Warspite richtte op 1 november met name veel schade aan in Domburg, waarbij ook meer dan veertig burgerslachtoffers vielen. Bollen, *Worsteling om Walcheren*, 202-204.

Zowel de Ambachtsschool als de Centrale Keuken (of gaarkeuken) was aan het Molenwater gevestigd. Door stroom- en watergebrek werd begin november alleen soep en pap verstrekt. Koene meldt echter trots dat de Centrale Keuken ook op 5 november: 'toen vrijwel de geheelen dag granaten over de stad vlogen en slechts een deel van de werkkrachten was opgekomen, vrijwel op den gewone tijd den warmen maaltijd kon beschikbaar stellen.' Na de bevrijding werden enkele 'moffenmeiden' in de gaarkeuken ingezet om aardappelen te schillen. Koene, Middelburg onmiddellijk vóór en na de bevrijding, 73.

Toelichting personen

Sanderse en Jongepier waren beiden voormalige bewoners van de Nadorstweg; Sanderse (de tuinder) woonde op nummer 1 en Jongepier op nummer 3. De laatste was staatmaker van beroep! De oorlogsomstandigheden hadden klaarblijkelijk een gunstige invloed op het slechten van de standsverschillen in Middelburg.

Advocaat A.J van der Weel woonde op de Londense Kaai nummer 7. Direct na de bevrijding waarnemend burgemeester van Middelburg. Zijn zoon Jan van der Weel schreef zijn eigen herinneringen aan de oorlogsjaren: Opeens was alles anders. Oorlogsjaren in Middelburg 1940-1944 (Middelburg 2004).

4 November Zaterdag

De nacht verliep rustig: Slechts om 1 12 uur hoorden we weer granaten fluiten, doch daar de detonatie veraf plaats vinden, waren we niet zo ongerust. De kinderen en Annie sliepen weer beneden en ik ging boven liggen. Het was de gehele dag mooi helder herfstweer, doch de luchtactiviteit was maar matigs Middags deden weer de gebruikelijke optimistische verhalen de ronde - de generaal zou Middelburg willen overgeven, zodra de eerste Engelse tank in Middelburg verscheen. Men zegt, dat er op 11 KM, afstand van Middelburg gevochten werd. Toch waren hiervoor geen aanwijzingen. Het enige wat waarneembaar was, waren de regelmatige klappen van een zwaar stuk geschut. Volgens de berichten hadden er landingen aan de Oostkust van Walcheren plaats gehad - deze geallieerde groep was nog slechts 3 KM. van de Sloedam. Verder was de kust van Vlissingen tot Domburg in geallieerde handen. De stemming in Middelburg heeft nogal geleden, onder de burgerij, omdat er zo veel granaten in Middelburg zelf zijn terecht gekomen. Toch is dit slechts een gering percentage van het totale aantal! Wij hadden nooit kunnen denken, dat Vlissingen eerder bevrijd zou worden dan Middelburg: Want nu zijn Nieuwland, Kleverskerke, Veere en Middelburg ãe enige plaatsen waarde Duitsers nog een vaste greep op hebben.

Hoe het met Vrouwenpolder staat, weet men niet. Om de patriotten, de z.g. terroristen, in bedwang te houden, daarvoor heeft men een prachtig middel bedacht! Men - d.w.z. de Duitsers maken bekend, dat ze Middelburg wel overgeven, als er maar geen terroristen optreden. Zij willen de huishoudschool, die vol levensmiddelen ligt, sparen, dus niet opblazen als de terroristen hun gemak houden - de levensmiddelen zouden ze clan aan de bevolking willen uitdelen! Niets let hen evenwel hun woord te breken en de zaak toch op te blazen. Vanmiddag even voor 4 uur hield de waterleiding op te lopen -gelukkig ontdekte Jongepier een waterput in huis. We hebben nu gas, elektriciteit, noch water, Om 5 uur loopt de kraan gelukkig weer - de laatste opmerking is dus onjuist, De avond is buitengewoon stil - men hoort geen schot. Zou er iets in voorbereiding zijn? Floris wil voor Papa sigaretten vragen aan de Canadese soldaten. Iedere dag vraagt hij, of de Engelsen er nog niet zijn. De mensen bereiden zich voor op straatgevechten. Bij Tavenier hebben ze voor het kelderraampje

zandzakken en stenen gelegd, De familie woont al geruime tijd in het huis van de oude Taveniers aan het Molenwater.

Toelichting gebeurtenissen

De generaal waarover Fortgens bericht is luitenant-generaal Wilhelm Daser, commandant van de 70e Duitse infanteriedivisie. Hij was zich inderdaad bewust van de onhoudbare situatie van de verdedigers van Middelburg en leek daarom genegen, zoals door een zender van de ondergrondse aan het geallieerde hoofdkwartier werd gemeld, om onder niet al te zware voorwaarden aan een eis te overgave te voldoen. Van der Ham, Zeeland 1940/1945. Deel 2, 484-489.

De Duitsers vreesden mogelijke activiteiten van de Middelburgse ondergrondse. Op 1 november stelde waarnemend burgemeester Koene op last van generaal Daser een avondklok in. Na 17.45 uur mochten de Middelburgers niet meer niet op straat komen en ook werd opgeroepen 'alle daden van sabotage en terrorisme' te voorkomen. Koene legde ook contact met de OD (ordedienst) met het verzoek dat zij zich koest moesten houden om geen Duits represailles tegen de overvolle stad uit te lokken. Hij betoogde nadrukkelijk dat het verzet: 'geen heldje moet gaan spelen, nu daarbij het leven van ruim 30.000 burgers op het spel staat.' Koene, Middelburg onmiddellijk vóór en na de bevrijding, 43-47; Van der Veur, Middelburg in oorlogs- en bezettingsjaren, 188; Bollen, Worsteling om Walcheren, 210-211; Houtermans, Buffaloes bevrijden Middelburg, 11-14. De Duitsers hebben inderdaad hun voorraden in Middelburg niet vernietigd maar aan de bevolking ter beschikking gesteld. Hierdoor waren er onmiddellijk na de bevrijding voldoende levensmiddelen voorhanden voor de Middelburgers. Bollen, Worsteling om Walcheren, 214; Van der Ham, Zeeland 1940/1945. Deel 2, 552; Janssens, 6 November, Dagboek van een verpleegster, 25.

De geallieerde opmars op Walcheren vorderde op 4 november langzaam, maar gestaag. De twee bruggenhoofden bij de Sloedam waren verenigd en in Vlissingen werd het havengebied van de laatste Duitse troepen gezuiverd. De voornaamste weerstand kwam van sluipschutters die zich in kranen hadden verschanst.

Toelichting personen

J.A. Tavenier was handelaar in bouwmaterialen aan de Korendijk nr. 20. Het huisadres van de familie was Zuidsingel nr. 122.

5 November Zondag

Gisterenavond ging ik reeds voor tien uur naar boven. Annie en de kinderen bleven beneden. Dit hadden we zo ingericht, opdat de kinderen dan bij gevaar direct in de kelder konden worden gebracht. Om kwart over tien kwam weer het eerste salvo granaten, die in de buurt insloegen. Direct weer naar beneden. Matrassen werden op het plankier gelegd, na lang schikken waren de kinderen en de drie vrouwen goed ondergebracht. De mannen zaten tegen de trap te lezen bij het carbidlicht. Onze voorzorgsmaatregelen bleken geenszins overbodig te zijn - boven in het kleine kamertje vloog ene grote granaatscherf door het raam. Het was weer een zware beschieting richting Veere-Nieuwlandse weg. Midäernacht stond het gebouw van de Rijks H.B.S. in lichte laaie. Een felle gloed tekende zich af in de nacht. Tussen 5 en 6 uur moet de beschieting geëindigd zijn. Ik ging naar boven om wat te slapen. Om 1/2 8 schrok ik wakker door salvo's boeven de stad. Het gebulder was oorverdovend. Iedereen weer in de kelder. Dat herhaalde zich enige malen, Ook gedurende het eten ± 1 uur waren de uiteenspringende granaten zo dichtbij te horen, dat we in het keldertje gingen eten. Ook nu is het lawaai schrikkanjagend. Toch spelen de kinderen rustig! Ze

zijn er aan gewoon geraakt -- alles dreunt. We hebben gelukkig goed gegeten, anders was het niet te harden. Volgens optimistische geruchten zouden Engelse patrouilles bij de melkfabriek zijn. De berichten van 3 November waren zeer interessant. Om het Duitse hoofdkwartier in Vlissingen is een felle strijd van 7 uur geleverd. Het was gevestigd in een hotel (Britannia), waaromheen een aantal bunkers gebouwd was.

Tyfoons, artillerie, scheepsgeschut eh mitrailleurs namen het hotel onder vuur. Vanuit de ramen werden handgranaten geworpen en om 4 uur 's morgens was het zover, dat de Engelsen tot hun middel in het water, het gebouw konden bestormen. Honderden Duitsers gaven zich nu over, waaronder de Commandant van de vesting Vlissingen, Luitenant Kolonel Rheinhardt. Deze kreeg een zenuwaanval en liep te huilen, toen hij eruit gehaald werd. Een paar uur na de landing hadden de gealliëerden zich al stevig in de stad genesteld en de landingstroepen dachten reeds; dat het verzet gebroken was, toen bij het donker worden overal weer mitrailleurs opdoken. De stad was een paradijs voor scherpshutters en er [is] heel wat werk nodig geweest om deze tot zwijgen te brengen. Ook aan de Oostelijke zijde van de haven begon weer het vuurgevecht. Tyfoons doken vlak boven het geschut en richtten grote schade aan. De manschappen van de landingsvaartuigen die juist de haven invoeren, konden ternauwernood dekking vinden op de bodem van hun voertuigen. Er heerste een oorverdovend geraas en gedonder van de ontploffingen van de rakethommen en van de granaten van de oorlogsschepen. Behalve uit de betonnen bunkers werd ook uit de hoge kranen geschoten. Het zou natuurlijk onverantwoordelijk zijn om voor de last die een paar man veroorzaakten, deze kranen te vernietigen, daar zij binnenkort hard nodig zouden zijn om de Nederlandse schepen in de haven te lossen. Thans wordt hier en daar aan de haven nog gevochten.

Ten Noorden van Vlissingen en ten Noorden van Domburg woedt nog steeds een hardnekkige strijd. De Canadezen aan de Sloedam hebben contact met de troepen die gisteren aan de Oostkust geland zijn. Ze zijn 2 K.M. voorbij de Dam opgerukt. Volgens de berichten van 5 November kunnen de gealliëerde mijnenvegers in de Schelde net hun werk beginnen. Ook hoorden wij, dat in Engeland 7 1/2 miljoen vrouwen in militaire hulpdiensten werken - een geweldige prestatie. Men vertelt, dat de stationsbrug heden opgeblazen is - dan kunnen de Duitse troepen die van de Sloedam langs de Nieuwlandse weg terugvallen, in ieder geval niet in de stad komen. Men hoopt, dat er in Middelburg niet gevochten zal worden. Vannacht heeft naar men zegt ook het politiebureau een voltreffer gehad. Niemand durft op straat te komen. In de pausen onder de beschieting staat men wat op de stoep met elkaar te praten. 's Avonds begon het ellendige artillerievuur weer - ontploffende granaten boven de stad. Annie en de kinderen gingen toen heel vroeg slapen in de kelder. Ik wachtte tot 11. Daar het vuur intermitterend was en over het andere eind van de stad lag of er voor, ging ik in bed slapen, gereed om op te staan bij gevaar.

Om 's 12 werd ik wakker - er werd hevig gevuurd. Ik ging toen in de achterkamer op enige stoelen liggen. Tegen 12 uur kwam een Duitser aanbellen om kwartier in onze kelder.

Toen hij van 5 kinderen hoorde, ging hij weer heen. Om 2 uur werd ik op de stoelen wakker. Wel waren die hard, maar de hemel zij dank, was het stil. Ik ging dus weer naar de slaapkamer. In de voornacht had ik ook een tijdje in de kolenkelder gelegen met volledige bezetting. Ik vond het er zo vreselijk benauwd, dat ik maar weer weg was gegaan.

Toelichting gebeurtenissen

Na het veroveren van de zuidkust van Walcheren moest de Westerschelde nog vrij

worden gemaakt van mijnen. Vanaf 3 november voeren drie weken lang meer dan honderd mijnenvegers in totaal zestien maal over de Westerschelde om de vaarweg naar Antwerpen 'schoon' te vegen. Hierbij werden meer dan 250 mijnen geruimd. Van der Ham, Zeeland 1940/1945. Deel 2, 493-494; Bollen, Worsteling om Walcheren, 223-224.

In 1945 deden er in naar schatting bijna 500.000 Engelse vrouwen dienst in de strijdkrachten en droegen 6.5 miljoen anderen aan de oorlogsinspanning bij door onder andere in de wapenindustrie te werken. Een onverwachte bijdrage aan het emancipatieproces van de vrouw.

Volgens een schatting zouden in de eerste week van november maar liefst 18.000 granaten in de richting van de Zeeuwse hoofdstad zou zijn afgevuurd. Het Walcherse verzet berichtte op 5 november aan de geallieerde legerleiding dat de beschieting van Middelburg onhoudbaar voor de 'opgepropte' bevolking was. Brandweerman Den Hollander schrijft in zijn dagboek vier burgers overleden als gevolg van de bombardementen in de nacht van 1 op 2 november. Ook in de dagen daarna vielen er nog slachtoffers. Zo bericht hij op 5 november: 'Weer grote ravage in de stad. Blauwedik en de Dam onder vuur. 's Middags weer zóó'n portie, even hevig. Dooden en gewonden op de Schoorsteenvegerssingel. Aanblik van de stad om te huilen De schade overal aan gebouwen was enorm. De mensen vragen zich wel af hoe lang dit nog moet duren, want als dit nog dagen zo doorgaat, blijft er geen cent van de stad over.' Zuster Janssens tekent op in haar dagboek op 4 en 5 november: 'Om 10 uur begint het schieten weer. Zonder ophouden gieren de granaten. Iedereen zoekt weer een goed heenkomen in de gangen.

Er komt een kraamvrouw binnen en onder hevig granaatvuur wordt het kind ter wereld gebracht. Een wonderlijke symphonie, het gieren van de granaten en het gehuil van een pasgeboren kind.' Janssens maakt melding van diverse dodelijke slachtoffers onder de Middelburgse bevolking als gevolg van het bombarderen: 'om 8 uur wordt de eerste gewonden binnengebracht. Het is echter hopeloos en de vrouw sterft al spoedig. De geheele dag wordt hevig geschoten. De stad lijdt hevig van het granaatvuur, er is veel glas- en dakschade, en vele huizen krijgen voltreffers. Het Roode-Kruis is steeds in actie. Er wordt hard gewerkt. De geheele dag door worden er gewonden binnengebracht. O.a. worden erg kinderen onder het puin weggehaald, ze komen deerlijk gewond bij ons binnen. De ouders waren doodelijk getroffen.' Van de twee kinderen van de familie Janse zou het vijfjarige meisje een maand later overlijden. Het driejarige jongetje overleefde als enige in het gezin de oorlog.

Ook Sanderse schrijft op 5 en 6 november over de grote verwoesting in de frontstad door het aanhoudende vuur van het geallieerde geschut: Een benauwende dag! Middelburg is bijna onafgebroken door artillerie bestookt. Het was een enorm lawaai. Met angstwekkend gehuil hoorde je granaten aankomen en vlak boven met donderend geweld ontploffen. Je hoorde de scherven neerkletteren en het gerinkel van brekende ruiten. Het was voor de ± 41.000 mensen die Middelburg bevolkten een "ware hel". Vele zijn vandaag dakloos geworden.' (5 november) Door de beschieting van gisteren is in de stad enorme schade ontstaan. Door de gehele stad zijn granaten terecht gekomen. Er zijn buurten waar geen ruit meer heel is. Het aantal vernielde huizen is zeer groot. Het is een grote ravage. De straten liggen bezaaid met gebroken glas en dakpannen, overal liggen granaatsplinters op straat.' (6 november, 's morgens).

Hoebeke schrijft dat door bominslagen op 5 november in de Gortstraat (nummer 66), de Achtersingel en de Nieuwlandseweg tien burgers om het leven kwamen. Den Hollander, Dagboek van een brandweerman, 1-5 november, 31-36; Janssens, 4-5 November en 6 December, Dagboek van een verpleegster, 24, 31; Sanderse, 5 en 6

november, Middelburg 1940-'45, 83-84; Van Moosel, Maandag 6 November 1944, Marezate, Zó was het, 130-131; Hoebeke, 'Oorlogsslachtoffers herdacht', 15-16; Van Gent, 'Een toetsing van het Duitse bombardement, 69; Van der Ham, Zeeland 1940/1945. Deel 2, 484-485; Van der Weel, Opeens was alles anders, 129-137; Koene, Middelburg onmiddellijk vóór en na de bevrijding, 45; Bollen, Worsteling om Walcheren, 210-211; Houterman, Buffaloes bevrijden Middelburg, 7-8.

De schade aan Middelburgse gebouwen als gevolg van de strijd om Walcheren was enorm. Zo ging het bovenste deel van de Rijks H.B.S. in de St. Pieterstraat in vlammen op, werd het dak van het politiebureau op de Dam door een voltreffer weggeslagen en vloog op 4 november de Stationsbrug in lucht. Het Badhuis aan Nieuwe Haven brandde geheel uit, evenals de meelfabriek aan het Kanaal door Walcheren. Ook het Gasthuis werd driemaal getroffen. Uit brandweergegevens en dagboeken van ooggetuigen wordt in de eerste week van november brand of andere schade gemeld aan huizen in de Bellinkstraat, Zuidsingel, de Dam, Singelstraat Blauwedijk, Sint Janstraat, Veerse Singel, Zusterstraat, Jacob Catsstraat, Segeersstraat, de Markt, Breestraat, Klein Vlaanderen, De Punt, het Bastion, de Seisdam, Lange Noordstraat, Langeviele, Lageweg, Gortstraat, Vlissingestraat en de Havendijkstraat. Den Hollander, Dagboek van een brandweerman, 1-5 november, 31-36 Weel, Maneblussers in oorlogstijd, 85-88; Janssens, 2-5 November, Dagboek van een verpleegster, 21-24; Sanderse, 1-6 november, Middelburg 1940-'45, 81-84; Van der Weel, Opeens was alles anders, 131-137.

6 November Maandag

Deze voormiddag maakte ik een rondgang door de stad - overal pannen op straat en kapotte ruiten. Verscheidende panden zijn vannacht afgebrand; de bovenwoning van het nieuwe pand van Poppe, de kruidenier op de Boden markt. Helder, b.v. had zware schade door inslag van een geduchte granaat voor het huis. Op de markt zag ik enige diepe trechters afkomstig blijkbaar van een veel groter kaliber dan wat overigens gebruikt was. Hierdoor was het pand Van 't Westeinde, dat nog niet eens af is, beschadigd, en de bioscoop. Van de meeste huizen op de Markt waren de pannen stuk. Lies en Boelie hadden liet huis aan de Dam, waar zij woonden, onveilig bevonden en waren naar het kantongerecht verhuisd, een groot en stevig gebouw. Boelie vertelde, dat de Canadezen aan de overzijde van het kanaal zaten. Passanten voor de Prinses Beatrix-brug werden onder vuur genomen. Af en toe hoort men mitrailleurvuur. De artillerie zwijgt gelukkig. 's Middags heerste er op het Molenwater een merkwaardige stemming. Allerlei goederen werden door de Duitse soldaten uitgedeeld. Floris, Simon en Piet komen met allerlei thuis. Juf. Jongepier had een paar dameshandschoenen van de juiste maat weten te bemachtigen. Het weer is schitterend - zonnig en mild. Men verteld, dat de overgave om 4 uur zal geschieden, men zou om 5 uur thuis moeten blijven vanwege de mogelijkheid van plunderingen. Bij mijn rondgang op de voormiddag ontmoette ik ook nog **dr. Unger**, die vertelde dat 399 daklozen in [de] Abdij ondergebracht waren. Men zegt, dat het moreel van de mensen gekraakt is: 4 1 jaar hadden ze geestelijk weerstand geboden aan den Duitser, doch de laatste week was te machtig geweest - men vraagt zich af waarom deze beschietingen? De militaire waarde kan niet groot zijn - de Duitsers zitten toch in de kelders evenals wij. Zoëven kwam hier bij ons een onderofficier (Feldwebel) binnen, een van de velen die zenuwachtig heen en weer lopen op het Molenwater. Hij gaf aan Annie een pakje (Hollandse!) koffie. Bij de ambachtsschool vindt een uitdeling plaats van suiker - de mensen lopen niet pannetjes.

Vanmorgen zag ik hoe uit de kazerne blikjes geworpen werden naar een grote menigte

die deze met gretigheid in ontvangst nam. Iemand vertelde mij - het was lh 5 uur -- dat de Engelse tanks zich reeds op de Markt bevonden. Ik reed met de fiets in die richting. Bij het postkantoor stond inderdaad een grote Amphibie-tank, een z.g. Buffalo met een juichende menigte er om heen. Mandjes met appels werden naar boven aangereikt. Verder, op de Markt, zag men een geweldige oploop. De ondergrondse, nu geheten Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten, was voor den dag gekomen en zette de Markt af resp. hield de mensen op behoorlijke afstand. Gehele groepen krijgsgevangenen werden opgebracht, geëscorteerd door heel weinig regelmatige soldaten. De escorte bestond meest uit Nederlanders met geweren aan de schouder en banden om de arm. Aan alle krijgsgevangenen was bevolen hun handen op hun hoofd te leggen. Vervolgens stelden zij zich op de Markt in carré formatie op. Op het stadhuis werd de driekleur gehesen, die er sinds 17 mei 1940 niet meer had gewapperd. Het was alles een onvergetelijk schouwspel. Daarna wilde ik weer terug - toen bleek het, dat het Hofplein nog niet gezuiverd was. Men hoorde daar nog enige schoten. De bovengenoemde tanks waren via Koudekerke in Middelburg binnengedrongen.

Middelburg is dus bevrijd niet door de Canadezen van de Sloedam, doch door de Engelsen vanuit Vlissingen. Zij verloren daarbij één tank, die op een landmijn liep. 's Avonds kwam het echtpaar Snoep nog even om het geweldig gebeuren te bespreken. Voor het naar bed gaan van Floris hoorden wij mensen op het Molenwater juichen. Daar stond bij de Lutherse kerk een tank; Het was toen al donker; doch de mensen verdrongen zich erom heen. Ook Floris kon ervan genieten. Deze tank reed vervolgens knerpend en piepend over het Molenwater, langs ons huis en stopte voor het huis van de dames Gier en Roorda, waar hij bleef staan tot de morgen. Wij spraken met een van de manschappen, die uit Plymouth bleek te komen. Er werden aldaar door de Engelsen wachtposten uitgezet, die voortdurend patrouilleerden. De strijd aan de kanaaldijk richting Veere was nog niet voorbij. Men hoort geschut vuren in die richting. Vannacht sliepen de kinderen en Annie nog beneden, doch ik weer hoven. Midden in de nacht weerklinkt vrij zwaar schieten midden in het overstroomde gebied.

Toelichting gebeurtenissen

Het Middelburgse kantongerecht bevond zich in een monumentaal gebouw op de Balans. De Lutherse kerk staat aan de Zuidsingel, het verlengde van het Molenwater. De Kazerne lag op de hoek Korte Noordstraat-Zuidsingel en het Postkantoor in de Lange Noordstraat.

Op 5 september 1944 waren de verschillende verzetsgroepen op last van de regering in London officieel samengevoegd tot de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten (B.S.). De B.S. stond onder bevel van Prins Bernhard. Na de bevrijding van een gebied of stad kwamen zij tevoorschijn om de orde en rust te handhaven. In Middelburg waren er ongeveer tachtig leden onder bevel van eerste luitenant Bastiaanse, die in het gewone leven gemeenteambtenaar was. Houterman, Buffaloes bevrijden Middelburg, 39-40.

De bevrijding van Middelburg kwam uiteindelijk op 6 november toch nog onverwacht.

Verschillende burgers uit de stad probeerden in de eerste dagen van november contact te maken met het geallieerde hoofdkwartier om hen te bewegen de beschietingen te staken en om te melden dat de Duitse verdedigers murw waren en dat enig machtsvertoon voldoende zou zijn de vijand de wapens te laten neerleggen. Zo voer chirurg Nauta op 4 november per kano naar Zoutelande waar hij zich op een geallieerde commandopost beklagde over het 'onzinnige geschiet op Middelburg' en

verder berichtte hij dat de Duitsers zich direct zouden overgeven als de Engelsen met hun tanks kwamen. Deze verzoeken leidden er uiteindelijk toe dat besloten werd op 5 november om vanuit Vlissingen een patrouille met Buffalo's naar Middelburg te laten uitvoeren. In Koudekerke werden geen Duitsers aangetroffen, maar kregen de Engelsen een warm welkom van de bevolking. Ze bereikten vervolgens zonder tegenstand het kasteel Ter Hooge, ten zuiden van Middelburg, maar de invallende duisternis deed hen besluiten terug te keren naar Vlissingen.

De volgende dag volgden elf Buffalo's, die ongeveer 150 voornamelijk Schotse soldaten vervoerden, dezelfde route. Even na drie uur arriveerde deze kleine strijdmacht in het gebied-bij Ter Hooge en huize Toorenvliedt, waar zich het ondergelopen Duitse hoofdkwartier van Walcheren bevond. Hier raakte een Buffalo vast en liep een ander op een mijn waarbij zes soldaten sneuvelden en diversen gewond raakten. Ondanks deze verliezen werd de opmars voortgezet en omstreeks half vijf arriveerden de eerste geallieerden via de Langeviele in de Middelburgse binnenstad.

Onderweg kwamen ze burgers tegen die uitzinnig van vreugde waren en Duitse soldaten die zich onmiddellijk overgaven. Zij stroomden toe met witte zakdoeken in de hand en binnen de kortste keren stond de hele Dam vol met krijgsgevangen. Van Moosel meldt hierover: 'En nu, Gerard, breekt het moment aan, dat ik m'n leven lang niet vergeten zal: Van alle kanten komen de moffen met de handen omhoog aanlopen. is me dat even een gezicht! Ze verzetten zich niet, ze geven zich grif over. Dat betekent dus: geen straatgevechten!' Van Moosel, Maandag 6 November 1944, Marezate, Zó was het, 133; Houterman, Buffaloes bevrijden Middelbur', 8-24; Crucq, "Turning the Key.", 165-173; Janssens, 4-6 November, Dagboek van een verpleegster, 23-26.

Op de Dam nummer 6 bevond zich ook het nieuwe Duitse hoofdkwartier van generaal Daser. Om 16.40 uur liepen kapitein Jones en eerste luitenant Goldfarb (beter bekend onder de naam Pedro) er binnen om de capitulatie van de stad te eisen. Daser wilde zich echter niet overgeven aan zo'n lage officier. Na enige tijd arriveerde toen de majoor Johnston, de hoogste in rang van de kleine Brits strijdmacht. Door zich voor te doen als kolonel wist hij Daser te bewegen de wapens neer te leggen. Johnston en zijn mannen gingen echter nog een onzekere nacht tegemoet. Amper tweehonderd Britse soldaten moesten met steun van de Middelburgse B.S., in de stortregen, meer dan tweeduizend Duitse krijgsgevangen in toom zien te houden. Een Middelburgse jongen van tien was getuige van het doodschieten van een Duitse soldaat toen deze door vermoeidheid bevangen zijn handen liet zakken. Ook Van Moosel berichtte dat er een schot klonk en dat hij een Duitser zag neervallen. Een Britse soldaat rapporteerde dat een Duitse krijgsgevangene werd neergeschoten omdat hij naar twee handgranaten greep die om zijn nek hingen. Mogelijk gaat het hierbij om hetzelfde voorval.

Ook zuster Janssens schrijft over een Buffalo (die zij als 'tank' aanduidde) op het Molenwater. De 'Tommie' die erbij stond 'heeft wel 3 of 4 horloges, eveneens van de Duitschers gekregen, beweert hij.' Pas de in de loop van de volgende ochtend kwamen de eerste geallieerde versterkingen in Middelburg aan. Janssens, 7 November, Dagboek van een verpleegster, 28; Van Moosel, Maandag 6 November 1944, Marezate, Zó was het, 133; Houterman, Buffaloes bevrijden Middelburg, 23-29, 40; Rawson, Walcheren, 141-145; Crucq, "Turning the Key.", 173-179; Tout, In de schaduw van Arnhem, 172-173; Van der Weel, Opeens was alles anders, 139-142.

De bevolking bekijkt op 7 november de Duitse krijgsgevangen die op de Dam in Middelburg zijn verzameld. Britse militairen en plaatselijke leden van de B.S. houden

toezicht.

7 November Dinsdag

Vandaag maakte ik van ~h 11- ~h 2 een rondgang door de stad. Overal vlaggen en mensen met Oranje getooid. De Duitsers stonden nog op de markt, een sombere menigte. Aan de Punt stonden verscheidende Buffalo-tanks die één voor één het water in reden. Een enkele had ook een kleine tank aan boord. Gisterenmiddag vonden dankdiensten in vier kerken plaats. Op straat was het druk en er hingen veel vlaggen uit.

Toelichting personen

E. Helder, fotograaf in de Lange Delft, naast hotel Verseput. J.L. van 't Westeinde, winkelier in elektrische apparaten aan de Markt.

8 november Woensdag

Er hingen proclamaties: er is een nieuw Gemeentebestuur: MI: Van der Weel is burgemeester. Jhr. De Casembroot werd door de minister van Binnenl. Zaken benoemd tot Commissaris van de Koningin in Zeeland. Ook zag men Proclamatie van de Neder'. Binneni. Strijdkrachten.

De Duitse verordeningen blijven, alleen die van de radio en de Joden zijn opgeheven. Iedereen loopt op straat, men ziet steeds meergealliëerde troepen de stad binnenstromen. In de huizen van onze buurt, vroeger bevolkt door Duitsers, zijn nu Schotten ondergebracht, Hedenmorgen kwam een doedelzakspeler voorbij tot groot jolijt van Floris. Hij liep mee tot de Secretarie op het Molenwater waar een afdeling Schotten "kunsten deed" met het geweer Ziet schijnt dat daar nu een stafkwartier in gevestigd is. Aldaar zag men ook de eerste Nederlandse officier, uitgedost in fraai Engels uniform. Vanmiddag worden de meiden, die zich met de Duitsers hadden afgegeven, opgehaald. Er staat een grote menigte op het Hofplein. Ze worden nu in het Gerechtsgebouw binnengebracht om verhoord te worden. fleur haren worden op verzoek van de Engelsen niet afgeknipt. De militaire situatie is nu als volgt: Vrouwenpolder is bevrijd, doch in Oost-Kapelle wordt nog gestreden. Veere is bezet benevens Kleverskerke.

De reden, waarom Middelburg beschoten is, lijkt niet geheel duidelijk. De Duitsers immers wensten zich al dagen lang over te geven. De generaal kon dit echter niet doen, daar anders zijn vrouw en kinderen gevaar liepen. Hij liet het dus aan zijn mannen over. Toen inderdaad de Engelse tanks in Middelburg verschenen kwamen de Duitsers aanlopen met hun handen op hun hoofd. Velen werden opgehaald door de ondergrondse, die plotseling opdook. Meestal waren het echter de Engelsen aan wie zij zich overgaven. Een moeilijkheid was, dat men nooit zeker wist, of er niet een of nadere afdeling toch nog verzet zou plegen, daar er geen officiële overgave had plaats gevonden. Vandaar dat erin het overstroomde gebied hier en daar nog Duitsers zich bevinden. Van onze Schotse bezetting is de taal helaas geheel onverstaanbaar, ze heeft met Engels al heel weinig gemeen. Dit feit bemoeilijkt een toenadering tussen deze en de bevolking. Vandaag is er ook geen water.

Toelichting gebeurtenissen

Twee van de Buffalo's van de eenheid van majoor Johnston vervoerden een Weasel, een kleine amfibievoertuig op rupsbanden.

Kort na de Duitse overgave traden nieuwe bestuurders aan. Gedeputeerde en oud-burgemeester van Westkapelle, Guus de Casembroot, werd waarnemend Commissaris

der Koningin, advocaat A.J van der Weel, werd waarnemend burgemeester van Middelburg. Het nieuwe gemeentebestuur drong er in de eerste bespreking bij de Britse generaal Hakewill Smith, bevelhebber van de 52e Schotse Lowland Division en verantwoordelijk voor de militaire operaties op Walcheren, erop aan om de 58.000 inwoners van Middelburg te evacueren omdat het drinkwater op was. De Britten beschikten echter niet over voldoende schepen. Het bleek dat de Duitsers de leiding niet hadden opgeblazen, zodat alsnog water uit het reservoir bij Oranjezon aan de Zeeuwse hoofdstad kon worden geleverd. In de middag van 8 november viel echter deze voorziening alsnog uit toen een Buffalo bij Serooskerke op een mijn liep waarbij de hoofdtoevoerbuis werd lek geslagen. Hierdoor werden Middelburgers afhankelijk van het distributiesysteem van regenwater en enkele welputten. Koene, Middelburg onmiddellijk vóór en na de bevrijding, 53-58, 63-65; Moulton, Slag om Antwerpen en de Schelde, 241-242.

In Middelburg was na de bevrijding niet echt sprake van bijtjesdag. Veel N.S.B.ers waren al gevlucht. Collaborateurs die nog wel in Middelburg waren, werden door de B.S. in het politiebureau verzameld. Ook werden er zoals Fortgens beschrijft de moffenmeiden opgehaald en onder gejoel van de bevolking in auto's geladen en naar de rechtbank aan het Hofplein gebracht waar zich het hoofdkwartier van de B.S. bevond. Houterman, Buffaloes bevrijden Middelburg, 37-39; Sanderse, 8 november, Middelburg 1940-'45, 101; Van Moosel, Maandag 6 November 1944, Marezate, Zó was het, 135.

Op 8 november vonden ook de laatste gevechtshandelingen op Walcheren plaats. Nadat Veere en Oostkapelle een dag eerder in handen van de geallieerden waren gevallen, moesten alleen nog de laatste Duitse weerstandsnesten in de Manteling worden opgeruimd. Omstreeks 13.00 uur gaven bij Vrouwenpolder bijna duizend Duitsers zich over waarna heel Walcheren bevrijd was.

9 November Donderdag

De toedracht van zaken schijnt zo gewest te zijn. In het huis van de heer Zimmerman op (de) Dam woonde een Duitse luitenant, een partijman. Dit huis was pas vorige week gevorderd, en wel met dit doel. De luitenant die telefonische verbinding had met de commanderende generaal, moest men controleren. Slechts een individuele overgave van de Duitse soldaat was mogelijk - dit geschiedde dan ook. De soldaten hadden er al lang genoeg van. Maar nu was de "eer" gered. Zij hadden hun overgave niet aangeboden, doch waren gezwicht voor overmacht, c. g. 70 man tanktroepen!

10 November Vrijdag

Tegenover ons, naast de Secretarie aan het Molenwater, is in de tuin aldaar een noodkerkhof ingericht. Hedenmorgen worden de slachtoffers van de beschieting ter aarde besteld. Er wordt langzamerhand in de stad wat meer gewerkt. Dit is dringend nodig- men ziet vele daken ontbloot van pannen, Gistermiddag was er een bijeenkomst op de Markt - speechen die onverstaaanbaar waren, muziek en liederen waarbij niemand meezong. Het weer was koud en winderig. Gisteren hebben we ons in de rechtbank aan het Hofplein opgegeven als tolk voor het Engels. Een band kregen we niet - want dan is men ingelijfd in het Nederlandse leger. Een merkwaardig incident deed zich daar voor. Een officier van de Highland Division vroeg aan een autoriteit van de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten om een auto. Dit werd hem aanvankelijk geweigerd - toen maakte hij de Nederlander attent op het volgende: "I have to fight tomorrow. We have taken your town with all tlze cars. And we are going to take other towns now."

Hij meende, dat er hier genoeg kapotte auto's waren om te repareren ten dienst van de Ned. Binnen!. Strijdkrachten. Gelukkig werd hem de auto gegeven. In de stad werd nog overal gevlagd. Kranten zijn er nog niet, wel ziet men hier en daar de radio-berichten aangeplakt. Heden morgen waren ook proclamaties aangeplakt van onze Premier Gerbrandy en van de geallieerde opperbevelhebber Generaal Eisenhower.

Toelichting gebeurtenissen

In de strijd om Walcheren in 1944 waren ongeveer 1.500 geallieerde slachtoffers gevallen, waarvan bijna 500 gesneuvelden. De Duitsers verliezen bedroegen naar schatting 700 tot 1.200 doden en gewonden en 8.000 gevangenen. Het belangrijkste resultaat van de operatie was dat de vaart over de Westerschelde nu vrij was gemaakt. Op 26 november, 85 dagen na de val van Antwerpen, voeren de eerste schepen de haven binnen. Vanaf dat moment zou meer dan de helft van alle logistiek van de geallieerde strijdkrachten in West-Europa via Antwerpen worden aangevoerd. Brooks, Walcheren 1944, 89-90; Crucq, "Turning the Key.", 316-318; Sanderse, 6 november, Middelburg 1940-'45, 83-84; Van der Ham, Zeeland 1940/1945. Deel 2, 484-485; Bollen, Worsteling om Walcheren, 214, 222; Van der Weel, Opeens was alles anders, 131; Den Hollander, Dagboek van een brandweerman, 1-5 november, 31-36; Karhof, 'De bevrijding der stad', 34.

Op 9 november vond er een feestelijke bijeenkomst plaats op de Markt waar bij de waarnemend Commissaris der Koningin, de waarnemend Burgemeester, de Militair Commissaris kapitein-luitenant ter zee Slot, twee predikanten en de pastoor het woord voerden. Deze toespraken waren, als we Fortgens mogen geloven, ondanks de aanwezigheid van een geluidsinstallatie onverstaanbaar. Een muziekkorps, samengesteld uit leden van verschillende Middelburgse korpsen en Schotse pijpen van de bevrijders zorgden voor de muzikale omlijsting. Vanaf de Markt werd naar de Dam gemarcheerd waar twee kransen werden gelegd. Koene, Middelburg onmiddellijk vóór en na de bevrijding, 55; Sanderse, 9 november, Middelburg 1940-'45, 102.

[Fortgens maakte geen aantekeningen over de periode van 11 tot 21 november 1944]

Dinsdag 21 November

Enige dagen geleden op Vrijdag 3 uur 's middags(.) hielden wij leraren van het Gymnasium een vergadering ten mijnent. Men besloot een stuk in te dienen bij Curatoren en het Gemeentebestuur. Vrijdag avond bracht ik de brief persoonlijk aan de heer Van der Weel, waarnemend Burgem., en Zaterdagmiddag aan Mr. Fortheine, president van Curatoren.. Zaterdagmorgen gaf ik de eerste les na de bevrijding, en wel aan huis. Het betrof de leerlingen van klasse VI, evenals vandaag. Zondag verscheen hier op het Molenwater een vrijgrote afdeling van de Brigade Prinses Irene. Voor onze deur staat een grote rij vrachtauto's. De stad biedt verder een wat normaler aspect. De daken zijn weer op orde, de vensters gecartonnerd en het puin is opgeruimd. Met het vet staat het slecht - wij kregen op de bon deze week een pond boter als extra toewijzing van het geallieerd opperbevel, maar verder geen vet. Deze boter maakte oorspronkelijk deel uit van de Duitse voorraden in Middelburg. Gisteren kwam er een Rode-Kruis-brief van Piet aan. In Heerlen is alles goed, geen verwoesting van eigendommen. Groesbeek is wel gehavend. Mies geëvacueerd naar Nonen, - Met onze watervoorziening gaat het, zolang het regent. Maar natwee dagen droog weer daalt het waterspiegel in onze put onrustbarend. Sinds Zaterdag is ons carbid op.

In de stad is nergens meer iets te krijgen. Wij werken nu met kaarsen, die door dhr. Maljers ons welwillend ter hand is gesteld.

Toelichting gebeurtenissen

De Nederlandse Prinses Irenebrigade werd half november in Middelburg en in andere plaatsen in Zeeland gestationeerd. Het hoofdkwartier van de eenheid werd gevestigd in het Oude Mannenhuis aan de Middelburgse Heerengracht. Houtermans, Buffaloes bevri'den Middelburg, 41; Bollen, Worsteling om Walcheren, 257-259.

Toelichting personen

Mr. Th. Porthuys, vicepresident van de arrondissementsrechtbank en lid van de gemeenteraad, woonde Dam nr. 31.

A.C.J. Maljers, koopman (bekende Middelburgse grossier in kruidenierswaren). Hij woonde op de Laan van Nieuwenhove nr. 7.

22 November Woensdag

In de Dailey Express van 9 November stond een foto van Daser, de Duitse white-broad generaal, bevelhebber van de 70 ste divisie, die in Middelburg capituleerde. Men ziet de man van achteren, als protest tegen de foto, op een bootje in het kanaal. 's Avonds kwam na uitnodiging onzerzijds, een soldaat van de Brigade Prinses Irene op bezoek. Hij was werkzaam in Zuid-Afrika, zoon van een dokter, was in Den Haag op school geweest en had zijn jeugd in Ned. Indië doorgebracht. Wij vernamen veel verhalen van hem. B.v. De Amerikanen krijgen viermaal zoveel soldij als de Engelsen. De Nederlandse officieren deugen niet veel. Volgens de Engelsen zijn de Nederlanders flink, maar kennen zij geen discipline. In Engeland werken alle vrouwen in de fabrieken en verrichten zij zelfs zwaar werk. De troepen worden uiterst zorgvuldig opgeleid, b.v. voor straatgevechten; ze leren hoe men van kamers stellingen maakt. De Nederlandse officieren hadden in Londen hun beste tijd gehad - zo zouden zij het nooit meer hebben. - De leden van de Brigade komen overal vandaan - na de oorlog keren zij natuurlijk weer terug naar die landen waar ze vandaan kwamen. Daarom hebben wij als kern voor een nieuw leger vooral Nederlanders nodig die hier waren, aldus de verteller.

Toelichting gebeurtenissen

De Prinses Irenebrigade was op 11 januari 1941 in Engeland opgericht. De eenheid bestond uit Nederlandse troepen die in mei 1940 ontkomen waren, uit Engelandvaarders en uit Nederlanders die in het buitenland woonden en die hun dienstplicht vervulden of die zich als vrijwilliger hadden gemeld. De grote verscheidenheid aan achtergrond (in leeftijd, taal en sociale klasse) zorgden voor problemen. Ook was er in het eerste jaar een gebrek aan officieren met leidinggevende ervaring. In de loop van 1942, toen de troepen beter getraind werden en de beschikking kregen over betere uitrusting, verbeterde de situatie. De brigade, 1.200 man sterk, landde in augustus 1944 in Normandië. Naast gevechten in Frankrijk en België waren de Irenemannen betrokken bij de bevrijding van Tilburg op 25 oktober 1944. Van Vliet, Om nooit te vergeten, passim.

26 November Zondag

Gisteravond hadden we voor het eerst sinds 4 weken electrisch licht, tot precies 19 uur. Water is er gelukkig genoeg, omdat het geregeld regent. Toch spelen we het wel klaarde bak leeg te scheppen. De volgende dag was het echter mis.

Zaterdag 2 December

Hedenavond weer electrisch licht. Va ; ve : z om 19 vond er een vergadering plaats op het Stadhuis, met de schoolhoofden van de lagere scholen. De wrnd. burgemeester hield een inleiding. Het bleek, dat er slechts 5 lokalen in de Gemeente voor het onderwijs beschikbaar zijn: 3 in het Gymnasium, 2 in de Ulo voor meisjes. Slechts de hoogste klas van de Ulo en het Gymnasium kunnen les ontvangen. De Rijksscholen, H.B.S en de Kweekschool, waren niet tegenwoordig. De H.B.S. helpt zichzelf en de Kweekschool heeft te veel buitenleerlingen om te beginnen.

Toelichting gebeurtenissen

Een van de grootste opgaven voor het Middelburgse gemeentebestuur na de bevrijding was het herstel van de nutsvoorzieningen voor haar burgers. De Gasfabriek aan het Molenwater had slechts geringe oorlogsschade opgelopen en was dus vanaf 9 november in staat om enkele uren per dag gas te leveren. Door de het noodzakelijke herstelwerkzaamheden aan kabels zou de stroomleveranties langer op zich laten wachten. Zoals ook Fortgens meldt beschikten de Middelburgers vanaf 2 december weer over elektriciteit. Door de moeizame kolenaanvoer was de stroomafname wel aan beperkingen gebonden. Ieder gezin mocht slechts twee lampen met een totale waarde van honderd watt gebruiken en dan ook nog maar één uur na zonsopgang tot één voor zonsondergang. Omdat de waterleiding bij Serooskerke lek was geslagen, moesten de Middelburgers regenwater opvangen. Gelukkig viel er eind 1944 veel neerslag. Pas vanaf 30 december kon weer voor één à twee uur per dag kraanwater aan Middelburg worden geleverd. Dit was mogelijk geworden doordat er een provisorische voorziening was gemaakt, onder ander over de Kreekkraakdam en de Sloedam, die water vanuit het Noord-Brabantse Ossendrecht kon aanvoeren. De herstellende leiding bij Serooskerke kon op 30 maart 1945 weer in gebruik worden genomen. Koene, Middelburg onmiddellijk vóór en na de bevrijding, 58-67; Houterman, Buffaloes bevrijden Middelburg, 34; Sanderse, 2 en 30 december, Middelburg 1940-'45, 106-107; Van der Ham, Zeeland 1940/1945. Deel 2, 553-555; Janssens, 14 en 15 November, 17 Januari en 31 Maart, Dagboek van een verpleegster, 29-31, 37.

Op 2 december vond er op het Middelburgse stadhuis een vergadering plaats waaraan de meeste schoolhoofden en de waarnemend burgemeester Van der Weel deelnamen. Het was de bedoeling dat de scholen weer zo snel mogelijk met de lessen zouden beginnen. Het grootste probleem was echter het tekort aan klaslokalen. Veel scholen waren niet ongeschonden uit de strijd gekomen of waren in gebruik door militairen of evacuees. Het Middelburgse Gymnasium was vrijwel onbeschadigd, behoudens glasschade en een granaatscherf in klas V. Veel ruimten in het schoolgebouw werden echter bezet door evacuees. De vergadering besloot daarom dat in eerste instantie alleen de hoogste klassen weer les zouden krijgen. Fortgens, Zeshonderd jaar Stedelijk Gymnasium, 90.

De Rijks H.B.S. bevond zich aan de Sint Pieterstraat, en de Rijkskweekschool aan de Sint Sebastiaanstraat.

5 December Donderdag

Zondagavond waren hier twee Britse soldaten, één van de Commando's art ce n van de Royal Engineers, Walcheren behoorde tot de zwaarst te kraken noten van de Atiantik Wall. in WestKapelle stonden de boeren achter de dijk te juichen, in Domburg, dat

toch zwaar gehavend was door de *Warspite*, vlogen de boerinnen de Commando's om de hals. Deze troepen zijn ingedeeld als "troops", één kapitein en twee luitenants, verscheidende sergeants eet., 60 man. Gisteren sprong een mijn in de stad, bij Hildernisse,

Toelichting gebeurtenissen

De geallieerde landing bij Westkapelle op 1 november 1944 was inderdaad de tweede keer na D-Day in Normandië dat de geallieerde troepen een frontale aanval vanuit zee op de Atlantikwall ondernamen.

Firma H.W. Hildernisse, slijters in gedistilleerd en fabrikanten van aalbessenwijn en likeurstokerij, was gevestigd in de Gortstraat op nr. 4. Na de oorlog verhuisde de slijterij naar de nieuwbouw op Plein 1940.

6 December Woensdag

Men hoorde dezer dagen, dat zich op het kerkhof nog Duitsers bevinden. Zij worden door een vrouw uit Arnemuiden onderhouden. Men hoort er geheimzinnige geluiden. Ze hebben vrouwenkleren aan en komen 's nachts te voorschijn - om mijnen te leggen. De evacuatie zou bespoedigd worden. De school van Van Roon en Swanborn krijgen ieder één lokaal in het Gymnasium, de rijksleerschool krijgt de leraarskamer. Vandaag reed St. Nicolaas op een tank door de stad, voorafgegaan door een auto en twee motorrijders, Volgens sommigen is de kwestie Van Oorde te slap, volgens anderen te hard aangepakt.

7 December Donderdag

Hedenmorgen nam ik de sleutels over van het bureau ect, van de rector, naar aanleiding van een brief van de burgemeestergedat. 5 December, waarin mij meegedeeld werd, dat dhr. Van Oorde momenteel zijn functie niet daadwerkelijk uitoefent. Naar aanleiding van deze mededeling verzocht ik hem de lessen die hij nog steeds geeft, stop te zetten. Hij meende, dat er geen bezwaar tegen kon zijn, aangezien hij dit deed als particulier. Ik wees hem erop, dat er gevaar bestond, dat dit als demonstratie opgevat kon worden. Hij meende dit echter niet en persisteerde bij zijn voornemen - als ouders hun kinderen stuurden, moesten zij dat weten, zo meende hij.

Toelichting gebeurtenissen

Sinterklaas reed op 5 december 1944 (en niet op 6 december zoals Fortgens schrijft) niet in een tank, maar in een Brencarrier van de Irenebrigade, een gepantserd rupsvoertuig voor troepenvervoer door Middelburg, rond. Majoor A.A. Paessens, commandant van de paracompagnie van de Irenebrigade meldt over het bezoek van de Heiligman in zijn dagboek op 5 december:

Na het ochtendappèl nog een laatste hand te leggen aan het St. Nicolaasfeest, het programma nog een doornemen. Op papier zin er geen hiaten. Het blijkt ook 's namiddags vlot te verlopen. Te 13.00 verlaat St Nicolaas en Zwarte Piet het schip en gaan in een carrier een korte tocht door Middelburg maken. Iedereen komt naar buiten gelopen, in een paar minuten zien de straten zwart van de mensen. Na een moeizame worsteling met het publiek arriveert de carrier aan de cantine. We hebben een kleuterschool van Middelburg uitgenodigd en de peuters kijken bedeesd naar de goede sint en zingen met bevende stemmetjes "Zie ginds komt ect-" Nadat st. Nicolaas enkele kinders ontvangen heeft en nog wat liedjes gezongen zijn is het uitdeling van chocolademelk en chocoladerepen. Daarna poppenkast. Tot slot krijgt ieder kind een pakje speelgoed erin- De dag is geslaagd voor äe kinderen Gelukkig ook vandaag

geen dooden of gewonden. Geen krijgsgevangenen.' Sinterklaas bezocht ook de kinderzaal van het Gasthuis.

Paessens, 'Dagboek, 5 december', <http://www.prinsesirenebrigade.nl/>; Janssens, 5 December, Dagboek van een verpleegster, 31.

Geruchten dat er zich na de bevrijding nog steeds Duitsers verborgen hielden op Walcheren waren talrijk, maar deze worden niet door bronnen bevestigd en het zullen waarschijnlijk voornamelijk indianenverhalen zijn geweest. Zo wordt er in de dagboeken van Paessens in december 1945 geen melding van incidenten met Duitse militairen. Paessens, 'Dagboeken', <http://www.prinsesirenebrigade.nl/>

Toelichting personen

Willem van Oorde was van 1938 tot december 1944 rector van het Middelburgse gymnasium. Hij werd na de bevrijding uit functie gezet wegens zijn vermeende pro-Duitse standpunten. Veel Middelburgers beschouwden dit als een zeer omstreden beslissing. Gedurende de strijd om de Westerschelde in het najaar van 1944 had hij met zijn vrouw in de lerarenkamer van het Gymnasium gewoond. Zijn eigen huis (Park de Griffioen 13) was door de inundatie onbewoonbaar geworden.

Adriaan Swanborn was de directeur van de christelijke burgerschool aan de Vlasmarkt. Zijn leerlingen kregen net zoals die van Van Roon - directeur van de openbare school aan de Singelstraat - ieder de beschikking over een lokaal in de achterbouw van het Gymnasium. De leerlingen van het Gymnasium kregen onderwijs in een andere lesruimte en de kamer van de instrumentenmaker in het gebouw aan de Latijnse Schoolstraat. Ook was er een ruimte in het Gasthuis in gebruik als klaslokaal. Fortgens, Zeshonderd jaar Stedelijk Gymnasium, 90.

10 December Zondag

Lies en Boelie hebben hier overnacht. De Engelsen en de Irene-brigade organiseren veel dansavonden, waaraan ook door onze dames deelgenomen wordt.

11 December Maandag

Onder grote belangstelling worden de lessen aan het Middelburgs gymnasium onderwijs gegeven.

Toelichting gebeurtenissen

Bij de heropening van zijn school hield Fortgens een toespraak (zie bijlage). De lessen op het Middelburgse Gymnasium kwamen na de bevrijding weer moeizaam op gang. Door het tekort aan lokalen hoefde klas II nog niet naar school. De andere klassen moesten een lesruimte delen, waarbij de ene klas in de ochtend en de ander in de middag onderwijs kreeg. Op zaterdagen werd er ook onderwijs gegeven. Ook kon het door het gebrek aan kolen en gas op school soms zo koud zijn dat er thuis les geven werd. In de loop van december kwamen ook steeds meer Zuid-Bevelanders weer naar het Gymnasium. De slechte verbindingen tussen Middelburg en de rest van Zeeland maakte dit echter tot een hele onderneming. Fortgens nam daarom een leerling uit Zuid-Beveland in huis zodat die niet de hele tijd hoefde terug te reizen. Fortgens, Zeshonderd jaar Stedelijk Gymnasium, 90-91.

14 December Donderdag

Gisterenavond bezoek van een Commando. Verhalen over Westkapelle.

18 December

Gisterenavond bezoek van Lt. Haires van de Royal Engineers. Deze had deelgenomen aan de landing bij Westkapelle. Hier had hij tot taak de mensen van de dorpen te evacueren. Merkwaardig is, dat de officieren belast zijn met de censuur van de brieven van hun man-

schappen. Vorige week voor het eerst spek, doch 14 dagen lang geen boter of vet. Wij ontvingen enige blikjes vlees van de Kriegsbeute. Wij kochten een geit voor 140, een massa vlees. Het brood wordt weer slechter, door menging met buitgemaakte meel. Al weken is er geert] tabak, doch nu wel iets op de bon, 20 sigaretten. Op de extra vleeskaart. (noodslachtingen) ontvingen wij veertien dagen geleden 1 kilo paardenvlees, dat zeer vet was! Vrijwel ons enige vet. Wij eten geregeld uit de gaarkeuken - niet slecht, die pap en erwtensoep.

19 December Dinsdag

De twee blikken, die we op de bon kregen, bleken veel varkensvet te bevatten - schitterend voor de boterham. Ze vormden een deel van de Kriegsbeute, doch werden verkocht tegen een veel te hoge prijs (f1.25), op de bon zal 30 gr. thee en 10 koffie komen en voor kinderen 225 gr. cacao,

22 December Vrijdag

De geit leverde voortreffelijk vlees - wij eten nog steeds van de gaarkeuken. De soep vooral is zeer goed - de gestampte pot wordt door de toevoeging van jus en vlees snzakelijker. Heden begon de Kerstvacantie. liet echtpaar Van Oorde ontruimde de docentenkamer en vertrokken per Engelse vrachtauto naar Zuid-Beveland.

30 December Zaterdag

Het aspect van de straat is vrijwel normaal - Wel zijn de straten zeer modderig. Vandaag zou de waterleiding werken -- dit is echter niet doorgegaan.

Toelichting gebeurtenissen

Sanderse en Koene melden daarentegen dat er op 30 december wel weer water uit de kraan kwam. Koene, *Middelburg onmiddellijk vóór en na de bevrijding*, 65; Sanderse, 30 december, Middelburg 1940-'45, 107.

1945 10 Januari Woensdag

Wij hebben overvloedig te eten. De geit is nog steeds niet op. Zaterdag hadden wij eert kip, waarvan ook Mr. Haires profiteerde. Eergisteren stuurde hij ons twee konijnen. Veertien dagen geleden ging Annie per doek naar Vrouwenpolder en bracht heel wat mee. Maandag zijn wij begonnen met het vertalen van het boekje van Deibel, getiteld: *De Engelsen in Zeeland in 1809*.

Toelichting gebeurtenissen

De DUKW (uitgesproken als Duck) was een Amerikaans amfibisch voertuig dat door de geallieerde strijdkrachten in de laatste twee jaren van de Tweede Wereldoorlog veel werd gebruik voor het vervoer van mensen en voorraden op land en op water: Op Walcheren verzorgden een aantal voor de verbindingen tussen Middelburg en de dorpen. Van der Ham, *Zeeland 1940/1945*. Deel 2, 546.

Eind juli 1809 stuurde het Verenigd Koninkrijk een troepenmacht van meer dan 40.000 soldaten op meer dan 300 transport- en oorlogsschepen naar Zeeland om de monding van de Westerschelde te bezetten. Nog geen vijf maanden later moesten de

Britten zich volkomen ontredderd en verzwakt terugtrekken. Hoewel Zeeland was ingenomen, werd het doel van de operatie, het uitschakelen van de Franse marinebasis in Antwerpen, niet bereikt. De Britse soldaten werden vervolgens getroffen door de beruchte Zeeuwse koorts, die veel slachtoffers maakte. Ook Frankrijk en het Koninkrijk Holland, die samen in reactie op de Britse aanval een troepenmacht van meer dan 100.000 man hadden samengetrokken, konden niet op een glorieus campagne terugkijken. Napoleon was woedend toen hij hoorde dat het Franse garnizoen in Vlissingen zich al na een bombardement van twee dagen had overgegeven. De Westerschelde-expeditie had verstrekkende gevolgen.

In het Verenigd Koninkrijk leidde het tot de val van het kabinet, terwijl het voor Napoleon de aanleiding was zijn broer Lodewijk als koning van Holland af te zetten en diens land bij het Franse keizerrijk in te lijven. Desondanks neemt de veldtocht geen grote plaats in de geschiedenis in.

De Westerschelde-expeditie kende immers alleen maar verliezers. Omdat geen van de partijen de behoefte had om monumenten op te richten of herdenkingen te houden, werd de veldtocht weer snel vergeten. Van Gent, Westerschelde als slagveld', 30-37.

18 Januari Donderdag

De laatste weken hebben wij gehad: één geit, twee konijnen en twee kippen. Het eten is derhalve goed. Een deel van de geit was gezouten - wij eten er nog steeds van. Sinds 14 dagen echter hebben wij geen vet gehad, en we waren al 14 dagen ten achter. Prima zin de blikken vlees van de Kriegsbeute, beter dan de Amerikaanse Smack and Span. Ook krijgen we koffie, thee en cacao, chocolade voor de kinderen. - Er is een geweldig offensief van de Russen aan de gang. Gisteren is Warschau genomen. De Kussen naderen Duits Silezië. Woensdag een week geleden aten we met Lies en Boelie 40 oesters (á 28c) 's avonds.

De gaarkeuken hebben we opgezegd. Jaantje komt nu drie morgens per week, drie andere dagen komt Jo uit Arnemuiden, één middag komt Nelly. Het gaat dus goed met de hulp. Annie heeft verscheidene Engelse lessen. Deze week heeft kl. Ven VI les in het Rijksarchief en het Gasthuis. Zaterdag moet n.m.l. het gymnasiumgebouw gesloten worden wegens gebrek aan kolen.

Aleid begint wat te praten - tie, tie, auto, mien (vitamine), dati, dank, dank.

Toelichting gebeurtenissen

SPAM is ingeblikt gekookt varkensvlees dat de Amerikaanse firma Hormel Foods Corporation in 1937 voor het eerst op de markt bracht. Het Nederlands-Engelse Unilever verkoopt sinds 1950 een vergelijkbaar onder de naam UNOX-SMAL.

Het Russische Winteroffensief (ook wel Wisla-Oder offensief genoemd) was op 12 januari van start gegaan. Vijf dagen later werd Warschau ingenomen. Duits Silezië en de rest van Polen werden daarna door het snel oprukkende Rode Leger bezet.

Aan het einde van de maand, na een opmars van vijfhonderd kilometer, kwam het Russisch offensief aan de Oderrivier tot stilstand. De Russen stonden nu op zeventig kilometer van Berlijn.

Op het Gymnasium kwam na de Kerstvakantie, die van 22 december 1944 tot 2 januari 1945 duurde, steeds meer ruimte beschikbaar. Fortgens tekent in zijn dagboek als rector op 22 december aan dat er nog 52 evacuees in zijn school bivakkeren, terwijl dat er op het hoogtepunt 118 waren geweest. Op 8 januari 1945 trad het nieuwe lesrooster in werking. Tevreden noteert Fortgens dat het rooster nu vrij compleet is en dat er nog slechts tien lessen ontbreken, waaronder geschiedenis en Nederlands voor de laagste klassen en scheikunde en lichamelijke oefening voor de klas IV.

In de eerste maanden van 1945 kon het Middelburgse Gymnasium ten behoeve van onderwijs ook gebruik maken van ruimtes in het Gasthuis, in het Rijksarchief en ook in het gebouw van Houthandel Alberts Achter de Houttuinen. Toch zouden op 16 januari 1946, ruim één jaar later, er echter nog altijd negen evacuees in de leraarskamer van het Gymnasium wonen. Fortgens, Zeshonderd jaar Stedelijk Gymnasium, 92-95, 104.

25 Januari Donderdag

Op de avond van 23 Januari werd Middelburg geteisterd door een Duits bombardement ongeveer kwart voor 7. Volgens Haires was er één jachttoestel en één jager boven Middelburg. Er zijn ongeveer 7 bommen gevallen in de Lange Delft. Behalve twee doden zijn er ook enige gewonden. De winkel van Jam in ligt in puin. Zwaar beschadigd is het huis van Adriaanse. Veel glasschade en beschadigde dakpannen. - Nadat we vele weken geen vet of margarine kregen, werd ons eindelijk heden margarine verstrekt. Koffie en thee wordt regelmatig geleverd, cacao voor de kinderen. Van Bierens kregen we een V. mud witte bloem. Piet kwam maandagavond - 9 uur uit Bergen op Zoom. - Dinsdagmorgen - 10 kwam Annie een Irene- man tegen met een bekend gezicht. Piet zal bataljonsarts worden in Vrouwenpolder. Gisteren hebben we "The English occupation of Zeeland in 1809" voltooid. Mr. Haires kwam de avond ervoor de laatste maal. Hij is met onbekende bestemming vetrokken. Enige flessen bier en veel sigaretten liet hij voor ons achter.

Deze week had het hard gesneeuwd en gevoren - kolen hadden wij bijna niet. Wij stoken nu hout. 's Avonds hebben wij het behoorlijk warm. Overdag is het erg klam zonder kachel. Gelukkig is vandaag de sneeuwboel weg en zijn de straten weer droog. Het broodrantsoen is sinds veertien dagen verhoogd van 18 ons op 24 ons per week, hetgeen voldoende is. Ook krijgen we melk in blikjes. De koffie komt regelmatig thee zal af en toe verstrekt warden. Maandagavond sprak Bouman voor de Jong-Zeeuwse beweging - heel mooi, maar abstract.

Toelichting gebeurtenissen

De laatste bommen die in de Tweede Wereldoorlog op Middelburg vielen, waren afkomstig van een Duits vliegtuig. Op 23 januari, tegen 19.00 uur, werd het pand van Jamin op de Lange Delft 113 getroffen. De 79-jarige bewoonster Adriaan van Kampen en de 48-jarige Frans Geldof die net langsliep, kwamen hierbij om het leven. Ook vielen er enkele lichtgewonden. De Luchtbeschermingsdienst meldde nog een zeventiental andere inslagen, waaronder bij de Abdijtoren, het Koorkerkhof, de Groenmarkt en in de Barbaragang. Deze bommen veroorzaakten weliswaar veel schade, maar geen slachtoffers. Braat, 'De laatste bommen', 19-25; Sanderse, 23 januari, Middelburg 1940'45, 109; Hoebeke, 'Oorlogsslachtoffers herdacht', 16.

De heer en mevrouw Fortgens schrijven in het voorwoord van hun *The English occupation of Zeeland in 1809* dat dit 'small unpretentious work' [klein werkje zonder pretenties] wordt opgedragen aan 'the growing friendship between our two countries now connected by the same ardour for the common cause!' [de groeiende vriendschap tussen twee landen die nu innig verbonden zijn in een gemeenschappelijke zaak!]. Het echtpaar bedankt hierin ook drie militairen van de van de Royal Engineers voor hun hulp. Luitenant D.E. Hairs en sergeant S.E. Savage hadden geassisteerd bij de vertaling en genist G. Bowden had de kaart getekend. *The English occupation of Zeeland in 1809* is in 1957 nog eens herdrukt. Fortgens, *The English occupation of Zeeland in 1809*, 1.

Toelichting personen

Het huis van de familie Adriaanse Lange Delft nr. 52, gelegen tegenover de vestiging van Jamin aan de Lange Delft nr. 76-78, werd zwaar beschadigd. F.W. Adriaanse, advocaat en procureur van beroep, had zijn vorige woning aan de Rotterdamse Kaai nr. 37 ook al verloren met het bombardement op Middelburg van 17 mei 1940.

P.J. Bouman was leraar geschiedenis aan de Rijks H.B.S.. Hij woonde Park de Griffioen nr. 14 (naast Van Oorde). Later werd hij hoogleraar aan de Groningse universiteit en auteur van diverse bestsellers, zoals: Revolutie der eenzamen, Vijfstromenland, etc.

22 februari Donderdag

1-fet Russische offensief is reeds zes weken aan de gang. De vorderingen waren enorm. De Russen staan nu 50 K.M. vóór Berlijn, bij Frankfurt am Oder en Küstrin. Ze naderen Gürlitz. Enige dagen geleden werd Dresden in puin gelegd door bombardementen overdag en 's nachts. Het moet een hel geweest zijn. Het eten is nog steeds mager. Vet is veel te weinig, het rantsoen is niet verhoogd. Bovendien zijn we weken achter. De massa's brood en aardappelen helpen niet veel. Ik had hierdoor een slapte en een inzinking van 14 dagen. Gisteren lagen er gelukkig bergen haringen in de stad. Dat gaf een gevoel van verzadiging, die heerlijk vette vis. Het vleesrantsoen bedraagt voor ons gezin nog steeds 375 gram per week. Dat is een blik vlees (Kriegsbeute) + 1 ons leverworst. Met de groente gaat het nog wel, al vormen peen, uien en bieten de hoofdschotel. De Engelse bezetting is zwak - een afdeling commando's die hier uitrusten en verder Irene-mensen. Piet bracht vorige week een paar witte schoenen voor Aleid, een pakje voor Floris, dat hij in Brussel had gekocht voor een hoge prijs.

Toelichting gebeurtenissen

Zuster Janssens schrijft in haar dagboek op 21 februari ook over de haring: 'Er is haring aangevoerd. Heel Middelburg kan er van kopen en ieder smult vandaag. Heel de stad

stinkt naar de haring. We hebben ons ook niet onbetuigd gelaten. De rantsoenen worden langzamerhand verhoogd. Bij de bevrijding kregen we 1200 calorieën per dag. We krijgen wat meer brood en iedere week Engelsche biscuits en af en toe echte koffie en zeep.' Janssens, 21 Februari, Dagboek van een verpleegster, 35-36.

Na het Wisla-Oder offensief (januari 1945) bereikten de Russische troepen op 6 februari de Oder tussen Frankfurt am Oder en Küstrin. Deze beide Duitse steden waren door Hitler tot Festung uitgeroepen en zouden pas in 13 maart (Küstrin) en 24 april (Frankfurt am Oder) door het Rode Leger worden bezet. Festung Gürlitz in Saksen, gelegen aan de rivier de Neisse, werd door de Duisters ook hevig verdedigd en viel pas op 8 mei.

Fortgens schrijft ook over het beruchte geallieerde bombardement op Dresden. In de nacht van 13 februari en de dag daarna verwoesten bijna 1.500 zware Amerikaanse en Britse bommenwerpers de beroemde barokke binnenstad van Dresden. Volgens schatting vielen er rond de 25.000 doden en 30.000 gewonden. Dit bombardement is nadien zeer omstreken geworden, omdat er sterke twijfel ontstond over het militaire nut van de dergelijke destructieve aanvallen zo tegen het oorlogseinde.

4 Maart Zondag

De Russen vorderen in Pommeren. De Engelsen zijn door het Reichswald naar het Zuiden getrokken, waar ze bij Kevelaar de Amerikanen ontmoetten. Deze zijn langs

de auto-straatweg tot dicht bij Keulen gekomen. Ook hebben ze de Rijn bereikt bij Neuss, tegenover Düsseldorf. Een paar dagen geleden is München-Gladbach ingenomen, gisteren Krefeld eet. in Nederland zijn Venlo en Roermond bevrijd. Trier is door de Amerikanen ingenomen. Het gaat goed. Toch moet het nog beter gaan, anders zijn we in juni er nog niet af. Dat is immers de maand, die door de Engelsen vrij algemeen aangenomen wordt als eindpunt voor de oorlog. Gisteren hebben we margarine gehad, na een schrale week zonder vet of boter! Het vlees is weer gehalveerd -- over het algemeen is de voedingstoestand eerder slechter dan beter geworden. Pier stuurde een paar plakjes spek en wat eieren. Van olie maken de mensen een soort smeersel.

Toelichting gebeurtenissen

Het Rode Leger verdreef 24 februari en 4 april 1945 de Duitse troepen uit Pommeren in Noord-Duitsland. De opmars van de Britse en Amerikaanse eenheden in het westen van Duitsland en Nederland verliep nu ook gestaag. Na zware gevechten veroverden de Britten en Canadezen tussen 8 februari en 11 maart het Reichswald. München-gladbach werd op 1 maart bezet, Neuss en Krefeld op 2 maart, Kevelaer op 3 maart. De Amerikaanse bevrijding van Venlo en Roermond vond op 1 maart plaats.

11 Maart Zondag

Deze week was het eten veel beter door de aanvoer van vis. Ook werd er eindelijk weer margarine verstrekt - we waren al 3 weken achter. Van Joop Nieuwenhuis kregen we een -1/4 pond echte boter, enige weken gelden van Snoep 11/2 pond margarine. Het brood is nu uitstekend, nadat het maandenlang een zwaar roggemengsel geweest was. Gisteren, 10 maart, verscheen ons boekje *The English occupatiën of Zeeland in 1809*. In de eerste revisie waren zeker wel 200 fouten, in de tweede 50. Grote steun hadden wij van Sgt. Donald Gibson uit Glasgow, die goed op de hoogte is van de interpunctiefinesses. Deze maand kregen we een mud eierkolen. Voordien hadden wij hoofdzakelijk hout gestookt. - De Amerikanen hebben een bruggenhoofd over de Rijn bevestigd bij Remagen. De hele Rijnsoever tot Koblenz is in geallieerde handen.

25 Maart Zondag

Eergisteren is het grote offensief van Montgomery over de Beneden-Rijn losgebarsten. Hedenavond hebben de geallieerden een bruggehoofd in bezit van 50 K.M. lengte en 12 K.M. diepte. Links van de Rijn zijn er bijna geen Duitse troepen meer. - Deze week krijgen wij normaal vleesrantsoen, doch geen thee. Er is weinig afwisseling. Verscheidene schepen op de Schelde zijn getorpedeerd, er spoelt veel aan: chocolade in blik, dat Piet naar de Kaai stuurde. Wij hebben een overvloed van sigaretten, Donald Gibson uit Glasgow is blijkbaar vertrokken. Twee andere Commando's verschenen bij ons.

Toelichting gebeurtenissen

Op 9 maart slaagde de 9e Amerikaanse Tankdivisie erin de Ludendorffbrug bij Remagen onbeschadigd in handen te krijgen en een bruggenhoofd aan de overkant van de Rijn te vestigen. In de nacht van 23 op 24 maart staken delen van het 2e Britse Leger de Rijn over (operatie Plunder). Vanuit deze bruggenhoofden werd de opmars voortgezet met als doel de Duitse troepen aan de Rijn in te sluiten. Op 1 april maakten Amerikaanse en Britse eenheden bij Lippstadt contact en was de omsingeling van het Ruhrgebied voltooid. Meer dan 300.000 Duitse soldaten zaten in de val.

De Duitse marine probeerde nog de geallieerde aanvoer naar Antwerpen te blokkeren. Naast mijnen werden in de Westerschelde ook miniduikboten met één of twee bemanningsleden ingezet. In de laatste oorlogsmaanden werden ruim zestig geallieerde schepen zwaar beschadigd of zelfs tot zinken gebracht. Dit had echter vrijwel geen effect op de bevoorrading van de geallieerde strijdkrachten in West-Europa via de haven van Antwerpen. Van der Ham, Zeeland 1940/1945. Deel 2, 523-524.

Woensdag 4 April

1 en 2 April was het Pasen. De geallieerden zijn nu diep in Duitsland doorgedrongen. Het verste punt is nu Gotha. In ons land is de Achterhoek tot Zutphen, Twente tot Hengelo bevrijd. Ook in de Betuwe wordt gestreden, Piet is weer naar de kust terug. De Irene-brigade oefent met buffalo's. De berichten over Holland worden steeds erger.

Toelichting gebeurtenissen

Gotha in Thüringen werd op 3 april door de geallieerde voorhoede bereikt. De volgende dag werd de stad bezet. Op 12 april bezochten de Amerikaanse generaals Eisenhower, Bradley en Patton onder grote mediabelangstelling het concentratiekamp Ohrdruf dat zich op 13 kilometer van Gotha bevond. De reportages die toen werden gemaakt gingen de hele wereld over.

Oost-Nederland werd in het voorjaar van 1945 bevrijd. Zo viel Hengelo op 3 april in geallieerde handen. Om Zutphen moest vanaf 8 april nog zwaar worden gevochten. De Duitse weerstand was hier pas op 14 april gebroken.

Fortgens refereert met 'De berichten over Holland worden steeds erger' aan de Hongerwinter die vooral de grote steden in de provincies Holland en Utrecht teisterde. Door de strenge winter van 1944-1945 en de schaarste aan brandstof en voedsel kwamen 20.000 Nederlanders om van de honger en kou.

13 April Vrijdag

Gisteren vertrok de Irene-brigade uit Middelburg. De avond tevoren ontving ik Majoor Rodriguez Pereira, die het mij kwam vertellen. Het speet ons allen zeer, dat deze 'fine body of men', het symbool van onze herrijzenis, wegging. Anderzijds is het voor ons een goed teken - men wil blijkbaar meer tempo zetten achter de bevrijding van Nederland, De Elbe is nu overschreden!

Hedenmorgen hoorden wij met grote ontroering, dat President Roosevelt [Roosevelt] overleden was. Wij beschouwen hem steeds als een zeer groot staatsman en een buitengewoon hoogstaand mens.

Ook Koningsbergen heeft gecapituleerd – 92.000 man hadden geen zin meer voor Hitler te vechten. De Duitse luchtmacht is onbetrouwbaar. Sperrle en von Richthoven zijn gearresteerd. Himmler maakte bekend, dat geen stad tot open stad zal worden verklaard. Iedere bevelhebber die zich overgeeft, wordt ter dood veroordeeld, zichzelf of zijn familie! Dit zal ook gebeuren met Generaal Lusch van Koningsbergen - die wordt opgehangen!

Weenen is bijna gezuiverd. De zorg om Noord-Nederland neemt toe - de berichten zijn ontstellend. Wij denken er dag en nacht aan. Het schiet daar slecht op. - De Irene-brigade is vervangen door 'eigen teelt'; en grappige Belgen.

Toelichting gebeurtenissen

Haham Salomon Rodrigues Pereira (1887-1969) was als majoor verbonden aan de Prinses Irenebrigade. Na de oorlog werd hij opperrabbijn in Amsterdam. De brigade

werd half april 1945 van Zeeland verplaatst naar de omgeving van Den Bosch. De 'eigen teelt' als vervanging voor de Irenebrigade, waarover Fortgens schrijft, betreft het bataljon Zeeland. Deze eenheid bestond grotendeels uit Zeeuwse oorlogsvrijwilligers die na de bevrijding van hun provincie dienst namen om de rest van Nederland te bevrijden. In 1945 werd het bataljon echter naar Nederlands-Indië gestuurd om daar te worden ingezet.

Op 12 april trokken de eerste Amerikaanse troepen de rivier de Elbe over.

De belangrijkste stad van Oost-Pruisen, Koningsberg, was begin 1945 tot Festung uitgeroepen. De 200.000 inwoners zaten in de val en moesten een beleg van drie maanden doorstaan. Na de zware strijd, waarbij 80% van Koningsberg werd verwoest, capituleerde generaal Otto Lasch (1893-1971) op 9 april 1945. De Russen maakten 92.000 Duitse militairen gevangen, terwijl er meer dan 40.000 waren omgekomen. Hitler was zo woedend over de overgave dat hij Lasch en zijn familie ter dood veroordeelde. Lasch zat 'veilig' in Russisch krijgsgevangenschap, maar zijn vrouw en dochters werden inderdaad gearresteerd, maar overleefden de oorlog.

De burgerbevolking van de Koningsberg had zwaar te lijden onder de gevechten en de wreedheden van de Sovjet-militairen na de strijd. De Duitse inwoners moesten uiteindelijk in 1947 de stad verlaten. Tegenwoordig maakt Koningsberg deel uit van Rusland onder de naam Kaliningrad.

De Russische aanval op Wenen startte op 2 april. Twaalf dagen later gaven de laatste verdedigers van de stad zich over.

Toelichting personen

De Amerikaanse President Franklin Delano Roosevelt stierf op 12 april op 63-jarige leeftijd aan een beroerte.

Hugo Sperrle (1885-1953) en Wolfram Freiherr von Richthoven (1895-1945) waren maarschalken van de Duitse Luftwaffe die beide eind 1944 de actieve dienst hadden moeten verlaten. Dat zij aan het einde van de oorlog door de Duitsers zouden zijn gearresteerd, zoals Fortgens suggereert, is onjuist. Zowel Sperrle als Von Richthoven werden na de Duitse capitulatie door de geallieerden gevangengenomen.

22 April Zondag

Deze week werd Leipzig door de Amerikanen bezet. De burgemeester pleegde zelfmoord. Heden drongen de Russen in de voorsteden van Berlijn door. Unter den Linden ligt onder Russisch artillerie-vuur. De Amerikanen hebben een bruggehoofd over de Elbe en veroverden Dessau. Stuttgart is door de Fransen bezet, de Canadezen staan voor de Grebbelinie voor Amersfoort. Er is radiocontact tussen Russen en Amerikanen. Bremen en Hamburg liggen onder Engels artillerie-vuur. Bologna is veroverd. De gruwelen van de concentratiekampen werden deze week openbaar. Een Engelse parlamentscommissie en de leden van het Amerikaanse congres gaan daarheen. Er zal een film gemaakt worden, die in de Duitse bioscopen vertoond zal worden.

In Weimar heeft men aan 1000 aanzienlijke Duitsers het kamp daar in de buurt laten zien. De verontwaardiging in de beschaafde wereld is algemeen. Een Amerikaanse officier zeide ten

Duitsers: "Daarom kwam Amerika in de oorlog", wijzend op de uitgeteerde ongelukken. Deze week werd Meerkamp van Embden, Prof. Snoder, Max Blokzeil gepakt. Wij menen, dat het voor midden Juni uit zal zijn. In deze zomer zal de "redoubt" in Bueren stellig opgeruimd worden. Hoe het met Denemarken en Noorwegen zal lopen, kunnen wij ons moeilijk voorstellen. Men nadert Emden.

Schouwen nog steeds in handen van de Duitsers. Heden biddag voor Holland achter de Waterlinie. De Wieringemneer lieten de Duitsers nodeloos vollopen.

Toelichting gebeurtenissen

Nadat Amerikanen Leipzig op 19 april veroverden, pleegden verschillende hoge nazi-bestuurders en hun families zelfmoord, waaronder burgemeester Alfred Freiberg, zijn vrouw en zijn dochter.

Het finale Russische offensief waarbij de Oder werd bedwongen en Berlijn zou worden veroverd startte op 16 april. De Duitse hoofdstad werd een week later ingesloten. Als gevolg van de geallieerde opmars stortte de Duitse verdediging in het voorjaar van 1945 op alle fronten ineen. Bologna, Dessau en Stuttgart werden op 21 april bezet. Bremen en Hamburg werden vanaf 19 april door Britse troepen aangevallen.

Aan het einde van de oorlog waren er tal van geruchten dat Hitler zich met enkele elite troepen zou terugtrekken op de zogenaamde Alpenvesting. Fortgens noemt dit de "redoubt" in Beieren. Hoewel er in 1944 ideeën bestonden om in Zuid-Duitsland een laatste bolwerk van verzet te organiseren, kwamen ze niet tot uitvoering. In feite dus non-existent bleek de Alpenvesting in praktijk wel degelijk propagandistische waarde te bezitten. De Amerikaanse legerleiding hield zo serieus rekening met het bestaan van een dergelijk bolwerk dat het haar opmarsplannen in Zuid-Duitsland erop afstemde.

Noord- en Oost-Nederland werden in maart en april 1945 door de geallieerden op de Duitsers veroverd. De bevrijding van het westen van Nederland, waaronder ook het Zeeuwse eiland Schouwen, liet op zich wachten tot na de Duitse overgave in mei 1945. De Duitsers lieten op 17 april de Wieringenmeerpolder onderlopen om geallieerde luchtlandingen te verhinderen. De polder was in de jaren dertig drooggemaakt.

Bij de Duitse stad Weimar bevond zich het beruchte concentratiekamp Buchenwald dat op 11 april door het 3e Amerikaanse Leger werd bevrijd. De Amerikanen dwongen op 16 april ongeveer duizend inwoners van Weimar het kamp te bezoeken waarbij ze onder andere met een lijkenberg werden geconfronteerd. Buchenwald werd op 21 april ook geïnspecteerd door tien leden van het Britse parlement en drie dagen later door een onderzoekscommissie van de Amerikaanse Senaat. De volksvertegenwoordigers wilden met eigen ogen de verschikkingen van het Naziregime aanschouwen.

Toelichting personen

Prof. Geerto Snijder (1896-1992) was in de oorlog president van de Nederlandsche Cultuurraad.

Max Blokzijl (1884-1946) was hoofd van de afdeling perswezen van het nationaal-socialistische Departement van Volksvoorlichting en Kunsten. Vanuit deze functie werkte hij aan de nazificering van de Nederlandse pers. Ook stond Blokzijl door zijn wekelijkse radiopraatjes voor de Nederlandsche Omroep bekend als stem van N.S.B. Blokzijl werd pas na de oorlog opgepakt.

De verwarring over zijn arrestatie ontstond omdat de Britse media op 18 april berichtte dat 'Blokzijl has taken.' Hiermee werd echter het plaatsje Blokzijl in de Kop van Overijssel bedoeld. 'Zoo komen de praatjes in 't land', schrijft verpleegster Janssens over deze misvatting. Janssens, 18 April, Dagboek van een verpleegster, 38.

30 April Maandag

De Russen staan bij Unter den Linden. Gisteren is er voedsel uitgeworpen door de RAF bij Rotterdam, Den Haag en Leiden. Grote sensatie Zaterdagmiddag 2.15 ten gevolge van het aanbod van Himmler aangaande capitulatie aan Engeland en Amerika.

Toelichting gebeurtenissen

Onder de naam operatie Manna vonden vanaf 29 april acht dagen lang voedseldropping voor hongerend West-Nederland uitgevoerd door de Britse en Amerikaanse luchtmacht. Dit was mogelijk geworden omdat de geallieerden en de Duitsers het Akkoord van Achterveld sloten, die deze voedselhulp toestond.

Toen het Duitse Rijk uiteen viel lieten zelfs zijn getrouwen uit de nazi-hiërarchie Hitler in de steek. Zowel Heinrich Himmler, hoofd van de SS en Hermann Göring, bevelhebber van de Luftwaffe en eerste opvolger van Hitler, startten in april 1945 op eigen gezag vredesbesprekingen met de geallieerden. Hitler was woedend toen hij van dit 'hoogverraad' hoorde en beval hen te arresteren.

3 Mei Donderdag

Vrachtauto's met voedsel rijden Holland binnen. Dinsdag kwart voor twaalf hoorden we dat HITLER DOOD was! Hij heeft nota bene een opvolger die nog wil doorvechten. Gisteren capituleerden echter ± 1 miljoen man in Italië en Oostenrijk, vandaag ½ miljoen in Noord-Duitsland.

Hamburg viel vanmiddag, gisteren Berlijn na een zware strijd. In Hamburg werden de Engelsen na capitulatie gewoon binnengelaten. Praag is zg. hospitaalstad. Duitsland zakt nu heus in elkaar, het is bijna niet tegeloven: Hitler dood, Berlijn ingenomen! Dänicke, de nieuwe Führer, deelt mede, dat Hitler gesneuveld is. Himmler zeide zaterdag, dat hij aan hersenbloedingen leed. Tritsche maakt bekend, dat Hitler en Goebbels zelfmoord gepleegd hebben. West-Nederland is nog niet bevrijd, er wordt gewaarschuwd tegen voorbarige demonstraties. Aan het hele front van het 2e Britse leger is de strijd afgelopen: een 1 miljoen man wilden zich overgeven, die nog vochten tegen de Russen.

Toelichting gebeurtenissen

In eerste instantie werd bericht dat Hitler in de strijd om Berlijn was 'gevallen'.

Dat hij in werkelijkheid op 30 april samen met zijn vrouw Eva Braun en Goebbels en zijn familie zelfmoord hadden gepleegd werd pas later bekend. De Duitse leider had in zijn testament admiraal Donitz, bevelhebber Kriegsmarine, als zijn opvolger aangewezen. Donitz werd daarom tot zijn eigen verassing de nieuwe hoofd van de Duitse regering.

De Duitse troepen gaven zich in mei 1945 massaal over aan Britten en de Amerikanen omdat ze niet in Russisch krijgsgevangenschap wilde belanden. Het was geen geheim dat de Russen de hun gevangenen veel slechter behandelen dan de westelijke geallieerden. De laatste Duitse militairen zouden pas in 1955 uit Russische krijgsgevangenschap worden vrijgelaten.

Toelichting personen

Hans Fritzsche (1900-1953) was de chef commentator van het Duitse propaganda-ministerie.

5 Mei Zaterdag

Gisterenavond kwart voor negen kwam Jongepier binnen om te vertellen, dat de Duitse strijdkrachten in Holland en Denemarken gekapituleerd hadden. Herrijzend Nederland gaf het nieuws om 9 uur. De capitulatie vond plaats op de Lüneburger Heide in de tent van Montgomery, om 8.25; deze zou ingaan 8 uur, de volgende morgen. Terstond holde iedereen de straat op; overal hingen in een ommezien vlaggen. Een hossende menigte vulde de straten. We gingen naar de Nieuwenhuyzen en vierden het heuglijke feit tot laat in [de] nacht. Hedenmorgen kreeg ik bericht, dat de school vrijaf zou hebben. Pas vanavond werd er iets bericht over Holland. Men heeft nml. vanmiddag geconfereerd in Wageningen en het document dat de capitulatie van legergroep Blaskowitz behelst, een onderdeel van het leger van veldmaarschalk Busch, is nog niet getekend! De Canadezen zijn dus nog niet in Holland en Utrecht.

Pas morgen wordt de handtekening definitief gezet. Seiss Inquart is er met een boot vandoor. Op deze avond werden genoemde bijzonderheden bekend. Gisterenavond was het in Utrecht een en al vlaggen - de Duitsers waren, woedend, want zij wisten officieel nog niets. - Vanmiddag vond er een optocht plaats van alle Middelburgse verenigingen; alles vol vreugde en een zee van vlaggen. -- Tegenover ons huis staan ongeveer een dozijn ducks.

- De Duitse troepen zullen over de afsluitdijk naar Duitsland marcheren, de officieren langs een andere weg. Wat men met de Ned. S.S. doen moet, weet men niet. Ja, en wat zal men met Mussert doen? Zal hij vechten in zijn hoofdkwartier? Zal hij zelfmoord plegen of zich overgeven? Kan hij wel als soldaat beschouwd worden? We zijn benieuwd! Vanavond mooi vioolconcert in de Lutherse kerk. - De vreugde is de mensen aan te zien! Merkwaardige dag

was dat gisteren, mijn verjaardag! Nederland weer vrij. Toen we hedenavond uit het concert

kwamen, zagen we voor het eerst een straatlantaarn met normaal licht branden, Een vreemd gezicht. En dan vanmorgen om 8 uur sirene, die het signaal "veilig" gaf! Kortom de ene sensatie na de andere.

Toelichting gebeurtenissen

Op 4 mei accepteerde de Engelse maarschalk Montgomery in een tent op de Lüneburger Heide (gelegen in de driehoek, Hannover, Bremen en Hamburg) de onvoorwaardelijke overgave van de Duitse strijdkrachten in Denemarken, Noord West Duitsland en Nederland.

Zuster Janssens stelt dat de sfeer in de stad die dag veel uitbundiger was dan in november 1944: *'Er is een groot verschil op te merken aan de stemming na de bevrijding van Middelburg en de stemming na de capitulatie: 6 November de mensen zijn blo, maar ingetogen. Een ware feestvreugde is er niet; 4 Mei de mensen zijn dol, dansen, hossen, juichen, zingen en schreeuwen.'*

Ook Sanderse beschrijft in zijn dagboek de blijdschap die dit bericht in Middelburg teweeg bracht: 'Wij geloofden het eerst nog niet, maar toen we via de Wal in de Korte Delft arriveerden, begonnen we er wel anders over te denken. Opgewonden stonden de mensen in groepjes te praten en het grote nieuws ging van mond tot mond: 'Nederland is vrij!'

Bij de firma Vermeer hoorden we het bericht door de radio. Het werd met luid bejubel begroet. Van alle kanten stroomden nu de mensen de straat op. Een kwartier nadat het nieuws was bekend geworden, was het zo druk in de stad, dat men op sommige plaatsen nauwelijks vooruit kon komen.

Op de Markt werd Bengaals vuur ontstoken, wat een mooi gezicht was. Toen het

donker werd, deed men in veel winkels de lampen aan. Er werd voor het eerst sedert 5 jaar niet verduisterd. Het was werkelijk een grote gebeurtenis om weer in de verlichte straten-te lopen. We zijn met een hele groep aan het "hossen" geslagen en hebben veel plezier gehad. Het was echt gezellig. Thuisgekomen tot 12 uur opgezet met de gordijnen wagenwijd open.' De dagen daarna vonden optochten plaats en werd er muziek op de Markt gespeeld. Janssens, 4 Mei, Dagboek van een verpleegster, 40; Sanderse, 4, 5, 6 en 7 mei, Middelburg 1940-'45, 115.

Gedurende de Tweede Wereldoorlog namen naar schatting ongeveer 22.000 Nederlanders dienst bij de Waffen SS. Een van de Nederlandse SS eenheden, de 34. SS Freiwilligen-Grenadier-Division Landstorm Nederland, werd ingezet bij de verdediging van Nederland. Na de Duitse capitulatie kwamen de Nederlandse SS'ers die in handen van de westelijke geallieerden kwamen uiteindelijk in kampen in Nederland terecht. Omdat ze in vreemde krijgsdienst waren getreden raakten ze hun Nederlands staatsburgerschap kwijt. Een aantal voormalige Nederlandse SS'ers wonnen hun paspoort terug door in dienst te treden van het Nederlandse bataljon dat in de Koreaoorlog (1950-1953) vocht.

Toelichting personen

Anton Mussert (1894-1945) was leider van de N.S.B. en gold als grootste Nederlandse landverrader.

Maarschalk Busch (1885-1945) was de bevelhebber van de Duitse legergroep Noordwest waar het le Parachutistenleger en het 25e Leger onder vielen. Dit laatste leger verdedigde Festung Holland en werd gecommandeerd door kolonel-generaal Blaskowitz (1883-1948). Deze werd op 5 mei door de werd Blaskowitz door de bevelhebber van het

le Canadese Legerkorps, generaal Charles Foulkes (1903-1969), naar Hotel De Wereld in Wageningen ontboden om in het bijzijn van Prins Bernhard als hoofd van de B.S. de overgave van de Duitse troepen in Nederland te bespreken. Blaskowitz wilde echter 24

146 uur bedenktijd en ondertekende de capitulatie pas de volgende dag in het plaatsje Nude, even buiten Wageningen. De feitelijke overgave van de Duitse troepen in Nederland vond derhalve dus pas op 6 mei 1945 plaats.

6 Mei Zondag

Vanmorgen werd bekend dat er incidenten hadden plaats gevonden in Utrecht, Rotterdam en Dordrecht, S.S. mannen hadden gevraagd op de menigte! Het Duitse opperbevel had toch ondertekend, dat de overgave onvoorwaardelijk zou zijn. Onder de legers die zich overgaven, waren de Duitse troepen in Holland in de eerste plaats genoemd. De landverraders zouden door de Duitsers ontwapend worden. De soldaten die geschoten hebben, zullen als misdadigers terecht worden. Mooi, dat Prins Bernhard in het gesprek te Wageningen zich bediende van de Engelse taal. Blaskowitz erkende daarbij de ondergrondse als militairen. Seiss Inquart heeft bekend gemaakt, dat er slechts sprake is van een wapenstilstand vanwege de voedselvoorziening; niet van capitulatie. Maandag zijn er nog 7 gevangenen neergeschoten.

Toelichting gebeurtenissen

Op verschillende plaatsen vonden er ook nog na de Duitse capitulatie schietincidenten plaats waarbij verschillende Nederlanders om het leven kwamen. Deze werden veelal veroorzaakt doordat Duitse militairen weigerden hun wapens aan leden van de B.S. te

overhandigen. Het meest bekend is de tragedie van 7 mei op de Dam in Amsterdam waarbij Duitse militairen van de Kriegsmarine tientallen feestvierende burgers doodschoten of verwonden.

Seyss-Inquart was door Hitler in zijn testament benoemd tot minister van Buitenlandse Zaken. Begin mei niet langer in Nederland, maar was hij naar het noord Duitse Flensburg vertrokken waar de regering Donitz zetelde in een marineschool.

Op maandag 30 april waren er in Fort De Bilt in Utrecht nog zeven burgers door de Duitsers geëxecuteerd. Zelfs in de eerste week van mei van 1945 schoten de bezetters als represaillemaatregel nog enkele Nederlanders dood.

7 Mei Maandag

Om 7 uur trokken de Engelsen vanuit Wageningen de provincie Utrecht binnen. Om kwart voor tien kwamen ze in Driebergen. In Zeist stonden de mensen bovenop de tramwagens. Vanmiddag om 4 uur hoorde ik door de radio, dat Donitz onvoorwaardelijk gecapituleerd had. Dat betekent, dat de gealliëerden niet zullen marchanderen en dat zij zich de vrijheid van handelen voorbehouden, maar niet de vrijheid zullen nemen om zich als barbaren te gedragen. De Duitsers kunnen zich nergens op beroepen, of beweren, dat zij bedrogen zijn. Er zal geen Duitse staat of Duits politiek lichaam bestaan. De voorwaarden die de Duitsers zullen worden opgelegd, zijn op de Krim al uitgemaakt. Het land wordt in vier stukken gesplitst. De centrale commissie zetelt in Berlijn. –

Vanavond muziek op de markt en optocht, in de verte werd geschoten en zag men zoeklichten. De verduistering is stilzwijgend opgeheven. Men hoort het getoeter van de schepen op de Schelde. Morgen zal er Overwinningsdag zijn. De Britse troepen hebben Mussert in Utrecht gearresteerd.

Toelichting gebeurtenissen

Dónitz wilde zo spoedig mogelijk een einde maken aan de strijd en verklaarde zich op 7 mei bereid tot de onvoorwaardelijke overgave.

Bij de conferentie die in de Russische badplaats Yalta op de Krim tussen 4 en 11 februari 1945 was gehouden, hadden de regeringsleiders van de Verenigde Staten, de Sovjet-Unie en Groot Brittannië onder andere bepaald dat Duitsland na capitulatie in vier bezettingszones zou worden verdeeld.

Mussert werd op 7 mei door de B.S. gearresteerd in zijn kantoor in Den Haag.

9 Mei Woensdag

Nationale feestdag, Oorlogsnieuws: vannacht 12.15 onvoorwaardelijke overgave getekend door Keitel in vol ornaat als Feldmarschall en wel in Technische Hochschule te Berlijn. - De Irene-brigade is in Den Haag Goering is gepakt, evenals Seiss Inquart. Gisterenavond fuif bij Jaap Nieuwenhuis. Om twee uur bloemenhulde. Alle scholen marcheerden op naar de Markt en van daar naar de Dam, Tot 's avonds laat heerste er geweldige geestdrift in de stad. Op de Balans werd Hitler (een pop) verbrand onder groot gejubel. Ook de 'Reichskriegsflagge" werd in het vuur geworpen. Dinsdag en Woensdag was er vakantie, begunstigd door warm weer. Floris liep in de optocht mee.

Toelichting gebeurtenissen

Op 8 mei, kort vóór middernacht, ondertekende maarschalk Keitel, hoofd van de Oberkommando der Wehrmacht, in Berlijn de onvoorwaardelijk overgave van alle Duitse strijdkrachten. De handeling vond plaats op het hoofdkwartier van het Russische 5e Leger, die gevestigd was in een voormalige officiersverblijf van het

Duitse leger in het stadsdeel Karlshorst.

Keitel zou, evenals Göring en Seyss-Inquart, in het grote Proces van Nürnberg in 1946 tot de doodstraf worden veroordeeld.

Sanderse schrijft dat het officiële einde van de oorlog niet alleen werd gevierd door loeiende scheepssirenes en schijnende zoeklichten, maar ook door het vuren van kustbatterijen, luchtafweer en ander geschut: 'kortom alle wapens lieten zich zien of horen. Het was een oorverdovend lawaai en een prachtig gezicht. Groene, gele en rode luchtkogels verlichtten fantastisch de stad. Het was een compleet vuurwerk'. Volgens hem was het de volgende ochtend zo druk en warm op de Middelburgse Markt dat verschillende mensen flauw vielen. Zuster Janssens maakte in de avond van 9 mei samen met andere verpleegsters en doctoren van het Gasthuis een tour door de stad met een 'Duck'.

Met een auto en een paard en wagen, die gevuld was met patiënten, werd een stoet gevormd. Wij moesten zoo rijden, dat we vooraan de stoet openden, muziek voorop, 2 negers aan de spits. We waren schor van het zingen en schreeuwen. En zoo begon de tocht door de stad. Dat vergeet ik mijn leven lang niet meer. Steeds maar een haag van menschen om je heen met blijde opgewekte gezichten en zoovelen kende je ervan; op het laatst stonden we gewoon te loeien, we hadden geen keel meer. Toen we op de Markt terug waren, hebben we in een groote kring gedanst, tot we niet meer konden.' Sanderse, 9 mei, Middelburg 1940-'45, 115; Janssens, 9 December, Dagboek van een verpleegster, 41-42.

Ook de Middelburgse schoolgaande jeugd deelde in de feestvreugde. Alle leerlingen, waaronder die van het Gymnasium, maakten een optocht door de stad: Op de Markt werden liederen gezongen en toespraken gehouden. Daarna gingen de leerlingen naar de Dam om bij het standbeeld van Koningin Emma een bloemenhulde te brengen. Sanderse, 9 mei, Middelburg 1940-'45, 115; Van der Ham, Zeeland 1940/1945. Deel 2, 520. In zijn dagboek als rector schrijft Fortgens dat de optocht en bloemenhulde op de Hemelvaartsdag van 10 mei zou hebben plaatsgevonden: 'Om 2 uur marcheren we, 't vaandel voorop, van het Gymnasium naar de Markt. Daar werden liederen gezongen en toespraken gehouden. Vervolgens marcheerden de scholen naar den Dam voor het Huldebetoon. Deze Oranjedag werd begunstigd door mooi zonnig weer.' Fortgens, *Zeshonderd jaar Stedelijk Gymnasium*, 100.

10 Mei Hemelvaartsdag

Enige dagen geleden heeft Aleid voor het eerst muziek op de Markt gehoord. De kinderen liepen al die dagen met Oranjesjerpen om. Aan de optocht nam ook het Gymnasium deel met het oude vaandel voorop.

11 Mei Vrijdag

Mussert en Max Klokzeil zijn geïnterviewd. Mussert voelt zich onschuldig! Hitler was volgens hem een groot idealist, doch omringt door een kliek. Schmidt had het goed voorgehad met het Nederlandse volk! Hij was door Rauter vermoord. - Goering was door Hitler ter dood veroordeeld, toen hij het Führerschap van Hitler wilde overnemen. Er zijn verkoolde lijken in de Reichskanzlei gevonden. De Duitsers bombarderen nog een Jodenkamp in Theresenstadt (Bohemen). Het eten is zéér mager - brood en aardappels, Onze olie is weer op. Aleid eet steeds boven. Verduisteringsvoorschriften opgeheven. De Duitse vloot bij Kopenhagen is door de Engelsen overgenomen.

Toelichting gebeurtenissen

Mussert en Max Blokzeil werden beiden eind 1945 door het Bijzonder Gerechtshof in Den Haag ter dood veroordeeld. Deze straffen waren nadat gratieverzoeken en beroep waren verworpen begin 1946 tot uitvoer gebracht.

De verkoolde lijken waarover Fortgens schrijft, waren waarschijnlijk van Hitler, Eva Braun en het echtpaar Goebbels. Zij hadden opdracht gegeven om hun lichamen na hun zelfmoord te verbranden. De Russen vonden op 8 mei hun resten, maar hielden dit geheim. Hierdoor ontstonden nadien tal van speculaties dat Hitler toch zou nog naar Zuid-Amerika zou zijn ontkomen.

Het beheer van het concentratiekamp in Theresienstadt in Bohemen was op 2 mei overgenomen door het Rode Kruis. De eerste Russische troepen arriveerden op 8 mei. Het bericht van Fortgens dat de Duitsers het kamp daarna nog zouden hebben gebombardeerd wordt nergens bevestigd.

Toelichting personen

Frits Schmidt (1888-1943) was Generalkommissar zur besonderen Verwendung in het bezette Nederland. Op 26 juni 1943 kwam hij tijdens een inspectie om het leven toen hij uit een rijdende trein viel. Hoewel er verdenkingen bestaan dat hij vermoord zou zijn door zijn grote tegenstrever Johann Rauter (1895-1949), die in Nederland de functie van Generalkommissar für das Sicherheitswesen vervulde, lijkt het meer waarschijnlijk dat Schmidt zelfmoord pleegde.

12 Mei Zaterdag

Voor de deur staat een lange rij van ducks,

HERVORMING IN ZEELAND

(ca. 1520-1572)

Dr. C. Rooze-Stouthamer

**De Koperen Tuin
1996**

Enkele uittreksels uit dit zeer waardevolle boek

IV. Introductie van de Hervorming in Zeeland (ca. 1520-1532)

Verspreiding tot 1531 Middelburg

In Middelburg begon kort na 1525 het reformatorisch geluid duidelijker te klinken. De spilfiguren moeten we zoeken bij de geestelijkheid, in de eerste plaats bij de augustijnen. Verwondering kan dit nauwelijks wekken. Deze orde, ooit "de meest onrechtzinnige der kloosterorden" 44 genoemd, leverde de eerste martelaren voor de Hervorming. In haar midden waren de ideeën van Luther, een ordebroeder tenslotte, zeer verspreid. Vooral het augustijnenklooster van Antwerpen stond tot 1523 sterk onder Lutherse invloed. Twee, waarschijnlijk drie priores waren Lutheranen.⁴⁵

En hoe gering was de afstand en hoe intens waren de contacten tussen Middelburg en Antwerpen! Het was dan ook een augustijn, *gecleet in waerlijcken habijte* (wereldlijke kleding), die als eerste in 1524 in Zeeland Bewesten Schelde gevangen genomen werd om geloofsredenen overtrits dat hij volchde de secte Lutheriane. Hij werd op bevel van de landvoogdes aan Nicolaas Coppin, de inquisiteur, te Leuven overgeleverd.⁴⁶ Het Middelburgs augustijnenklooster bleek eveneens personen te herbergen die de nieuwe godsdienstige opvattingen waren toegedaan.⁴⁷

Eén van hen was Frans van Ieper, waarschijnlijk afkomstig uit het augustijnenklooster van Ieper, het klooster waarin velen met de leer van Luther goed bekend waren.⁴⁸ Vanuit dit milieu kwam Frans, misschien al in 1525, naar Middelburg.⁴⁹

Hij preekte daar op een wijze die al spoedig de aandacht van de overheid op zich vestigde. Liep hij misschien des te eerder in de gaten omdat de toeloop tot zijn preken, waarin hij nieuwe denkbeelden verwoordde, zo groot was? Zo trok ook Nicolaas Christi, de Hervormingsgezinde pastoor van het begijnhof te Bergen op Zoom volle kerken, terwijl de andere geestelijken in die stad zich tevreden moesten stellen met weinig toehoorders.⁵⁰

Adrianus Cordatus, kanunnik van Sint-Pieter te Middelburg, is de tweede geestelijke die onze aandacht verdient. Hij was sinds 1511 ook pastoor van het begijnhof aldaar.⁵¹ Vanwege zijn persoonlijke eigenschappen en zijn geleerdheid stond hij in Middelburg en ver daarbuiten in hoog aanzien. Zijn Latijnse

42 ARA Den Haag. Graf., rek. 4449, fo 47vo e.v.; 4450, to 54vo e.v.

43 Zie hierna p. 54.

44 Reitsma, *Geschiedenis van de Hervorming*, p. 83.

45 Duke, *Reformation and Revolt*, p. 30.

46 RA Middelburg, Rek. I, 235. fo 32.

47 Zie ook hierna p. 73.

48 De Hoop Schetter, *Geschiedenis*. p. 506 noot 2. Vgl. ook Fredericq, *Corpus*, IV, p. 382 nr. 344.

49 Decavele, *Dageraad*, I, p. 292; II, p. 126 nr. 1276.

50 Fredericq, *Corpus*, V, p. 51.

52

verzen werden geprezen, zijn milddadigheid geroemd in de kring van humanisten waarin hij verkeerde⁵² Zijn interesse voor vernieuwing in het godsdienstige werd in deze kring stellig gevoed. Is het niet juist Geldenhouwer die hem *amicus syncerissimus* noemt?

Niet alleen enkele geestelijken verspreidden de nieuwe opvattingen onder het volk. In deze tijd verscheen ook Lambrecht Cornelisz. glasmaker van Delft, die reeds een veroordeling wegens "Lutherij" achter de rug had, op het Middelburgs toneel. Maar Lambrecht was niet te stuiten. Ook in Middelburg begon hij te *stroyen onder 't gemeen volcke veele quade opinien, smakende heresie ende de secte Lutheriaene*.⁵⁴

Zeer weinig weten wij van deze eerste verspreiders van een Hervormingsgezinde leer en hun invloed. Misschien was er in Middelburg reeds rond 1525 een zekere groepering ontstaan. De reden dat Lambrecht Cornelisz. juist naar Middelburg kwam, zou kunnen liggen in het feit dat hij verwachtte hier opgenomen te worden in een kring waarin hij zich veilig achtte. Maar juist zijn provocerend optreden lijkt de aanleiding geworden te zijn tot ingrijpen vanwege de stedelijke overheid. Hij werd gevangen genomen en op 24 januari 1527 veroordeeld tot tien jaar verbanning uit Holland, Zeeland en West-Friesland, na eerst buiten de Noorddampoort gezeseld te zijn. Het is niet ondenkbaar dat de beledigde geestelijkheid van Middelburg een klacht tegen hem heeft ingediend. De aanklacht luidde namelijk, dat de opvattingen die hij verkondigde, *leidden tot cleynicheyt ende verachtinge van der heylicher kercke ende der geestelicke personen*.⁵⁵

Lambrechts manier van optreden en de punten waarvan hij werd beschuldigd, hoe summier we daarover ook zijn ingelicht, doen onwillekeurig denken aan een andere glasmaker uit Delft, David Jorisz. - wij zullen hem hierna nog ontmoeten - die enkele jaren later in Delft en Den Haag werd veroordeeld.⁵⁶

De veroordeling van Lambrecht Cornelisz. vormde een keerpunt. Vanaf dit moment was de aandacht van de stedelijke overheid gevestigd op dit nieuw verschijnsel: een Hervormingsgezinde overtuiging die een bedreiging vormde voor de rust binnen de stad. Streng werd gelet op hen die meningen toegedaan waren die afweken van de officiële leer van de kerk. Zo werd Janne Pier Kerstiaansdr. in april 1527 veroordeeld tot twee jaar verbanning, nadat ze eerst op de kaak gesteld was en er een stuk van haar tong was afgesneden, omdat ze veele groote insolencien (brutaliteiten) bedreven heeft *tot quade exemple van anderen ende haer nyet ontsien te blasphemeren God ende Maria, zijne gebenedide moedere*.⁵⁷

51 RA Middelburg, Onze-Lieve-Vrouwenabdij, 381 (reg. nr. 1231); Grijpink, *Register* (Walcheren), p. 89.

52 Meertens, *Letterkundig leven*, p. 32.

53 Brief van Geldenhouwer aan Cranevelt, 28 oktober 1524, *De Vocht*, *Litterae*, p. 331.

54 RA Middelburg, Rek. I, 488, fo 3vo. Over Lambrecht Cornelisz., zie ook Fredericq, Corpus, IV, p. 502; V, p. 8, 9, 12-13.

55 Pekelharing, "Bijdragen", p. 227-228.

56 Fredericq, Corpus, V, p. 348-352; Bainton, David Joris, p. 3-5; De Hoop Scheller, Geschiedenis, p. 540 e.v. Vgl. ook hierna p. 93.

57 Pekelharing, "Bijdragen", p. 228; RA Middelburg, Rek. 1, 488, fo 4vo, 9.

53

Een soortgelijke straf trof de kleermaker Jan Cornelisz. op 11 juli 1527. Omdat hij zeer *leelicke woerden tot oneere ende blasphemie van God Almachtich had gesproken*, werd hij, na geseling, tien jaar verbannen.⁵⁸

Ging het bij deze twee personen alleen maar om grove vloeken, of zat er meer achter? Pieter Garcia de la Loo, baljuw van Middelburg, die hen beiden had gearresteerd en voor het gerecht gebracht, was daarvan overtuigd. In zijn rekening over het jaar 1527 schreef hij voor hun namen hetzelfde als bij de glasmaker Lambrecht Cornelisz. Als Lutheriaen bestempelde hij hen alle drie. Hij had hun verklaringen voor het gerecht gehoord, voor hem verdienden ze hetzelfde etiket. Ook de strafmaat, voor de beide mannen althans, is gelijk. We zijn dan ook geneigd om ook bij Janne, dochter van Pier Kerstiaan, en bij Jan Cornelisz. een Hervormingsgezinde overtuiging aan te nemen. Daarbij mogen we niet uit het oog verliezen dat Lutheriaen in de mond van de baljuw mets anders voorstelde dan een synoniem voor "ketter".⁵⁹

Ook een van de spilfiguren van de prille Hervormingsbeweging in Middelburg ontkwam in deze maanden de gevangenschap niet. De augustijn Frans van Ieper werd gearresteerd en in de gevangenis opgesloten.⁶⁰

Achter deze eerste golf van arrestaties en veroordelingen moeten we zonder twijfel de toenemende druk van de centrale overheid zien. Reeds in april was Cornelis Jacobsz., deurwaarder van het Hof van Holland, naar Zeeland gereisd om het plakkaat tegen de Lutheranen van 14 maart 1527 af te kondigen in alle plaatsen daer men gewoonlicken is publicacie te doene. Voor de eerste maal werd men in Middelburg, Vlissingen, Zoutelande, Westkapelle, Veere, Kortgene, Zierikzee, Brouwershaven, Sint-Maartensdijk, Tholen, Reimerswaal en Goes daardoor officieel op de hoogte gebracht van wat in religiosis verboden was. Voor argeloosheid in deze zaken was niet langer plaats. Strengere straffen bedreigden diegene die meuwsgierig was naar nieuwe ideeën, die interesse toonde in een nieuw verstaan van het evangelie.⁶¹

Ingrijpender maatregelen dan louter verbale waren blijkbaar nodig om de ketterij in Zeeland een halt toe te roepen. De landvoogdes, Margaretha van Oostenrijk, gaf daartoe aan de rentmeester van Bewesten Schelde bevel om te vangenne zekere parsoonen *delincquanten geinficieert van (besmet met) der quader secte van der Lutherije*. Daarbij had ze in de eerste plaats - maar niet uitsluitend - Adriaan Cordatus op het oog, die tot dan toe ongemoeid gelaten was. Het is duidelijk dat Cordatus machtige beschermers had. Tegen een bevel van de landvoogdes vermochten zij evenwel niet veel. De baljuw van Middelburg nam hem gevangen en leverde hem over aan de rentmeester. Ook Frans van Ieper werd uit de gevangenis gehaald. Samen werden ze per schip van Rammekens naar Antwerpen en vandaar verder per wagen naar Vilvoorde gevoerd. Daar werden beide geestelijken in handen gesteld van Adolf van

⁵⁸ Ibidem, fo 5.

⁵⁹ Zie hiervoor p. 40.

60 RA Middelburg, Rek. I, 448, fo 1.

61 ARA Den Haag, Graf., rek. 4450, to 64. Het betreft een herhaling van het plakkaat van 24 september 1525, Fredericq, Corpus, V, p. 1-15, 190.

54

Wesel, kastelein van het slot van Vilvoorde.⁶² Dit is tevens de laatste maal dat de augustijn Frans van Ieper genoemd wordt. Sindsdien is hij in de Nederlanden spoorloos. Er is geen correspondentie over hem aangetroffen, er zijn geen getuigen opgeroepen, er is geen proces gevoerd. Waarschijnlijk is hij reeds kort na zijn aankomst in Vilvoorde ontlucht.⁶³

Het onderzoek tegen Cordatus werd geopend in juli 1527. Tegen het einde van die maand arriveerde Jacques Stalpaert, raadsheer en procureur-generaal van de Grote Raad van Mechelen, in Middelburg. Tien dagen lang was hij bezig met het verzamelen van informatie over *ceulx que l'on disoit estre de la secte Lutheriane et meismement contre ung nommé Cordatus*. Twintig bladzijden telde zijn verslag; het is nu helaas onvindbaar. Ook Cordatus zelf werd in Vilvoorde in aanwezigheid van de inquisiteur Nicolaas Coppin ondervraagd.⁶⁴

Deze zond een half jaar later, op 28 december, zijn afgevaardigde, de rechtsgeleerde Thomas Gijsbrechtsz. samen met de secretaris mr. Pieter de Bricquem naar Middelburg om de verkregen inlichtingen te verifiëren en getuigen te ondervragen. Een eenvoudige zaak was dit blijkbaar niet; tot 8 februari van het volgend jaar waren ze daarmee bezig.⁶⁵

De gegevens over Cordatus kwamen maar moeizaam los. Ook na zijn vertrek werd hij beschermd. Dat werd duidelijk toen bij het opmaken van een inventaris van zijn goederen een en ander bleek te ontbreken. Diverse personen hadden Cordatus' bezittingen in veiligheid gebracht.⁶⁶

Het gaat misschien te ver om hierin een uiting van sympathie voor de Hervormingsgezinde overtuiging van Cordatus te zien; sympathie voor zijn persoon blijkt er zeker uit. Nadat de inquisitie hem schuldig verklaard had te behoren tot "de Lutherse secte" veroordeelde de Geheime Raad hem op 19 september 1528, na zijn herroeping, tot een boete van 100 lb. van 40 gr. Vl.'

Over zijn verder leven is niet zo veel bekend. Kort na zijn veroordeling vinden wij hem terug aan de universiteit van Leuven. Het inschrijvingsregister vermeldt op 30 september 1528: Dominus Adrianus Cordatus de Wissekerke, presbyter, canonicus Sancti Petri in Middelburgo.^{6x} Was misschien een periode van "herscholing" ook een onderdeel van de straf die hem was opgelegd? Dat was niet ongebruikelijk en het zou tevens verklaren waarom we tussen 1529 en

62 RA Middelburg, Rek. I, 448, fo 1-3.

63 De Hoop Scheffer, Geschiedenis, p. 512 noot 6. Dat een ontvluchting, zelfs bij een zware bewaking niet zelden voorkwam, wordt met voorbeelden gestaafd door Kalkoff. "Der Inquisitionsprozess", p. 426.

64 ARA Brussel, Rek., 21.470, fo 59vo; Fredericq, Corpus, V, p. 246.

65 ARA Brussel, Rek., 21.471, to 76; Fredericq, Corpus, V, p. 327; RA Middelburg, Rek. I, 448, to 3vo.

66 RA Middelburg, Ibidem, fo 3.

67 De boete moest gespreid over twee jaar worden betaald. De eerste termijn verviel, en was inderdaad voldaan, op 19 september 1529, ARA Brussel, Rek., 21.471, fo 45. Het werd Cordatus op zijn verzoek toegestaan de resterende 50 lb. in acht jaarlijkse termijnen te betalen. De eerste betaling van 6 lb. 5 s. werd voldaan op 26 augustus

1531, Ibidem, 21.472, fo 51vo. De Hoop Scheffer (Geschiedenis, p. 509) geeft onjuiste data.

68 Schillings, Matricule, IV, p. 12 nr. 13.

55

1532 niets over hem vernemen.⁶⁹

In dat laatste jaar werd hij aangesteld tot kapelaan aan de Nieuwe Kerk in Amsterdam.⁷⁰ Hier herviel hij in zijn vroegere denk- en handelwijze⁷¹ en ditmaal werd hij door de inquisiteur geschorst mits zijn dwalinghe, nadat hij met zijn sermoenen veel quaets gedaen had.⁷² Op het eind van zijn leven is hij blijkbaar naar Middelburg teruggekeerd. Nog eenmaal vinden we zijn naam in de stadsrekeningen vermeld.⁷³ Tussen september 1537 en mei 1538 is hij gestorven.⁷⁴

Op 12 mei van dat jaar werd Johannes Valladolid voorgedragen als pastoor van het begijnhof, als opvolger van mr. Adriaan Jansz. Cordatus.⁷⁵

Het is ons niet bekend of Cordatus in zijn laatste levensjaren nog connecties onderhield met Hervormingsgezinden binnen Middelburg. Daar was overigens alle gelegenheid toe, want de reformatorische beweging zette door. Wel had ze in 1527 zware klappen gekregen. Niet alleen waren Lambrecht Cornelisz., Frans van Ieper en Adriaan Cordatus van het toneel verdwenen, de arrestatie van Jan Bogaertman en andere Luthervaen volgde.⁷⁶ Streng keek de centrale regering in Brussel nu toe en door middel van brieven aan de baljuw van

69 Ook in Friesland kregen priesters soms het bevel een paar jaar in Leuven (of elders) te studeren, Woltjer, Friesland, p. 123. In een instructie voor Gelein Zegers d.d. 1 juni 1534 werd eveneens aanbevolen om pastoors die zich niet naar de kerkelijke voorschriften gedroegen, voor een zekere tijd ad scholas te zenden, ARA Den Haag, Ambtenaren Centraal Bestuur, 59 art. 18.

70 Cornelius, Geschichte, II, Bijlage XL, p. 405 (XI); eveneens uitgegeven door Meltink, Amsterdam (1531-1536), p. 251-262.

71 Memoire des pointz que monsieur le comte de Hoochstraten avoit propose communiquer a messieurs d' Assendelft et le tresorier mr. Vincent Corneliss. en sa ville de Culembourg le XXe jour de novembre l'an XXXIII: (de maistre Adrien Cordatus) monsieur a dit de faire raport a la royne de l'inconstance et facilité du personnaige qui oultre sa revocation a arriere taichie le restituer, ARA Brussel, Aud., 1446/2, nr. 52.

72 Cornelius, Geschichte, p. 405 (XI), 406 (XXIII). Vgl. ook De Hoop Scheffer, "Geestelijken van ketterij verdacht", p. 191.

73 Rekening over 1536 (aug 1) - 1537 (juli 31), to 65: ontvangen uuyt handen van heer Adriaen Cordatus van wegen een persoon, die neet genoempt wilt wesen de somme van 2 lb. 4 s. 4 gr., vermeld bij De Hoop Scheffer, Geschiedenis, p. 512.

74 De voorlaatste termijn van de hem opgelegde boete werd eind augustus 1537 nog door hemzelf betaald, ARA Brussel, Rek., 21.476, fo 96. De laatste termijn, die verviel op 1 september 1538, werd pas enkele jaren later door de priester Jehan Cordatus, een niet nader aangeduid familielid, voldaan, Ibidem, 21.478, fo 138vo (rekening over het tijdvak 1540, mei 1 - 1542, april 31).

75 Fruin, Het archief van de Onze-Lieve-Vrouwenabdij, p. 486 reg. nr. 1355. Het stuk zelf is verloren; De Stoppelaar, Inventaris, nr. 1676.

76 Stadsrekening 1527, augustus 1 - 1528, juli 31. Uittreksels bij Unger, Bronnen. II. p. 460 en Kesteloo, "De stadsrekeningen (1500-1549)", p.68. Jan Bogaertman was geen ververe, zoals Unger meent. Aan de basis van zijn vergissing ligt de onduidelijkheid van deze passage in de (verloren) rekening. Ungers versie luidt: Betaelt voor 't consulteren van die saecke van Coosten van den ververe Jan Boogerman ende andere luteryaen. Kesteloo leest: voor 't consulteren van die saeck van toosten van den vornd Jan Boogerman ende andere luttervaen. Ons inziens luidt de correcte lezing: voor 't consulteren van die saecke van Coosten van de Werve,

Jan Boogerman ende andere Luteryaen. Costen van de Werve lag overigens niet gevangen vanwege ketterij. Hij had een doodslag begaan, ARA Den Haag, Graf., rek. 4453, fo 66vo; 4454, fo 18vo, 19.

56

Middelburg trachtte ze invloed uit te oefenen.⁷⁷

Daar was bepaald ook reden toe. De straf waartoe Jan Bogaertman op 28 februari 1528 werd veroordeeld was stellig niet zwaar. Hij moest bidden om vergiffenis, belijdende ende zeggende *dat hem zeer uytnemende leet es, dat hij anders gevoelt ende gesproken heeft van 't kercken geloefe dan een goet kersten behoirt. Ook Hendrik Blyck, kleermaker, die, weliswaar dronken, had gezegd dat hij zowel priester was ende macht hadde 't wairdich heylich sacrament te consacreren als andere priesters daertoe gewijdt, oft diergelijcke woorden in substantie tenderende tot luchter (streckende tot smaad) van de priesterlicken staet ende tegens de constitutie van der heyliger kerck, kwam op 22 oktober vrij na het doen van een penitentie: het offeren van een waskaars, gaan in de processie of iets dergelijks.*⁷⁸

De argwaan die in Brussel leefde ten opzichte van Middelburgs milde houding jegens andersdenkenden werd het volgende jaar volkomen bevestigd, toen burgemeesters en schepenen via de rentmeester een officieel protest indienden tegen een artikel van het plakkaat van 14 oktober 1529, dat ook in Middelburg was gepubliceerd.⁷⁹

De tekst van deze protestacie is niet bewaard gebleven. Wel weten we waardoor Middelburg tot protest bewogen werd: de berechting van beschuldigten werd door een bepaling in dit plakkaat onttrokken aan het plaatselijk gerecht en in handen gesteld van een vaste commissie, voor Holland en Zeeland bestaande uit mr. Jan van Duivenvoorde en mr. Jaspar Lievensz. van Hoogelande, raadsheren in het Hof van Holland, die zelfstandig, sonder lange figure van proces, vonnis mochten vellen, zelfs doodvonnissen.⁸⁰

In haar verzet stond Middelburg niet alleen. Ook de Staten van Vlaanderen protesteerden tegen enkele artikelen van dit plakkaat. Zij ontvingen voldoening; Vlaanderen verkreeg een aangepast plakkaat op 31 december, waarin tegemoet gekomen werd aan een aantal bezwaren, onder meer op dit punt.⁸¹

Ook Middelburg ondernam stappen om deze aantasting van haar autonomie ongedaan te maken. Naast het officieel protest dat door de rentmeester naar het Hof gezonden was, vertrok er ook een gezantschap naar Anthonis van Lalaing, graaf van Hoogstraten, stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht, die te Utrecht verbleef, om Middelburgs zaak te bepleiten.⁸²

⁷⁷ Kesteloo, "De stadsrekeningen (1500-1549)", p.68.

⁷⁸ Pekelharing, "Bijdragen", p. 230. Dronkenschap gold voor het gerecht als verzachtende omstandigheid, Duke, Reformation and Revolt, p. 44.

⁷⁹ RA Middelburg, Rek. I, 155, fo 143; 240, fo 35vo. Misschien hield de reis naar Mechelen in 1529 van Cornelis Bartels, aanvankelijk gevangen in 's-Gravensteen te Middelburg vanwege

kerkroof en sacrilegie, omme aldaer te presenteren ende over te geven zeker requeste roerende de luyterianen, verband met deze zaak, stadsrekening van Middelburg 1529, augustus 1-1530, juli 31, fo 71, 146, 157, vermeld bij De Hoop Scheffer, Geschiedenis, p. 509 noot 3. Zie ook Kesteloo, "De stadsrekeningen (1500-1549)", p. 325.

⁸⁰ ARA Den Haag, HvH, 28, fo 289 e.v.

⁸¹ Fredericq, "Les placcards", p. 255-260; Decavele, Dageraad, p. 32-33.

⁸² Stadsrekening 1529, augustus 1-1530, juli 31, fo 73, meegedeeld door De Hoop

Scheffer, Geschiedenis, p. 509.

57

We kunnen ons afvragen door welke motieven de stad daarbij verder gedreven werd. Misschien door overwegingen van menslievende aard: voor de eerste maal immers werd door middel van een plakkaat de doodstraf opgelegd. Stellig speelde ook de verdediging van haar handelsbelangen een voorname rol. Een rigoureuze toepassing van de bepalingen van dit plakkaat zou immers vreemde kooplieden die de Hervorming waren toegedaan afschrikken, temeer daar ook confiscatie van alle goederen tot het strafarsenaal behoorde. Voor Middelburg was het dus uiterst belangrijk om zelf de berechting in handen te houden. De tijd drong. Reeds waren er brieven uit Den Haag aangekomen met de opdracht twee Lutheriaenen gevangen te nemen en naar Den Haag over te brengen.⁸³

Het gezantschap bereikte slechts in schijn resultaat. De gevangenen hoefden weliswaar niet naar Den Haag gevoerd te worden. De berechting zou in Middelburg plaats vinden, maar het was niet de stedelijke rechtbank die hen zou oordelen. Het vonnis zou geveld worden door de commissarissen alhier comende.⁸⁴

In werkelijkheid werd de rechtspraak inzake ketterij dus volledig aan de stad onttrokken.

Enkele maanden later, in het begin van 1530, arriveerden de aangekondigde rechters.⁸⁵ Reeds vier gevangenen wachtten inmiddels op berechting: Dirk Arendsz. en Gerrit Kerstantsz., linnenwever en weversgezel, beiden afkomstig uit de meierij van 's-Hertogenbosch, de schoolmeester Pieter Mol (Moeke) uit leper en Adriaan Laureisz., schoenmaker, geboren in Grijskerke.

Een aantal personen had hun komst niet afgewacht. "Velen vluchtten uit Middelburg", schreef Geldenhower in januari⁸⁶ en met reden.

De commissarissen, mr. Jan van Duivenvoorde en mr. Jaspas Lievensz. van Hoogelande, aarzelden niet om de strenge straffen die het plakkaat van 1529 voorzag, ook inderdaad toe te passen. Wij hebben, zo schreven ze enkele jaren later zelf, nvmant gespaert noch ontzien, daardoor wij bij veel menschen veracht worden.⁸⁷

Twee doodvonnissen waren het resultaat van hun veertiendaags verblijf in Middelburg. **Dirk Arendsz. en Adriaan Laureisz.** bleven tijdens de ondervragingen standvastig en werden beiden op 3 februari 1530 veroordeeld tot de dood met het zwaard. Te confisqueren viel er niet veel. Dirk wordt een arme wever genoemd en ook Adriaan Laureisz. liet niets na.⁸⁸

Pas zeven jaar nadat in 1523 te Brussel de eerste doodstraffen voltrokken waren, maakte ook het Zeeuws gewest dus kennis met deze genadeloze kant van de geloofsvervolgingen. Daarmee vormde Zeeland geen uitzondering tussen de andere gewesten. *Slechts sporadisch was gedurende de jaren twintig een doodvonnis om geloofsredenen in de Nederlanden geveld.*⁸⁹

83 ARA Den Haag, Graf., rek. 4452, fo 60.

84 Zoals noot 82. Adam Aartsz. uit Arnemuiden genoot niet van ditzelfde voorrecht. Hij werd door toedoen van de commissarissen naar Den Haag overgebracht. Vgl. hierna p. 69.

85 ARA Den Haag, Graf., rek. 4453, fo 42vo.

86 Prinsen, Geldenhauer Collectanea, p. 92.

87 Brief aan de stadhouder, 18 februari 1534, ARA Den Haag, Ambtenaren Centraal Bestuur, 92 (losse stukken).

88 ARA Den Haag, Graf., rek. 4453, fo 42vo, 43. Adriaan Laureisz. wordt hier verkeerdelijk Adriaan Pietersz. genoemd, RA Middelburg, Rek. I. 489, fo 5, 5vo, 8, 8vo; stadsrekening Middelburg 1529, augustus 1- 1530, juli 31, Unger, Bronnen, II, p. 464.

89 Fredericq, Corpus, IV, V. [*2 straten in Middelburg werden 450 jaar later naar hen vernoemd!*]

58

Deze eerste executies te Middelburg, ongetwijfeld in het bijzijn van een grote menigte voltrokken, maakten volkomen duidelijk dat een afwijkende overtuiging in godsdienstige aangelegenheden letterlijk levensgevaarlijk was. Toen de commissarissen in mei naar Middelburg terugkeerden - ditmaal verving mr. Gelein Zegers mr. Jasper Lievensz. - om de twee andere gevangenen te berechten, vonden ze dan ook niet meer dezelfde standvastigheid tegenover zich. Pieter Mol en Gerrit Kerstantsz. herriepen beiden hun overtuiging.⁹⁰

Niet alleen angst had de strenge toepassing van het plakkaat van 1529 gebracht, ook de hebzucht werd opgewekt. Wie een "ketter" aanbracht zou, indien het vonnis confiscatie van diens goederen voorschreef, een beloning ontvangen, gelijk aan de helft van de waarde daarvan.⁹¹

De chirurgijn en wever Jan Simonsz. van Hogevoert, vaker Jan de wever genoemd, of soms Jan in den Hoorn en zijn vrouw Andriese Cornelisdr. hebben het nog tijdens het jaar 1530 tot hun schade moeten ondervinden. Slechts drie stuivers bedroeg het judasloon voor Pieter de olieslager, want tot een confiscatie van de goederen van Jan de wever kwam het niet. Maar Adolf Herdinck, de rentmeester van Bewesten Schelde, wist genoeg. In het geheim liet hij een onderzoek instellen in Sint Janskerke, waar Jan de wever woonde, naar diens infamie ende delicten. De arrestatie van het hele gezin, drie personen, was het gevolg.⁹²

Verscheidene andere personen deelden al spoedig hun lot. Was hier ook verraad in het spel? Jan Pauwelsz., tasmaker uit Middelburg zou de man geweest kunnen zijn die één van hen, Adriaan Gardinksz., had aangebracht. Twee Rijns guldens ontving hij voor de verklaring die hij in rechte aflegde.⁹³

Onder deze gevangenen bevond zich een koopman: Joachim Ditmars van Mesoude⁹⁴, afkomstig uit de Oostzeelanden, één van die personen die mede Middelburgs welvaart garandeerden. Vanzelfsprekend rees verzet tegen zijn arrestatie. Met geweld trachtte waard Claas Simonsz. Vacht, onder wiens dak Joachim vertoefde, de baljuw en zijn mannen tegen te houden toen deze Joachim gevangen kwamen nemen. Het baatte niet. Zijn gast werd naar het Gravensteen overgebracht en Claas Simonsz. Vacht bleef niets anders over dan zich borg te stellen voor de kosten van diens gevangenschap.⁹⁵

Maar nu waren burgemeesters en schepenen in grote verlegenheid gebracht.

90 Zij werden respectievelijk voor vijf en drie jaar uit Walcheren verbannen, ARA Den Haag, Graf., rek. 4453, fo 44; Unger, Bronnen, II, p. 464.

91 ARA Den Haag, HvH, 28, fo 288vo.

92 RA Middelburg, Rek. I, 241, fo 23, 23vo.

93 ARA Den Haag, Graf., rek. 4454, fo 119.

94 Missow, ten noorden van Miastko (Polen). In de baljuwsrekening van Middelburg over 1526-1528 komt nog een Claes van Mesoude, geboren van Lubeek voor. (RA Middelburg, Rek. I, 488, fo 5). In Lübeck was de evangelische beweging van de jaren twintig in koopmanskringen doorgedrongen. Een van de predikanten was een priester

uit Ditmarschen, Jannasch, Refonnationsgeschichte Lühecks, p. 109, 192, 201.

95 ARA Den Haag, HvH, 5653, fo 13vo; RA Middelburg, Rek. I, 241, fo 18vo. Over het gastrecht in de Middelburgse handetswereld, zie Unger, Middelburg als handelsstad, p.46-47, 144 e.v. Over Nicolaas Simonsz. Vacht, Kesteloo, "De stadsrekeningen (1500-1549)". p. 304.

59

Want bij het verhoor van **Joachim Ditmars** bleek spoedig dat hij besmet (was) *metter heresie Lutheriane aft andere arger, bysonder nopende der materie van der heyiligen sacramento van den aultaire*. Aan de centrale regering moesten ze dus wel bekennen dat er geen sprake kon zijn van een spoedprocedure waarop vanuit Brussel in een brief van 27 februari 1531, ongetwijfeld als antwoord op een verzoek van Joachims kant, was aangedrongen.⁹⁶ Weer kwam een commissie uit Den Haag naar Middelburg om het gerechtelijk onderzoek te doen.⁹⁷

Middelburg kon tevreden zijn. Binnen haar muren werden haar poorters en gasten geoordeeld. Maar Middelburg had inmiddels begrepen dat haar autonomie op dit punt volstrekt uitgehold was. De plakkatens waren strikt, de commissarissen uiterst formeel en vanuit Brussel keek de centrale regering toe. Bij de geringste zwarticheit moest advies in Brussel gevraagd worden om voorts geordonneert te worden.⁹⁸

Er bleef geen enkele speelruimte over. En bovendien, de vechtpartij tussen Vacht en de baljuw voorspelde niet veel goeds. Was dit de aanleiding tot grotere ongeregelheden in de koopmansstad? Misschien was de herinnering aan de arrestatie van Engelse kooplieden in 1436 nog niet helemaal vervaagd.

Toen kon het daarop volgend oproer van de Middelburgse bevolking, die zich in haar handelsbelangen geschaad achtte en naar de wapens greep, slechts met grote moeite worden gestild.⁹⁹

Ditmaal ging het weer om een koopman, die bovendien halsstarrig bleef weigeren het hem ten laste gelegde te bekennen, ondanks de bezwarende getuigenverklaring van vier geloofwaardige personen.¹⁰⁰ In deze omstandigheden wenste de commissie geen gebruik te maken van haar bevoegdheid om zelfstandig recht te spreken en drong aan op overbrenging naar Den Haag. Van de zijde van Middelburg kwam er nu geen protest meer, misschien heerste er zelfs opluchting. En toen de veroordeelden in juli weer naar Middelburg teruggevoerd zouden worden om daar hun straf te ondergaan ten exemple van anderen met gelijke dwalinge besmet sijnde was dat niet op verzoek van de stad, maar op uitdrukkelijk bevel van de centrale regering.¹⁰¹

Op 14 mei werden de zes gevangenen onder zware bewaking op de Voorpoort in Den Haag gebracht. Het waren de reeds genoemde Jan Simonsz. van Hogevoert, zijn vrouw Andriese Cornelisdr.,¹⁰² Joachim Ditmars en Adriaan Gardinksz. Verder nog Nicasius Cornelisz. van Brugge en Hendrik van Mavyss, ook genoemd Hendrik van Boucken, overmits dat hij een verboden bouck bij hem hadde, wesende een lantman uuyten meierve van Den Bosch.¹⁰³

Zeer verschillend waren de straffen waartoe zij op 10 juli 1531 veroordeeld werden.¹⁰⁴ Hendrik van Mavyss beweerde nooit zijn boek gelezen te hebben.

96 Burgemeesters en schepenen van Middelburg hadden op 27 februari 1531 vanuit Brussel de opdracht gekregen Joachim op borgtocht vrij te laten zo varde de *zaicke civil ware ende ingevolle dezelve criminel ware, corte expeditie van justicien* (te) administreren, ARA Brussel, GRM, registers, 12, fo 199.

- 97 Unger, Bronnen, II, p.467.
 98 als noot 96.
 99 Unger, Middelburg als handelsstad, p. 35.
 100 ARA Den Haag, HvH, 29, fo 65, 65vo.
 101 Ibidem, fo 63, 63vo.
 102 Over een kind wordt niet meer gesproken. Dit zal vrijgelaten zijn.
 60

Van enig plakkaat had hij ook nooit gehoord. Zoveel onschuld werd met vrijlating beloond. Ook Andriese Cornelisdr. werd bij gebrek aan bewijzen vrijgelaten. Maar Nicasius Cornelisz. en Adriaan Gardinksz. werden gestraft met een priem door de tong. Bovendien mochten zij gedurende drie jaar het eiland Walcheren niet verlaten. Blijkbaar was hun overtreding niet zo zwaar en hadden ze berouw getoond.

Jan Simonsz. van Hogevoert was van een ander kaliber. Hij werd levenslang, ten eeuwigden dage, verbannen uit Holland, Zeeland en West-Friesland, na doorboring van zijn tong.

De zwaarste straf viel Joachim Ditmars ten deel. Deze had zich zeer zelfbewust opgesteld voor zijn rechters, hij weigerde schuld te bekennen en dreigde te appelleren als hij veroordeeld zou worden. Na lange aarzeling en pas nadat enkele missiven uit Brussel het Hof van Holland tot werkzaamheid aangespoord hadden, werd hij uiteindelijk op 10 juli 1531 veroordeeld tot de dood door het zwaard, met confiscatie van al zijn goederen.¹⁰⁵

Zoals Brussel had bevolen, geschiedde het. Daags na hun veroordeling werden de vier mannen naar Middelburg overgebracht en kort daarop werden de straffen in het openbaar voltrokken,¹⁰⁶ in de hoop dat dit schouwspel afschrikwekkend zou werken voor ieder die Hervormingsgezinde sympathieën had. Claas Simonsz. Vacht kreeg een boete van 50 car. guldens opgelegd en bovendien werd hij verplicht ten overstaan van de Wet van Middelburg te verklaren dat hij baljuw Pieter Garcia de la Loo tijdens de arrestatie van Joachim onbedacht geresisteert ende weerstaen heeft.¹⁰⁷

Een duidelijke waarschuwing voor ieder, de magistraat inclus, die meende de overheid in het bestrijden van de ketterij de voet dwars te kunnen zetten.

103 ARA Den Haag, Graf., rek. 4454, fo 113vo, 114; Ambtenaren Centraal Bestuur, 91, fo 32vo. Hendrik van Mavyss bleef tot nu toe onbekend. De Hoop Scheffer (Geschiedenis, p. 510) rekent Nicolaas Simonsz. Vacht tot de gevangenen om aan een getal van zes personen te geraken. Unger (Bronnen, II, p. 467) veronderstelt ten onrechte dat Joachim Ditmars en Oosterlinck twee verschillende personen zijn.

104 Voor het onderstaande: ARA Den Haag, Ambtenaren Centraal Bestuur. 91, fo 32vo-33vo; Graf., rek. 4454, fo 60vo-63.

105 ARA Den Haag, HvH, 29, fo 65, 65vo. Joachim liet geld en sieraden na ter waarde van 27 lb. 11 s., een horloge en schuldbekentenissen van personen in Veere en Arnemuiden, misschien ook in Amsterdam, RA Middelburg, Rek. I, 490. fo 5vo; ARA Den Haag, Graf., rek. 4454, fo 62vo-64vo; 4455, fo 62.

106 ARA Den Haag, Graf., rek. 4454, fo 114; RA Middelburg, Rek. I. 489, fo 5vo-6, 8vo-9; 241, fo 19vo. In deze rekening extra-ordinaris van de rentmeester over het jaar 1530. aan het Hof overgeleverd op 2 oktober 1534, komen ook posten voor uit de jaren na 1530. 107 ARA Den Haag, HvH, 5653, fo 13vo, 14; Graf., rek. 4454, to 27.

IX De Beeldenstorm (augustus 1566)

Inleiding	225
De voorbereidingen op Walcheren	226
De beeldenstorm in de Zeeuwse steden	229
De beeldenstorm op het platteland	236
De houding van de geestelijkheid	239
Het dilemma van de stedelijke gezagshandhavers	242
De brekers	248

Inleiding

Onontkoombaar kwam de herfst naderbij en daarmee werd ook de vraag naar onderdak voor de Hervormde gemeenten steeds klemmender. Slechts in Veere was men tot een oplossing gekomen. Daar had de Hervormde gemeente de beschikking over een kerkgebouw, zij het buiten de stad. De magistraat van Vlissingen en van Zierikzee hadden het verzoek om een eigen preekruimte afgewezen en de Middelburgse samenkomst binnen de beschutte ruimte van het pakhuis van Jacob Jansz. van der Meersche was van stadswegen uiteengedreven. Er bleef nu voor de snelgroeiende Hervormde stadsgemeenten met het oog op de naderende winter slechts één mogelijkheid open.

Zelf, zoals de Veerenaars, het heft in handen nemen en zich een kerkgebouw toeëigenen. Een uitermate ingrijpende onderneming. Het volstond immers niet een kerk in beslag te nemen. Voordat de verkondiging van het "zuivere" evangelie daarbinnen kon plaats vinden, moest eerst het gebouw "gezuiverd" worden van zijn Rooms-katholieke aankleding met altaren, beelden en andere ornamenten.

Een dergelijke operatie kende vele precedentes. We maken hier melding van de talrijke iconoclastische uitbarstingen die in de jaren 1559-1560 in Schotland hadden plaatsgevonden.

Ook in verschillende streken van Frankrijk waren tientallen kerken op drastische wijze gezuiverd. De eerste steden waar in 1560 beeldenbreking op grote schaal plaats vond, waren Rouaan en La Rochelle. In het volgende jaar verspreidde dit fenomeen zich verder over Frankrijk en in de winter van 1561-1562 waren vele kerken, van Abbeville in het noorden tot Marseille in het zuiden, slachtoffer geworden van de vernielingsdrang van de beeldenbrekers.¹

Ongetwijfeld was men in de Zeeuwse zeesteden, gezien de nauwe handelsrelaties met Franse en Schotse gebieden, goed op de hoogte van deze gebeurtenissen. Beeldenbreking was dus geen onbekend verschijnsel toen ook in de Nederlanden de gedachte opdook om kerken geschikt te maken voor de Hervormde eredienst.

Onverhoeds, op 10 augustus, Sint-Laurentiusdag, werd in het zuidwesten van Vlaanderen het sein gegeven. Een grote menigte was samengestroomd bij de Sint-Laurentiuskapel buiten Steenvoorde, waar de processie ter ere van de heilige zou uitgaan. Niet het beeld van Sint-Laurentius evenwel kreeg de aandacht, maar wel de Hervormde predikant Sebastiaan Matte, die de gelegenheid benutte om een vlammende preek te houden, waarvan de inhoud helaas niet overgeleverd is.²

1 Cowan, *The Scottish Reformation*, (o.m.) p. 109, 113, 116; Benedict, *Rouen during the wars of religion*, p. 97, 116; Eire, *War against the Idols*, p. 279, 281.

2 Backhouse, *Beeldenstorm*, p. 78.

225

Stellig heeft hij de aanwezigen voorgehouden dat beelden niet in de kerk van Christus, maar in het heidendom thuis hoorden. Calvijns opvattingen dienaangaand waren niet mis te verstaan. Alle eerbewijzen, betoond aan menselijk maaksel, deden in de ogen van de hervormer uit Genève afbreuk aan Gods eer.³ De mutsenmaker Sebastiaan Matte, tot predikant gevormd in de Engelse vluchtelingengemeenten, zal er niet anders over gedacht en gepreekt hebben.⁴

Wellicht heeft hij zijn toehoorders ook aangezegd welke consequenties de verering van de "afgoden" volgens Calvin meebracht: pestilentie, hongersnood en oorlog zouden de rampzaligen treffen die voortgingen "valse goden" te aanbidden.⁵

Hoe indringend moet de Calvinistische prediking geweest zijn - en dat geldt evenzeer voor de Zeeuwse predikanten die hierna ter sprake komen - dat zij mensen ertoe kon bewegen te vernielen wat voor het voorgeslacht, en vaak ook nog voor hen zelf, steeds object van verering, van toewijding geweest was. De preek van Sebastiaan Matte inspireerde de toehoorders zozeer dat zij onder leiding van een andere predikant, Jacob de Buyzere, vol enthousiasme de beelden in de kapel stuk sloegen. Met grote snelheid, als een olievlek, zou het fenomeen van beeldenbreking zich van hieruit verder over de Nederlanden verbreiden.⁶

De voorbereidingen op Walcheren

Of de gewelddadigheden in het verre Westkwartier van Vlaanderen enkele dagen later reeds op Walcheren bekend geraakt waren, moet betwijfeld worden. De belangrijkste aanleiding tot het voorbereiden van een beeldenstorm op dit eiland lijkt ons de smadelijke verjaging van de Middelburgse Hervormden die op 11 augustus in het pakhuis aan de Lange Delft waren samengekomen. Wel lieten Geleijn d'Hoorne en zijn medestanders zich op die dag uit de stad drijven, maar de contradictie en murmuracie die zij bij die gelegenheid deden horen, werd direct omgezet in concrete actieplannen. Reeds omstreeks 12 augustus immers lekte daarvan iets uit. Het gerucht dat de Hervormden mensen aanwierven om hen te helpen binnen veertien dagen de Middelburgse kerken binnen te vallen en te ontdoen van beelden en andere ornamenten bereikte de bisschop bij monde van Willem, een pater van de begarden.⁷

Achteraf bleek dit gerucht maar al te waar te zijn. Toen de beeldenbreking in Antwerpen korte tijd later begon, waren de voorbereidingen in Middelburg klaar en lag het actieplan gereed, zoals we hierna zullen zien.

Er bestaat een duidelijke samenhang tussen de beeldenstorm te Antwerpen en die op Walcheren. Op 20 augustus, tegen de avond, begon de breking te Antwerpen. De volgende dag reeds deed dit nieuws in Middelburg de ronde.⁸

3 Eire, a.w., p. 212-220.

4 Backhouse, a.w., p. 95; Braekman, "Theological training", p. 90; Van Schelven, *Kerkeraadsprotocollen*, p. 35. Vgl. Pettegree, "The exile churches during the Wonderjaar", p. 92.

5 Eire, a.w., p. 227.

6 Aan de beeldenstorm is een uitgebreide literatuur gewijd. Een nuttig overzicht geeft Scheerder,

De Beeldenstorm.

7 Van Vloten, Onderzoek, p. 122.

226

Hiermee was blijkbaar het startsein gegeven, want nu kwam ook hier de kerkenraad van de Hervormde gemeente in actie. Hij maakte bekend dat nu de Middelburgse kerken aan de beurt zouden komen. Groot is de zelfbewustheid waarmee we de Middelburgse kerkenraad zien optreden. Geen spoor nu meer van de heimelijkheid die vele jaren noodzakelijk geweest was om te kunnen overleven. Eenzelfde houding treffen we ook aan bij de Vlissingse kerkenraad. De bron van het Hervormde zelfbewuste optreden is tweërlei; dat maken de Vlissingse Hervormden ons duidelijk. In de eerste plaats waren deze ervan overtuigd te handelen uit kracht ende auctoriteyt des levenden Godes, maar bovendien liet predikant Gelein d'Horne de Vlissingse autoriteiten verstaan dat zijn lastgevers gezocht moesten worden onder dengenen die boven die van der Wet waren, en die gezocht moeten worden onder de edelen.⁹

We herinneren ons de uitspraken van de Middelburgse kerkenraad, juist een maand voordien.¹⁰

Als we dan nu de loop van de gebeurtenissen in Middelburg, Vlissingen, Veere en Zierikzee nagaan, zal steeds blijken dat de plaatselijke kerkenraden in het centrum van de actie stonden. Zij wensten kerken te verkrijgen voor hun eredienst en daartoe moesten de gruwelijke afgoden met huere circonstancien - om nogmaals de Vlissingers te citeren - eerst verwijderd worden.¹¹

De Middelburgse kerkenraad had de zaken goed voorbereid en de taken verdeeld. Sommigen van zijn leden beschikten over het nodige materiaal: breekijzers, hamers en bijlen, ladders en touwen. Bij de meest actieve brekers treffen we dan ook de timmerman Samson Moreys, de lijndraaier Adam Jansz., beiden ouderling, en de schaliedekker Mels Andriesz., een diaken, aan. Lange Hans de kleermaker deed dienst als forier van de brekers.¹²

Zoals in Antwerpen, Gent, Doornik en andere plaatsen werden ook hier mensen gehuurd om te breken.¹³

De ouderling Pauwels Christoffelsz. was belast met de werving van de helpers. Zowel Gelein Jansz., een 27-jarige kruier, als Pieter Cornelisz., een 38-jarige droogscheerder, werden door hem benaderd.¹⁴

Een halve daalder per dag bedroeg het brekersloon dat, zo luidde de latere beschuldiging althans, door Gelein Jolijt werd uitbetaald.¹⁵

Dat was werkelijk een zeer hoog dagloon, meer dan een meester-metselaar te Haarlem verdiende.¹⁶

Om alles ordelijk te doen verlopen was door de kerkenraad een gebodt opgesteld dat de gang van zaken strikt reglementeerde. De opsteller van het stuk was wellicht de scriba en ontvanger van de kerkenraad, Pieter Boreel. Deze koopman in vette waren genoot onder de leden van de kerkenraad stellig

8 ARA Brussel, RvB, 126 (128), to 87; Van Vloten, a.w., p. 6; Marnef, Antwerpen, I, p. 128.

9 GA Vlissingen, SA, inv. nr. 231, reg. nr. 228 en zonder rea.nr. Vgl. hierna p. 229.

10 Zie hiervoor p. 215.

11 GA Vlissingen, SA, inv. nr. 231, reg. nr. 227.

12 ARA Brussel, RvB, 126 (128), to 95; Van Vloten, a.w., p. 102.

13 Dierickx, 'Beeldenstorm', p. 1044-1046.

14 Pekelharing, 'Bijdragen', p. 307-308.

15 Marcus, Sententiën, p. 211. Gelein Jolijt was een neef van Jacob Jansz. van der

Meersche, ARA Brussel, Aud., 1177/17, ongefol.
 16 Noordegraaf-Schoenmakers, Daglonen, p. 40, tabel IIId.
 227

het meeste aanzien. Hij was dan ook belast met de voorlezing van dit gebodt, voordat de breekarbeid een aanvang zou nemen.¹⁷

Toen de beeldenstorm op dinsdag 20 augustus in Antwerpen losbarstte, stonden de Middelburgse Hervormden tot actie gereed. Eerst liet de kerkenraad op de avond van de 21e augustus in de abdij van Middelburg bekendmaken dat ieder die nog iets uit de Middelburgse kerken wenste te redden, in de gelegenheid gesteld werd dat voor de volgende dag te doen. Ook de bisschop werd van de plannen op de hoogte gebracht.¹⁸ Reeds 's middags, tussen twee en drie uur waren vele gildebroeders, duer de quade tijdinghe die alsdoen van Andwerpen ghecome was, begonnen met de verwijdering van hun altaren en andere kostbaarheden uit de Sint-Maartenskerk (Westmonster).¹⁹

Het gonsde in Middelburg van de geruchten op die 21e augustus. Niet alleen had het bericht de stad bereikt dat de beelden in Antwerpen gebroken waren. Hetzelfde scheen gebeurd te zijn in Gent, Ieper en op andere plaatsen.²⁰

Er zou een groep Antwerpse beeldenstormers onderweg zijn naar Middelburg. Verder werd er verteld dat in de voorgaande dagen reeds vele gewapende vreemdelingen binnen de stad aangekomen waren.²¹

Toen dan de geluiden van het afbreken der gildealtaren uit de kerken klonken en beelden werden weggedragen, werd daardoor heel wat volk naar de kerken gelokt. In de loop van de avond was er zo in de Westmonsterkerk een grote menigte samengestroomd, geschat op een 500 i 600 man. De beide burgemeesters, Adriaan Claasz. en Adriaan Jacob Joosz., vergezeld door de rentmeester van Bewesten Schelde en schepen Jan de Hiniosa wisten de massa met schoone woerden ende goede middelen uit de drie parochiekerken, de abdijkerk, de Sint-Pieterskathedraal en de kerk van Sint-Maarten, te krijgen, hoewel in laatstgenoemde kerk een groep van een dertigtal personen zich minder gemakkelijk liet verdrijven. Dit was ook de enige kerk waar op die dag wat schade werd aangericht. Het kruisbeeld, dat ieder jaar in de processie werd meegevoerd, was gebroken en het Christusbeeld op de ezel buiten de kerk gebracht. Slechts de ezel overleefde deze verhuizing ongeschonden.²² In deze incidenten was de Hervormde gemeente als zodanig niet gemoeid. Wel waren enkele Hervormden, de kleermaker lange Hans en de droogscheerder Jan Cornelisz., aanwezig tijdens de ongeregeldheden.²³

17 Van Vloten, a.w., p. 106.

18 Ibidem, p. 7, 104. Over bezittingen van het handbooggilde die in veiligheid gebracht werden, De Stoppelaar, Het schattersgilde, p. 37.

19 ARA Brusset, RvB, 126 (128), fo 81vo; Van Vloten, a.w., p. 238-239, 102. Het altaar van de biertappers werd op die manier ontmanteld, Ibidem, p. 69.

20 Ibidem, p. 6.

21 Gedurende enkele nachten had de baljuw met zijn dienaars een rondgang gedaan om deze op het spoor te komen. Er werden geen vreemdelingen aangetroffen, ARA Brussel, RvB, 126 (128), fo 83vo, 87. Van een bende van Poperinge is dan in Middelburg ook geen sprake geweest, Parker, Van Beeldenstorm tot Bestand, p. 71.

22 Van Vloten, a.w., p. 103, 104, 243.

23 Van Vloten, a.w., p. 155.

Maar dit zegt enkel iets over hun persoonlijke betrokkenheid: zo was lange Hans eveneens present *tijdens de tweede beeldenbreking in oktober, waarvan de Hervormde gemeente zich, bij monde van Geleijn d'Hoorne, nadrukkelijk distantieerde*.²⁴

Ook deze eerste vernielingen in de Westmonsterkerk geschieden zeker niet onder de verantwoordelijkheid van de kerkenraad.²⁵

Om meer onheil te voorkomen kregen de kosters van de drie parochiekerken opdracht hun kerk voor de nacht af te sluiten en alles te laten staan. Dit gold ook voor de leden van de schippersgilden en van het gilde van Sint-Eloy, die juist begonnen waren hun altaren in de Sint-Pieterskathedraal te ontmantelen.²⁶

De beeldenstorm in de Zeeuwse steden

De officiële "kerkzuivering" was pas gepland voor de volgende morgen, donderdag 22 augustus. Bij de beurs op de Dam lag het verzamelpunt. Hier waren de gehuurde krachten ontboden. Kort na vijf uur in de morgen vertrok een groep, gewapend met hamers en bijlen naar het eerste doelwit, de abdijkerk.²⁷

Voordat het breken begonnen werd, las Pieter Boreel, scriba van de kerkenraad eerst zeker gebodt voor. Enkele punten daaruit zijn tot ons gekomen: Niemand mocht kerkgoederen ontvreemden; deze moesten in handen van de baljuw worden gegeven. Niemand ook mocht geestelijken of andere burgers van de stad mishandelen of beledigen, op straf van de galg. Waarschijnlijk las hij de verzamelde menigte ook voor dat de breking geschiedde uit naam van de heer van Brederode die sonde wezen heere van Brabant, Hoollant ende Zeelandt.²⁸

Na een luidkeels Vyfve les Geux kon de arbeid een aanvang nemen.²⁹

Er was zo vroeg op de morgen reeds heel wat volk in de kerk aanwezig. Notaris Samson de Smet telde ongeveer 200 personen; de burgemeesters iets later 500 à 600.³⁰

Het merendeel van hen beperkte zich tot toekijken; slechts een kleine groep was actief bezig met breken.³¹

De kerkenraad was de situatie geheel meester. Dat bleek duidelijk toen de twee burgemeesters naar de abdijkerk kwamen om er, te midden van het rumoer, uit naam van de bisschop te pleiten voor het behoud van het kostbare schilderij van Jan van Mabuse op het hoogaltaar en het grafmonument van graaf Willem II,

24 ARA Brussel, RvB, 126 (128), fo 90. Zie ook hierna p. 318.

25 Van Vloten, a.w., p. 104. Het Christusbeeld was volgens de burgemeesters door een Engelsman in stukken gesmeten. Ook de volgende dag waren, naar men zei, Engetse en Franse schepelingen onder de beeldenstormers aanwezig, Ibidem, p. 163.

26 Ibidem, p. 243, 176.

27 ARA Brussel, RvB, 126 (128), fo 83; Pekelharing, "Bijdragen", p. 308.

28 De heer van Brederode wordt genoemd in een verklaring afgelegd door Pierre Tacq voor koninklijke commissarissen te Brugge (1567). Pierre was evenwel geen ooggetuige van de gebeurtenissen te Middelburg. Hij weet te melden dat Pieter Boreel wegens zijn optreden tijdens de Middelburgse beeldenbreking te Grevelingen in arrest was gesteld, maar vrij kwam na een valse verklaring en borgstelling van een Duinkerks koopman en de overlegging van een akte, opgesteld door een (verdacht) Middelburgs notaris, De Schrevel, Troubles religieux, p. 235, 238.

29 Van Vloten, a.w., p. 106, 253.

30 ARA Brussel, RvB, 126 (128), fo 83; Van Vloten, a.w., p. 106.

31 Ibidem, p. 125.

Rooms koning, die in 1256 in het koor van de kerk was begraven.³²

De burgemeesters wisten precies tot wie zij zich moesten richten. Na enig bidden en smeken kregen zij inderdaad van enkele leden van de kerkenraad gedaan dat deze kostbaarheden gespaard zouden blijven. Op voorwaarde weliswaar, dat ze binnen vierentwintig uur uit de kerk verwijderd zouden worden. Het hoogkoor was afgesloten en door een zijingang, via de sacristie, gingen de burgemeesters vergezeld van een zevental Hervormden het koor binnen om de kunstschaten te beschermen. Zo stonden onder anderen de kerkenraadsleden Pauwels Christoffelsz., Mels de schaliedekker, Adam de lijndraaier en Jacob de Questere garant voor het behoud van deze kostbaarheden. Niet alle kerkenraadsleden waren het daarmee eens. De ouderling Samson Moreys, de timmerman, was bij de groep beeldenstormers die het hoogkoor wilden binnendringen, toen in de voorkerk alles gebroken was.³³

Met zijn bijl ging hij de koordeuren te lijf, maar op dringend verzoek van zijn medebroeders achter het koorhek

32 Over deze kostbaarheden, Dhanens, "Het graf van Rooms-koning Willem II", p. 63-142; Van Dijck, "Jan Gossaerts retabel"; Sterk, Philips van Bourgondië, p. 123-124. Bij de brand van 24 januari 1568 ging het schilderij alsnog verloren. Het grafmonument bleef toen behouden, Register perpetueel van de stad Reimerswaal, fo 173 (verloren), vermeld bij Van Visvliet, "Het archief", p. 110.

230

hield hij daarmee op en beperkte zich tot het afhouden van een beeldje. Trouwens ook de kerkenraadsleden in het hoogkoor konden zich ternauwernood bedwingen. Jacob de Questere beschadigde ondanks de afspraak het heilig-sacramentshuisje, een ander sloeg met zijn hamer een gat in een stoel. Maar verder bleef het koor van vernielingen gespaard³⁴ en dat was toch te danken aan de inzet en het gezag van deze kerkenraadsleden.

Het gebodt van de kerkenraad werd vrij goed opgevolgd. Baljuw Rollema verklaarde naderhand dat er naar zijn mening geen kerkelijke goederen ontvreemd waren. Kerkenraadsleden leverden bij hem thuis goud, zilver en kostbare liturgische gewaden uit de abdijkerk af ter waarde van 1.300 á 1.400 gulden. Zij werden daarin bijgestaan door Nicolaas Jansz. van Mechelen, een norbertijner kanunnik, die de baljuw uit aller naam toevoegde nyet te willen houden sulck goet van affgoederie. Voor hem persoonlijk kwam daar nog de vrees bij door de ongoddelicken hoop van de muenicken beschuldigd te worden van kerkroof. Zijn reputatie moest onberispelijk blijven, omdat hij Hervormd predikant wilde worden. Ook juwelen en ornamenten uit de Westmonsterkerk

33 De voorkerk werd vanaf het eind van de zestiende eeuw de "nieuwe kerk" genoemd, Unger, Monumenten, p. 61-63.

34 Van Vloten, a.w., p. 104-107.

231

(Sint-Maarten), die, na de abdijkerk, als tweede parochiekerk door de beeldenstormers onderhanden genomen werd, kreeg de baljuw thuis gebracht door leden van de kerkenraad.³⁵ Geert de zilversmid woog de stukken, onder welke een zilveren crucifix op voet, in aanwezigheid van de baljuw, waarna ze geregistreerd konden

worden.³⁶ Maar het sacramentshuisje werd geheel afgebroken en het sacrament zelf ontheiligd door de slotenmaker Jacob Evertsz., die de hostie met voeten trad onder de uitroep: Wat goeikens (godjes) dit volck heeft! Waer hij Godt, hij mochte mij mijn teenen afbijten.³⁷

Waarschijnlijk verloor de kerkenraad, naarmate de uren verstreken, geleidelijk de controle over de gebeurtenissen. We zien daar een enkele aanwijzing van als we de beeldenstormers volgen op hun tocht naar de derde parochiekerk, de kerk van Noordmonster, gewijd aan Sint-Pieter, tevens kathedraal. Hier was het nieuws van de vernielingen eerder gearriveerd dan de bedrivers van het onheil zelf. Dit gaf de geestelijkheid de gelegenheid het heilig sacrament, de heilige olie, schilderijen, beelden en relieken tijdig in veiligheid te brengen voor de beeldenstormers ook hier hun verwoestend werk begonnen.³⁸

Nog steeds was dezelfde kerngroep actief. Samson Moreys, Adam Jansz. de lijndraaier, Pauwels Christoffelsz. en Jacob de Questere lieten zich, naast andere Hervormden, opmerken in de Sint-Pieterskathedraal.³⁹ Moest de Westmonsterkerk geopend worden - Samson Moreys, Adam Jansz., Jan Cornelisz. droogscheerder en enkele anderen ramden met een mast de kerkdeuren⁴⁰ - in de kathedraal openden de kosters zelf de deuren toen de beeldenstormers dreigden op dezelfde gewelddadige manier binnen te zullen komen.⁴¹

Het meeste was hier al geborgen, maar het sacramentshuisje moest het nog ontgelden; de smid Balten Simonsz. sloeg het met zijn hamer in diggelen. Ook een hoogstaand Mariabeeld werd met een touw naar beneden getrokken.⁴²

Verder viel er in deze kerk nog weinig te vernielen. Daarom koelden de indringers hun brekerswoede op het kerkarchief. Documenten van allerlei aard, lettriaiges et privileges, werden verscheurd en 4 lb. gr. Vl. uit een geldkistje meegenomen.⁴³ Een aanwijzing wellicht dat het gebodt van de kerkenraad op de achtergrond begon te raken.

Toen de drie parochiekerken ontluisterd of gezuiverd waren, stopte de furie niet. Nog acht kleinere kerken en kapellen telde Middelburg verder.⁴⁴ Zes ervan, misschien zeven, ontkwamen niet aan de schennende handen van de

35 Ibidem, p. 7. Nicolaas van Mechelen nam in 1559 deel aan de verkiezing van een nieuwe abt. in opvolging van Mathias van Heeswijk, Van den Eisen, "Nog iets over de martelaren van Gorcum", p. 417. Vgl. hiervoor p. 187.

36 ARA Brussel, RvB, 126 (128), fo 84.

37 Van Vloten, a.w., p. 90.

38 Ibidem, p. 77, 175.

39 Ibidem, p. 130; Pekelharing, "Bijdragen", p. 307.

40 ARA Brussel, RvB, 126 (128), fo 83vo; Van Vloten, a.w., p. 90.

41 Ibidem, p. 176.

42 Marcus, Sententiën, p. 390; Pekelharing, a.w., p. 307.

43 Volgens het getuigenis van een Franstalige kanunnik van de Sint-Pieterskathedraal, Lyon Damours, afkomstig uit Valenciën. Van Vloten, a.w., p. 77; Pekelharing, "Bijdragen", p. 313.

44 Unger, Monumenten, p. 91.

beeldenstormers, volgens de opgave die de magistraat van Middelburg aan de

landvoogdes verstrekke: de begijnhofkerk, de kerken van de begarden, de Franciscanen en de augustijnen, de gasthuiskerk, de zusterkerk bachten (achter) 's Gravenhove⁴⁵ en misschien ook de cellebroederskerk.⁴⁶ Groot was de schade die de beeldenstormers ook in deze kerken aanrichtten. In de balans die het stadsbestuur na 22 augustus overlegde, ligt de nadruk op wat behouden bleef: het hoogaltaar in de abdijkerk, het grafmonument van graaf Willem II, de boeken van de abdijsbibliotheek⁴⁷, alle orgels en veel gilde-altaren in diverse kerken.' Maar de barre realiteit dringt andere accenten op. Zeer veel was onherstelbaar vernield en lang is de lijst van reparaties en vervangingen in de stadsrekeningen van 1567 tot 1572.⁴⁸ Beeldsnijders, schilders en schrijnwerkers beleefden gouden tijden. In de voorkerk van de abdij, in de Westmonsterkerk, de Franciscanenkerk en de begijnhofkerk was alles gebroken.⁴⁹ Bij de begarden hadden altaarbeelden en het sacramentshuisje het moeten ontgelden.⁵⁰ In de kerk van de augustijnen smeedt Aalbrecht Jansz. de timmerman alles in stukken⁵¹ en in de zusterkerk bachten 's Gravenhove werden vele beelden en altaren vermeld.⁵² De Sint-Pieterskathedraal en de cellebroederskerk, waar de schade minder groot was, kwamen reeds ter sprake.⁵³

Wij weten niet in welke mate de kerkenraad nog leiding gaf aan de verwoestingen in de kleinere kerken. Alle bedrivers van gewelddaden bleven hier, met uitzondering van Aalbrecht Jansz., anoniem.⁵⁴

Voor de Hervormde kerkenraad was het voornaamste doel in ieder geval bereikt. De kerken waren ontdaan van hun beelden en konden geschikt gemaakt worden voor de Hervormde eredienst.⁵⁵ Voor de Rooms-katholieke gemeenschap was de 22e augustus een dag van rouw. Hun kerken waren ontlusterd en ontwijd. Alle missen werden opgeschort en het kerkelijk leven stokte.

45 Van Vloten, a.w., p. 253, 199.

46 Het altaar in het koor van deze kerk had na 1566 reparatie nodig, Kesteloo, "De stadsrekeningen (1550-1600)", p. 81 (stadsrekening over 1570).

47 Volgens de bisschop had de bibliotheek wel schade ondervonden, De Castro aan landvoogdes Margaretha, 4 september 1566, ARA Brussel, Aud., 809/33, tosse stukken.

48 Van Vloten, a.w., p. 197.

49 Unger, Bronnen, II, nr. 352-356; Kesteloo, "De stadsrekeningen (1550-1600)", p. 71-72, 7781, 85.

50 Van Vloten, a.w., p. 106-107.

51 Unger, Bronnen, II, nr. 352, 354.

52 Van Vloten, a.w., p. 90. Herstellingen in de augustijnenkerk zoals blijkt uit posten in de stadsrekening over 1567-1570. Kesteloo, "De stadsrekeningen (1550-1600)", p. 77.

53 Unger, Bronnen, II, nr. 353.

54 Wat de gasthuiskerk betreft merkt Schoute op dat in de rekeningen van deze instelling niets terug te vinden is over toegebrachte schade. Volgens hem zouden evenwel het Sint-Barbara-altaar, zeven beelden en enige schilderijen vernield zijn. In de stadsrekeningen vond hij posten tot herstel van schade aan deze objecten. (Schoute, "Levensloop", p. 161). Het bewuste Sint-Barbaraalaltaar bevond zich evenwel in de Franciscanenkerk en de zeven beelden, waarvan sprake, in het zusterhuis bachten 's Gravenhove, Unger, Bronnen, II, nr. 354, 355; Kesteloo, a.w., p. 85.

55 Zie over hem bijlage V.

56 Adriaanken, de echtgenote van lange Hans, maakte de Westmonsterkerk schoon opdat daarin gepreekt zou kunnen worden, RA Middelburg, Aanwinsten 1960, nr. 17

sub 27.
233

Ook in Vlissingen was het de kerkenraad die zelfbewust de leiding op zich nam. Kort voor 22 augustus ontving het Vlissingse stadsbestuur een rekest van Hervormde zijde, waarin verzocht werd als predikplaats te mogen beschikken over het buiten de stad gelegen nieuwe gasthuis. Maar de Vlissingse Hervormden waren realisten. Met een weigering was reeds rekening gehouden. In dat geval dreigden zij ermee zelf naar een andere ruimte te zullen omzien en reeds op voorhand verklaarden zij zich niet verantwoordelijk te achten voor alle oproer ende inconvenienten die daaruit zouden kunnen voortvloeien.⁵⁷

Het plan om zonodig zelf een kerkruimte in beslag te nemen, werd dus ook in Vlissingen reeds vóór 22 augustus overwogen. Zoals verwacht luidde het antwoord op hun verzoek inderdaad negatief. En toen dan op 22 augustus in Middelburg de lang voorbereide beeldenstorm losbarstte, was dat voor de Vlissingse Hervormden het sein om ook het recht in eigen hand te nemen. In een haastig geschreven brief kondigden zij, die der religie Christi toegedaen zijn na den Woorde des Heeren, aan dat zij op het punt stonden de beelden ende afgoden in de SintJacobskerk te vernietigen, waartoe zij last ontvangen hadden van dengenen die boven die van der Wet waeren. Opdat alles ordelijk zou verlopen en vooral om diefstal te voorkomen, vroegen zij daarbij aan burgemeesters en schepenen om assistentie dewyle het ons nyet georlooft is eenige kerckelicke goeden tot ons te trecken, ja ooc gants nyet en begeeren dan alleene die gruwelicke afgoden met huere circonstancien te ruineeren. De rest van de kerkornamenten zou in handen gesteld worden van de baljuw.⁵⁸

Kort daarop, wellicht nog dezelfde dag, werd de daad bij het woord gevoegd. De zuiddeur van de kerk werd ingebeukt en de beeldenbreking onder leiding van predikant Gelein d'Hoorne vromelic uitgevoerd.⁵⁹

Hij was daarbij omringd door personen die in de Hervormde gemeente een zekere plaats innamen.⁶⁰ Hoevelen daarbij deel uitmaakten van de Vlissingse kerkenraad is op een enkele uitzondering na - Herman Willemsz. de smid was kerkenraadslid⁶¹ - niet duidelijk. We kennen de volledige samenstelling van het Vlissingse kerkenraad in 1566 niet. Maar dat deze beeldenstorm onder verantwoordelijkheid van de plaatselijke kerkenraad werd uitgevoerd, is boven alle twijfel verheven. Grote zelfbewustheid spreekt uit de manier waarop de gereformeerde kerckendienaeren na afloop van de breking de magistraat in kennis stelden van het gebeurde. Slechts één incident had zich voorgedaan. De groep beeldenstormers was slaags geraakt met enkele schippers die geene vriendelicke redenen wilden verstaan.

Een vechtpartij had enkele gewonden onder de Hervormden opgeleverd. De kerkenraad eiste nu genoegdoening van het Vlissingse stadsbestuur: de schuldigen moesten binnen enkele dagen gestraft worden of anders zullen (wij) hierin zelve also procedieren dat men mercken zal of wij eenige auctoriteit hebben. Vrij goed had de kerkenraad de zaak in de hand weten te houden, al

57 GA Vlissingen, SA, inv. nr. 231, reg. nr. 226.

58 Ibidem, reg. nr. 227 en zonder reg. nr.

59 Ibidem, reg. nr. 228 en zonder reg. nr.

60 zie bijlage V.

61 Marcus, Sententiën, p. 103.

heeft men diefstal misschien toch niet helemaal weten te voorkomen: verscheidene schilderijen werden op 24 september 1567 als vermist opgegeven.⁶⁰ Het doel van de Hervormden was bereikt: de Sint-Jacobskerk was toeberaid voor de Calvinistische eredienst en de gruwelike afgoden vernietigd.

In Veere en Zierikzee, de beide andere Zeeuwse steden waar zich een geordende Hervormde gemeente bevond, verliep de laatste week van augustus anders. Het bericht van de beeldenstorm te Middelburg bereikte Veere vrijwel onmiddellijk.⁶³ Toch was dit voor de Veerse Hervormden met direct het sein om tot actie over te gaan. De noodzaak was hier duidelijk minder aanwezig. De Veerse Hervormden beschikten al over een kerkruimte. Pas op 24 augustus toen de Middelburgse Hervormden reeds openlijk in de Westmonsterkerk hadden gepreekt, betrad een delegatie van de Veerse Hervormden het stadhuis om de magistraat ook een kerk binnen de stad te verzoeken. Vanzelfsprekend moest die dan wel eerst "gereinigd" worden.⁶⁴

En in Zierikzee, waar de vreempdicheden ende nyeuwicheden die op Walcheren geschied waren op 23 augustus bekend werden, wachtte de kerkenraad zelfs nog langer met een dergelijk verzoek. Pas een week later, op 30 augustus, richtte zij zo'n rekest aan de magistraat.⁶⁵

62 GA Vlissingen, SA, inv. nr. 231, zonder reg. nr.

63 ARA Brussel, RvB, 126 (129), fo 112vo. 64 Ibidem, fo 111.

235

Van een goed voorbereide actie was in beide steden blijkbaar geen sprake. Er gebeurde dan ook niets. De stedelijke overheid had de tijd gehad om zich te bezinnen en maatregelen te nemen. De Veerse Hervormden lieten zich, volgens het stadsbestuur althans, gemakkelijk terugwijzen. Zyluden (de Hervormden) seyden niet te willen doen tegens d'ordonnantie van der Weth ende gingen sulcx wech.⁶⁶

Maar zo eensgezind als de stedelijke overheid meende, waren de Veerse Hervormden nu ook weer niet. Enkelen leken een hardere gedragslijn voor te staan. Twee Veerenaars maakten zich, zij het niet in Veere zelf, maar in Zanddijk, toch schuldig aan beeldenbreking.⁶⁷

Hun Zierikzeese geloofsgenoten werden voorlopig tevredengesteld met de verzekering dat de stad advies over de te volgen gedragslijn zou inwinnen bij de stadhouder, de prins van Oranje⁶⁸

Het lijkt niet toevallig dat juist in de twee steden waar de beeldenbreking wel werd voltooid, een en dezelfde persoon als predikant fungeerde. Geleijn d'Hoorne, die ook in een later stadium van zijn leven bewees een uitmuntend organisator te zijn⁶⁹, kunnen we beschouwen als de drijvende kracht achter de beeldenstorm op Walcheren. Dat hij op 22 augustus niet zelf in Middelburg aanwezig was, is niet te verwonderen. Was hij immers elf dagen eerder niet de stad uitgejaagd met de vermaning daar niet meer te komen, anders zouden de in de plakaten voorziene sancties tegen hem worden uitgevoerd?⁷⁰ Maar in Vlissingen nam hij persoonlijk de leiding bij de "zuiveringsoperatie", zoals de predikanten Sebastiaan Matte en Jacob de Buyzere dat op talrijke plaatsen, onder meer te Ieper, Poperinge en Estaires, in het Westkwartier van Vlaanderen gedaan hadden, Gaspar van der Heyden in Axel en Hulst, Ambroise Wille in Doornik en Gillis du Mont in Armentières.⁷¹

De beeldenstorm in de Walcherse steden kan, kort gezegd, gezien worden als een openlijk en daadwerkelijk opeisen van de plaats waar, naar Hervormde mening, de zuivere evangelieverkondiging recht op had: gezuiverde kerken. In deze optiek was de

vernietiging van de "afgodsbeelden" een Gode welgevallig werk. De kerkenraden stonden daarbij in het centrum van de actie en het optreden van de plaatselijke predikant lijkt in Zeeland van doorslaggevende betekenis geweest te zijn.

De beeldenstorm op het platteland

Niet slechts in de steden van Walcheren vielen de kerken ten prooi aan verwoestingen. Uit Middelburg en Vlissingen, zelfs uit Veere, gingen groepen beeldenstormers op weg om hun werk ook in de parochiekerken en kloosters op het platteland te verrichten.

65 ARA Brussel, RvB, 126 (130), fo 218-220.

66 ARA Brussel, RvB, 126 (129), fo 111vo.

67 zie hierna p. 238.

68 ARA Brussel, RvB, 126 (130), fo 136, 215-216vo.

69 Nagtglas, De algemene kerkeraad, p. 8.

70 Van Vloten, a.w., p. 96, 195.

71 Backhouse, Beeldenstorm, p. 95; Decavele, "De reformatische beweging te Axel en Hulst", p. 17; Scheerder, De Beeldenstorm, p. 107-109, waar verder een lijst van ouderlingen en diakenen, die deelnamen aan de beeldenstorm, is opgenomen.

236

Vermoedelijke routes van groepen beeldenstormers uit Middelburg, Vlissingen en Veere.

Middelburg

Buttinge

Poppendamme

Waterlooswerve

St. Jan ten Heere

Serooskerke

Zoetendale

Popkensburg

Veere

Zanddijk

Schellach

Arnemuiden

Vlissingen

Oud-Vlissingen

Zoutelande

Biggekerke

Koudekerke

West Souburg

Oost Souburg

De Middelburgse groep trok de Seispoort uit en verwoestte wat op haar weg kwam: de kerken van Buttinge, Poppendamme en Arnemuiden moesten het ontgelden, evenals die van het cisterziënserinnenklooster Waterlooswerve te Aagtekerke en van het norbertinessenklooster Zoetendale te Serooskerke. Waarschijnlijk moeten ook de

vernielingen in Popkensburg, Serooskerke, Schellach en het johannieterklooster Sint-Jan ten Heere onder Domburg op rekening van deze groep worden geschreven.⁷² Ook de ijver van de Vlissingse beeldenstormers hield niet op bij de stadspoorten. Zij trokken via enkele niet met name genoemde plaatsen naar Oost-Souburg. Vermoedelijk waren zij het die de verwoestingen in de kerken te Koudekerke,

72 Van Vloten, a.w., p. 254; RA Middelburg, Rek. 1, 297, fo 42vo. Vonnis van Pieter Cornelisz., Pekelharing, "Bijdragen", p. 307.

237

Biggekerke, Zoutelande, Oud-Vlissingen en West-Souburg op hun geweten hadden.⁷³ Enkele namen van deze rondtrekkende beeldenstormers zijn ons overgeleverd. Dirk Goossen uit Breda, een 35-jarige glazenmaker, en de droogscheerder Pieter Cornelisz. maakten beiden deel uit van de Middelburgse groep. Laatstgenoemde, een bekend Hervormde, was één van degenen die door de Middelburgse kerkenraad gehoord was om te stormen.⁷⁴

De kerkenraad zelf was, volgens getuigenis van schepen Floris Cornelisz. van Grijpskerke, in de persoon van ouderling Adam Jansz. en diaken Mels Andriesz., ook aanwezig bij de breking in het klooster Zoetendale, evenals de vooraanstaande Hervormden Cornelis Barbier en Jan de Lannoy.⁷⁵

Uit Veere trokken eveneens leden van de Hervormde gemeente naar buiten om daar te doen wat in Veere niet mogelijk bleek. Cornelis de Ram en Job Vlocve (?), die wellicht vereenzelvigd moet worden met Job Jacobsz. kleermaker⁷⁶, trokken in de namiddag van 22 augustus naar de kerk van het nabijgelegen Zanddijk. De knechts van kerkmeester Jacob Adriaansz., door hun meester gezonden om de kerkornamenten in veiligheid te brengen, kwamen te laat om het groot crucifix nog te redden. De Veerenaars hadden het juist uit het ijzeren oog getild en vanaf het doksaal op de grond gesmeten.⁷⁷

Wij kunnen ons de vraag stellen of de plattelandbewoners dit geweld alleen maar lijdelijk ondergingen?

Wellicht is er wel op meer plaatsen een poging gedaan om kerkegoederen tijdig in veiligheid te brengen. Wij weten het niet. Van daadwerkelijk verzet tegen de verwoestingen, zoals in Vlissingen, vernemen we slechts een enkele maal. Toen Middelburgse schepelingen, vanwege het getij ankerend voor het hoofd van Baarland, de beelden in de kerk van Bakendorp begonnen te vernielen, snelden inwoners van Baarland toe om hen te verjagen.⁷⁸ Vaker vernemen we dat hulp aan de rondtrekkende groepen werd geboden. In Oost-Souburg wachtte een groepje mensen de Vlissingse beeldenstormers op. Onder hen bevond zich Neelken Jansdr., dienstmeisje van schout Adriaan Cornelisz. den Decker. Zij en haar meesteres, de vroedvrouw Pieterella Pietersdr., lieten zich niet onbetuigd bij het "zuiveren" van de Oost-Souburgse kerk. De bejaarde schout zelf schijnt zich van daadwerkelijke hulp onthouden te hebben.⁷⁹ In Koudekerke was er eveneens een inwoner actief betrokken bij de beeldenbreking: de schoenmaker Jacob Anthonisz.⁸⁰ Hij was,

73 Vonnis van Neelken Jansdr., Pekelharing, "Bijdragen", p. 309; RA Middelburg, Rek. I, 297, fo 42, 42vo. De verwoestingen in Oost- en West-Souburg vonden omstreeks 26 augustus plaats, Ibidem, 296, fo 4lvo.

74 Zijn vonnis bij Pekelharing, "Bijdragen", p. 307-309. Dirk Goossen, RA Middelburg, Rek. I, 298, fo 21vo-22vo, 35. Diens vonnis wordt vermeld bij

Pekelharing, a.w., p. 305.

75 Van Vloten, a.w., p. 69.

76 De scribe van het Certificatieboek (GA Veere, RAZE, 403, fo 17) wist niet deze naam ook geen raad. Tweemaal komt ze voor en beide keren staan er in een overigens lopend geschrift heel precies 6 letters getekend.

77 GA Veere, RAZE, 403, fo 17, 17vo.

78 Van Vloten, a. w., p. 52-53. In oktober herhaalde deze beeldenbreking te Bakendorp zich. Zie hierna p. 317.

238

zoals later zal blijken, de centrale figuur in de Hervormde groep, die te Koudekerke samenkwam.' De beeldenbreking in Arnemuiden tenslotte werd ook niet alleen door de rondtrekkende groep Middelburgers uitgevoerd. Een plaatselijke Hervormde kring, die daarmee voor het eerst in ons gezichtsveld komt, had een werkzaam aandeel in de breking. Tegen twaalf Arnemuidenaars werd later vonnis gewezen wegens Hervormde activiteiten. Zeven van hen - onder wie enkele collectanten tijdens de predikaties - namen ook deel aan de beeldenbreking in hun woonplaats en elders. Deze groep werd zeer begunstigd door Jan Ypensz., de plaatsvervanger van de baljuw van Middelburg in Arnemuiden. Hij had de sleutels van de kerkmeesters weggenomen en in handen van de beeldenstormers gegeven.' Verscheidene Arnemuidenaars lieten het niet bij verwoestingen in hun eigen parochiekerk, maar trokken mee voort.

Slechts het platteland van Walcheren had te lijden onder de beeldenstorm. Het overige deel van Bewesten Schelde, met uitzondering van Bakendorp, en heel Beoosten Schelde bleef gespaard van verwoestingen in augustus 1566.⁸³ Niet van de dreigende onzekerheid evenwel. In Oud-Vossemeer haalde kapelaan Trudo Luyten uit voorzorg alle zilverwerk uit de kerk en gaf dit in bewaring bij de wereldlijke overheid. Hetzelfde gebeurde in Tholen.⁸⁴ En toen op 8 september de ommegang ter ere van Sint-Adriaan in Dreischor uitging was er extra bewaking voorzien." In Sint-Maartensdijk schijnen er plannen bestaan te hebben om de beelden te vernietigen. De baljuw wist Lieven Quirijnsz. en zijn medestanders evenwel de voet dwars te zetten.⁸⁶

De houding van de geestelijkheid

Drie groepen medespelers in het beeldenstormdrama verdienen een nauwkeuriger observatie: de stedelijke overheid, de geestelijkheid en de beeldenstormers zelf. In de eerste plaats gaat onze aandacht uit naar de geestelijkheid. Angstig en verslagen treffen we hen aan. Wel hebben onze gegevens slechts betrekking op de Middelburgse geestelijken, maar er is geen reden te veronderstellen dat het in de overige Zeeuwse steden anders was.

79 ARA Brussel, RvB, 1, fo 181; RA Middelburg, Rek. I, 297, fo 28. Vonnis van Neelken Jansdr. bij Pekelharing, 'Bijdragen', p. 309-311; van de schout en zijn vrouw bij Marcus, Sententiën, p. 360-362. Vgl. ook Fruin, "Kroniek", p. 75-76.

80 Van Vloten, a.w., p. 54. Zijn vonnis vermeldt evenwel geen deelname aan de beeldenstorm, Marcus, Sententiën, p. 362-363.

81 Zie hierna p. 264.

82 Marcus, Sententiën, 105-106, 236, 195-196; RA Middelburg, Rek. II, 93. Jan Jacobsz. barbier, in hechtenis genomen op verdenking van medeplichtigheid aan de beeldenstorm, zat ten onrechte gevangen. Op zijn sterfbed herriep Rodrigo de Castille,

een Spaans zeeman, zijn beschuldiging (augustus 1570), ARA Brussel, Aud., 1177/20, ongefol.; RvB, 3, fo 312-313vo.

83 ARA Brussel, RvB, 126 (130), to 3vo; RA Middelburg, Rek. I, 296, fo 43.

84 Certificatie van schepenen van Vossemeer, 10 augustus 1567, GA Tholen, RAZE, 5425, ongefol.; kerkrekeningen 1567-1568, fo 142vo.

85 ARA Brussel, RvB, 126 (130), fo 37. Over de jaarlijkse ommegang, Braber, Uit Dreischors verleden, p. 42.

86 Marcus, Sententiën, p. 179-180.

239

In Veere had men immers al slechte ervaringen op dit punt. Een jaar tevoren waren in het klooster van Sint- Clara, even buiten de stad, een crucifix en enkele beelden beschadigd en zeker zal men in angst gezeten hebben voor een eventueel vervolg. Ook in Zierikzee zat de schrik er zo diep in dat de beelden die in augustus 1566 veiligheidshalve uit de kerk gehaald waren, er pas vanaf mei 1567 allengskens weer werden teruggeplaatst.⁸⁷

In Middelburg hing reeds maanden vóór de augustusuitbarsting dreiging in de lucht. In alle herbergen rond Middelburg werd op 5 mei gezocht naar een kreupele, die in het Hoogduits de bisschop en andere geestelijken in de abdij zeer irreverentelijk had toegesproken. Het vermoeden leefde dat hij een verspieder was.⁸⁸

De bisschop nam dan ook geen enkel risico toen de Hervormde massademonstraties begonnen en hield de abdijpoort ook overdag gesloten.⁸⁹

Omstreeks 12 augustus waarschuwde Willem, pater van de begarden, hem dat de aanval op de abdij en de andere kerken van Middelburg door de sectarissen op handen was. Tot tweemaal toe ontbood De Castro de burgemeesters en verzocht hen dringend de schutterijen op te roepen en het naderend onheil af te wenden. Zeer bezorgd moet de bisschop geweest zijn toen hij op hun weigering antwoordde: Wel dan, zoe sal ic blijven sonder hulpe ende beschermen, ende men zal dit quaet volck al laeten gewerden.⁹⁰

In de abdij heerste angst. Geen van de Norbertijnen vergezelde de beide burgemeesters toen deze zich in de vroege morgen van 22 augustus naar de kerk begaven om de beeldenstormers te bewegen tot het sparen van het koor met zijn kostbaarheden. Niemand durfde meegaan, vreesende geslagen te worden.⁹¹

In wereldlijke kleren namen de norbertijnen de volgende dag de wijk naar het bisschoppelijk buitenverblijf Westhove; de vicaris-generaal van de bisschop, Jan van Strijen vluchtte deur vreesse gedreven nog verder weg. Alleen de bisschop zelf toonde moed; met een handjevol getrouwen bewoonde hij nu de abdijgebouwen.⁹²

Er was alle reden voor angst. Bruut geweld had zich kunnen uitleven tegen alles wat de Rooms-katholiek heilig was, slechts min of meer in toom gehouden door een gebodt van de kerkenraad. Wie garandeerde dat dit geweld zich uiteindelijk ook niet zou keren tegen de geestelijken zelf? Het gerucht ging dat zich in de abdijbibliotheek een rolleken oft parapier moest bevinden waarin wel 300 namen van ketters genoteerd stonden. Een uiterst penibele situatie, want het gerucht zou wel eens waarheid kunnen bevatten. Had de bisschop immers het vorige jaar niet een dergelijke lijst naar Brussel gezonden?⁹³

87 GA Veere, SA, voort. nr. 1700; Ermerins, Eenige Zeeuwsche Oudheden, V, p. 120; RA Middelburg, Verz. De Vos, 70. p. 2.

88 RA Middelburg, Rek. I, 296, fo 33.

89 RA Middelburg, Hs. Verz. 847b, p. 3 (1 juli).

90 Van Vloten, a.w., p. 122-124.

91 Ibidem, p. 105.

92 De bisschop zou op 23 augustus zijn meegegaan naar Westhove en 's avonds alleen zijn teruggekeerd, Fruin, Dusseldorpii Annales, I, p. 22. Jan van Strijen vluchtte uyt Zeelandt, ARA Brussel, RvB, 126 (130), fo 141vo. Vgl. Van Vloten, a.w., p. 184.

240

Oud-baljuw Pieter Haeck overdreef stellig niet toen hij opmerkte hij en wiste geen raed om de geestelicken te hulpen indien dit rolleken inderdaad gevonden zou worden.⁹⁴

De bisschop beseftte het gevaar waarin hij verkeerde ten volle. In de vroege morgen van 24 augustus, tijdens een crisisberaad van de commissie voor lopende zaken uit de Staten van Zeeland, ten huize van Filibert van Serooskerke, smeekte hij letterlijk om bescherming. Maar de andere aanwezige leden van de commissie, de vertegenwoordiger van de adel, Adriaan de Proost, optredend in naam van de Eerste Edele⁹⁵, en de burgemeesters van Middelburg, weigerde hem bewaking door hellebaardiers op kosten van het land. Daarop bood de bisschop aan de kosten te delen. Ook dat werd hem ontzegd en ten einde raad vroeg hij de toelating zijn abdij te mogen beveiligen tzijsen eygen coste alleenlijck. Maar niets werd hem gegund en zo bleef de abdij onvoorzien van bewaernisse. Wel waren Wet en Raad van Middelburg twee dagen later bereid documenten op het stadhuis in bewaring te nemen⁹⁶, maar verder ontmoette bisschop Nicolaas de Castro enkel maar afwijzing.

Nu was er met deze abt-bisschop duidelijk iets bijzonders aan de hand en de manier waarop de wereldlijke overheid hem behandelde kan niet helemaal model staan voor hun houding tegenover de geestelijkheid in het algemeen. De Castro werd nog steeds beschouwd als indringer. Geluiden werden gehoord als den bisschop is hier bastaert ende ingezet van buyten, en de biscop es een vremdelinck.⁹⁷

Radicaler nog waren de uitspraken van de Hervormde schepenen Andries Jacob Oortsz. en Simon Jansz. van Rome: Wij willen hem daeruyt hebben, wij zullen hem packen in een bagghe (mand).⁹⁸

Onder de Hervormden was de afkeer van de bisschop groot. Dat bleek op 24 augustus, in de vroege morgen, tijdens de hiervoor genoemde vergadering van de Statencommissie. Ook enkele vertegenwoordigers van de Hervormden waren hier uitgenodigd. Twee van de drie voorwaarden, waarop predikant Geleijn d'Hoorne en zijn mannen beloofden het stormen te staken, betroffen het verwijderen van de naam van de bisschop uit het openbare leven.⁹⁹

Maar opmerkelijker is het feit dat daarop van de zijde van de overheid, van de twee aanwezige Middelburgse burgemeesters bijvoorbeeld, geen enkel protest volgde. De Hervormden kregen zonder tegenspraak genoegdoening op deze twee punten. En zo werd het wapen van Nicolaas de Castro, een zetelend bisschop nota bene, verwijderd uit het bisschoppelijk auditorium en zijn naam, die in koper op het grafmonument van de laatste abt in het koor van de abdijkerk gegraveerd stond, eruit gebeiteld.¹⁰⁰

93 Zie hiervoor p. 196, noot 194. Van een dergelijk bloedboek is bijvoorbeeld ook sprake

in Hollandse steden als Delft (Van Heel, "Enige archivalia", p.438-447), Hoorn (Sol, "Reformatie en magistraatsbeleid", p. 136) en Alkmaar (Duke, Reformation and Revolt, p. 145).

94 Van Vloten, a.w., p. 125.

95 Vgl. hierna p. 254, noot 4.

- 96 Van Vloten, a.u', p. 81; RA Middelburg, Hs. verz. 847b, p. 6.
 97 Joris van Steynemolen en een anonymus, Van Vloten, a.u', p. 80, 140.
 98 Ibidem, p. 140.
 99 Zie hierna p. 254.
 100 Van Vloten, a. vv., p. 126.
 241

Was de bisschop een speciaal geval, ook tegenover de geestelijkheid in het algemeen betoonde de overheid zich vrij onverschillig. De uitspraak: wij willen voir kercken, papen ende monnicken nyet vechten die in de rumoerige vergadering van 21 augustus op het stadhuis van Middelburg gehoord was¹⁰¹, zou wel eens symptomatisch geweest kunnen zijn. Perplex ende desolaet, zo zullen vele Middelburgse geestelijken zich, met de Franciscan Jan van Leuven, in de laatste dagen van augustus gevoeld hebben. Nu moesten de Franciscanen het wellicht in het bijzonder ontgelden. Dat was ook in andere steden het geval. Zij werden immers vaak geassocieerd met de gehate kettervervolging.¹⁰²

In de kruidentuin van de Middelburgse Franci-

scanen was lavendel en ander gewas met wortel en al uitgetrokken en met grooten hoopen gestolen. De minderbroeders waren zo ontmoedigd, dat ze overwogen voorgoed uit de stad te vertrekken. Hun enige hoop was dat deze zwarte wolcke voorbij zou gaan en dat de koning die de oude religie voorstond, weer de overhand zou krijgen.¹⁰³

Het dilemma van de stedelijke gezagshandhavers

In vrijwel alle steden werden maatregelen getroffen om de verwoestingen te voorkomen of te beperken. In Veere, Zierikzee, Goes en Reimerswaal reageerde de magistraat tijdig.¹⁰⁴

Op het gerucht dat de kerken in Antwerpen en

¹⁰¹ Ibidem, p. 103, 156, 164. Een soortgelijke uitspraak deden de ambachten van Gent in een vergadering van de stedelijke magistraat op 27 juli, Detmotte, "Het Calvinisme" p. 149.

¹⁰² Van Nierop, Beeldenstorm, p. 41; Id., "Edelman", p. 17; Woltjer, Friesland, p. 182; Van Heel, "Enige archivalia", p. 438-439.

¹⁰³ ARA Brussel, RvB, 126 (128), fo 88vo.

¹⁰⁴ Maatregelen in Veere, ARA Brussel, RvB, 126 (129), fo 112vo-113vo; Renier, De verdiensten, p. 64. In Zierikzee, RvB, 126 (130), fo 164-168; Aud., 330. fo 184-184vo; StrA,

242

Middelburg geschonden waren, gingen in Zierikzee en Veere de stadspoorten dicht. Overal werden kerken gesloten, vielen misvieringen stil en in alle steden bracht men de kerksieraden in veiligheid.¹⁰⁵ Het Veerse clarissenklooster kreeg extra bescherming. De herinnering aan de beeldschennis die daar het vorig jaar had plaats gevonden, lag nog vers in het geheugen en het was burgemeester Joos Olivier zelf, die zich met enkele schepenen en de baljuw ter beveiliging naar het klooster begaf. Overal werd de wacht verscherpt. De schutterijen, soms aangevuld met leden uit de poorterij, moesten daarvoor instaan. Leden van de Wet stonden aan het hoofd van deze wachtpeletons.

In Goes was het juist jaarmarkt en de sfeer was zeer gespannen. Er ging een gerucht door de stad dat de heer van Brederode ten huize van secretaris Jan Cornelisz. Backer verbleef en dat hij gekomen was om de kerk en de beelden te verwoesten.¹⁰⁶

Toen dan het bericht van de Antwerpse en Middelburgse beeldenstorm op die 22e augustus bekend werd, drong een zeer uuytnemende groote meenichte de kerk binnen. Maar vrij gemakkelijk slaagde de baljuw, geassisteerd door de juist aanwezige stadhouder van de rentmeester, Jan Turck, erin de kerk te ontruimen. Schade werd er niet aangericht. Wel vonden er tijdens de nacht, die volgde op die rumoerige marktdag, ongeregelheden plaats. Beelden, geplaatst op het kerkhof, voor de kerk en voor het kruisbroedersklooster, trof men de volgende dag stuk geslagen aan.¹⁰⁷

Om een dergelijk misdrijf te voorkomen gebod men in Zierikzee op 28 augustus om de buitenstaande beelden in de toren in veiligheid te brengen. Vooral in deze stad nam de overheid uitgebreide voorzorgsmaatregelen. Zij was dan ook volledig op de hoogte gebracht van de vreempdicheden ende nyeuwicheden die op Walcheren geschied waren. Filibert en Jeronimus van Serooskerke, resp. rentmeester van Bewesten- en oud-rentmeester van Beosten Schelde, op 23 augustus vanuit Middelburg in de stad gearriveerd, waren daar ooggetuigen geweest van den inconveniente van den beeldtstormen. Zij drongen er bij de magistraat op aan alles te doen om een dergelijk verwoestend geweld te voorkomen en nog diezelfde dag kwam de Brede Raad bijeen om voorzieningen te treffen.¹⁰⁸

SA Zierikzee, voorl. nr. 96, to 99, 116; voort nr. 93, fo 84-84vo. In Goes, RvB, 126 (127), fo 57-66vo; GA Goes, SA, 686, fo 76-79; RA Middelburg, Rek. T, 296, fo 41; Van Vloten, a.w., p. 51. In Reimerswaal, Fruin, Het recht der stad Reimerswaal, p. 193-196. Baljuw Cornelis Levendale verklaart zich ingezet te hebben om kerkbreking te voorkomen (zonder in details te treden), RA Middelburg, Prelaat en Edelen, 1. fo 334vo.

105 Zo werden de kerkelijke bezittingen van het Sint-Jansgilde van Veere bij de teden thuis opgeslagen, GA Veere, SA, voorl. nr. 1903, niet gefol. De Thoolse kanunnik Zweder Jacobsz.

leverde het silverwerck van de kercke op 't stadthuys in den turbelen tijdt als men seyde dat men ter Tholen de kercke sonde commen ont stucken smijten, GA Tholen, Kerkrekeningen 1567-1568. fo 142vo.

106 Floris Schaeck, baljuw, op onderzoek uitgetrokken, trof bij Jan Cornelisz. Backer diens neef op bezoek aan, die verkeerdelijk voor de heer van Brederode was gehouden, ARA Brussel, RvB, 126 (127), fo 64vo.

107 Diverse uitingen van baldadigheden tijdens de jaarmarkt gepleegd, werden bestraft. Zie GA Goes, RAZE, 1572, fo 32, 33vo, 36.

108 ARA Brussel, RvB, 126 (130), fo 164; Aud., 330, fo 184-184vo; Van Vloten, a.w., p. 35-36; StrA, SA Zierikzee, voorl. nr. 93, fo 314.

243

Een brief van *stadhouder Willem van Oranje* aan het stadsbestuur van Zierikzee drong er nog eens op aan uiterst waakzaam te zijn.¹⁰⁹

De maatregelen van overheidswege bleken in deze vier steden voldoende effectief om een beeldenstorm te voorkomen.¹¹⁰

Ook in Tholen gebeurde er niets. Hier had de magistraat het dringend verzoek van deken en kapittel, om uit voorzorg de grote klok te luiden, afgewezen. Dat zou maar grote beroering in de stad teweeg brengen. Eventuele vernieling van de beelden was in de ogen van burgemeesters en schepenen altijd nog te verkiezen boven vechtpartijen

en bloedvergieten.¹¹²

In Middelburg en Vlissingen daarentegen werden de beelden gebroken. Van de stedelijke overheid kwam ternauwernood tegenspel, al bleef ze niet geheel werkeloos toezien. In beide steden werden de kerken gesloten, toen de uitbarsting dreigde. Maar de Hervormden beukten met een scheepsmast de deuren open en verschaften zich zo toegang tot de Vlissingse Sint-Jacobskerk en de Middelburgse Sint-Maartenskerk.¹¹³ De magistraat van Middelburg besloot op 23 augustus tot aanwerving van vijftien hellebaardiers en Vlissingen nam er twaalf in dienst, naast twaalf bierdragers die ook werden ingeschakeld om de baljuw bij te staan.¹³ Maar toen waren de kerken reeds ontluisterd. Te laat en onvoldoende waren hier de maatregelen om de storm te keren.

Ligt de oorzaak van dit povere optreden in het feit dat de breking soe subyt ende onverdachtelijk uitgevoerd werd in deze steden? Deur verbaestheyt ende cortheyt van den thijdt was men gewoon niet in staat geweest op passende wijze te reageren en bevangen door groote perplexiteyt moest men werkeloos toezien hoe het onheil zich voltrok. Dat willen burgemeesters en schepenen van Middelburg de centrale regering in Brussel toch doen geloven.¹¹⁴

Maar de werkelijkheid was anders. Reeds een tiental dagen voordat de beeldenstorm losbarstte, was immers in Middelburg het bericht uitgelekt dat de Hervormden bezig waren met de voorbereidingen om zich kerken toe te eigenen. Verontrust had de bisschop toen tot tweemaal toe de burgemeesters ontboden en hen dringend verzocht maatregelen te treffen. Maar de burgemeesters, in de hoop dat zoe quaet nyet wesen en zoude, gingen niet tot actie over en lieten alles op

109 Vermeld in ARA Den Haag, Familie Van Dorp, 1087.

110 De Kanter (Chronyck, p. 19), De Vos (De voormalige kloosters, p. 12), Westendorp Boerma ("Steden van Zeeland", p. 15) en Te Water (Kort verhaal, p. 128), zich allen baserend op een foutieve vermelding bij Van Heussen (Historia, II, Middelburg, p. 42), menen dat het Franciscanenklooster te Zierikzee geheel verwoest werd door de beeldenstorm. Het bleef daarentegen onbeschadigd, ARA Brussel, RvB, 126 (130), fo 147vo: Antwoord van de stad op de vragen van de commissarissen (28 oktober 1567)...alle den conventen in ruste en tranquilliteyt; Ibidem, fo 226: Brief van de vroedschap van Zierikzee aan de landvoogdes (juli 1567) ...geen beeldenstorm in eenyge kercken oft cloosters gecommiteert. Vgl. p. 260, noot 39.

111 ARA Brussel, RvB, 6, fo 380.

112 Zie hiervoor p. 232 en 234.

113 RA Middelburg, Hs. verz., 847b, 23 augustus 1566; GA Vlissingen, SA, inv. nr. 231, zonder reg. nr. Ook in Amsterdam bestond het plan om de bierdragers, die immers ook een eed aan de stad hadden afgelegd, te betrekken bij de wacht, Grayson, "The civic militia", p. 51.

114 Van Vloten, a.w., p. 103, 197.

244

z'n beloop.¹¹⁵

Ook de Vlissingse magistraat was op voorhand van de Hervormde plannen op de hoogte. Officieel kondigden de Hervormden hier aan dat zij van plan waren de kerk in gebruik te nemen. Bij het in hun ogen noodzakelijke breek- en reinigingswerk verzochten ze zelfs assistentie van stadswege. Deze hulp kregen ze met, maar er is wel overleg geweest tussen de stad en de Hervormde gemeente en er zijn met de burgemeesters afspraken gemaakt hoe een en ander in zijn werk moest gaan.¹¹⁶

Waarschijnlijk is toen ook overeengekomen dat het karmelietenklooster gespaard zou blijven. Die van der Weth namen tijdens de breking de kloosterlingen in bewaarder hant en de baljuw hield samen met de secretaris het lege kloostergebouw in het oog.¹¹⁷

Dat de magistraat van Middelburg niet tot actie overging en die van Vlissingen maar in beperkte mate, kan dus niet aan onwetendheid of overrompeling toegeschreven worden. Wat stond dan wel een kordaat en ondubbelzinnig optreden in de weg? Wilde men in de stedelijke bestuurskringen van deze beide steden de Hervormden de voet eigenlijk wel dwars zetten? In Middelburg zetelden verscheidene Hervormden of hervormingsgezinden in de stedelijke colleges. We treffen er in Wet en Raad, samen 25 personen tellend, negen aan. Sommigen van hen maakten ook deel uit van de (politieke) nieuwe kerkenraad, die hierna uitvoeriger ter sprake zal komen.¹¹⁸

Daarbij moeten wellicht nog meer sympathisanten geteld worden. Zo is de houding van burgemeester Adriaan Claasz. zeer opmerkelijk. Lachend stond hij toe te kijken hoe het Onze-Lieve-Vrouwenaltaar in de voorkerk van de abdij in stukken werd gesmeten. Hij wees de brekers ook met de vinger aan wat verder voor vernieling in aanmerking kwam.¹¹⁹

Zijn broer Sebastiaan was bovendien lid van de nieuwe kerkenraad en zijn vrouw bezocht trouw de predikaties.¹²⁰ De Middelburgse Hervormden stonden sterk. Een eensgezind optreden tegen de militante geloofsgenoten van zo'n aanzienlijk deel van de magistraat was dan ook vrijwel onmogelijk. Wet en Raad, op woensdag 21 augustus in vergadering bijeengeroepen, bleven verdeeld door diversche opiniën.¹²¹

Het Vlissingse stadsbestuur daarentegen telde, voor zover we weten, geen enkele Hervormde. Krachtdadige maatregelen waren wat dat betreft dus geen probleem. Toch bleven ze uit.

¹¹⁵ Ibidem, p. 122-124.

¹¹⁶ Brief van de gereformeerde kerkedienaren (kerkenraadsleden) aan de burgemeesters (na 22 augustus): Doen wij in denzelven wercke (breking) vromelic voortgingen, behalven alzulcke dingen als ons heeren interdicerden.... In dezelfde brief vragen ze ons heeren ook de gereinigde kerk in ogeschouw te willen komen nemen en de verbanden goederen te doen weghalen, GA Vlissingen, SA, inv. nr. 231, reg. nr. 228.

¹¹⁷ Anders dan De Boer ("De karmelietenkloosters", p. 248) meedeelt, hebben hier geen vernielingen plaats gevonden, GA Vlissingen, SA, inv.nr. 231, geen reg. nr.

¹¹⁸ Vgt hierna p. 321.

¹¹⁹ Getuigenverklaring van mr. Jan Arendsz. van Brecht, secretaris van de bisschop, Van Vloten, a. w., p. 125; Marcus, Sententiën, p. 210. Ook de andere burgemeester, Adriaan Jacob Joosz., werd later verdacht, zie hierna p. 403.

¹²⁰ Van Vloten, Onderzoek, p. 121; ARA Brussel, RvB, 126 (128), fo 95vo, 96vo.

¹²¹ Van Vloten, Onderzoek, p. 155-156.

Dat brengt ons bij de tweede vraag. Wilden de stedelijke gezagsdragers eigenlijk wel in de bres springen voor de kerk, haar dienaren en bezittingen?

In Middelburg ontmoetten we lauwhed, onverschilligheid - Wij willen voir kercken, papen ende monnicken nyet vechten - zelfs afkeer en haat ten opzichte van de geestelijkheid. Hoewel Middelburg, vooral door de aanwezigheid van de impopulaire bisschop, hierin geen model kon staan voor de andere Zeeuwse steden, zal toch ook daar het enthousiasme niet heel groot geweest zijn. En toch verhinderde dat Veere,

Zierikzee, Reimerswaal en Goes niet om effectieve maatregelen te treffen, die kerkschending konden voorkomen.

De dubbele vraag naar de bereidheid tot optreden brengt dus niet genoeg duidelijkheid om te begrijpen waarom de magistraat in Middelburg en Vlissingen, waar de beeldenstorm een Hervormd succes werd, zich zo weinig teweer stelden. We moeten ons ook de vraag stellen: konden de stadsbesturen hier eigenlijk wel anders handelen? Het antwoord is ontkennend. Want op wie hadden ze een beroep moeten doen om krachtadig in te grijpen? Op de schutterij in eerste instantie. De schutters nu werden wel ingezet in andere Zeeuwse steden.¹²²

Maar in Middelburg durfde men hen niet op te roepen. Het vermoeden dat er vele gheusen oft sectarissen onder hemlieden waeren werd algemeen gedeeld¹²³ en baljuw Rollema, die zelfs het grootste deel van hen voor guesen aensach, oft emmers den ghuesen zeer gheneghen¹²⁴, getuigde daarmee van een juist inzicht. De religieuze gezindheid van het merendeel der schutters - althans van de handboogschutterij - bleek immers duidelijk toen omstreeks 27 december 1566 beslissingen genomen moesten worden over de Sint-Sebastiaansviering op 20 januari. Naar oude traditie werd dan ook een plechtige mis opgedragen. Schutterskoning Thomas Broeder vertolkte in die vergadering blijkbaar de mening van de meerderheid toen hij zei: Wij en willen geen misse gedaen hebben ..., wij en willen der nyet aen gelden.¹²⁵

Uit de gilderekening blijkt immers dat de mis inderdaad niet gevierd is.¹²⁶ Geen wonder dat Wet en Raad van Middelburg, in vergadering bijeen, op de vooravond van de beeldenstorm in grote onzekerheid verkeerden hoe dat huerliedder burgherie hem daerinne draeghen zouden. Zonder maatregelen getroffen te hebben ging die vergadering dan ook uiteen.¹²⁷

Ook de schutters van Vlissingen werden door de stedelijke overheid gewantrouwd. Dat zou alleen al kunnen blijken uit het feit dat ze niet werden opgeroepen toen de Hervormden hun zuiveringsactie aankondigden. Maar er was meer. Leden van de schutterijen hadden in juli de grote preken buiten de stad bijgewoond. In verband daarmee waren alle schutters op 27 juli door de

¹²² Namelijk in Zierikzee, Reimerswaal en Goes, hiervoor p. 242, noot 104. In Veere werd gesproken van goede wacht nacht en dag, ARA Brussel. RvB, 129 (130). fo 113vo. Over de rol van de schutterijen in Holtand, Grayson, "The Civic Militia", p. 35-63; Knevel, Burgers in het geweer, p. 66-78. Vgl. ook Woltjer, "Dutch privileges", p. 28-29.

¹²³ Van Vloten, a.w., p. 173, ook p. 91 en 164.

¹²⁴ Ibidem, p. 229.

¹²⁵ Ibidem, p. 172.

¹²⁶ De Stoppelaar, Het schuttersgilde, p. 40.

¹²⁷ ARA Brussel, RvB, 126 (128), fo 81vo.

magistraat ontboden. Zij hadden de ernstige waarschuwing gekregen zich verre te houden van Hervormde manifestaties, opdat men daarin by andere middel nyet geoirsaect en zoude werden te voersien.¹²⁸ Met dergelijke schutters kon men in Middelburg en Vlissingen moeilijk een breekactie van de Hervormde gemeente keren. Niet alleen onder de schutterij overigens vreesde de Vlissingse magistraat onvoldoende steun te vinden voor een doortastend overheidsoptreden tegen de Hervormden. Ook de stedelijke bevolking in zijn geheel was zeer verdeeld.

Geleijn d'Hoorne en zijn kerkenraad hadden in Vlissingen grote aanhang. De haast arrogant aandoende zelfbewustheid van de Hervormde kerkenraad, die de magistraat vrijmoedig een ultimatum durfde stellen¹²⁹, vond zeker mede zijn oorsprong in de brede steun uit de bevolking. *Zeer velen trokken de stadspoort uit als er buiten in het veld weer een preek gehouden werd.* Volgens de Hervormden was de stad dan zo gedepopuleert van volcke, zulcx datter nauwelicks eenich volck in stadt en blijft.¹³⁰

Dit moge overdreven zijn, de dreiging die voor de stedelijke overheid uitging van de kerkenraad, een autoriteit tegenover de hare, was er niet minder om. Er heerste ook in Vlissingen grande murmuratie vanwege de religieverschillen onder het volk.¹³¹

Wijsselijk zullen de stedelijke bestuurders eieren voor hun geld gekozen hebben en de weg van overleg in plaats van geweld bewandeld.

Ook de houding van de baljuw in beide steden verdient onze aandacht. In Vlissingen werd het baljuwschap, nadat Jacob Smit zich had teruggetrokken, tijdelijk waargenomen door Jacob van Eecke. Burgemeesters en schepenen zelf hadden hem in maart 1566 als hun kandidaat voorgedragen voor deze functie, tegen de zin wellicht van Arend van Dorp, curator van het sterfhuis van de heer van Veere en Vlissingen.¹³²

Dat deze interimfiguur, hun protégé, zich geheel zou voegen naar de handelwijze van de magistraat, zonder eigen initiatieven te ontplooiën, is dan ook niet verwonderlijk.

De rol die de Middelburgse baljuw, de Fries Tjomme Rollema, tijdens de roerige zomer van 1566 speelde, is niet zo gemakkelijk te bepalen.¹³³ Op 1 september 1565 was hij in functie getreden en volgens zijn eigen verklaring, afgelegd in het najaar van 1567, was hij zeer actief geweest tegen de oproerige

128 GA Vlissingen, SA, inv. nr. 231, geen reg. nr. Over de Vlissingse schutterijen, Winkelman, Geschiedkundige plaatsbeschrijving, p. 190.

129 Zie hiervoor p. 234.

130 GA Vlissingen, SA, inv. nr. 231, reg. nr. 226.

131 ARA Brussel, Rek., cartons, eerste reeks, 366/1. M.

132 Jacob Smit had op 14 januari 1566 afstand gedaan van zijn post, GA Vlissingen, SA, inv. nr. 95, reg. nr. 187. In zijn plaats was door Arend van Dorp vóór 31 januari tijdelijk benoemd Gerard de la Haye, Ibidem, reg. nr. 188, 191. Op verzoek van burgemeesters en schepenen van Vlissingen daarentegen stelde de Brusselse overheid op 8 maart 1566 Jacob van Eecke aan tot waarnemend baljuw. Op 31 mei 1567 trad dan Jan Ypensz. in functie. Beide aanstellingsakten in ARA Brussel, Aud., 1346, ongefol.

133 Na de koning gediend te hebben als olderman te Sneek en schout te Leusden werd hij op 26 juli 1565 benoemd te Middelburg als opvolger van de bekende baljuw Pieter Haeck, ARA Brussel, Aud., 167, fo 209; 1345, losse stukken. Als interim-baljuw had gefungeerd burgemeester Pieter Claas Domisz. Zijn akte van commissie dateert van 22 juni 1565, Ibidem.

Hervormden in de afgelopen tijd.¹³⁴ Enkele Middelburgse geestelijken getuigden, op zijn verzoek, dat hij zich gedragen had zoals een goed katholiek betaamde. Zijn buurman, Ingel Cornelisz., pastoor van de Sint-Maartenskerk, verklaarde dat Rollema het nooit kon laten om in de kerk tijdens de mis en de vespers met de priesters mee te zingen zoo hij best conste. Het was ook de baljuw die hem tijdens de donkere beeldenstormdagen steeds had bemoedigd:

Laet ons een weynich patientie nemen; de Coninclijske Majesteyt zal wel meester

blijven van den spele ende die olde religie voorstaen. Ook de Franciscanen ondervonden de steun van Rollema in deze dagen. Zelf verjoeg hij de plunders uit hun kloostertuin.¹³⁴ Maar het was een feit dat hij in de Middelburgse samenleving niet erg op z'n plaats was. Aan alle kanten ontmoette hij onwil en tegenwerking. Wet en Raad negeerden hem volkomen tijdens de beeldenstorm, toen de chaos in Middelburg groot was. Zijn voorstellen werden nauwelijks aangehoord; laat staan dat er gevolg aan werd gegeven. Rollema was, zoals wij zullen zien, bovendien zeer impopulair in de stad.¹³⁶ Niet zonder reden golden de dreigementen van de beeldenstormers op 22 augustus in de eerste plaats de baljuw.¹³⁷

De brekers

Richten wij tenslotte onze aandacht op de belangrijkste medespelers in het beeldenstorm-drama: diegenen die metterdaad de kerken "zuiverden". In Middelburg identificeerden we 74 brekers; in Vlissingen 18 en in Arnemuiden 8.¹³⁸

Wie waren nu die 74 Middelburgers die op 22 augustus bij de vernielingsactie betrokken waren? Van 6 personen wordt geen beroepsactiviteit vermeld. De overige 68 oefenden samen 34 beroepen uit. Als we deze enigszins groeperen herkennen we 15 mensen (23%) die werkzaam waren in de kledingsector (schoenmakers, kleermakers, een enkele kousmaker), 11 personen (16%) hoorden thuis in de bouwwereld als metselaar, timmerman of dergelijke en 5 (7%) verdienden hun brood in de textielsector als droogscheerder, verver of wever. Daarnaast tellen we nog 6 kuipers en 6 schrijnwerkers (beiden 9%). Verder treffen we de meest uiteenlopende beroepen aan. Vrijwel alle zijn ze evenwel te situeren in het ambachtsmilieu. Zo zag ook de gevangen genomen beeldenstormer Jan de Lannoy dat. Toen hem gevraagd werd wie zijn mededaders geweest waren, besloot hij z'n opsomming van een twintigtal personen aldus:

134 Van Vloten. a.w., p. 1-26, 226-236.

135 Het was ook op initiatief van Rollema, die de kerkdeuren door hellebardiers liet bewaken, dat de misviering in de Sint-Maartenskerk als eerste was hersteld, ARA Brussel, RvB, 126 (128), fo 86-86vo, 88vo.

136 ARA Brussel, RvB, 126 (128), fo 86vo-87; Van Vloten, a.w., p. 234-236. Vgl. hierna p. 380.

137 Alzoo haestich als 't hier beschiet is, zoo zal den baillu aldereerst aenstaen. ARA Brussel,

RvB, 126 (128), fo 83vo. In het vonnis van Pieter Cornelisz., berucht beeldenbreker, d.d. 9 februari 1569 werd eveneens aangegeven dat men plannen had de baljuw te verjagen, RA Middelburg, Aanwinsten 1960, nr. 17 sub 27. Vgl. verder hierna p. 401. 248

Mitsgaders noch groot ghetal van metssers, timmerluden, schrijnwerkers, smits, cleermaeckers, schoenmakers (en) knaep.¹³⁹

Enkele personen van reputacie¹⁴⁰ vormen hier de uitzondering. De notaris Guillaume Deynoot en de kooplieden Pieter Boreel, Jacob de Questere en Gelein Jolijt namen eveneens deel aan de beeldenstorm in Middelburg.

Negen van de ons bekende 74 stormers woonden nog bij hun ouders, worden vermeld als jonggezel of waren in dienst als knape bij een meester. Zo hadden de drie knechten van schrijnwerker Thomas Schooff zich allen actief betoond bij de vernielingen. Een van deze, Cornelis Willeboordsz., was zelfs nog zo jong dat hij met de kinderen op straat speelde.¹⁴¹ Adriaanken, de echtgenote van lange Hans van Zwol, is de enige

ons bekende vrouw in het gezelschap. Zij maakte zich vooral verdienstelijk met opruimen en schoonmaken van de Sint-Maartenskerk.¹⁴²

Door welke motieven werden deze beeldenstormers geleid bij hun vernielingswerk? Voor een deel van hen gingen praktische overwegingen en ideologie hand in hand. Met het verrichten van een Gode welgevallig werk, het vernielen van de "afgodsbeelden", kon men zich tegelijkertijd, vóór de winter inviel, geschikte, "gezuiverde" kerkgebouwen verwerven. Deze visie mogen we zeker toeschrijven aan de 7 kerkenraadsleden, die wij onder de 74 beeldenstormers aantreffen.

Verder waren er nog 24 personen verregaand geëngageerd in de Hervormde gemeente van Middelburg. Deelname aan het avondmaal, de doop of begrafenis van een kind, of latere aansluiting bij een vluchtelingengemeente vormen hier de voornaamste criteria om iemand tot de Hervormde kerngroep te rekenen. Zes anderen tenslotte werden nog beschuldigd van het bijwonen van predikaties zonder dat wij verder iets van hen weten. Een dergelijk gegeven is evenwel te weinigzeggend om hen automatisch bij de uitgesproken Hervormden in te lijven.

Tenminste 31 Hervormden tellen we dus onder de brekers, voor wie het religieuze motief duidelijk uiterst belangrijk was. Wat de overige beeldenstormers betreft verkeren we dienaangaand in het onzekere. Nog andere motieven immers die iemand tot vernieling van kerkelijke eigendommen konden aanzetten, zijn denkbaar. Mogelijk was de afkeer van de geestelijkheid die wij vooral in Middelburg ontmoetten mede een drijfveer daartoe. Verder vormde geld voor sommigen de nuchtere motivatie tot meehelpen. Hoevelen ontvingen evenals de kruier Gelein Jansz. en de droogscheerder Pieter Cornelisz. een dagloon? Daarnaast is het denkbaar dat de brekers vergezeld werden door relbeluste meelopers, die slechts door pure vernielzucht werden gedreven. In hoeverre het aanvankelijk de bedoeling van de kerkenraad geweest is om ook in kerken, die voor de Hervormde eredienst niet nodig waren, de beelden stuk te slaan, weten wij niet. Misschien kwam er pas gaandeweg een loskoppeling van beide motieven tot stand en werd, toen de parochiekerken "gezuiverd"

138 Zie over hen bijlage V.

139 ARA Brussel, RvB, 126 (128), fo 95vo.

140 Van Vloten, a.w., p. 61.

141 Fruin, "Kroniek", p. 77.

142 Pekelharing, 'Bijdragen', p. 313.

249

waren, de vernieling van de beelden, in de euforie van het gebeuren, een doel op zichzelf.

Sinds Erich Kuttner een halve eeuw geleden op indringende wijze aandacht vroeg voor de sociaal-economische achtergronden van het jaar 1566, door hem het "hongerjaar" genoemd, kunnen we niet voorbij gaan aan de vraag in welke mate ook in Middelburg de vrees voor honger, kou en werkloosheid, de dreigende bestaansonzekerheid kortom, leidde tot een opstandige houding tegenover gevestigde machten. Te meer klemmt deze vraag als we de groep beeldenstormers in ogenschouw nemen bij wie we geen of weinig Hervormde affiniteiten hebben waargenomen. Zijn er tekenen die er op wijzen dat er een algemene stemming van oproer in de stad heerste? Een opstandigheid die zich met alleen richtte tegen kerkelijke eigendommen, maar tegen de gevestigde orde in het algemeen?

De bronnen zwijgen hierover. Wel ontmoette de baljuw dreigementen. Terwijl de beeldenstormers in de vroege morgen van de 22e augustus zijn huis passeerden, klonk

de rouw onder de ghemeene furie dat de baljuw het volgende slachtoffer zou zijn. Rollema zelf lag nog rustig te slapen, maar zijn huisgenoten, drie vrouwen, raakten in paniek bij de gedachte dat zij (hem) mochten dootslaen en het huis plunderen en ze verborgen het geld onder de turf. Toch doelden de beeldenstormers niet direct op doodslag en plundering, als wel op de brekinghe van den beelden ende schilderijen in den huussen.¹⁴³

Het baljuwshuis zou het eerste niet-kerkelijk doelwit zijn. Het bleef bij deze ene bedreiging en het is zeker niet toevallig dat ze gericht was tegen de zeer impopulaire Rollema. Gevestigde machten bleven verder onaangetast en alleen de kerken kregen het volle geweld te verduren.

Nogmaals de vraag: dreven "ellendefactoren" de beeldenstormers mede tot hun daden? Nu rechtstreekse aanwijzingen in de bronnen ontbreken, dienen wij op indirecte wijze een antwoord te zoeken. Is er misschien enig onderscheid op te merken tussen de groep geëngageerde Hervormden en het overige deel van de beeldenstormers dat in religieus opzicht in de mist blijft? Op beroepsmatig gebied nauwelijks. Wel horen de personen van reputatie alle vier bij de Hervormden, maar verder zijn beide groepen van vergelijkbare samenstelling. De vermogenspositie van de beeldenstormers kan eveneens als vergelijkingspunt dienen. Jammer genoeg moeten we hierbij het bezit aan roerende goederen buiten beschouwing laten. Teveel was reeds vervreemd voordat de deurwaarders rondgingen om de geconfisqueerde goederen op te tekenen. Wat nog aanwezig was geeft dikwijls een volstrekt onjuist beeld van het oorspronkelijke bezit. En onderlinge vergelijking is daarmee al helemaal onmogelijk geworden.¹⁴⁴ Een wat betrouwbaarder indicatie vormt het huizenbezit, al past

143 ARA Brussel, RvB, 126 (128), fo 83vo-84vo. Vgt. Scheerder, *De Beeldenstorm*, p. 104.

144 Als voorbeeld moge de timmerman Samson Moreys dienen. Hij was eigenaar van een groot

huis op de Markt in Middelburg (RA Middelburg, Rek. II, 99, ongef. fol.), maar aan onroerend

goed werd niets ter confiscatie aangetroffen, Ibidem, 101, fo 84. Zie verder p. 278.

145 Jacob de Questere werd bij verstek veroordeeld op 27 mei 1568. Zijn huis werd na zijn vlucht bewoond door Goncal de la Patma. Pas in februari 1569 ontdekte men de vergetelheid, RA Middelburg, Rek. I, 466, to 43. Vgl. Rek. II, 100, fo 7vo-8.

250

ook hier enige argwaan. Zelfs *Het vliegende hert* op de Dam immers, het huis waar de koopman Jacob de Questere in gewoond had, was lang aan de aandacht van de confiscator ontsnapt.¹⁴⁵

Hoeveel gemakkelijker kon zoiets gebeuren met een onopvallend huisje in een achteraf steegje. Met de ons ter beschikking staande gegevens komen we tot de vaststelling dat het huizenbezit van de Hervormde kerngroep onder de beeldenstormers beduidend hoger lag dan dat van de overige brekers. Van eerstgenoemden bezat 36% een eigen huis. Slechts 10% van laatstgenoemden kon zich eigenaar noemen van het huis dat men bewoonde.¹⁴⁶

Moeten we dan concluderen dat degenen, die zich onder de beeldenstormers niet duidelijk als hervormingsgezind manifesteerden, in maatschappelijk opzicht zwakker stonden dan de geëngageerde Hervormden en dat hier de motivatie om kerkelijk bezit te vernielen eerder in sociaal-economische richting moet gezocht worden? De basis

voor een dergelijke bewering lijkt, het kleine aantal personen mede in aanmerking genomen, vrij wankel. Ons besluit zal moeten zijn dat de beeldenstorm in Middelburg in essentie een religieus geïnspireerd fenomeen was dat ook buiten Hervormde kring medestanders heeft gevonden die vanuit andere inspiratie - bijvoorbeeld betaling - werden gedrongen tot meedoen.

De beeldenstormers van Arnemuiden en Vlissingen laten zich in deze conclusie geheel inpassen. Ook hier ging het vrijwel uitsluitend om ambachtslieden en de geëngageerde Hervormden waren ook hier de spil rond wie de breekactie draaide. Maar het aantal personen is in deze plaatsen zeker te klein om verdere conclusies toe te laten.

Besluit

Als wij de gebeurtenissen van 22 augustus in Middelburg nog eenmaal de revue laten passeren, moeten we in de eerste plaats constateren dat de Dopers, getrouw aan de door hen voorgestane leefwijze, totaal afwezig bleven bij het losgebarsten geweld. Voor de Hervormde gemeente was nu een begeerd doel bereikt, de toegang tot "gereinigde" kerken. Het waren bijna uitsluitend ambachtslieden door wie de beeldenstorm werd georganiseerd en grotendeels uitgevoerd, met als kern de kerkenraad van Middelburg, eveneens uit ambachtslieden bestaande. Vooraanstaande burgers uit de handelswereld en magistraatskringen hielden zich overwegend afzijdig van breken en vernielen. Kunnen we dan zeggen dat de gewone man de kastanjes voor hen uit het vuur haalde?¹⁴⁷

Dat zou een al te lichtvaardige conclusie zijn. Het openbeuken van solide kerkdeuren en het wegbreken van beelden was zwaar werk. Metselaars, timmerlieden en schaliedekkers konden daar nu eenmaal beter mee overweg dan de doorsnee koopman of notaris.

146 Adriaanken, de echtgenote van Lange Hans, de kloosterling Nicolaas Jansz. Verbericht en de negen jongeren bleven buiten beschouwing. Verder ook vier personen over wier eventuele goederen wij niet zijn ingelicht.

147 Vgl. Kuttner. Het hongerjaar, p. 271-279.

251

Wie niet daadwerkelijk de brekershamer ter hand nam, kon door zijn houding of louter door zijn aanwezigheid evenzeer blijk van zijn betrokkenheid geven. Jan Cornelisz. van Campen, raad en notaris, lachte van contentement tijdens het brekerstumult in de abdijkerk, evenals burgemeester Adriaan Claasz., die de brekers bovendien daadwerkelijk aanzette tot vernieling van enkele beelden, die in eerste instantie over het hoofd gezien waren.¹⁴⁸

Naar onze mening maakten zij zich op deze wijze evenzeer medeplichtig aan de beeldenbreking en is deze daarmee toch wel een zaak geweest van de Hervormde gemeente in zijn totaliteit.

De vernieling van de beelden en de verwerving van kerkgebouwen betekende evenwel niet voor iedere Hervormde een einddoel. Voor een bepaald deel van de Hervormde gemeente was de beeldenstorm slechts één fase van een groter plan. De woorden van Joris van Steynemolen klonken bepaald onheilspellend: 't Es een cleen zaicke van de beelden, bagatelliseerde hij de dramatische gebeurtenissen van de voorbije augustusdagen kort nadien tegenover burgemeester Pieter Claas Domisz. en hij voegde eraan toe: Zij (de Hervormden) zullen noch al voirden willen commen.¹⁴⁹

De ontvanger van de Walcherse watering Van Steynemolen kon het weten; hij onderhield nauwe relaties met Pieter Haeck, de chieff van de (politieke) nieuwe kerkenraad.¹⁵⁰ Het moment waarop deze nieuwe kerkenraad openlijk in actie zou komen, moest nog aanbreken.

148 Van Vloten, a.w., p. 125; Marcos. Sententiën, p. 210.

149 Van Vloten, a.w., p. 141.

150 Ibidem, p. 79-80, 175, 189. Vgl. hierna p. 322.

X. Hervormd kerkelijk leven tot Pasen 1567

Verhouding tussen katholieken en Hervormden in de steden

Het Rooms-katholiek kerkelijk leven in Middelburg was met een schok stilgevallen. Zwaar beschadigd en verlaten stonden de kerken daar en geen priester waagde het de mis op te dragen. De Hervormden domineerden de stad. Maar geheel tevreden konden ze nog met zijn.

Nog steeds zaten in het Gravensteen elf personen omwille van hun geloof gevangen.

Daags na de beeldenstorm, op vrijdag 23 augustus, werd nu een actie ondernomen om hen te bevrijden. In broederlijke samenwerking richtten Hervormden en Dopers zich tot ieder die gezag droeg, tot burgemeester en schepenen, tot de rentmeester, de baljuw en de bisschop, om vrijlating te bekomen.

De wereldlijke overheid deinsde terug voor deze stap en wilde eerst hogere instanties raadplegen. Maar de bisschop, murw geslagen door de gebeurtenissen van de laatste dagen, gaf zijn schriftelijke toestemming onder nochtans protestatie, dat het in zijne macht nyet en was te doene.

Daarop trok een menigte van enkele honderden gewapend met hamers en bijlen naar het Gravensteen om, desnoods met geweld, de geloofsgevangenen te bevrijden. Toen moest ook de wereldlijke macht wel buigen voor de menigte. Het Gravensteen immers was op dat moment overvol. Naar Middelburg werden van oudsher de galeigasten uit andere gebieden overgebracht¹ en de gevangenis herbergde een honderdtal misdadigers van alle slag, quaetdoenderen van nature ende beroyde gasten. Uit vrees dat ook deze zouden vrijkomen bij een gewelddadige bevrijdingsactie koos men voor het minste kwaad. De gevangen van den Schrifte werden in vrijheid gesteld. Ende heeft den volcke daarmede tevreden geweest.²

Heer en meester waren de Hervormden in de stad. Maar het stadsbestuur poogde weer greep op de gebeurtenissen te krijgen. Het verloop van de raadsvergadering van 23 augustus getuigt daarvan.³

In de eerste plaats besloot men de stadhouder, Willem van Oranje, raad te vragen hoe nu verder te handelen. Een delegatie van drie personen werd daartoe afgevaardigd. Ze bestond uit

1 (Middelburg in Zeeland) daer men gewoonlyck es dierghelicke gecondempneerden ter coste van der Majesteit te bewaeken, De Coussemaker, *Troubles religieux*, IV, p. 244, ook p. 248-249. Jehan Fernandez de Samora, verantwoordelijk voor de galeigasten in Middelburg deelde de landvoogdes op het eind van november 1566 mee dat hun aantal veel te groot was voor de stedelijke gevangenis en dat zij, in geval van ontsnapping, een gevaar vormden voor de stad, Van Gelder, *Correspondance frangaise*, III, p. 39.

2 Van Vloten, *Onderzoek*, p. 26, 254-255. Een van de gevangenen was Jacob Lucasz., die in hetzelfde jaar opnieuw in hechtenis genomen werd, RA Middelburg, Rek. I, 296, fo 22.

3 De besluiten van deze vergadering bij RA Middelburg, Hs. verz. 847b, fo 5: Unger, *Bronnen*, 1, nr. 617-618.

Jan de Hiniosa, schepen en Simon Jansz. van Rome, raad, beiden de hervorming toegedaan en Adriaan de Proost, sinds kort benoemd tot vertegenwoordiger van

Oranje in de Staten van Zeeland.⁴

Uit veiligheidsoverwegingen en om te kunnen optreden kreeg iedere burgemeester zes hellebaardiers toegewezen en de baljuw drie. Tenslotte besloten Wet en Raad zich te verzetten tegen de preken die de Hervormden de volgende dag wilden houden. Niet met rigeur echter, om alle oproer ende commotie te vermijden, maar met beeden ende smeecken. Dit was werkelijk een utopie; om de preken draaide alles.

In de vergadering van de Statencommissie op 24 augustus, waarbij ook predikant Gelein Jansz. d'Hoorne met een Hervormde delegatie was uitgenodigd, kwam stopzetting van het preken zelfs in het geheel niet ter sprake. Het eerste waar men zich om moest bekommeren was het staken van de verwoestingen. Dat nu wilden de Hervormden wel toezeggen, zij het op drie voorwaarden.

In de eerste plaats moesten de beelden die, naar men zei, in het koren verborgen lagen, tevoorschijn gebracht worden.

Verder diende men drie beeldjes en het wapen van de bisschop uit het bisschoppelijke auditorium weg te halen.

Tenslotte eisten de Hervormden, zoals we zagen, de verwijdering van de naam van de bisschop van het grafmonument van de laatste abt in het koor van de abdijkerk.

Op alle punten kregen zij voldoening, al werden er geen beelden in het koren aangetroffen. Daarop luidde, om zeven uur 's morgens, de grote klok van de Westmonsterkerk en ***Gelein d'Hoorne verliet met de zijnen de vergadering om in die kerk een openbare kerkdienst te leiden.***⁵ 's Middags preekte hij er voor de tweede maal. Ook de volgende dag, een zondag, werd er zowel vóór als na de middag door de Hervormden in dezelfde kerk diensten gehouden.

4 ARA Brussel, Aud., 809/33, ongefol. De prins van Oranje maakte na de dood van Maximiliaan van Bourgondië, heer van Veere en Vlissingen, in 1558 in naam van zijn zoon Filips-Willem, heer van Sint-Maartensdijk aanspraak op de staat van Eerste Edete, de vertegenwoordiger van de adel, Fruin, De provincie Zeeland, p. 22, 24.

5 Van Vloten, a. w., p. 55, 125-126. Vgl. hiervoor p. 241.

254

De pastoor van de Sint-Pieterskathedraal, ***Hendrik van Os***, volgde het Hervormde voorbeeld en preekte 's zondags in zijn kerk op het nieuwe fatsoen, met leetwesen van zijn voors. leven, 't welck der gemeynthe geweest es tot grooten schandaele.⁶

De grote activiteit die Gelein d'Hoorne in de eerste dagen na de beeldenstorm in Middelburg ontplooidde zal wel de oorzaak geweest zijn van het feit dat de Vlissingse Hervormden enkele dagen in de kou bleven staan. Wel stond ook in Vlissingen de Sint-Jacobskerk leeg en waren de misvieringen geschorst⁷, maar er zal aanvankelijk geen predikant beschikbaar geweest zijn om voor te gaan. En toen dan na enkele dagen het stadsbestuur een brief van Gelein d'Hoorne ontving met de vraag dat men hem de kercke bereeden zoude om te moghen predicken, kon men van stadswegen gerust weigeren. Vierentwintig gewapende mannen stonden inmiddels - naast zijn gewone dienaars - gereed om de baljuw bij te staan in de bescherming van de kerk.⁸

Ook de Middelburgse overheid trachtte verder orde op zaken te stellen. Op 26 augustus gebod ze dat al wie met woord of daad aanleiding gaf tot oproer en seditie zonder vorm van proces opgehangen zou worden aan de galg, die de baljuw op de 22e augustus op de markt had laten oprichten. De ambachten kregen verder verbod hun uit de kerk gehaalde kostbaarheden te vervreemden. Tenslotte kreeg ook rentmeester Filibert van Serooskerke toestemming om hellebaardiers aan te werven.⁹

Waarschijnlijk werd de Westmonsterkerk gesloten en door de aangeworven hellebaardiers bewaakt, want na zondag 25 augustus horen we niet meer van Hervormde kerkdiensten in deze kerk. Wel organiseerden de Hervormden nu hun predikaties in de kapel van het gasthuis en ook vanaf de pui van het stadhuis sprak Geleijn d'Hoorne zijn toehoorders toe.¹⁰

Ondertussen had landvoogdes Margaretha onder druk van de Nederlandse adel en de dreigende omstandigheden enige concessies gedaan. Het Akkoord, op 25 augustus door haar met de edelen gesloten, stond de predikaties voorlopig toe, op die plaatsen waar ze tot dan toe gehouden waren, maar nooit binnen de steden.¹¹

Hervormde predikanten op de kansel van de parochiekerk, waar eerst de pastoor verdreven was: daaraan kon zelfs niet gedacht worden. In Middelburg was de balans, door Brusselse bril gezien, dus duidelijk te ver doorgeslagen. Misschien zullen de Middelburgse bestuurders dan ook

6 Ibidem, p. 256.

7 De stedelijke overheid wijdde in haar verslag van de gebeurtenissen van 1566-1567 breedvoerig aandacht aan het feit dat bediening van de doop en huwelijksluitingen steeds voortgang hebben gevonden. Maar dat de overige godsdienstige activiteiten onderbroken zijn geweest, heeft men in Brussel nooit vernomen. Deze zin is in het concept-verslag geschrapt, GA Vlissingen, SA, Mv. nr. 231, geen reg. nr.

8 GA Vlissingen, SA, Mv. nr. 231, geen reg. nr.

9 RA Middelburg, Hs. verz., 847b, fo 6; Unger, Bronnen, I, nr. 216; De Stoppelaar, Inventaris, nr. 2427 (met foutieve datum 27 augustus); (galg) ARA Brussel, RvB, 126 (128) fo 83.

10 Van Vloten, a.w., p. 52, 196; Fruin, "Kroniek", p. 73.

11 1 Bor, Oorsprongk, I, p. 95-97. De Franse tekst bij Genard, "Personen", XI, p. 41. 255

met enige opluchting de tekst van het Akkoord en een brief van Margaretha ontvangen hebben. Hier kregen ze richtlijnen aangeboden, waarmee een uitweg uit de chaos mogelijk leek. Hun ordonnantie van 5 september die de godsdienstzaken moest regelen, legde het allemaal duidelijk vast. Alle geestelijken moesten weer aan het werk - behalve de pastoor van de Sint-Pieterskathedraal¹² - zonder dat iemand hen lastig mocht vallen. Geen nieuwe leraar mocht binnen de stad preken en beide groepen dienden vresaemich samen te leven, zonder elkaar iets in de weg te leggen. Bij overtreding van deze regels, stond de galg op de markt gereed.¹³

De katholieken binnen de stad, de protestanten er buiten. Zo was de situatie overzichtelijk en het kerkelijk leven binnen Middelburg begon weer op gang te komen. Kerken gingen weer open en pastoor Ingel Cornelisz. van de Sint-Maartenskerk (Westmonster) celebreerde als eerste de mis, terwijl hellebaardiers en dienaren van de baljuw de deuren bewaakten.¹⁴

Maar de Hervormden waren uit de stad geweerd en zo hadden zij zich dat niet voorgesteld. Natuurlijk lieten zij zich niet zomaar buiten spel zetten. Zij vormden een geduchte macht en waartoe die in staat was in de explosieve sfeer van die dagen bleek al direct na de publicatie van de ordonnantie.

Een gerucht was voldoende om de stad in rep en roer te brengen. Op de avond van 6 september kwam stadsbode Anthonis Jansz. Royaert op het stadhuis vertellen dat er krijgsvolk door de Vlissingse poort binnen de stad gekomen was. Anthonis had goed gedronken en sprak over een grote menigte, wel 500 man." Ze zouden gewapend zijn met lange roeren en zicroeren en zich nu binnen de abdij bevinden. Daar was groot

licht gezien en er waren schoten gehoord.¹⁶

Op het stadhuis ontmoette hij scepsis. Men hield het hele verhaal, na een rondgang langs de poorten, voor een quaet, onwarachtich uytgeven¹⁷ en daarmee was de zaak afgedaan. Maar de Hervormden dachten daar anders over en waren vol argwaan. Andries Jacob Oortsz., Andries Brabander en Simon Jansz. van Rome meenden dat de stad verraden was en drongen hevig aan op een onderzoek van de abdij, spreekende zeer seditieuselijck ende straffelick.¹⁸

Dat hen met gevouden handen gesmeekt werd naar huis te gaan en geen rumoer te maken in desen periculosen tijdt, had geen effect. De Hervormde magistraatsleden haalden hun wapens en gingen op weg om

12 Brief van landvoogdes Margaretha aan Middelburg, 1 september 1566, ARA Brussel, Aud., 330, fo 214-215. Vgl. Gachard, *Correspondance de Guillaume le Taciturne*. II, p. 209-210.

13 Unger, *Bronnen*, I, nr. 217; *De Stoppelaar*, Inventaris, nr. 2429.

14 ARA Brussel, RvB, 126 (128), fo 86vo. In de ktoosterkerken zou votgens de stedelijke overheid de mis slechts vier lt vijf dagen onderbroken geweest zijn, Van Vloten, a.w., p. 199. De bisschop schreef op 4 september evenwel dat de kerken nog gesloten waren, ARA Brussel, Aud., 809/33, losse stukken.

15 Van Vloten, a.w., p. 12, 140, 165.

16 RA Middelburg, Hs. verz., 847b, fo 6. In Ieper had op 28 augustus 1566 een soortgelijk gerucht de ronde gedaan. Daar zouden in het dominicanenklooster wapens verborgen zijn. De magistraat kreeg geen toegang tot het klooster, Boutens, "De moeilijkheden", p. 42-46.

17 Van Vloten, a.w., p. 182.

18 Ibidem, p. 12, 183.

256

diversche van heurlieder factie ende secten te wekken. Sulcx 't volck beroert te hebben, keerden ze terug naar het stadhuis en gaven als hun mening te kennen dat de bisschop eruit gegooit, nee nog sterker, in een bagghe (mand) uitgedragen moest worden.¹⁹

Zo ging Middelburg de nacht in. Aan veel huizen hingen de lantaarns uit en die van de religie liepen, volgens de rederijker Pieter Joossen, gewapend rond de abdij.²⁰

Om een eind te maken aan de gedurig toenemende agitatie, was de stedelijke overheid de volgende morgen wel gedwongen toe te geven aan de eisen van de Hervormden. Reeds hadden zich 500 à 600 man, deels gewapend, voor de abdij verzameld.²²

Een deputatie bestaande uit twaalf magistraatsleden en zes vertegenwoordigers van de schutterijen verzocht en kreeg toegang tot de abdij. De Hervormde factie was daarbij goed vertegenwoordigd.' Niets verdachts werd daarbinnen evenwel aangetroffen en de deputatie bood de bisschop verontschuldigen aan voor de overlast. Het volk buiten de poort echter was in het geheel niet tevreden gesteld en trachtte de abdij binnen te dringen, die na de vlucht van de meeste norbertijnen naar Westhove slechts bewoond werd door een tiental personen.²³

Duidelijk was uit dit incident gebleken dat één vonk in het Middelburgs kruitvat voldoende was om een uitslaande brand te veroorzaken. Groot was de vrees in stedelijke overheidskringen voor verder oproer en seditie waardoor, zoals baljuw Rollema opmerkte, de stad gevaar kon lopen alle heure privilegien te verliezen.²⁴

De Hervormden werden dan ook als geduchte gesprekspartners beschouwd in het

debat dat de volgende dag op het stadhuis plaatsvond. Een Hervormde delegatie kwam daar toestemming vragen om aanstaande zondag in een kerk of het gasthuis te mogen preken. De magistraat moest wel weigeren, op grond van het Akkoord en de missive van de landvoogdes.

Bij de bepalingen van het Akkoord legden de Hervormden zich neer; de voorschriften van de landvoogdes echter wezen ze beslist van de hand. Die waren niet door de verbonden edelen ondertekend en hadden voor hen geen gezag.

Naarstig werd nu gezocht naar een oplossing die voor alle partijen aanvaardbaar was. In afwachting van iets beters namen de Hervormden voorlopig genoegen met een schuur buiten de stad.²⁵

Enkele weken later, op 25 september, kreeg de *gemeynte van de nieuwe leeringhe* de beschikking over een passende behuizing: het pakhuis van Antonio de Villiers, juist buiten de Zuiddampoort.²⁶

19 Ibidem, p. 13, 140.

20 Fruin, "Kroniek", p. 74; Van Vloten, Onderzoek, p. 166.

21 Ibidem, p. 14, 126.

22 RA Middelburg, Hs. verz., 847b, fo 6.

23 Van Vloten, a.w., p. 14, 127, 184.

24 Ibidem, p. 14.

25 RA Middelburg, Hs. verz., 847b, fo 6-7; Unger, Bronnen, I, nr. 620. De schuur behoorde toe aan Adriaan de Proost. Om deze reden bezag de bisschop hem later als verdacht, brief van De Castro aan de landvoogdes, 26 augustus 1568, ARA Brussel, Aud., 809/33, ongefol.

26 Een beschrijving van de plaats bij 's Gravesande, Tweede eeuwgedachtenis, p. 49 e.v. en bij Fruin, "Kroniek", p. 73-74. Van wie het initiatief uitging - van de magistraat of de Hervormden - is niet duidelijk. Unger (Bronnen, I, p. 533 noot 1) vermeldt dat Wet en Raad aan De Villiers verzochten het pakhuis over te laten aan de Hervormden. Kestelo vermeldt dat de Villiers zelf aan de Raad te kennen gaf het pakhuis te willen ontruimen.

257

In afwachting van iets beters namen de hervormden voorlopig genoegen met een schuur buiten de stad. Enkele weken later, op 25 september, kreeg *de gemeynte van de nieuwe leeringhe* de beschikking over een passende behuizing: het pakhuis van Antonio de Villiers, juist buiten de Zuiddampoort.

Een wacht van zes hellebaardiers onder bevel van één der burgemeesters stond garant voor een ongestoorde godsdienstoefening. De andere burgemeester bleef binnen de stad om de katholieken gelijke bescherming te verzekeren. Daarmee was te Middelburg een voorlopig evenwicht bereikt.

XII

Zeeuwse Hervormden op het politieke toneel (1566-1567)
Toenemende spanningen

Toenemende spanningen**Calvinisme en macht****Vooraanstaande rol van de gemeente van Middelburg****Toenemende spanningen**

Al hebben wij een contrarie gheloove dan de Roomsche kercke, nochtans gelooven wij eenen Godt. Zo beoordeelde de Hervormde Adriaan Domisz. uit Scherpenisse de ontstane diversiteit in de godsdienst.¹

Maar zo genuanceerd dacht niet iedereen, zeker de centrale overheid niet. De landvoogdes maakte op 13 september 1566 haar broer, koning Filips II, deelgenoot van de vrees dat de religie - en zij bedoelde daarmee de katholieke - in Middelburg en de andere Zeeuwse steden geheel te gronde gericht was. Bitter klaagde ze enkele weken later dat er in de Nederlanden wel vrijheid van godsdienst leek te bestaan voor iedereen behalve voor de katholieken.²

Brusselse ogen konden dat al haast niet anders bekijken. Wel waren de kerkgebouwen in Zeeland na de beeldenstorm geleidelijk aan weer opengesteld. Wel was de openbare misviering hervat, na een onderbreking van enkele dagen in de meeste steden tot meer dan twee weken in Middelburg en zeven weken in Zierikzee³, maar daarmee was de oude toestand op verre na niet hersteld. Kaal en onversierd bleven de kerken.

Altaren, uit voorzorg verwijderd, keerden pas vele maanden later of soms helemaal niet meer terug; beelden en ornamenten bleven veilig opgeslagen tot diep in het jaar 1567.⁴ Processies hield men in oktober en november 1566 om den periculeusen tijd te Middelburg binnen de kerken.⁵

Het kruisbeeld dat in Tholen jaarlijks met Pinksteren werd omgedragen, kwam in 1567 niet op straat⁶ en over de aanwezigheid van het houten beeld van Sint-Lieven in de ommegang te Zierikzee moest eerst heftig gedebatteerd worden.⁷

Nachtdiensten, met Kerstmis bijvoorbeeld, durfde men wegens de dangereuse tijd slechts doorgang te laten vinden in een streng bewaakte kerk, zoals te Vlissingen of, zoals in Zierikzee, om vier uur 's morgens.⁸

1 Juni 1567, GA Tholen, RAZE, 5628, ongefol.

2 13 september 1566, ARA Brussel, Aud., 161B. Een iets afwijkende tekst bij Theissen, *Correspondance francaise*, I, p. 157. De tweede brief d.d. 27 september 1566, Ibidem, p. 177.

3 Zie hiervoor p. 256 e.v.

4 Zie hierna p. 423.

5 RA Middelburg, Hs. verz., 847b, p. 9; De Stoppelaar, *Inventaris*, nr. 2431; Unger, *Bronnen*, I, nr. 528.

6 GA Tholen, SA, kerkrekeningen (1566 - 1567), fo 124.

7 Op 21 mei 1567 werd het omdragen van het beeld in advies gehouden. Op 16 juni en 27 juni werd positief besloten, op 1 juli negatief, StrA, SA Zierikzee, voorl. nr. 96, fo 117; ARA Brussel, RvB, 126 (130), fo 154.

8 GA Vlissingen, SA, inv. nr. 231, zonder reg. nr.; StrA, SA Zierikzee, voorl. nr. 93, fo 85 (1566); voorl. nr. 96, fo 117 (1567).

Bij haar pogingen weer greep op de situatie te krijgen ontmoette de Brusselse regering niet altijd de door haar gewenste medewerking. Wel werd het plakkaat van 8 oktober, dat het gedwongen vertrek van alle niet-inheemse predikanten voorschreef, over het hele Zeeuwse grondgebied verspreid en in Beoosten Schelde ook op alle aangewezen plaatsen gepubliceerd.⁹

Maar in Middelburg stuitte de publicatie op verzet en de Wet besloot in haar vergadering van 19 oktober, gezien de onrust in de stad, de inhoud van het plakkaat vooralsnog niet openbaar te maken.¹⁰

Ook in Goes vond publicatie eerst laat, op 26 november 1566, plaats.¹¹ Op dezelfde wijze was ook de missive waarin Margaretha op 2 oktober 1566 verzocht een processie te houden wegens de beroerlijke tijden in Goes wel in het stedelijk register ingeschreven, maar niet bekendgemaakt of ten uitvoer gebracht om meer problemen te voorkomen.¹²

Brussel schreef voor, maar de steden hanteerden de filter van wat op plaatselijk niveau haalbaar of wenselijk was, alvorens de overheidsrichtlijnen uit te voeren. Daarnaast evenwel troffen zij hun eigen maatregelen om orde en rust te verzekeren. De stad Goes levert het duidelijkste voorbeeld. De nachtwacht aan de poorten was daar verscherpt tussen augustus 1566 en oktober 1567. Overdag werd ook het stadhuis bewaakt. *Somtijts dezelve wacht verzwaerende, somtijds verlichtende, nae de gelegentheyd van der tijt.* De stedelijke ordonnantie van 2 januari 1567 stelde het sluitingsuur van de poorten vast op zes uur 's avonds. Na acht uur mocht niemand de stad meer in of uit en voor dat tijdstip moesten ook de namen van alle binnen de stad verblijvende vreemdelingen op het stadhuis bekend zijn. Tevens werden in deze maanden ter verhoging van de veiligheid de verwaarloosde vesten uitgediept en herstelwerkzaamheden aan muren en poorten verricht.¹³

Want onzeker waren de tijden. Op 16 november 1566 bezocht de stadhouder van de rentmeester alle herbergen in de omgeving van Middelburg om zich persoonlijk op de hoogte te stellen van de herkomst en bedoelingen van de vele vreemdelingen die zich rond de stad ophielden.¹⁴ Niet alleen van vreemdelingen overigens ging een dreiging uit. In het schepenregister van Scherpenisse treffen we temidden van de optekening der rechtshandelingen van het begin van 1567 de verzuchting aan dat de werelt nu zoo periculeus ende vol haet ende nijts is, dat den eenen buerman den anderen, jae 't kint jegens de vaeder soude opstaen.¹⁵

9 Rondragen van het plakkaat in Bewesten Schelde, RA Middelburg, Rek. I, 216, fo 166vo. In Beoosten Schelde, Ibidem, 1009, fo 53vo. Overzicht van de publicatie van alle plakaten tussen 25 augustus 1566 en 14 september 1567 in Beoosten Schelde in ARA Brussel, RvB, 126 (130), fo 38-42.

10 De publicatie vond pas plaats op 18 november, RA Middelburg, Hs. verz., 847b, p. 10, 11;

De Stoppelaar, Inventaris, nr. 2433.

11 GA Goes, SA, 686, fo 35.

12 Ibidem, fo 33vo.

13 Ibidem, fo 36vo, 78. Vgl. voor Middelburg, Unger, Bronnen, I, nr. 219, 220; voor Zierikzee,

ARA Brussel, RvB, 126 (130), to 166vo; voor Reimerswaal, Fruin, Het recht, p. 194-196.

14 RA Middelburg, Rek. I, 296, fo 35vo.

15 GA Tholen, RAZE, 5628, ongefol.
316

In dezelfde geest uitte zich de rederijker Pieter bossen, sprekend over Middelburg in september 1566, *waar den eenen borger gelijck des anderen viant was ende den eenen boer den anderen vreesde*.¹⁶

De spanningen en tweedracht, tegen de achtergrond van een sombere economische situatie, waarbij de lonen laag en graantekorten soms dreigend waren, verhevigden hier en daar nog als gevolg van lokale conflicten. In Tholen sleepte de controverse tussen de magistraat en het Onze-Lieve-Vrouwekapittel nu reeds enkele decennia aan en bereikte juist in deze jaren een hoogtepunt. De inwoners van deze stad meenden dat de eenheid in de godsdienst door de voortdurende twisten zeer was geschaad en dat de vreemde leeraars de hen geboden kansen om volgelingen te maken dankbaar hadden benut.¹⁷

Waar de spanning zich ontlaadde, richtte zich dat in eerste instantie tegen de kerk. Op 18 oktober kwam het in Middelburg tot ongeregeldheden en weer waren het berichten uit Antwerpen die de aanleiding vormden. Op de avond van 17 oktober waren in de Scheldestad de deuren van de kerk ingebeukt en had een tweede beeldenstorm een aanvang genomen. Snel was deze weer bedwongen¹⁸, maar het gerucht verspreidde zich even snel.

De volgende dag reeds, op Sint-Lucasdag, hief kanunnik Lyon Damours tijdens de misviering in de Sint-Pieterskathedraal te Middelburg juist de hostie, toen een groepje van tien à twaalf personen naar voren kwam, het koor betrad en de priester bedreigde: *Verbruyt Pape, gaet van hier; wij en willen gheen misse meer hebben; indien ghij niet en gaet, wij sullen u van hier slaen*. De celebrant vluchtte naar de sacristie, kelk en hostie meenemend, en zijn belagers begonnen met hamers het hoogaltaar en het altaar van het heilig sacrament te bewerken. Misboeken en kandelaars smeten ze in het koor, onder het zingen van psalmen op heurlieder manier.¹⁹

Het rumoer trok veel volk. Baljuw Rollema en de twee burgemeesters, tijdens een rechtszitting gealarmeerd, begaven zich snel naar de kerk. Een grote menigte volgde hen. Vijf- en zeshonderd man verdrongen zich weldra in de kerk om een glimp van het spektakel op te vangen. Slechts een twintigtal personen nam deel aan de vernieling, verder bleef de massa passief. Maar dat haar sympathie niet aan de zijde van de gezagsdragers lag, die met behulp van hellebaardiers de mensen uit de kerk poogden te krijgen, was duidelijk. Alle getuigen laten verstaan dat de situatie uiterst dreigend was. Wij waren, zegt Hans van Meer, dienaar van de baljuw, *in duusent dangieren van geslaegen te worden. Sommigen riepen: Waeromme zouden wij daeruuyt gaene, wij willen der nyet uuyt; gaet ter zelve uuyt*. Anderen hadden zich gewapend met stenen en zinkroeren.²⁰

Ook in West-Souburg en in Bakendorp op Zuid-Beveland werd omstreeks 20 oktober een poging tot breking gedaan.²¹

¹⁶ Fruin, "Kroniek", p. 74.

¹⁷ Rekest van de ingezetenen van Tholen aangeboden aan Anthonis de Muetenaere, raad des konings en commissaris op 17 mei 1567, ARA Brussel, Aud., 809/34, ongefol.

¹⁸ Van Roosbroeck, Het Wonderjaar, p. 133. In Amsterdam hadden eind september weer gewelddadigheden plaats gehad (Van Nierop, Beeldenstorm, p. 36-38) evenals te Delft op 5 oktober, Smit, "Beeldenstorm en Hagepreken", p. 244-245. Ook in Gent dreigde op 25 september een nieuwe beeldenstorm, Jacobs, "Het wonderjaar", p. 191.

19 Getuigenissen van Jan Harmansz., kiezer van de Wet, Lyon Damours, kanunnik van Sint- Pieter en Boudewijn Claasz. opperkoster, Van Vloten, Onderzoek, p. 76, 77, 177.
317

Wie was verantwoordelijk voor deze ongeregelheden?

De eerste gedachte van Wet en Raad van Middelburg ging natuurlijk uit naar de Hervormden *en op hun verzoek begaven predikant **Geleijn d'Hoorne** en ouderling Samson Moreys zich dan ook naar de Sint-Pieterskathedraal om een eind te maken aan de scandale van de breekinge van den aultare.*

Maar de vernielers waren toen reeds gevlucht en verder troffen ze ook niemand van hun kerkenraad aan. Inderdaad, de kerkenraad steunde deze wilde actie in het geheel niet en zag in deze beeldenstorm blijkbaar slechts een verstoring van de orde en een overtreding van de ordonnanties. Toen immers de magistraat zijn instemming vroeg om de daders uit dien hoofde te mogen bestraffen - hoe tekenend overigens voor de machtsverhoudingen binnen Middelburg! - reageerde de kerkenraad daarop in positieve zin.²²

Wie had dan wel de tweede beeldenbreking op zijn geweten? De deelnemers blijven grotendeels anoniem. Het gaat om een mandenmaker, een stoeldraaiersknecht, een kannenverkoper en een klerenopmaker. Verder om de hovenier Geert Staassens, Marinus, de koster van de Westmonsterkerk, en lange Hans, de kleermaker.²³

Personen die letterlijk afbreuk wilden doen aan de Rooms-katholieke kerk. Mensen ook die met de Hervormde eredienst vertrouwd waren, getuige hun psalmgezang. Slechts één van hen is aanwijsbaar verbonden met de Hervormde gemeente: Jan van Zwol, alias lange Hans. Hij deed dienst als bode van de kerkenraad.²⁴

Reeds eerder had hij, waar het om beeldenbreking ging, de richtlijnen van de kerkenraad genegeerd.²⁵

Ook nu zal persoonlijke dadendrang hem eerder tot deelname in de vernieling aanzet hebben dan zijn engagement in de Hervormde gemeente. Zeer opmerkelijk is de evolutie in het gedrag dat de Hervormde kerkenraad tijdens de afgelopen twee maanden vertoonde. Braken zij in augustus letterlijk de boel af, met als voornaamste doel het verwerven van kerkruimte, in oktober hield de georganiseerde Hervormde beweging zich verre van de ongeregelheden. Zij had daar toen ook geen enkel belang meer bij. Binnen het stedelijk kader hadden de Hervormden inmiddels al veel bereikt en handhaven van die positie stond bij hen voorop. Zij schaarden zich dus in dezen aan de zijde van de gevestigde stedelijke machten, waar die behoud van orde vooropstelden.

20 Getuigenissen van de hellebaardiers Hans Cock, Geert Jansz. en Joost Verhaeghen en van de dienaar van de baljuw. Hans van Meer, ARA Brussel, RvB, 126 (128), fo 89-90. Verder ook van batjuw Rollema. Van Vloten, a. w., p. 25.

21 RA Middelburg, Rek. I, 296, fo 46vo-47.

22 Unger, Bronnen, I, nr. 621; RA Middelburg, Hs. verz., 847b, p. 9. Knappert (Het ontstaan, p. 393) onderscheidt de eerste en de tweede beeldenstorm te Middelburg niet en meent daardoor dat de kerkenraad steeds tegen beeldenbreking gekant was.

23 ARA Brussel, RvB, 126 (128), fo 89, 90; Van Vloten, a. w., p. 25, 86, 178.

24 Ibidem, p. 161.

25 Zie hiervoor p. 228.

318

Calvinisme en macht

Gaandeweg hadden de bestaande tegenstellingen in de religie, de tegenstellingen ook in politiek denken, zich verhard tot partijschappen. Vooral in **Middelburg** kwam dat duidelijk aan het licht. Toen er op het eind van 1566 een conflict losbarstte in de nachtwacht werden de twee kemphanen, een bakker uit de Korte Delft en Thomas Hoeymaecker, respectievelijk afgeschilderd als wesende goet geus en goet catholycx.²⁶

Wat werd bedoeld met de benaming *geus*? In het dagelijks spraakgebruik was geus synoniem met "Hervormd" of "Calvinist". Toen baljuw Rollema in een brief van 30 maart 1567 de Hervormden van Middelburg ter sprake bracht, schreef hij: *les geuz ou Calvinistes, ne scay bonnement comment les doibz nommer*.²⁷

Men liet een kind dopen up sijn geussche, trouwde volgens de ritus van de Calvinistische secte in de gheusenkercke en werd begraven metten geusen.²⁸

Het is zeker terecht dat de leden en trouwe bezoekers van de Hervormde gemeente het etiket "geus" opgeplakt kregen en het spreekt vanzelf dat de min of meer getrouwe aanhangers van de oude kerk tot de "katholieken" gerekend werden. Maar het gaat natuurlijk niet aan de hele stedelijke bevolking in het keurslijf van een tweepartijstelsel te persen. Een deel van de stadsbevolking had vermoedelijk geen enkele boodschap aan een dergelijke opdeling.

Behalve door de religieuze tweespalt werd de samenleving verscheurd door een politieke controverse. De ene groepering, hoewel ook niet steeds gelukkig met het beleid van de centrale regering, hield vast aan de bestaande verhoudingen, uit gehechtheid aan het vertrouwde wellicht of uit afkeer van troebelen die een bedreiging konden vormen voor de handel en de rust in de stad. Voor de andere groepering stond de beëindiging van de godsdienstvervolgving voorop en, in het algemeen, handhaving van de privileges.²⁹

De heren van de ordene, met name de graven van Egmond en Home en de prins van Oranje, ridders van het Gulden Vlies en stadhouders des konings, werden door hen dikwijls aangehaald als hoogste autoriteit. Minachting daarentegen viel de landvoogdes als vertegenwoordigster van het koninklijk gezag ten deel: *'t En es maer een Italiaensche hoere; dat zij wederomme naer Gent loope ende spinne heuren rocke*. De prins van Oranje, stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht, evenwel was een wijs, geschickt heer ... ende weet meer in één zijnen vinger dan Madame in heur geheel lijff.³⁰ Jacob Jansz. van der Meersche vatte het zo samen: *wij hebben metter hertoginne nyet te doen, wij kennen haar niet, moer alleenlijck den prince van Oraingen*.³¹

Ook degenen van wie deze uitspraken afkomstig waren, werden geuzen genoemd.

²⁶ ARA Brussel, RvB, 126 (128). fo 93vo. Dit moet plaats gehad hebben in het najaar of de vroege winter. Gillis Pietersz. Chijs en Pieter Claas Domisz. werden de nieuwe burgemeesters genoemd. De wetsverzetting te Middelburg vond altijd plaats in het najaar, Unger, Bronnen, I, p. XXI.

²⁷ ARA Brussel, Aud., 332, fo 97.

²⁸ Resp. De Schrevel, Troubles religieux, p. 232; ARA Brussel, RvB, 126 (128), fo 98 en hierna p. 324.

²⁹ Vgl. de Memoire die de verbonden edelen de kerkenraden voorlegden op de vergadering te Sint-Truiden (juli 1566), Groen van Prinsterer, Archives, eerste serie. II. p. 163-167; Paillard, Huit mois, p. 171-173.

³⁰ Van Vloten, Onderzoek, p. 137-139. Vgl. hiervoor p. 215.

31 Van Vloten, a. w., p. 145, 138, 187.
319

We ontmoetten dus "godsdienstgeuzen" en "politieke geuzen". *Il v a des gueux d'etat et des gueux de religion*, merkte ook de raadsheer Christophe d'Assonleville op in zijn brief aan Granvelle³², en de vraag dringt zich op in hoeverre de gueux d'etat ook gueux de religion waren.

De landvoogdes, evenals vele anderen, was ervan overtuigd dat de religie slechts als manteau ou mastre diende voor velen die zich verzetten tegen de koninklijke verordeningen.³³

Was dat inderdaad het geval? Waren, om in concreto te spreken, de leden van de hierna te behandelen (politieke) nieuwe kerkenraad, dat de gueux d'etat van Middelburg groepeerde, zonder veel overtuiging lid van de Hervormde kerk? We merken hun aanwezigheid en actieve betrokkenheid op bij preken, bij begrafenissen en doopbedieningen.

32 30 juni 1566, Pouillet, Correspondance, I, p. 341.

33 Brief van de landvoogdes aan koning Filips II, 27 september 1566, Theissen, Correspondance Francaise, I, p. 168. Zie ook de brief vermeld in noot 32.

320

Was dat het masker dat andere bedoelingen moest verbergen? Voorzichtigheid bij een dergelijke globale beoordeling van individuen is geboden. Daarom geven wij, nu we van dichtbij gaan kennis maken met de nieuwe kerkenraad van Middelburg, de plaatselijke geestelijkheid het laatste woord: Wie kent die luyden van binnen?³⁴

Met de vorming van de nieuwe kerkenraad (het nieuwe consistorie) ving in Middelburg - en eigenlijk op heel Walcheren - een nieuwe episode aan voor de Hervormingsbeweging. Nieuwe groepen, kooplieden en magistraatspersonen, hadden zich in de loop van het jaar, toen de omstandigheden gunstig leken, openlijk tot het Calvinisme gewend. Deze verbreding van het ledenbestand had belangrijke gevolgen voor de Middelburgse gemeente, al werd dat niet onmiddellijk geheel duidelijk. De stofwolk, opgeworpen door de beeldenstorm en haar nasleep, verhulde immers aanvankelijk het feit dat de leiding van de Hervormde beweging mede in handen van deze kringen raakte. Niet met de plaatselijke Hervormde belangen, de ceen zaicken als beeldenbreking, hielden zij zich bezig. Zij zagen verder; zij wilden voirder comen.³⁵

Kort na 23 augustus werd daartoe een passende mogelijkheid geboden. Op die datum zond de stad Middelburg een delegatie naar de stadhouder, prins Willem van Oranje, om advies hoe verder te handelen.³⁶ Deze verbleef op dat moment in Antwerpen, waar hij zich ook geplaatst zag voor een situatie, die min of meer vergelijkbaar was met de Middelburgse omstandigheden. Om uit de impasse te geraken, verzocht Oranje de Antwerpse Hervormden een commissie van gedeputeerden te vormen met wie onderhandeld kon worden. Als resultaat van de besprekingen kwam op 2 september een contract met die van der nyeuwer religie - bedoeld zijn de Calvinisten - en een akkoord met de Lutheranen tot stand, dat de godsdienstige verhoudingen te Antwerpen voorlopig regelde.³⁷

Vermoedelijk kreeg ook de Middelburgse delegatie het advies eenzelfde commissie uit Hervormde kringen te doen samenstellen, om op gelijke wijze vruchtbaar te kunnen onderhandelen over een regeling van de zaken te Middelburg. Daarmee zou

dan de aanzet gegeven zijn tot de vorming van een Middelburgse commissie van gedeputeerden, die hier het jonge of nieuwe consistorie (kerkenraad) genoemd werd. Dit wordt ons bevestigd door de beide burgemeesters, Adriaan Claasz. en Adriaan Jacob Joosz. Zij verklaarden dat de kerkenraad pas na de beeldenstorm en na het *Accoordt, gemaect tusschen mevrou de hertoghinne ende den edeldom*, van zich deed horen.³⁸ Zij doelden hier duidelijk op de nieuwe kerkenraad; de oude kerkenraad had zich immers

34 Hiervoor p. 201.

35 p. 252.

36 p. 253.

37 Van Roosbroeck, *Het Wonderjaar*, p. 60-80; Marnef, Antwerpen, p. 129. Beide teksten bij Genard, "Personen", XI, p. 48-51, 56-58. Over de houding van de prins van Oranje in deze maanden, Swart, "Wat bewoog Willem van Oranje", p. 556 e.v.

38 Van Vloten, a. w., p. 98-99.

321

reeds voor de beeldenstorm heel nadrukkelijk gemanifesteerd. Adriaan Claasz. was bovendien zeer goed geïnformeerd. Zijn broer Sebastiaan maakte deel uit van de nieuwe kerkenraad en zo kon hij beschikken over informatie uit de eerste hand. De tekst van het genoemde Akkoord arriveerde in Middelburg kort na 1 september.³⁹

De stedelijke ordonnantie ter regeling van de godsdienstzaken dateert van 5 september.⁴⁰ Wellicht zal dan ook de vorming van de nieuwe kerkenraad te Middelburg in deze dagen hebben plaats gevonden.

Voortaan functioneerden twee raden naast elkaar, daarbij de taken verdelend. De oude kerkenraad bleef zich volgens Jan de Lannoy, een lid van de gemeente, bezig houden met de *zaken raeckende die religie* of, zoals de katholieke schepenen Floris van Grijskerke het uitdrukte, met alles wat *d'exercitie van huerlieder secte ofte supersticie* (bijgeloof) aanging. De zaken raeckende de politie, de politieke zaken, kwamen voor rekening van de nieuwe kerkenraad.⁴¹

Dit college was geen kerkenraad in de eigenlijke zin van het woord en ambten als ouderling of diaken werden er niet aangetroffen. Dat was in overeenstemming met de uitspraak van de synode van 1 mei 1564, gehouden te Antwerpen, die het bestaan van twee kerkenraden binnen één gemeente uitdrukkelijk verbood.⁴²

Het is opmerkelijk dat aan dit nieuwgevormde college, geen kerkelijk lichaam tenslotte, de benaming "kerkenraad" werd gegeven. In Antwerpen sprak men van de "commissie van gedeputeerden". In Frankrijk, waar soms ook twee colleges naast elkaar voorkwamen, gebruikte men voor de religieuze kerkenraad de term "consistoire"; de politieke tegenhanger heette daar "conseil (politique)".⁴³

Veertien leden telde de Middelburgse 'nieuwe kerkenraad' waarschijnlijk en elf van hen waren kooplieden: Andries Jacob Oortsz., Nicolaas Thuys, Simon Jansz. van Rome, Vincent Laureisz., Pieter Boreel, Jan van de Perre, Jacob Jansz. van der Meersche, Olivier Corbeau, Sebastiaan Claasz., Jacob de Questere en Salvador de la Palma. Verder maakten deel uit van deze nieuwe kerkenraad de apotheker Simon Jansz. in den Draeck en de notaris, tevens voorzanger, mr. Richard van de Varent.

De leiding lag in de handen van oud- baljuw Pieter Haeck. Hij werd de chieff van de kerkenraad genoemd.⁴⁴ Inderdaad, dit gezelschap wilde, naar de woorden van schepenen Simon Cost, wat *degelijcx wesen*.

39 ARA Brussel, Aud., 330. fo 214-215.

40 Hiervoor p. 256.

41 Van Vloten, a. w., p. 70; Verhoor van Jan de Lannoy, ARA Brussel, RvB, 126 (128), fo 95. Ook in Breda zou sprake geweest zijn van een oude en een nieuwe kerkenraad, Beenakker, Breda, p. 61.

42 Livre synodal, p. 6.

43 Dat was bijvoorbeeld het geval in Ganges, Oudot de Dainville, "Le consistoire", p. 465. Dat was eveneens het geval in Lyon, Gascon, Grand commerce, p. 480 e.v. De nationale synode van Parijs sprak zich op 25 september 1565 evenwel uit tegen de oprichting van dergetijke colleges, Duke e.a., Calvinism in Europe, p. 96-97.

44 Verhoor van Jan de Lannoy, ARA Brusset, RvB, 126 (128), fo 95. Pieter Cornelisz. Haeck, baljuw sinds 4 januari 1553 (Ibidem, Aud. (Zendbrieven) 1635/1, losse stukken; De Stoppelaar, Inventaris, nr. 2122) was in Middelburgse regeringskringen niet geliefd. Reeds Cornelis de Schepper waarschuwde landvoogdes Maria van Hongarije op 6 juni 1552 dat hij de reputatie van eigenzinnigheid had, ARA Brussel, Aud., 102, fo 235. Toen in 1565 zijn herbenoeming aan de orde was, dienden Wet en Raad, met algemene stemmen, klacht tegen hem in bij de Geheime Raad. Zij verweten hem grote rudesse te bedrijven bij de uitoefening van zijn ambt, burgemeesters en schepenen te beledigen en de stedelijke ordonnanties niet na te leven (RA Middelburg, Hs. verz., 847a, p. 147-150, 24 maart - 19 mei 1565). Een overzicht van de twistpunten is te vinden in het Debat dat Wet en Raad van Middelburg op 13 april 1566 aan de Geheime Raad voorlegden, in antwoord op het (verloren) Recueil van de abuysen en van de disordre van justitie, door Pieter Haeck eerder opgesteld, RA Middelburg, Verz. Verheye van Citters, 45A. Haeck, ontboden naar Brussel (De Stoppelaar, Inventaris, nr. 2377), gaf zijn ambt op. In zijn plaats werd tijdelijk benoemd burgemeester Pieter Claas Domisz. Deze bleef in functie tot 1 september 1565 (ARA Brussel, Aud., 1345, losse stukken). Zie over Haeck ook hiervoor p. 297, noot 75.

322

(Daarmee is overigens niet gezegd dat de ambachtslieden van de oude kerkenraad dan maar een hoop rabauwen zouden zijn, zoals de schepen in één adem opmerkte).⁴⁵

Ook op bestuurlijk vlak situeerde de nieuwe kerkenraad zich in het centrum van de macht. Naast een kwartiermeester en een voormalig baljuw met zijn schoonzoon treffen we nog vijf personen aan die fungeerden als raad, schepen of kiezer van de Wet. En de lakenkoopman Sebastiaan Claasz. was, zoals gezegd, een broer van burgemeester Adriaan Claasz. In Middelburg had de Hervorming zich zo een stevige machtspositie verworven.

De Scheldesteden Doornik, Valencijs en Antwerpen, les trois forteresses du Calvinisme⁴⁶, vertonen een beeld dat in hoofdtrekken met het Middelburgse overeenstemt. Al is het waar dat de Hervorming zich sinds 1544 te Doornik in alle bevolkingslagen manifesteerde, toch bleven de hogere klassen ook hier aanvankelijk voorzichtigheidshalve op de achtergrond⁴⁷.

Niet voor niets werden zij de prudents genoemd. De ons bekende kerkenraadsleden zijn vóór 1561 uitsluitend ambachtslieden. Enkele jaren later echter waren het kooplieden en leden van de belangrijke families van de stad die zich als verdedigers van de Hervormde belangen opwierpen.⁸ Waren er wellicht ook in Doornik twee colleges in actie? Twee rekestten met het verzoek het preken in de kerken te mogen voortzetten ontving het stadsbestuur op 4 september 1566: één uitgaand van de kerkenraad, één van de kooplieden.⁴⁹

In Valencijs is er slechts sprake van één kerkenraad, ung corps et college, aanvankelijk samengesteld uit ambachtslieden, later uit burgers van groter aanzien. Sinds ca. 1560 moet evenwel ook de zeer invloedrijke conseil particulier, die in alle belangrijke zaken door de magistraat werd geraadpleegd, meer en meer als spreekbuis van de Hervormden worden gezien. Kerkenraad en conseil particulier bestonden grotendeels uit dezelfde personen en het is meestal niet uit te maken in welk college belangrijke beslissingen genomen werden.⁵⁰

45 Van Vloten, Onderzoek, p. 160.

46 Paillard, Huit muis, p. 138.

47 Moreau, "La corrélation", p. 294-296.

48 Moreau, Histoire, p. 147-148, 244.

49 Hocquet, Tournai et le Tournaisis. Pièces justificatives, p. 347.

50 Recueil du besoigne des commissaires du Roy a Valenciennes..., Van Langeraad, Guido de Bray, p. XLIII-XLIV. Vgl. ook De Robaulx de Soumoy, Histoire des Troubles, p. 18 noot 3; Clark, An urban study, p. 68-75, 172-176, 346.

323

In Antwerpen tenslotte bestond de kerkenraad vóór 1566 hoofdzakelijk uit ambachtslieden en kleine handelaars. Tijdens het Wonderjaar evenwel beheersten aanzienlijken, voornamelijk kooplieden, de beide colleges, zowel de kerkenraad als de commissie van gedeputeerden⁵¹

Overal zien we dus eenzelfde verschuiving optreden. De leidende Hervormde kaders kwamen aanvankelijk voort uit het ambachtsmilieu. Onder invloed van de politieke ontwikkelingen verplaatste het zwaartepunt zich naar de aanzienlijke burgerij, vooral naar de kooplieden. Het Calvinisme raakte aldus nauw verweven met de leidende stedelijke kringen, zowel op bestuurlijk als op economisch vlak.

In Veere kon de kerk tot bloei komen onder de machtige bescherming van de Schotse Calvinistische kooplieden. Om het hen naar de zin te maken en daardoor de Schotse wolstapel voor Veere te behouden was de stad haast tot alles bereid. De Hervormde gemeente werd dan ook nauwelijks iets in de weg gelegd. Eén van deze Schotse kooplieden, George Kincaid, maakte in 1566 deel uit van de plaatselijke kerkenraad.

Er is een enkele maal zelfs sprake van twee Schotse kerkenraadsleden. Met de tweede Schot werd stellig de invloedrijke Alexander Sigait bedoeld⁵²

Kincaid was tevens schepen. Samen met Hendrik Zomer, evenals hij koopman, schepen en ouderling in de Veeerse kerkenraad, was hij in staat het Calvinistisch geluid op het stadhuis te laten klinken⁵³

In Tholen had de machtsstrijd die reeds decennia lang woedde tussen de wereldlijke overheid en het Onze-Lieve-Vrouwekapittel nieuw terrein gekregen toen een Hervormde gemeente in de stad ontstond. De opdringende reformatie weerspiegelde zich in de greep naar de macht die de magistraat in 1566 deed, toen ze het beheer van de kerkelijke goederen aan zich wilde trekken. Wat was namelijk het geval?

Op een niet nader bepaalde zondag in dat jaar lieten burgemeesters en schepenen van Tholen openlijk van de pui van het stadhuis afkondigen dat kanunnik Jan van Cauwegom uit zijn functie van kerkelijk ontvanger ontheven was. Dit ambt was altijd voorbehouden geweest aan de geestelijkheid, maar nu belastte het stadsbestuur een wereldlijk kerkmeester, de oud-burgemeester Jaspar Baltensz. met de inmg van de kerkelijke gelden. De afgezette kanunnik reageerde woedend en noemde Jaspar den

principaele geus ende ketter. Hij had daarin geen ongelijk. De oud-burgemeester bezocht inderdaad trouw de Hervormde predikaties en werd ook metten guesen begraven. Zijn collega-kerkmeester burgemeester Cornelis Cornelisz., alias de langhen vergezelde hem naar de Hervormde kerkdiensten evenals schepen Gijsbrecht Jansz.⁵⁴ De vreemde leraers hadden dus ook binnen magistraatskringen aanhang verworven.⁵⁵

51 Marnef, Antwerpen, II, p. 88-98.

52 Brief van Jeronimus de Rollé aan Alva, 27 april 1568, ARA Brussel, Aud., 333, to 76.

53 Ibidem, fo 102.

54 Na Jaspars dood trad Cornelis als gemachtigde van het sterfhuys op, GA Tholen, SA, kerkrekeningen (1565-1566), fo 107, 115; (1566-1567), fo 122. Gijsbrecht Jansz.'s Hervormde activiteiten worden bevestigd in een schrijven van Francois Rezen aan Alva, 21 mei 1571, ARA Brussel, Aud., 809/34, losse stukken.

324

Het lijkt ook haast een natuurlijke gang van zaken dat de stedelijke overheid, na een jarenlange harde confrontatie met de plaatselijke Rooms-katholieke geestelijkheid, een Hervormde groepering niet zonder sympathie bejegende. Hoe groot de aanhang van de Hervorming binnen bestuurlijke kringen in Tholen verder was, is evenwel moeilijk vast te stellen. We moeten hier wellicht rekening houden met valse verdachtmakingen, uit rancune geboren. Zo beschuldigde het kapittel behalve Anthonie, de broer van schout Jan Pietersz., ook de broer van baljuw Francois Rezen er van een medestander van de Hervormden te zijn.⁵⁶ Anthonie Pietersz. was inderdaad een belangrijke figuur binnen de Hervormde gemeente; hij ging soms voor in de schure.⁵⁷

De mate van betrokkenheid van stadssecretaris Pieter Rezen, eigenaar van de kerkschuur, blijft in het vage, evenals die van Cornelis Jansz. van Bergen, burgemeester in 1570.⁵⁸ Duidelijk is wel dat de Hervorming binnen de magistraatskringen van Tholen een stevige voet aan de grond gekregen had. Het was in 1567, toen kandidaten voor de vernieuwing van de Wet gezocht moesten worden, zeer moeilijk geschikte mensen te vinden die de preken niet hadden bijgewoond.⁵⁹

Maar dat figuren uit de leidende kringen van Tholen ook op Hervormd kerkelijk terrein leiding gaven, is niet gebleken.

In het veel kleinere Poortvliet, waar vermoedelijk reeds meer dan dertig jaar Hervormingsgezinden verbleven, bekleedden drie van de vier kerkenraadsleden belangrijke kerkelijke en wereldlijke ambten. Een schepen, een substituut-baljuw, beiden ook kerkmeester, en een Heilige-Geestmeester waren hier de centrum-figuren van de Hervormde gemeente.⁶⁰

Niet in alle Zeeuwse steden was de Hervorming doorgedrongen in het bestuurlijk hart van de samenleving.

In Vlissingen bleven kerkenraad en magistraat twee onafhankelijke grootheden. Het stadsbestuur en in overwegende mate ook de rijksten uit de stad waren katholiek gebleven.⁶¹ De Hervormde beweging vond haar draagvlak in het ambachtsmilieu. Ook de samenstelling van de kerkenraad, voor zover bekend, zou daarop kunnen wijzen.⁶²

Slechts Elisabeth Woutersdr., de weduwe van de in 1562 overleden burgemeester Jan

Jansz. Kint was reeds sinds 1558 betrokken bij de Hervormde gemeente.⁶³ Verder had niemand uit de stedelijke overheidskringen zich in 1566 gecompromitteerd. Niemand voelde zich nadien dan ook genoodzaakt te vluchten.⁶⁴

In de Bevelandse steden Goes en Reimerswaal was de magistraat, voor zover wij weten, geheel katholiek.

55 Hiervoor p. 317.

56 Het kapittel van Tholen aan Alva, 1570 (?), ARA Brussel, RvB, 1, fo 3.

57 Boenders, "Een bijdrage". p. 32.

58 ARA Brussel, RvB, 2, to 236; 6, fo 379-380, 398-399.

59 Verslag van Anthonis de Muelenaere en Jan van Vlierden, gecommiteerden tot het verzetten van de Wet in Tholen, mei 1567, ARA Brussel, Aud., 809/34, losse stukken.

60 Zie hiervoor p. 282.

61 Rapport door de gecommiteerden, de heer van Kattem (Anthonis van Bourgondië? Vgl. hierna p. 360, noot 109) en de heer De la Trouillière, opgesteld na hun bezoek aan Vlissingen (ca. 1566), ARA Brussel, Rek., cartons, eerste reeks, 366/1, M.

62 Zie Bijlage III.

63 Hiervoor p. 144.

325

Zierikzee nam een tussenpositie in. Weliswaar steunde de Hervormde gemeente ook hier in hoofdzaak op de ambachtslieden. Naast een enkele stedelijke functionaris, Pieter Couwenburg Pietersz., klerk van de weeskamer, waren het verder de vleeshouwers, barbiers en leertouwers die de gemeente leidden.⁶⁶ Toch moet haar sociaal prestige niet gering geweest zijn. Of was het misschien het persoonlijk charisma van predikant Jacob Jorisz. Baselis dat een groep uit de magistraat er toe bracht met hun familie de openbare preken in 1566 bij te wonen? Consequenties had dit gedrag evenwel nauwelijks en bij het keren van het politieke getij hadden zij zich reeds geruisloos afgewend.⁶⁶ De specifieke Zierikzeese binnenstedelijke geslotenheid zorgde er bovendien voor dat de namen van hen die hen selfven een luttel vergeten hadden, op één uitzondering na nooit aan de Brusselse overheid werden meegedeeld.⁶⁷

Misschien gaat er achter deze muur van zwijgzaamheid meer schuil dan op het eerste gezicht lijkt. Zierikzee kende een zeer gesloten magistraatsmilieu. Reeds in 1548 merkte baljuw Jeronimus van Liere op datter menighe ende vele andere lijn in de voornoemde stede boven alle excepties twintich mael nutter ende bequaemer dan degene die op de nominatie voor schepen of raad stonden. En, vroeg hij zich af, *waeromme dat sij se voirbij gaen, dat wilde ick wel dat Uwe Majesteit alsoe wel wiste als ick doe*.⁶⁸

Tien jaar later klaagde ook baljuw Cornelis Lievensz. verscheidene malen over de *onredelicke menichte van de maesschappe ende swagerschappe die nu 't regyment heeft in den raedt ende onder de schepenen*.⁶⁹

Een vrijwel ondoordringbaar netwerk voor een buitenstaander. Toch leefden er in Zierikzee ongetwijfeld personen met politieke aspiraties, die zodoende niet aan bod kwamen. Zagen zij misschien in de groeiende macht van een alternatieve beweging hun kans? Stonden er in Zierikzee twee groepen tegenover elkaar, enerzijds de magistraatskliek die reeds decennialang op het kussen zat en anderzijds een andere groep die ook haar aandeel in de macht opeiste? Bartholomeus Adriaansz. Cau en Rochus Adriaansz.

64 GA Vtissingen, SA, inv. nr. 231, geen reg. nr.

65 Over Pieter Couwenburg Pietersz., De Vos, De vroedschap, p. 295. Zie verder bijlage V.

66 ARA Brussel, Aud., 809/34, losse stukken.

67 Brief van Jan van Strijen aan Alva, 26 oktober 1570, ARA Brussel, Aud., 809/34. Baljuw Simon Goesman noemde in zijn brief aan Alva d.d. 22 november 1571 de naam van Cornetis Cornelisz. Oudecooper, raad, als preekhoorder. Ibidem; vgl. verder hierna p. 392. Geen namen werden verder genoemd in het verslag dat van magistraatswege over de gebeurtenissen van 1566 werd opgemaakt (28 oktober 1567), ARA Brussel, RvB, 126 (130), to 144vo. Op de presentatielijst van nieuwe schepenen voor 1570 kwam blijkbaar een aantal personen voor die in 1566/67 als schepenen of raad de predicates hadden bijgewoond. Zonder dat hier verdachten bij name worden genoemd, valt uit de door Alva geëiste nieuwe voordrachtslijst in combinatie met de in Brussel binnengekomen adviezen op te maken dat het in ieder geval moet gaan om Jacob Wittez., mr. Marinus Baltensz., Lenaart Cornelis Maartensz. en mr. Jacob Pilse, Aud., 809/34 (17 mei - 22 december 1570), losse stukken.

68 Brief van Van Liere aan landvoogdes Maria van Hongarije, 27 juli 1548, ARA Brussel, Aud. (Zendbrieven), 1656/1, losse stukken.

69 Brieven van 27 juli 1557 en 18 juli 1559, ARA Brussel, Aud., 809/34. losse stukken. Ook in Amsterdam was de magistraat een gesloten familie-oligarchie, Van Nierop, Beeldenstorm, p. 20-23.

326

Hoffer zouden de vertegenwoordigers van deze laatstgenoemden kunnen zijn. Beiden waren vleeshouwer - Hoffer was tevens bedrijvig in de zouthandel - en lid van de kerkenraad. Beiden vluchtten en werden op 8 november 1568 verbannen. Beiden ook verwierpen zich inderdaad na de definitieve overgang van Zierikzee in 1576 voor de rest van hun leven een plaats in het stadsbestuur.⁷⁰ Op grote schaal deed zich dit verschijnsel evenwel niet voor; van ingrijpende wijzigingen in de magistraat van Zierikzee is ook na 1576 geen sprake⁷¹

De vraag of het Calvinisme misschien gediend heeft als voertuig voor aspirant-magistraten op hun weg naar deelname aan de stedelijke macht zou ook voor Middelburg gesteld kunnen worden.⁷²

Misschien was dat hier ook voor enkele personen het geval; namen mogen we daar evenwel niet aan verbinden. Wanneer en hoe een wending naar de Hervorming zich in de geest van een Andries Jansz. Brabander, een Simon Jansz. van Rome of een Jan van Campen heeft voltrokken, kunnen we niet achterhalen. Merkte ook Pieter Haeck in 1561 met op dat *grote dubbelheyt was regnerende in veel menschen*? We konden slechts concluderen dat de vooraanstaande figuren binnen het Calvinisme van 1566 hier zowel tot de "oude" magistraatskringen als - zij het in sterkere mate - tot de nieuwere lichten van de jaren zestig bleken te behoren.⁷³

Vooraanstaande rol van de gemeente van Middelburg

Overzien we de Zeeuwse Hervormde centra tijdens de laatste maanden van 1566, dan blijkt één gemeente er duidelijk uit te springen: Middelburg. Hier was niet slechts het interne kerkelijke leven tot bloei gekomen, ook de politieke dimensie kreeg hier, met name in de nieuwe kerkenraad, volle aandacht. De Middelburgse gemeente plaatste zich daardoor naast de Antwerpse Hervormden, naast de broeders ook van Valencijn en Doornik en naast de Vlaamse gemeenten.

De relatie tussen **Antwerpen en Middelburg** kan daarbij niet genoeg beklemtoond worden. In Antwerpen, evenals in de andere genoemde steden, had het Calvinisme, zoals gezegd, vooral ingang gevonden in het handelsmilieu. Onze aandacht gaat daarbij nu speciaal uit naar de Iberische handelshuizen. Onder hen bevonden zich ook de van oorsprong Joodse kooplieden, die zich op het eind van de vijftiende eeuw onder druk bekeerd hadden tot het katholicisme en nadien uitgeweken waren naar noordelijker streken.

70 ARA Brussel, RvB, 155, fo 135; Marcus, Sententiën, p. 177-178; De Vos, De Vroedschap, nr. 44, 50.

71 De Vos, De Vroedschap, p. XL. Een lijst van burgemeesters van Zierikzee, opgesteld door De Vos (StrA te Zierikzee, Verz. P.D. de Vos, voort. nr. 113) bevestigt dit, evenals een schepenenlijst, vervaardigd door Van Beveren, "Lijst", p. 39-41.

72 Vgl. voor Antwerpen, Marnef, Antwerpen, p. 137-138; Idem, "The changing face", p. 151-152. Voor Valencijs, Ctark, An urban study, p. 191-194. Een belangrijke studie over de kerkenraad als kerkelijke alternatief-vorm van burgerlijke vertegenwoordiging binnen de steden is Schilling, "Calvinistische Presbyterien".

73 Vgl. hiervoor p. 200.

327

Daar kwamen ze in aanraking met de Hervorming. Verscheidenen van deze nieuw-bekeerden - nieuwe christenen, *conversos of marranos* genoemd - werden sterk aangetrokken tot de Calvinistische denkwijze." Het is in deze kringen dat we de belangrijkste relaties tussen de Hervormde gemeente van Antwerpen en die van Middelburg moeten zoeken.

De bloedverwantschap die tussen deze mediterrane families bestond, vormde naar onze mening de voornaamste band tussen de Hervormde gemeenten van beide steden. Twee centrale figuren in de Antwerpse kerk, Martin Lopez en zijn zwager Marcus Perez, de onbetwiste leider van de kerkenraad, hadden verwanten in Middelburg. Louis Lopez verbleef daar sinds vele jaren. In 1552 werd hij er als tesorier vermeld. Hij was een oom van Martin Lopez en diens zuster Ursula, de vrouw van Marcus Perez.⁷⁵

De familie Perez had in het begin van de eeuw zelf eveneens in Middelburg gewoond. Omstreeks 1530 vertrok Louis Perez, de vader van Marcus, van daar naar Antwerpen. Misschien is Marcus zelfs nog in Middelburg geboren.⁷⁶

Ook de in Middelburg wonende Juan de la Palma was verwant met de familie Lopez.⁷⁷

Misschien was ook diens zoon, Pieter de la Palma, actief in de Middelburgse Hervormde gemeente, in ieder geval wel de kleinzoon Salvador. Hem treffen we in 1566 aan als lid van de nieuwe kerkenraad.⁷⁸

Salvadors broer Marcus, na 22 augustus 1561 vanuit Middelburg naar Antwerpen verhuisd⁷⁹, liet zich ook niet onbetuigd in Hervormde kringen. Toen de Spaanse predikant Anthonio del Corro (Corranus) in november 1566 naar Antwerpen kwam, stelde Marcus de la Palma zijn huis beschikbaar als logies en om er *á la Calviniste en sa langue te preken*.⁸⁰

Na de overgang van Middelburg in 1574 keerde Marcus naar Middelburg terug om er tot zijn dood verscheidene ambten in kerk, stad en gewest te vervullen.⁸¹

74 Over de Marranen, Prins, De vestiging der marranen; Hauben, "Marcus Perez and

marrano Calvinism"; Goris, Etude, p. 553-577; Vermaseren, "Onderzoek", p. 106-120.
75 Vermaseren, "De Antwerpse koopman", p. 11.

76 Prins, De vestiging, p. 98; Goris, Etude, p. 102, 582. Daarentegen vermeldt Rahlenbeck (Biographie Nationale, 17, kol. 13) Antwerpen als geboorteplaats evenals Bernus (Dn laïque, p. 6). Hanquet ("Les Perez et leur groupe familiale"), Hauben ("Marcus Perez") en Marnef (Antwerpen, II, p. 251) laten zich daarover niet uit.

77 De wijze waarop is evenwel niet helemaal duidelijk. Prins (De vestiging, p. 98) vermeldt dat de moeder van Martin en Ursula Lopez een nicht van Juan de la Palma was. Bij Nagtglas (Levensberichten, II, p. 334) wordt als echtgenoot van Juan genoemd Eleonora Lopez (de Villanova). Zij komt bij Vermaseren ("De Antwerpse koopman") niet voor. Deze studie heeft evenwel geen zuiver genealogische bedoelingen.

78 ARA Brussel, RvB,155, fo 95-98. Zie over Pieter de la Palma (de oude en de jonge), noot 82.

79 In dat jaar stond hij nog op de voordracht voor schepen, ARA Brussel, Aud., 809/33, losse stukken.

80 Brief van Philippe d'Auxy aan de landvoogdes, 27 november 1566, Van Schelven, "Verklappersrapporten", p. 260; Genard, "Personen te Antwerpen", XI, p. 157, 159; Van Langeraad, Guido de Bray, p. 64 noot 1. Over Corranus, Gordon Kinder, "Anthonio det Corro", p. 121-176; Vermaseren, "The life", speciaal p. 187. Over de relatie Del Corro - De la Palma in de Italiaanse vluchtelingengemeente te Londen, Boersma, Vluchtig voorbeeld, p. 174.

81 Hij was in 1574 ouderling (Nagtglas, De algemene kerkeraad, p. 69), schepen (Kesteloo, "De stadsrekeningen (1550 - 1600)", p. 128), in 1575 raad van de Admiraliteit en in 1576 lid van Gecommitteerde Raden. Hij stierf in 1587, Nagtglas, Levensberichten, III, p. 334.

328

Tot hun kring behoorde ook de familie de Hiniosa. De moeder van Salvador en Marcus de la Palma was waarschijnlijk Beatrice de Hiniosa.⁸²

Ongetwijfeld was zij verwant met de Middelburgse schepen Jan de Hiniosa, die samen met zijn vrouw belijdenis van de Hervormde leer had gedaan en zich zeer inspande voor de Calvinistische zaak⁸³

Noemen wij tenslotte nog de familie Favoilla, die ook leden in beide steden telde. Anne, weduwe van Francesco Favoilla, woonde in het begin van de jaren zestig met haar dochter Lucretia en haar zonen Hugo en Baptista in Middelburg. Hugo verhuisde omstreeks 1563 naar Antwerpen.⁸⁴

Deze nauwe betrokkenheid van Middelburg bij Antwerpen mag ons niet uit het oog doen verliezen dat er ook nog andere relaties geweest zijn die Middelburg meetrokken in het brandpunt van de reformatorische actie. Wij bespraken reeds de stevige banden, zakelijk en familiaal, die al decennialang bestonden tussen handelshuizen van Middelburg en steden als Rouaan en La Rochelle.⁸⁵

Ook naar andere Calvinistische centra leiden de sporen, zij het soms wat vager. Naar Valencijs bijvoorbeeld. Toen de aanzienlijke wijnhandelaar **Michel Herlin** de jonge, tevens actief lid van de kerkenraad daar ter plaatse, na een vergeefse vlucht samen met zijn predikant **Guy de Bray**, op 31 mei 1567 uiteindelijk tot de brandstapel werd veroordeeld, met confiscatie van al zijn goederen, bleek hij ook belangen te hebben in Middelburg.⁸⁶

Dat zijn contacten met Middelburg zich niet beperkten tot het zuiver zakelijke is wel

duidelijk. En het is misschien geen toeval dat de reeds vaker geciteerde Jan de Lannoy, gevangengenomen te Middelburg in 1567 en uitstekend op de hoogte van alles wat de plaatselijke gemeente betrof, een naam droeg die onder de Hervormden van Doornik vaak voorkwam. Een **Jean de Lannoy**, ouderling van die gemeente, werd op 17 november 1561 geëxecuteerd.

Verscheidene andere De Lannoy's werden uit Doornik verbannen.⁸⁷ Elders werd deze naam in Hervormde middens minder vaak aangetroffen⁸⁸, zodat de verwantschap tussen de Middelburger en zijn Doornikse naamgenoten niet onwaarschijnlijk lijkt.

82 Nagtglas (Levensberichten, III, p. 333) was kennelijk niet op de hoogte van het feit dat er omstreeks 1550 twee Pieter de la Palma's in Middelburg woonden. Pieter de la Palma de oude was de vader van Marcus en Salvador. Hij was waarschijnlijk gehuwd met Beatrice de Hiniosa. Pieter de la Palma de jonge was vermoedelijk een generatiegenoot van Marcus en Salvador, en tevens de schepen die Hervormde predikaties bijwoonde. Vgl. Fagel, "Spaanse kooplieden" (ter perse).

83 ARA Brussel, RvB, 155, fo 95-98; Marcus, Sententiën, p. 65.

84 Over de verblijfplaats van de derde zoon, Gheerardijn, zijn wij niet ingelicht, Van der Haeghen-Lenger, Bibliotheca Belgica, III, p. 9. (Baptista), ARA Brussel, Aud. (Zendbrieven), 1677/2, fo 28. (Anne en Lucretia), hierna bijlage V.

85 Zie hiervoor p. 150.

86 Van Langeraad, Guido de Bray, p. 75; RA Middelburg, Rek. I, 465, fo 7vo.

87 Moreau, Histoire, p. 137, 324-326, 372.

88 Decavele vermeldt buiten Doornik slechts één (Anna) de Lannoy in Brugge (Dageraad, p. 78). Van de vijf bij Verheyden voorkomende De Lannoy's zijn er drie in Doornik woonachtig. (Lisse, nr. 2793-2797). Marnef (Antwerpen, II, p. 227) signaleert in Antwerpen twee De Lannoy's, waarvan één uit Doornik afkomstig.
329

Concrete feiten over de banden tussen de kerk van Middelburg en haar zustergemeenten vóór 1566 staan ons verder niet ter beschikking. Wel mag uit het bovenstaande duidelijk zijn dat de Hervormden van Middelburg in 1566 gereed waren om in de opstandige beweging hun aandeel op zich te nemen.

De nieuwe kerkenraad toonde zich uiterst actief. Herhaaldelijk waren zijn leden op reis naar Breda, Amsterdam, Utrecht of Antwerpen om daar de prins van Oranje of de heer van Brederode te ontmoeten.⁸⁹

Daarnaast vielen blijkbaar ook contacten met andere kerkenraden - die van Gent bijvoorbeeld - of het bijwonen van de vrijwel steeds te Antwerpen gehouden synodevergaderingen onder de zaken van politie. Leden van de nieuwe kerkenraad namen immers (mede) deze taak op zich. Telkens wanneer zij terugkeerden van een dergelijke missie was er een nyeu vergaderinghe onder de sectarissen ende beroerte in der stede.⁹⁰

Anderzijds kwamen ook, dagelickx volgens baljuw Rollema, predikanten en consistorianten (kerkenraadsleden) van elders Middelburg bezoeken. Zij richtten zich dan eerst naar het huis van Pieter Haeck of van diens schoonzoon Jacob Jansz. van der Meersche, bij wie predikant **Gelein d'Hoorne** meestal logeerde. Soms verbleef Gelein ook bij Hugo Joosz. Beide gastheren beschikten over ruime huizen: de kerkenraadsvergaderingen vonden er plaats en geloofsgenoten uit andere plaatsen kregen hier onderdak. Zo logeerde de Vlaamse predikant Pieter Datheen twee of drie nachten bij Hugo Joosz., toen hij vanuit Antwerpen Middelburg bezocht. Bij die

gelegenheid werd er niet enkel vergaderd; Datheen preekte ook in de Arnestad.⁹¹ En niet alleen daar; in Vlissingen, Veere en Zierikzee ging hij eveneens voor in de kerkdienst.⁹²

Zijn rondreis onderstreept nogmaals de verbondenheid die tussen de Zeeuwse stadsgemeenten bestond. Vlissingers en Veerenaars waren soms ook aanwezig bij de vergaderingen, door de Middelburgse kerkenraad belegd.⁹³ Uit de gebeurtenissen van de volgende maanden zal duidelijk blijken dat de Middelburgse nieuwe kerkenraad het kanaal bij uitstek was waardoor de hele Walcherse Hervormde wereld in verbinding stond met de "hoofdstad van het Calvinisme", Antwerpen⁹⁴, en met de Nederlandse opstandige beweging in het algemeen.

De nieuwe kerkenraad behartigde niet alleen de relaties met de buitenwereld. Ook in de stedelijke samenleving speelde hij een rol van gewicht en trachtten zijn leden meer invloed te verwerven. Zoals dat in Antwerpen het geval was met de commissie van gedeputeerden, zo zou ook het Middelburgs

89 Van Vloten, Onderzoek, p. 15.

90 Ibidem, p. 70. Verder ook p. 9, 15 en 99. Of ook leden van de oude kerkenraad na augustus 1566 de kerkelijke vergaderingen elders bezochten is ons niet bekend.

91 Van Vloten, a. w., p. 9-11, 62, 88, 102.

92 ARA Brussel, RvB, 126 (129), fo 99vo, 101, 104vo; 's Gravesande. Tweehonderdjarige gedachtenis, p. 154; Ruys, Petrus Dathenus, p. 71-72.

93 Van Vloten, a. w., p. 98.

94 Moreau, "L'organisation synodale". p. 195.

330

college beschouwd kunnen worden als een alternatief machtsircuit in de stad.⁹⁵

Die van de consistorie stonden hier tegenover degenen die de stad wilden bewaren in goede onderdanicheit van de Conincklijke Majesteit ende (die) d'oude catholycke religie voorstonden. Een felle strijd om de macht in de stad ontbrandde en vele katholieken voelden zich bedreigd door de intimidaties van de Hervormden. De katholieke partij stond naar de woorden van stadssecretaris mr. Adriaan de Jonge in 't ooghe van deghene, die hein hielden van de consistorie. Zo was mr. Hugo Bonte, stadspensionaris tot november 1566, zeer bevreesd toen goede vrienden hem waarschuwdan dat de sectarissen erop uit waren hem te crencken oft verjagen. En zijn opvolger mr. Jacob Zagarus ontving het dreigement dat zij hem bijbringhen zouden, indien zij d'overhant ghecrijghen consten. Hoe dat zou gebeuren vernam schepen Adriaan van Campen: ophanging in zijn eigen deuropening zou zijn lot geworden zijn als de geuzen de winnende partij geweest waren.

De Hervormden lieten het evenwel niet bij dreigementen. Om hun positie in de magistraat te versterken, trachtten ze stemmingen te beïnvloeden en personen voor zich te winnen. Altijd in Sorge was mr. Jan van Bekerke, pensionaris, wanneer sommige gheusen, leden van de Wet, probeerden hem het zwijgen op te leggen als hij het waagde tegen hun ideeën in te gaan. En schepen Pieter Sebastiaansz. moest weerstand bieden aan de poging van de Hervormde koopman Pieter van den Bogaerde, om hem naar het geuzenkamp over te halen, *segghende dat de paepen ende papisten eenen val ghecrijghen zouden, ende degene die intijds van hemlieden affwijcken zouden, dat zij wijzelick doen zouden*.⁹⁶ Uiteindelijk kwam het zover dat de Hervormden eisten aanwezig te mogen zijn bij alle deliberaties van de Raad en

inzage te krijgen in alle correspondentie. Maar toen was het al eind februari 1567, 97 en daarmee lopen we te zeer op de gebeurtenissen vooruit.

Gedurende de laatste maanden van 1566 werkten de oude en de nieuwe kerkenraad eendrachtig samen. Onlosmakelijk waren de zaken van politie en religie met elkaar verbonden. Dat bleek bijvoorbeeld op 4 november. Toen trokken leden van beide colleges naar het stadhuis van Middelburg om te pleiten voor steun van stadswege aan een rekest dat de koning zou worden aangeboden.

XV Zeeland aan de vooravond van de machtswisseling (1568 - 1572)

Inleiding

Met de vluchtelingen had ook de kern van het verzet tegen de hertog van Alva en al wat hij vertegenwoordigde het land verlaten. De prins van Oranje had zich naar de Duitse gebieden begeven; de Hervormde kooplieden, motor van de opstandige beweging van 1566-1567, waren voor het merendeel uitgeweken naar Engeland en Duitsland. Maar daarmee was het verzet niet helemaal gebroken. In de vluchtelingencentra vond men een nieuw onderkomen en een uitvalsbasis voor acties. Al waren de vluchtelingen zeer divers wat afkomst betreft, één gemeenschappelijk doel verenigde hen: zo snel mogelijk terugkeren naar de plaats van herkomst en hun bezittingen. Eerst moesten de omstandigheden die hen op de vlucht hadden gedreven, zich echter wijzigen en in eerste instantie dienden de hertog van Alva en zijn troepen uit het land verdreven te worden.

In het voorjaar van 1568 stelde prins Willem van Oranje met zijn naaste medewerkers een aanvalsplan op. Op drie plaatsen zou men tegelijkertijd een gewapende inval in de Nederlanden doen. Een hugenotenleger zou vanuit Frankrijk optrekken en in het oosten waren invallen gepland in Groningen en ter hoogte van Maastricht. Veel succes kenden deze acties niet. Alleen in het noorden wist Lodewijk van Nassau, de broer van Willem van Oranje, in mei 1568 bij Heiligerlee de tegenstander te verslaan. Enkele maanden later leed hij evenwel bij Jemgum alsnog een nederlaag tegen Alva's troepen.¹

De watergeuzen

In Zeeland resoneerde er waarschijnlijk weinig bij deze ver verwijderde gebeurtenissen. Des te meer was het gewest betrokken bij wat er zich op zee afspeelde. Hier opereerden de watergeuzen², ballingen veelal, die schepen hadden uitgerust waarmee ze de Nederlandse koopvaarders- en vissersschepen poogden te overmeesteren. Vanuit hun thuishavens in Oost-Friesland, in Engeland en La Rochelle, probeerden ze op die wijze zichzelf te verrijken en zoveel mogelijk afbreuk te doen aan handel en visserij in de Nederlanden.

Het aantal Zeeuwen onder hen was bescheiden. Tien kapiteins, zes procent van het totale aantal, kwamen uit dit gewest; het merendeel (zes man) uit Vlissingen.

1 Rachfahl, Wilhelm von Oranien, III, p. 292; Parker vermeldt ook nog de voorgenomen inval van een Engels leger in Vlaanderen, Parker, Van beeldenstorm tot bestand, p. 102-103. Vgl. Poulet, Correspondance, III, p. 616-617.

2 Aan de watergeuzen is een studie gewijd door De Mey, De watergeuzen en de Nederlanden (1568-1572).

Van de manschappen waren, voor zover bekend, slechts dertien personen (2,6%) van Zeeuwse afkomst.³ Drieëntwintig Zeeuwse watergeuzen kennen we zo bij naam; bij minstens vijf, misschien zeven, van hen is sprake van een Hervormde achtergrond.⁴

Dienden de watergeuzen sinds mei 1568 onder Lodewijk van Nassau ter ondersteuning van diens aanval op het Groningerland, toen Lodewijk van daar verdreven was opereerden zij vanaf september zonder opperbevelhebber en zonder

strategische doelstellingen. Willem van Oranje trachtte ook hier coördinerend op te treden en de ongeordende troep kapers om te vormen tot een vloot, geschikt om een invasie in de Nederlanden uit te voeren. Hij rekende daarbij op steun van Engelse en Franse zijde.⁵ Inderdaad waren de invasiegeruchten tijdens deze jaren niet van de lucht.⁶ Steeds weer kregen deze geruchten nieuw voedsel door de overvallen die de watergeuzen op het land uitvoerden. Zij beperkten zich immers niet tot het overheersen van schepen op zee, ook dorpen en speciaal kerken en kloosters waren niet veilig voor hun plunderwoede. Het merendeel van deze landgangen vond plaats in het noorden, in Groningen en Friesland, op de Waddeneilanden en in het noordelijk deel van Holland. Maar in mei 1571 was Ooltgensplaat het doelwit en in diezelfde maand werden ook aan de Vlaamse kust huizen geplunderd. Wie kon zeggen wanneer het Zeeuwse platteland aan de beurt was?⁷

Na de overval die Haeck en de zijnen in maart 1567 op Walcheren hadden gepleegd, was de waakzaamheid sterk verhoogd. De stadhouder van de rentmeester op Zuid-Beveland reisde in maart van het volgend jaar dan ook onmiddellijk naar de zuidkust van het eiland op het bericht dat daar drie geuzenschepen geland waren, om te beletten dat de geuzen het land zouden afstropen. In Ellewoutsdijk, Koudorp en Bakendorp was evenwel alles rustig.⁸ Op de kusten van Walcheren werd wacht gelopen en de Staten van Zeeland oordeelden het nodig dat ook op Schouwen de dijkwacht ingesteld werd.⁹

3 De Mey meent dat de geuzenkapiteins vrijwel alle bekend geworden zijn. Voor de manschappen is dat stellig niet het geval. Ondanks deze onzekerheid lijkt het percentage Zeeuwen onder hen wel vrij correct aangegeven. Ats controle kan een speciale groep watergeuzen dienen, nl. diegenen die gevangen genomen zijn. Deze mag representatief heten voor de totale populatie. Hun aantal is vrij groot (192) en bovendien vormen zij een willekeurig staal uit de manschappen. Het aantal Zeeuwen bedroeg hier slechts drie of wel 1,6%, De Mey, *De Watergeuzen*, p. 150-159. Namen van de kapiteins, Ibidem, Bijlage II, p. 313-317; namen van de manschappen in Bijlage III, p. 318-328.

4 Ctaas Jacobsz. Cloot (kapitein), Gelein Bouwensz. (kapitein), Marinus Brand (?), Jan de Lannoy, Willem Jansz. Cooman, Willem Lievensz. en Thomas Jansz. Broeder (?); vgl. hierna Bijlage V.

5 De Mey, *De Watergeuzen*, p. 5-13, 108. 329-330.

6 Zie bijvoorbeeld brieven van Anthonis van Bourgondië aan Alva, 17 februari 1569, van Alva aan Anthonis van Bourgondië, 10 september 1569 en 20 december 1570, van Anthonis van Bourgondië aan Alva, 19 april en 11 mei 1571, ARA Brussel, Aud., 334, fo 33, 154; 336, fo 237; 338, fo 132, 249.

7 Ibidem, fo 240. Een lijst van de landgangen uitgevoerd tussen augustus 1569 en 1 april 1572 bij De Mey, *De Watergeuzen*, Bijlage I, p. 310-312.

8 RA Middelburg, Rek. I, 298, fo 47vo.

412

In de brieven die Anthonis van Bourgondië aan Alva richtte, klinkt de vrees waarin de kustbewoners leefden, herhaaldelijk door.¹⁰ Waren er al niet verscheidene Zeeuwse vissersschepen, afkomstig uit Zierikzee, Vlissingen en Brouwershaven gekaapt¹¹ en was Jan Cornelisz., een gevangen genomen visser uit Veere, in januari 1571 zelfs niet bedreigd met ophanging als het bedongen losgeld van 350 gulden niet tijdig betaald zou worden?¹²

Heerste er zo enerzijds schrik voor wat de watergeuzen konden aanrichten, de onvrede

over Alva en zijn optreden was groter. Het was deze gezindheid die watergeuzen en gelijkgestemde groepen uit de stedelijke bevolking in een heimelijke verstandhouding verbond. Een verspieder, door Anthonis van Bourgondië uitgezonden naar de geuzenvloot bij Dover, kon zijn opdrachtgever meedelen dat de geuzen zeer goed op de hoogte waren van de gang van zaken in de Zeeuwse en Hollandse steden en dat ze in alle steden favoryten hebben.' Ook van andere zijde bereikten de gouverneur dergelijke berichten. Alva wist hem in zijn brief van 27 juni 1571 te melden dat zich onder de inwoners van Middelburg personen bevonden die de geuzen welgezind waren en contacten met hen onderhielden. En hij drukte Anthonis van Bourgondië op het hart deze Middelburgers nauwlettend in het oog te houden.¹⁴

De centrale overheid bleef niet werkeloos toezien hoe, als gevolg van de activiteiten der watergeuzen, de koopvaardij schade leed en de vissers soms tot werkeloosheid gedoemd waren, omdat ze niet konden uitvaren. Bestaande voorschriften, tot dan toe slecht nageleefd, werden nu weer actueel. Het plakkaat van 31 oktober 1563, waarbij handelsschepen slechts mochten uitvaren in vlootverband, goed voorzien van bemanning, bewapening en geschut, diende als model om op 31 maart 1569 soortgelijke bepalingen op te leggen.¹⁵ Met deze afschrikwekkende maatregelen hoopte men de kapers op een afstand te houden. Maar dat was nog niet alles; ook aan de vrije uitvaart van de schepen werden soms beperkingen opgelegd. Zo werd de handelswereld in het voorjaar van 1571, toen de watergeuzen zich in het Kanaal geconcentreerd hadden, getroffen door een verbod op alle scheepvaart vanuit de Zeeuwse havens.¹⁶ Hanzeaten en andere buitenlanders zagen zich toen, zeer tot hun ongenoegen, eveneens gedwongen op de rede van Walcheren te blijven liggen.¹⁷

9 RA Middelburg, Prelaat en Edelen, 1, fo 75vo-76.

10 Zie bijvoorbeeld de brieven van 3, 10 en 17 mei 1571, ARA Brussel, Aud., 338, fo 218-219, 240, 268-268vo.

11 ARA Brussel, Aud., 285, fo 71, 75-78vo, 93, 95-97; 339, fo 66; De Mey, De Watergeuzen, p. 112.

12 Brief van gouverneur Anthonis van Bourgondië aan Alva, 27 januari 1571, met kopie van de dreigbrief van kapitein Ctaas Ruychaver, ARA Brussel, Aud., 338, fo 36-36vo, 38.

13 Verspiedersrapport, gericht aan de gouverneur, Ibidem, fo 270-270vo. Vgl. een brief van de gouverneur aan Alva van 11 mei 1571: (de geuzen hebben) divers secretz et favoritz partout aux villen du pays, Ibidem, fo 249.

14 Ibidem, fo 374.

15 ARA Brussel, Aud., 1142, nr. 18; 1143, nr. 65.

16 Brief van Alva aan gouverneur Anthonis van Bourgondië, 8 april 1571, ARA Brussel, Aud. (Zendbrieven), 1724/2, fo 26.

413

Slechts na een strikte controle op de aanwezigheid van voldoende wapens en manschappen - Jean-Baptist de Tassis was hiervoor speciaal door Alva aangesteld¹⁸ - mocht de handelsvloot in mei zee kiezen.¹⁹ Het zou ons te ver voeren hier verder alle preventieve maatregelen om beroving van handelsschepen te voorkomen te vermelden. Deze episode mag volstaan om de krachtige bemoeienis van de hertog van Alva op dit punt te doen blijken.

De bescherming van de visserij was nog lastiger. Eenzelfde zware bewapening van de vissersschepen was, alleen al vanwege de kosten, onmogelijk.²⁰

Toch was het gevaar voor kaping hier niet minder reëel. Slechts moeizaam kwamen de

zeegewesten Holland, Zeeland en Vlaanderen tot een overeenstemming inzake de uitrusting van enkele schepen ter bescherming van de vissers. Ook de centrale regering zou hieraan een bijdrage leveren. De getroffen maatregelen bleken evenwel onvoldoende om een veilige visvangst te garanderen.²¹

In de ogen van de centrale regering waren de geuzen als lastige horzels, piraten en plundersaars die afbreuk deden aan handel en visserij en onrust veroorzaakten in de zeegewesten. Werkelijk beducht was men pas voor een verbintenis tussen hen en de Engelsen en Fransen. En dit was allerm minst denkbeeldig. Geleidelijk aan immers leek er een alliantie tot stand te komen tussen de Nederlandse opstandige beweging, Engeland en de Franse hugenoten tegen het Spaanse rijk, waardoor ook een gewapende inval in de Nederlanden meer binnen het zicht kwam.²²

De verdedigingsmaatregelen

De Zeeuwse eilanden, Walcheren in het bijzonder, waren strategisch gezien van het grootste belang. Aan hun verdediging moest dan ook veel aandacht gegeven worden. Hoe was de staat van verdediging waarin dit gewest zich bevond? Sinds Pasen 1567 lag er garnizoen in de drie Walcherse steden Vlissingen, Veere en Middelburg. De andere Zeeuwse steden hadden na de aanslag van Haeck in maart 1567 ook hun wachtmaatregelen verscherpt²³ en gewapende boeren liepen toen een tijdlang dag en nacht wacht langs dijken en duinen. In de eerste maanden van 1569 werd deze kustwacht op Walcheren en Schouwen opnieuw ingesteld. Bij onraad moesten de wachters een afgesproken signaal geven, waarop de dichtstbijzijnde torenklok de plattelanders te wapen zou roepen.²⁴

17 Een rekest hunnerzijds wordt vermeld in een brief van Alva aan Anthonis van Bourgondië, 14 april 1571, ARA Brussel, Aud., 338, fo 128.

18 Instructie van 20 april 1571, Ibidem. fo 146-147.

19 Brief van Atva aan Anthonis van Bourgondië, 20 april en 30 april 1571, Ibidem, fo 144-144vo, 209-209vo.

20 Anthonis van Bourgondib aan Alva, 8 september 1569, ARA Brussel, Aud., 334, fo 149149vo.

21 Over de overheidsmaatregelen ter voorkoming van beroving van handel en visserij handelt uitvoerig De Mey, *De Watergeuzen*, p. 187-201.

22 Parker, *Van beeldenstorm tot bestand*, p. 116-119; De Mey, *De Watergeuzen*, p. 266. 23 Hiervoor p. 358 e.v.

414

Het fort Zeeburg bevond zich op dat moment in slechte staat. Verscheidene muurvakken aan de oost- en zuidzijde waren onvoltooid gebleven en brokkelden af. Een houten palissade moest een eventuele vijandelijke aanval weerstaan. Geld voor de afwerking, waarop keer op keer werd aangedrongen, was er niet.²⁵ Ook een competente bevelhebber van het garnizoen was op dat moment niet aanwezig. Andries van Anderlecht, die Roeland van Gistel in oktober 1567 als slotvoogd had opgevolgd, vertrok in augustus 1568 weer uit Zeeburg naar Gelderland.²⁶ Als plaatsvervanger had hij de soldaat Pierre van Hemmen aangesteld. Wel wist deze de discipline onder de slechtbetaalde manschappen te handhaven, maar zijn bekwaamheid liet toch te wensen over.²⁷ De meest kwetsbare plaats van Walcheren was dus op die manier niet best verdedigd, temeer omdat met de bouw van de citadel te Vlissingen, waartoe in mei 1567 was besloten, nog niet was begonnen.²⁸

In het voorjaar van 1569 achtte Alva het noodzakelijk zich nauwkeurig op de hoogte te stellen van de staat van verdediging waarin Holland en Zeeland verkeerden. Een commissie bestaande uit vier leden, onder leiding van de militair Chiappino Vitelli, kreeg de opdracht ter plaatse na te gaan hoe het gesteld was met de defensie van deze gewesten. Aan Walcheren diende zij bijzondere aandacht te geven. De meest uiteenlopende aspecten nam ze in ogenschouw: waar bevonden zich de kwetsbare plaatsen? Hoe stond het met de inkwartieringsfaciliteiten, met de voorraden aan voedsel, munitie en bouwmaterialen? Hoeveel weerbare mannen telden dorpen en steden, hoeveel scheepbouwers en vissersschepen (om te bouwen tot oorlogsschepen)? Hun inspectieverslag verschaft de Brusselse regering inlichtingen over deze en nog veel meer onderwerpen, waardoor Alva zich een veelzijdig beeld kon vormen van de tekortkomingen in het defensiesysteem en van de mogelijkheden tot versterking.²⁹

Op het rapport van de commissie-Vitelli was overigens niet gewacht om de verdedigingspositie van Walcheren te versterken. Twee compagnieën Hoogduitsers van het regiment van graaf Alberich de Lodron hadden op 19 januari 1569 de compagnie Walen te Vlissingen vervangen.³⁰

Twee maanden later arriveerden nogmaals twee compagnieën, onder commando van Jeronimo de Lodron, op het eiland. Nu kregen de drie voornaamste steden ieder een compagnie toegewezen; de vierde werd verdeeld over Zoutelande, Westkapelle

24 Brief van Anthonis van Bourgondië aan Alva, 12 januari 1569, ARA Brussel, Aud., 334, fo 1111 vo; Id. aan Berthy, 11 februari 1569, Ibidem, fo 24; StrA, SA Zierikzee, voorl. nr. 93, fo 87.

25 Anthonis van Bourgondië aan Alva, 2 en 19 januari 1569, ARA Brussel, Aud., 334, fo 1-ivo, fo 17-17vo.

26 Van Veen, "Het graafschap Bergh", p. 122, 153-156; Id., "Correspondentie van Andries van Anderlecht", p. 331. Zijn aanstellingsakte als bevelhebber van Zeeburg in ARA Brussel, Aud., 1346 (losse stukken).

27 Anthonis van Bourgondië aan Alva, 19 april 1571, ARA Brussel, Aud., 338, fo 132vo.

28 Vgl. hiervoor p. 365.

29 Een 19e-eeuwse kopie van dit inspectieverslag is, met uitvoerige inleiding, uitgegeven door Groenveld-Vermaere, "Holland en Zeeland in 1569".

30 Brief van Anthonis van Bourgondië aan Alva, ARA Brussel, Aud., 334, fo 17-17vo.

415

en Domburg. Ook Arnemuiden en Vrouwenpolder moesten een aantal soldaten legeren.³¹ In de volgende maanden bleven de troepenverplaatsingen voortduren. Zo kregen Zierikzee op Schouwen en Goes op Zuid-Beveland vanaf december 1569 eveneens inkwartiering: samen moesten zij aanvankelijk één compagnie huisvesten.³² Later deelde ook het platteland in de last van de inkwartiering. Soms verminderde de militaire druk wat, soms was ze uitermate zwaar. In september 1570 waren er zo op het eiland Walcheren maar liefst elf compagnieën gelegerd: acht Waalse en drie Duitse.³³

Vaak werden de soldaten vergezeld door vrouwen, kinderen en bedienden, waardoor het totale aantal in te kwartieren personen zeer hoog kon liggen. Het percentage niet-militairen die een compagnie soldaten vergezelden, bedroeg soms meer dan 50.³⁴

Eén compagnie Duitsers betekende op een gegeven moment voor Vlissingen meer dan 800 personen te voeden en te huisvesten.³⁵

Op een gezamenlijke bevolking in de Walcherse inkwartieringsplaatsen van ca. 18.000 zielen, zou dat een toename van 5.500 personen kunnen betekenen en dat was een heel zware last.³⁶

Naarmate de maanden verstreken, werd de dreiging van een overval groter. Op 20. december 1570 schreef de landvoogd aan Anthoms van Bourgondië, daartoe door causes urgentes bewogen, toch vooral op z'n hoede te zijn en in heel Zeeland goede wacht te houden.³⁷

Om een verrassingsaanval het hoofd te kunnen bieden, verscherpten ook de steden hun veiligheidsmaatregelen. Vreemdelingen binnen de poorten werden nauwlettend in het oog gehouden. Soms bevonden zich immers onder hen voortvluchtigen en de kans dat zij in verbinding stonden met "de vijand" was altijd aanwezig.³⁸ De stad Middelburg liet het geschut nakijken en versterkte, evenals Arnemuiden en Veere, de wacht. Langs dijken en duinen waakte de kustwacht.³⁹ In Goes waren reeds veel eerder, op 1 oktober 1569, alle weerachtige mannen opgeroepen om zich gereed te houden de stad te beschermen.⁴⁰

31 Id. aan id., 15 maart en 28 september 1569, Ibidem, fo 72; 335, fo 3.

32 Id. aan id., 1 december 1569, Ibidem, 335, fo 40. Alva aan de stadhouder van de rentmeester op Zuid-Beveland, 4 september 1570, Ibidem, 336, fo 87.

33 Id. aan id., 8 september 1570, Ibidem, 336, fo 93vo.

34 Parker, Het Spaanse leger, p. 171, 275.

35 Twee rekestten van Vlissingen gericht aan Alva beiden daterend van (1567, september 27 - 1568, april 30), ARA Den Haag, Spaans-Nedertandse regering, 24, losse stukken. Dit hoge aantal wordt bevestigd in een brief van burgemeesters en schepenen van Vlissingen van 26 augustus 1568, waarin ze Alva meedelen dat twee compagnieën Duitsers 1.400 1. 1.500 mensen binnen de stad gebracht hadden, GA Vlissingen, SA, Mv. nr. 262, reg. nr. 322. Een Duitse compagnie telde gewoonlijk 300 militairen, Parker, Het Spaanse leger, p. 260.

36 We rekenen de Duitse compagnieën (soldaten en gevolg) dan voor 750 personen en de Waalse voor 400. Een van de beide genoemde Vlissingse rekestten vermeldt dit aantal voor de Walen. Bevolkingscijfers bij Groenveld-Vermaere, "Holland en Zeeland in 1569", p. 135-138.

37 ARA Brussel, Aud., 336, fo 257-257vo.

38 GA Vlissingen, SA, Mv. nr. 144, reg. nr. 336; GA Veere, SA, voorl. nr. 1556, fo 79; Unger, Bronnen, I, p. 263.

39 GA Veere, SA, voorl. nr. 311, fo 157vo; RA Middelburg, Hs. verz., 847b, p. 51; Unger, Bronnen, I, p. 264, 665.

40 GA Goes, SA, 686, fol. 119.

416

En zo deelde Anthonis van Bourgondië de Brusselse autoriteiten op 19 april 1571 mee dat het gewest zich en bien grandt soing et diligence op een eventuele aanval had voorbereid, al moest hij toegeven dat het fort Zeeburg aan alles gebrek had: aan bekwame leiding, soldij, levensmiddelen en stevige muren.⁴¹ Nieuwe troepen, Spanjaarden ditmaal, kwamen de garnizoenen versterken: drie compagnieën, die via Walcheren in mei naar Schouwen trokken. Zierikzee kreeg er twee te herbergen. Het derde, 280 manschappen tellend, werd verdeeld over Brouwershaven, Haamstede, Dreischor, Renesse, Burgh en andere niet met name genoemde plaatsen.⁴²

Van uiteenlopende aard waren de verdedigingsmaatregelen, maar één ding hadden ze gemeen: de bevolking moest de last ervan dragen. Vlissingen vormde de speerpunt.

Hier vingen in juni de bouwwerkzaamheden voor de citadel aan. Niet de kosten bezwaarden de Vlissingers; die werden elders opgebracht.⁴³ Wel de plaats, waar de versterking werd aangelegd. Daar was immers juist de uitbreiding van de haven voorzien en die plannen werden nu doorkruist door de bouw van de citadel.⁴⁴

Bovendien zou deze niet alleen fungeren als verdediging tegen invallen, maar ook als dwangburcht ten opzichte van de bevolking.' En ook dat was geen aantrekkelijk vooruitzicht, daarvan konden de Utrechters getuigen, die reeds sinds 1529 het kasteel Vredenburg als imposant bewijs van de macht van de keizer in hun stad moesten dulden.⁴⁵

Een bevolking onder druk

Vlissingen, als eerste van de Zeeuwse steden in 1567 geconfronteerd met militaire bezetting, was naar verhouding daarna steeds zwaar belast geweest door de inkwartiering. Talloos waren de klachten over de zware druk die de legering van krijgsvolk op de bevolking legde. Uit de rekestten die Vlissingen aan de centrale regering richtte, klinkt steeds hetzelfde door: de stad was te klein, 700 huizen voor honderden soldaten en hun aanhang; de huizen te sober, meestal slechts voorzien van één haardstede; de armoede onder de vissers, die een belangrijk deel van de bevolking uitmaakten, was groot; de angst voor besmettelijke ziekten, die de soldaten konden meebrengen, levendig. Bovendien liet de discipline onder het garnizoen regelmatig te wensen over.⁴⁷

41 ARA Brussel, Aud., 338, fo 132. Vgl. ook zijn brief van 4 juli, Ibidem, 339, fo 10.

42 Brieven van Atva aan Anthonis van Bourgondië, 25 en 26 april, 4 en 13 mei; Anthonis van Bourgondië aan Alva, 27 en 29 april, 1, 9 en 11 mei, Ibidem, 338, fo 168, 172, 175, 212, 222, 238, 247.

43 Zie Groenveld, "Zeeland en Holland in 1569", p. 120 noot 63.

44 Van Grol, De geschiedenis, p. 33. Vgl. Van den Heuvel, Italiaanse ontwerpen, p. 176: Id., "Papiere Bolwercken", p. 126-127.

45 Brief van de landvoogdes aan koning Filips II, 24 mei 1567, Theissen, Correspondance franfaise, I, p. 365.

46 Theissen, De regeering van Karel V, p. 92.

47 25 september 1567, GA Vlissingen, SA, inv. nr. 243, reg. nr. 291; 2 rekestten daterend van (1567, september 27 - 1568, april 30). ARA Den Haag, Spaans-Nederlandse regering, 24, losse stukken; verder nog brieven van 26 augustus 1568 (GA Vlissingen, SA, Mv. nr. 262 reg. nr. 322), van 2 januari 1569 (Ibidem, inv. nr. 243 reg. nr. 343; ARA Brussel, Aud., 334, fo 4) en van november 1571 (Ibidem, 339, fo 212).

417

De klachten die Vlissingen in de loop van de jaren uitte, kunnen grotendeels model staan voor die van andere Zeeuwse steden. Wie kon, probeerde onder de verplichting tot inkwartiering uit te komen. Schotse kooplieden in Veere en geestelijken als deken en kapittel van de Sint-Pieterskathedraal te Middelburg beriepen zich daartoe met succes op hun privileges.⁴⁸

De vissers van Zierikzee, Veere, Vlissingen, Brouwershaven, Westkapelle, Domburg en Zoutelande konden slechts, en dan nog tevergeefs, hun armoede in het geding brengen.⁴⁹

Reeds lang kende de visserij problemen. De magistraat van Westkapelle, Domburg en Zoutelande klaagde in december 1571 dat de vangsten reeds zes jaar slecht geweest waren. Nu kwam daar nog bij dat de geuzen op zee, de piraten, quaetdoenders ende zeeroovers, visvangst bijna onmogelijk maakten.⁵⁰

Honderdvierentwintig vissersboten lagen werkloos in de haven van Zierikzee. Slechts zes of zeven schippers trotseerden het gevaar en voeren door wanhoop gedreven uit, liever dan te sterven van honger. Dit bericht bracht de secretaris van Zierikzee in opdracht van het stadsbestuur op 2 mei 1571 aan Anthonis van Bourgondië. Twee weken later was hij er weer met de boodschap dat de armoede onder de vissers nu echt ondragelijk werd.⁵¹

Een oplossing was moeilijk te vinden. Voor werk aan de dijken waren karren en paarden nodig en daarmee konden de vissers niet omgaan. En dienst doen op de pas uitgeruste Hollandse oorlogsschepen, zoals de hertog van Alva had gesuggereerd, leek slechts enkelen een uitweg te bieden. Vissers waren geen soldaten en tussen Zeeuwen en Hollanders stond jalouzie een vruchtbare samenwerking in de weg, gaf Anthonis van Bourgondië ten antwoord.⁵²

De verplichting om krijgsvolk te herbergen was dan ook voor velen de druppel miserie die de emmer van ellende deed overlopen.

Inkwartiering immers ontwrichtte het dagelijks leven in hoge mate. Hoevelen zullen zich gevoeld hebben als Mayken, de vrouw van Geert Claasz., secretaris van Kloetinge, die op 12 september 1570 om tien uur 's avonds nog half desperaat op de stoep voor haar huis zat omdat ze qualick haer huys binnen houden mochte van het rumoer van de souldaden alsdoen binnen haren huys zijnde. En al zullen wellicht weinigen het lot gedeeld hebben van haar

48 Brief van de landvoogdes aan de batjuw van Veere, 4 november 1567, ARA Brussel, Aud., 332, fo 198. Alva aan Middelburg, 16 april 1568, Ibidem, 333, fo 72-72vo. Rekest van het kapittel, Ibidem, fo 73, uitgegeven bij Van Heel, "Archivalia", p. 404-405.

49 Dit waren de steden en plaetsen van Zeelandt hem metten harinckvanck genererende die als de gemeene visscherie van Zeelandt ter vergadering bijeenkwamen (ca. 1570), ARA Brussel, Aud., 339, fo 23; Aud. (Zendbrieven), 1679/3, losse stukken.

50 Rekest gericht aan Anthonis van Bourgondië, ARA Brussel, Aud., 339, fo 246.

51 Brief van Anthonis van Bourgondië aan Alva, 3 en 19 mei 1571, ARA Brussel, Aud., 338, fo 218vo, 276-277.

52 Brief van Alva aan Anthonis van Bourgondië. 26 april; Anthonis van Bourgondië aan Alva 29 april 1571, Ibidem, 338, fo 173-173vo, 201-203. Over deze Hollandse oorlogsvloot, De Mey, De Watergeuzen, p. 220.

418

dienstmeid Rochus Adriaansdr. die in diezelfde nacht door een van de soldaten verkracht werd⁵³, velen hadden zwaar te lijden onder de eisen die het krijgsvolk stelde. Hoewel de hertog van Alva in januari 1571 nog eens duidelijk bepaalde dat hun slechts een bed, een kaars en een plaats voor het haardvuur moest worden verschaft⁵⁴, maakten zij, en zeker de officieren', wel degelijk aanspraak op meer. Op voedsel en op bedden voorzien van bedgordijnen bijvoorbeeld, zoals de inwoners ze vaak zelf niet bezaten. Integendeel, deze moesten hun meubelen naar de lommerd

brengen om de soldaten te gerieven.⁵⁵ De Spanjaarden onder de soldaten mochten dan uitblinken in discipline, zij waren ook het meest veeleisend; zij vorderden zelfs een kamer per persoon.⁵⁷ De stad Zierikzee was zo wanhopig dat zij de overste van het Franciscanenklooster in november 1571 naar Brussel zond om, via de biechtvader van de hertog van Alva, gedaan te krijgen dat de Spaanse soldaten zouden vertrekken.⁵⁸

Anthonis van Bourgondië was doordrongen van de ernst van de zaak en keer op keer bracht hij in zijn brieven de situatie van de bevolking ter sprake. Maar ook voor de behoeftige omstandigheden van het krijgsvolk had hij oog.

La nécessité est a deux costez, berichtte hij Alva, *asscavoir entre les manans et povres soldatz*.⁵⁹ Omdat de uitbetaling van soldij maanden, soms jaren, ten achter was⁶⁰, zat er voor de soldaten vaak niet veel anders op dan zich door stelen en roven in het leven te houden. Plunderende soldaten waren in deze jaren dan ook de schrik van de boeren en de klachten over hun rooftochten zijn legio.⁶¹

De overlast die de troepen het platteland berokkenden, had nog ernstiger gevolgen dan gestolen kippen of geroofde rapen. Het onderhoud aan de dijken dreigde in gevaar te komen. Door de hevige storm en hoge vloed van 25 augustus 1570, als in 's menschen memorie oyt dies tijt 's jaers gebuert is, waren de dijken zeer zwaar beschadigd. Er moesten, voor de najaarsstormen losbarstten, snel maatregelen genomen worden om de zeewering, die daar nu zoo bloot ende naect lag, te herstellen. Maar de boeren weigerden zich beschikbaar te stellen voor de werkzaamheden, uit angst dat tijdens hun afwezigheid echtgenoten of

53 ARA Brussel, Aud., 336, fo 114-116. Slechts de vadersnaam, niet haar eigen voornaam, wordt hier meegedeeld. Zij was gehuwd met Christoffel Pauwelsz.

54 Brief van Alva aan De la Vieville, kapitein van de compagnie te Vlissingen, Ibidem. 338, fo 39; Vgl. voor het normale servitium, Janssens, "Servitium", p. 36-37.

55 Zie de klacht in een rekest van Middelburg (eind januari 1571), ARA Brussel, Aud., 338, fo 53.

56 Brief van Anthonis van Bourgondië aan Atva, 19 mei 1571, Ibidem. 338, fo 276-277.

57 RA Middelburg, Rek. B, Acquiten, 15571, ongefol.; vgl. Swart, "The black legend", p. 48. In 1571 werd in Middelburg één bed beschikbaar gesteld voor twee soldaten, tenzij deze hun vrouw meebrachten, RA Middelburg, Hs. verz., 847b, p. 50.

58 StrA, SA Zierikzee, voort. nr. 94, fo 126.

59 11 december 1571, ARA Brussel, Aud., 339, fo 244vo-245. Vgl. ook fo 163. 175-175vo.

60 Zo had het garnizoen van Zeeburg op 6 januari 1570 nog 23 maanden soldij te goed, brief van Anthonis van Bourgondië aan Alva, Ibidem, 335. to 73.

61 De klachten, geformuleerd in RA Middelburg, Prelaat en Edelen, 1, to 231-232 (18 juni 1568) en ARA Brusset, Aud., 333, to 165-166 (11 juli 1568) werden in de loop van de jaren gevolgd door talloze andere.

dochters het lot van de Kloetingse Rochus Adriaansdr. zouden delen. En Jan Adriaansz. Blancx, dijkgraaf van het belangrijke waterschap Bewesten Yerseke op Zuid-Beveland, moest Anthonis van Bourgondië, als hoofdverantwoordelijke voor de dijken, wel melden dat hij egeen raedt ofte middel (wist) om 't voornoemde landt ... van inundatie jegens desen aenstaenden winter te precaveren (behoeden) als de

troepenlast niet snel werd verlicht.⁶²

Van harte ondersteunde Anthonis van Bourgondië deze smeekbede en in zijn brief aan Alva van 18 september 1570 liet hij niet na de totale verwoesting van het land in het vooruitzicht te stellen.⁶³

Geen zes weken later werden zijn woorden bijna werkelijkheid. Op 1 november, Allerheiligendag, naer den middach rees een zoo grooten tempeest, zulks dat het zoo hoge vloeyde⁶⁴ dat overal in Zeeland de dijken braken. Op Walcheren, grotendeels beschermd door zijn duinen, liepen drie polders bij Veere onder en stroomde het water door de straten van Middelburg. Daarbij verdronken twee personen. Zuid-Beveland werd zwaarder getroffen. Hier inundeerden behalve de dorpen Valkenisse en Waarde, vele polders. In Reimerswaal stond het water twee vadem hoog in de kerk en de schade aan de zoutketen, de ruggegraat van de stedelijke nijverheid, werd door het stadsbestuur geschat op 60.000 gulden. Het eiland Wolphaartsdijk overstroomde bijna geheel, evenals de hele krans van buitenpolders op Tholen. Hier hadden Sint-Annaland, Oud-Vossemeer en Poortvliet af te rekenen met het water. Op Schouwen tenslotte braken de dijken op acht plaatsen, waarbij Bommenede, Brouwershaven, Noordwelle en Renesse onderliepen.⁶⁵

Tegen het geweld van de natuur bleken de menselijke verdedigingsmiddelen niet opgewassen en de benarde omstandigheden waarin de eilanden verkeerden waren daarmee nog beklemmender geworden. Tegen de overmacht van regeringsmaatregelen, die als een vloedgolf het gewest overspoelden, was het protest van de bevolking, gesteund door Anthonis van Bourgondië, aanvankelijk eveneens kansloos. Het verzet tegen het krijgsvolk en alles wat dat meebracht, uitte zich op verschillende manieren. Bleef de onvrede aanvankelijk nog beperkt tot schelden, zoals in 1569 te Veere en Goes⁶⁶, naarmate de

62 ARA Brussel, Aud., 336, fo 11 3-113vo. Ook op 10 maart had een zware storm veel schade toegebracht, brief van Anthonis van Bourgondië aan Atva, 16 maart 1570, Ibidem, fo 30. Gouverneur Anthonis van Bourgondië moest blijkens zijn instructie toezicht uitoefenen op de dijken, Ibidem, 785, fo 86vo. Over dijkgraaf Jan Adriaansz. Blancx, Dekker, Zuid-Beveland, (onder meer) p. 614-615. In augustus 1572 werd ook in Blancx' s huis, terwijl hij zelf op dienstreis was, zijn huispersoneel, Mayken en Bouwen, door ingekwartierde Spaanse soldaten mishandeld, GA Goes, SA, nr. 192, losse stukken.

63 ARA Brussel, Aud., 336, fo 111; vgl. ook zijn brief van 15 september 1570, Ibidem, fo 100100vo.

64 Aldus de Zierikzeese tijdgenoot Cornelis Claasz., RA Middelburg, Hs. verz., 1100, fo 3vo.

65 Een overzicht van de stormvloed van 1570 in Zeeland, met kritische bespreking van bronnen en literatuur geeft Gottschalk, Stormvloeden, II, p. 639-653. Zie verder ook ARA Brussel, Aud., 336, fo 171-174; 482, fo 70-70vo; RvB 2, fo 305vo; RA Middelburg, Hs. verz., 1100, fo 3vo.

66 GA Veere, SA, voorl. nr. 311, fo 159; GA Goes, SA, 679, fo 79; vgl. ook situatie te Vlissingen in 1567, hiervoor p. 368.

druk en de duur van de inkwartiering toenam en de gevolgen van de werkloosheid zich steeds sterker deden gevoelen, werden ook de incidenten heviger. In Veere vonden in juni 1570 desordres plaats, waarbij krijgslieden en stedelingen tegenover elkaar stonden⁶⁷ en in Vlissingen kwam het in augustus tot een handgemeen tussen

soldaten en schippers.⁶⁸ Gouverneur Anthonis van Bourgondië zelf greep in en deed op 30 augustus in Vlissingen een ordonnantie uitvaardigen, waarin de doodstraf werd toegezegd aan wie zich nog eens aan een dergelijk oproer waagde.⁶⁹

Hoe gevaarlijk was immers een volksbeweging niet in een stad die reeds zo lang en zo zwaar gebukt ging onder werkloosheid en inkwartiering. Hoeveel opgekropte gevoelens zouden dan niet met geweld een uitweg zoeken. Gelukkig liep een volgend incident, op tweede Paasdag (16 april) 1571, met een sisser af. Niet soldatenoverlast, maar de werkloosheid onder de vissers was ditmaal de voornaamste drijfveer en de stedelijke overheid het doelwit. De aanstoker, een visser, die zijn collega's met het zwaard in de hand probeerde op te ruien tot een aanslag op de magistraatsleden, vond onder hen echter niet voldoende medestanders. De vissers waren van mening dat de stadsbestuurders evenzeer als zichzelf te lijden hadden onder de onveiligheid op zee en waren dan ook niet bereid tegen hen in actie te komen.⁷⁰

De druk op de stad nam nog toe, toen in juli bekend werd dat ook de werklieden voor de bouw van de citadel, onder dezelfde voorwaarden als het krijgsvolk, gehuisvest moesten worden.⁷¹ Hoe hoog de spanning opgelopen was, bleek in februari 1572 toen Vlissingen op het verzoek om nog kwartier te maken voor twee (!) soldaten, uiterst negatief reageerde. Onthutst vroeg Anthonis van Bourgondië zich af hoe het mogelijk was dat ghijlieden om soe cleynen zaecken, zoe vele zwaricheyt maect.⁷²

Zes april 1572, de dag van Vlissings radicale keuze tegen nieuwe bezetting, was toen al niet meer ver.

Een andere vorm van protest voltrok zich vrijwel geruisloos. Anthonis van Bourgondië had Alva op 15 september 1570 al gewaarschuwd dat minvermogende inwoners hun woonplaats wel eens zouden kunnen ontvluchten bij het vooruitzicht van de komst van nog meer troepen.⁷³ In april 1571 was het zover.

67 Brief van Anthonis van Bourgondië aan Alva, 23 juni 1570, ARA Brussel, Aud., 336, to 43.

68 Id. aan Id., 29 augustus 1570, Ibidem, 336, fo 78-79; GA Vlissingen, SA, inv. nr. 131, zonder reg. nr.

69 Ibidem, reg. nr. 417-419. Op 12 januari 1570 had hij reeds maatregelen tot verzekering van de orde en rust in de stad (met het oog op de verhouding tussen burgerij en garnizoen) voorgesteld, GA Vlissingen, SA, inv. nr. 130, reg. nr. 393.

70 Er was Alva bericht dat op verscheidene plaatsen binnen Walcheren groot getal van volcke de magistraat had gedreigd, dat zij zichzelf middelen tot levensonderhoud zouden verschaffen, als het stadsbestuur daarin niet zou voorzien. Anthonis van Bourgondië, die een onderzoek instelde, kreeg nergens een bevestiging daarvan, brief van Alva aan Anthonis van Bourgondië, 26 april; Anthonis van Bourgondië aan Alva, 29 april, ARA Brussel, Aud., 338, fo 173-173vo, fo 201-201vo; Anthonis van Bourgondië aan Veere, 28 april 1571, GA Veere, SA, voorl. nr. 165.

71 Brief van Anthonis van Bourgondië aan Alva, 10 juli 1571, ARA Brussel, Aud., 339, fo 3636vo.

72 GA Vlissingen, SA, inv. nr. 265, reg. nr. 496.

73 ARA Brussel, Aud., 336, fo 100-100vo.

Verscheidene schippers van vissersschepen stonden op het punt de stad Vlissingen te verlaten par faulte de negociation et desespoir.⁷⁴ En in Zierikzee klaagde men een maand later dat de stad van dag tot dag meer ontvolkte. Gesloten en ontdaan van meubilair bleven huizen achter. Werkloosheid en vrees voor de soldaten waren ook

hier de oorzaken.⁷⁵

Betrof het aanvankelijk vissers en povres ouvriers die de wijk namen, uit Vlissingen werd in juli 1571 gemeld dat ook vooraanstaanden, des principaulx, van plan waren de stad te verlaten.⁷⁶

De kosten van levensonderhoud voor de soldaten drukten zwaar op de stad. Deze had daartoe reeds een lening gesloten bij de burgers⁷⁷, maar er dreigden nieuwe financiële lasten, naast al wat de stad reeds te verwerken had gekregen. Eén van de vernieuwingen die de hertog van Alva wilde doorvoeren betrof de hervorming van het belastingstelsel. Op 20 maart 1569 had hij tijdens de zitting van de Staten Generaal daartoe een voorstel ingediend. Een eenmalige belasting van één procent zou geheven worden op het vermogen (de honderdste penning) en verder zou er een permanente heffing komen van vijf procent op de verkoop van onroerend goed en van tien procent op de verkoop van roerend goed (de twintigste en tiende penning). Vooral tegen deze laatste belasting rees massaal verzet.

De tiende penning zou, zo vreesden de Nederlanders, de handel de nekslag toedienen. Het protest had in zoverre succes dat de invoering twee jaar werd uitgesteld tegen een afkoopsom van tweemiljoen gulden. In de zomer van 1571 leek het fatale moment van invoering toch onafwendbaar te naderen.⁷⁸

Het zal wellicht deze dreiging geweest zijn, die de bewuste Vlissingse vooraanstaanden - handelslieden ongetwijfeld - mede de overweging tot emigratie ingegeven heeft.⁷⁹

Situatie van de katholieke kerk

In deze samenleving waar werkloosheid, soldatenoverlast en armoede voor velen tot de orde van de dag behoorden, stond het katholicisme een moeizame weg tot herstel te wachten. Hoe was de stand van de kerkelijke zaken op het eind van de door ons bestudeerde periode? Bij de meest in het oog springende getuigen van katholiek leven, de kerkgebouwen, deden de naweeën van de beeldenstorm zich nog jaren voelen. Wel was op verschillende plaatsen reeds in 1567 een begin gemaakt met het herstel van wat vernield was⁸⁰, maar in

74 Brief van Anthonis van Bourgondië aan Alva, 29 april 1571, ARA Brussel, Aud., 338, fo 202.

75 Id. aan Id., 19 mei en 3 juli 1571, Ibidem, 338, fo 276; 339, fo 70-71; StrA, SA Zierikzee, voorl. nr. 96, fo 197vo.

76 Brief van Anthonis van Bourgondië aan Berty, 3 juli 1571, ARA Brussel, Aud., 339, fo 6-6vo.

77 Van Grol, De geschiedenis, p. 33. Woltjer (Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog, p. 44) spreekt in dit verband over georganiseerde afpersing.

78 Over de tiende penning, Grapperhaus, Alva en de tiende penning.

79 Deze mening werd gedeeld door Joost van Brakel, raadsheer in de Raad van Vlaanderen, schrijvend over Vlissingen, in zijn *Recueil de ce qu'il est passé touchant la religion durant les troubles des Pays-Bas depuis 1565*, Koninklijke Bibliotheek Brussel, fonds Goethals, 30, fo 76vo.

80 Hiervoor p. 376.

sommige kerken op het Walcherse platteland was men eind mei 1569 nog niet

begonnen met de restauratie van wat twee en een half jaar eerder verwoest was.⁸¹ In Veere besloot het convent van Sint-Clara pas in 1570 de beschadigde beelden te restaureren⁸² en op 20 juli van hetzelfde jaar moest de bisschop er nog bij de magistraat van Zierikzee op aandringen de gilde-altaren in de Sint-Lievensmonsterkerk weer te doen installeren.⁸³ Maar ook in zijn eigen bisschopsstad waren bijna een jaar later sommige altaren in de West-monsterkerk nog steeds met afgewerkt. Er was blijkbaar overredingskracht nodig om de gilden daartoe te bewegen, want het stadsbestuur benoemde gecommiteerden om de gildedekens bij de soetste en beste maniere aan te sporen hun altaren in orde te brengen.⁸⁴

Een grote devotie spreekt alleszins niet uit deze gang van zaken. Er zijn daarnaast andere tekenen die in diezelfde richting wijzen. Gebrek aan eerbied tijdens de misvieringen bijvoorbeeld, ontheiliging van de zondag en veronachtzaming van de heiligendagen. Reeds decennia lang weerklonken deze klachten; in 1571 en 1572 trokken ze zo sterk de aandacht dat ze de bisschop inspireerden tot een schrijven aan de Zeeuwse steden met de vraag hoe men een eind aan deze misbruiken zou kunnen maken.⁸⁵ Ook werden de misvieringen slecht bezocht. Op 22 oktober 1568 zagen burgemeesters en schepenen van Middelburg zich genoodzaakt de ordonnantie van 19 september 1567, waarbij onder meer de verplichting werd opgelegd wekelijks ter hoogmis te gaan, nogmaals te publiceren.⁸⁶

En in het voorjaar van 1572 vroeg de bisschop in het eerder genoemde rondschrijven aan de steden ook advies hoe men de bevolking tot regelmatige kerkgang zou kunnen bewegen.⁸⁷

Met de bepaling dat de uitdeling aan de armen uitsluitend plaats zou vinden ná het horen van de hoogmis, sloeg het stadsbestuur van Middelburg twee vliegen in één klap. Niet alleen verplichtte men daarmee een belangrijk deel van de parochianen ter kerke te gaan, de aalmoezen zouden op die manier ook uitsluitend de rechtgelovigen ten goede komen. Heretieke personen kwamen zodoende niet meer voor bedeling in aanmerking.⁸⁸

Het uitzicht dat de katholieke kerk vertoont, is daarmee nogal grauw en ook de clerus, die toch inspirator zou moeten zijn van het geestelijk leven, geeft een weinig rooskleurig beeld te zien. Vele pastoorsplaatsen waren vacant. Reimerswaal, Zanddijk, Vrouwenpolder, Sint-Laurens en Bommenede: het zijn slechts enkele van de vele parochies die het zonder herder dienden te stellen.⁸⁹

81 RA Middelburg, Rek. I, 299, fo 28vo, 30.

82 GA Veere, SA, voorl. nr. 1700. Vgl. hiervoor p. 240.

83 RA Middelburg, Verz. De Vos, 70, p. 2.

84 26 mei 1571, RA Middelburg, Hs. verz., 847b, p. 52.

85 StrA, SA Zierikzee, voorl. nr. 96, fo 119 (26 november 1571 en 22 februari 1572).

86 Unger, Bronnen, I, p. 243, 252.

87 Ats noot 85.

88 RA Middelburg, Hs. verz., 847b, 24 januari 1568. Vgl. De Stoppelaar, Inventaris, nr. 2466. 2474. 89 Van deze vacante plaatsen had de koning het patronaatsrecht. Rekest van Nicolaas de Castro

aan koning Filips II (voor 1 oktober 1571), ARA Den Haag, Collectie Beeldsnijder van

Voshol, nr. 29.

Zo was ook in Zierikzee, Tholen en Veere de dekenij om verschillende redenen

onbemand. Jan van Brouhoven, deken en pastoor van de Onze-LieveVrouwekerk te Veere stierf kort voor 20 april 1568. Zijn ambtgenoot te Zierikzee, Jan van Strijen, deed na jarenlange absentie uiteindelijk kort voor 24 april 1568 formeel afstand van zijn dekenij, om zich te Middelburg geheel aan het vicariaat-generaal van het bisdom te wijden. Noch in Veere, noch in Zierikzee was binnen het kapittel een geschikte opvolger te vinden.⁹⁰

In Tholen was de situatie weer anders. Hier was deken Jan Paschasius, na hoogoplopende conflicten tussen kapittel en magistraat, bij ordonnantie van landvoogdes Margaretha van Parma d.d. 12 januari 1565 gedwongen, de stad te verlaten. Terwijl Paschasius vanuit Oud-Vossemeer de onrust gaande hield, bleef Tholen zelf jarenlang zonder pastoor.⁹¹

De tweedracht tussen kapittel en stedelijk bestuur woekerde ondertussen voort. Nog in 1569, toen de Raad van Beroerten de Thoolse twisten inmiddels aan zich getrokken had⁹², werd er geklaagd over de grote onrust en het slecht bestuur in Tholen.⁹³

Voor de Tholenaars was het duidelijk. Deze conflicten en vooral de verwijdering van heer Jan hadden de katholieke kerk grote schade berokkend. Zij verklaarden in een rekest op 16 mei 1567 aangeboden aan Anthonis de Muelenaere en Jan van Vlieden, namens de centrale regering in Tholen aanwezig als commissarissen tot het verzetten van de Wet, dat het ter Tholen beter soude geghaen hebben nopende de religie als de deken ter plaatse gebleven was. Nu immers hadden de vreemde leeraers vrij spel gekregen en velen in hun overtuiging meegetrokken.⁹⁴

Een weinig florissant zicht op het katholiek leven geven deze impressies, daarmee het algemeen Nederlands beeld bevestigend.⁹⁵ Dat maatregelen ter sanering dringend nodig waren, stond buiten kijf.

Verhinderende van protestantse infiltratie

Wilde dit restauratieproces kans van slagen hebben, dan moesten twee facetten tegelijkertijd in het oog gehouden worden. Enerzijds vroeg de regeneratie van
⁹⁰ Veere, ARA Brussel, Aud., 333, fo 69; 164, fo 151vo; ARA Den Haag, Spaans-Nederlandse regering, nr. 11. Zierikzee, StrA, SA Zierikzee, voorl. nr. 99, fo 125vo.

⁹¹ Nog op 6 mei 1567 had de stad geen prediker, rekest van de magistraat aan de commissarissen die de stad bezochten, ARA Brussel, Aud., 809/34, losse stukken; Geheime Raad, registers, 618, fo 161vo; GA Tholen, SA, voorl. nr. 188 fo 10. Pas in 1577 werd Paschasius officieel als deken vervangen door Cornelis Haeck, Hollestelle, Geschiedkundige beschrijving, p. 439. Over Paschasius verder hiervoor p. 174.

⁹² Hoyne van Papendrecht, *Analecta*, I, p. 460.

⁹³ De stad was fort inquieté et mal gouverné, instructie voor Jan de Blazere, raadsheer in de Grote Raad van Mechelen, ter informatie naar Tholen gezonden in augustus 1569, ARA Brussel, RvB, 14, fo 74.

⁹⁴ ARA Brussel, Aud., 809/34, losse stukken.

⁹⁵ Zie bijvoorbeeld de verslagen van kerkvisitaties in het bisdom Utrecht, Deventer en 's-Hertogenbosch (resp. uitgegeven door Van Rappard-Muller Fz., *Verslagen, Hattink, Acta, en Goossens, "Kerk- en kloostervisitatie"*) al moet daarbij goed in het oog gehouden worden dat de nadruk hier eenzijdig ligt op het negatieve. Vgl. Spiertz, "Succes en falen van de katholieke reformatie", p. 63-65.

425

het katholieke leven alle aandacht. Maar daarnaast dienden ook de kanalen waarlangs

decennialang hervormingsgezinde gedachten de samenleving binnengekomen waren, onder controle te worden gebracht. Binnenkomende vreemdelingen, lectuur en onderwijs, dat waren in concreto de belangrijkste aandachtspunten, waarop een strikt toezicht nodig was om verdere infiltratie van protestantisme tegen te gaan.

Met jaarlijkse regelmaat reisden de boden van beide rentmeesters rond om overal de plakaten en ordonnanties inzake het drukken en lezen van quade verboden boeken te publiceren.⁹⁶ Een bijgevoegde catalogus van verboden werken, recentelijk nog aangevuld, moest de plaatselijke autoriteiten houvast geven in deze voor hen vaak onbekende materie.⁹⁷ De rentmeester van Bewesten Schelde, Filibert van Serooskerke, die als eerste een onderzoek deed instellen, berichtte Brussel op 11 december 1568 dat nergens op het platteland van Walcheren en Zuid-Beveland verboden boeken gedrukt of verkocht werden. In dezelfde brief sprak hij tevens de hoop uit dat de steden zijn voorbeeld spoedig zouden volgen.⁹⁸

Maar hier keek men blijkbaar de kat eerst maar eens uit de boom. Ook de verordening van de hertog van Alva om onverwacht, bij den secreetsten middelen, op 16 maart 1569, een algemene "boekenrazzia" te houden, heeft misschien in Zeeland niet veel teweeggebracht. Noch in Vlissingen, noch in Tholen, Sint-Maartensdijk, Brouwershaven of Reimerswaal, waar dit bevel door gouverneur Anthonis van Bourgondië in ieder geval was doorgegeven, troffen we enig spoor van activiteit aan. De uitvoering van de boekencontrole was door Alva aan de plaatselijke autoriteiten toevertrouwd; zij moesten de voorraden van boekverkopers en drukkers in beslag nemen. De eindverantwoordelijkheid voor de inspectie-arbeid zelf zou bij de bisschop herusten.⁹⁹

In Middelburg gebeurde dat inderdaad; hier werkte de magistraat samen met de bisschop toen op 22 augustus 1570 alle inwoners van stadswege bevel kregen hun boeken binnen veertien dagen ter visitatie op het stadhuis te brengen. Thomas van Merevoirt, kanunnik van Westmonster, die dit werk verrichtte namens de bisschop en Laurens Mock, secretaris van de stad, werden

⁹⁶ Bodelonen voor Bewesten Schelde, RA Middelburg, Rek. I, 218, fo 167; 220, fo 162, 163; 221,

fo 163vo. Zie ook GA Goes, SA, 686, fo 127-127vo en GA Veere, SA, voorl. nr. 1556, to 64-

67, 82-84. Voor Beoosten Schelde, RA Middelburg, Rek. I, 1011, fo 52; 1013, fo 55vo-56;

1014, fo 58vo.

⁹⁷ Zie over de Indices librorum prohibitorum van 1569 en 1570 en de Index expurgatorius librorum van 1571, alle verschenen na de op last van het Concilie van Trente gepubliceerde Index. Willocx, L' introduction, p. 138-146; De Bujanda, Index d'Anvers, 1569, 1570, 1571.

⁹⁸ ARA Brussel, Aud. (Zendbrieven), 1737/4, losse stukken.

⁹⁹ GA Vlissingen, SA, inv. nr. 126, reg. nr. 358; RA Middelburg, Rek. I, 1012, fo 53vo. Visitatierapporten en inventarissen van inbeslaggenomen boeken uit de zuidelijke gewesten bevinden zich onder meer in ARA Brussel, RvB, 22-29. Vgl. ook Janssens, "Plantijndrukken", p. 350.

426

gezamenlijk belast met de inspectie. Vierentwintig dagen duurde hun onderzoek van de ingeleverde boeken.¹⁰⁰ Wellicht troffen ze inderdaad verboden werken aan.

Scherprechter Frank Rooze ontving omstreeks deze tijd 5 s.gr.V1. voor de verbranding van zekere natte Calviniste boucken.¹⁰¹

Terughoudend betoonde de stedelijke magistraat zich aanvankelijk waar het het toezicht op de scholen betrof. Het initiatief om het Middelburgs onderwijs aan een kritisch onderzoek te onderwerpen, was in april 1567 niet van de stadsoverheid uitgegaan, maar van gouverneur Adolf van Bourgondië, heer van Wakken.¹⁰²

Ook bleef Jason van Langemeersche, die op 27 september 1567 de aanzegging had gekregen zijn ambt als rector van de Latijnse school neer te leggen, nog bijna twee jaar ongestoord in functie.¹⁰³

Veelzeggend is het verder dat de pastoor van Vlissingen op het eind van 1568 met zijn klacht over verdachte schoolhouders binnen de stad bij de stedelijke autoriteiten niet voldoende gehoor kreeg of verwachtte; hij wendde zich immers met dit bericht tot de gouverneur. Deze zette op zijn beurt de Vlissingse autoriteiten aan tot het nemen van maatregelen, zoals een grondige examinatie van kandidaat- schoolmeesters, volgens voorschrift van de koninklijke ordonnanties.¹⁰⁴

Het onderzoek naar de schoolsituatie in Zeeland dat Alva in het voorjaar van 1569 beval, werd dan ook niet in handen gegeven van stedelijke autoriteiten, maar van de bisschop. In het rapport dat Nicolaas de Castro op 28 april naar Brussel zond¹⁰⁵, werden 26 schoolhouders opgesomd: zeven uit Goes, zeven uit Middelburg, zes uit Vlissingen, drie uit Veere, twee uit Zierikzee en één uit West-Souburg. Vijf onder hen golden als verdacht. Naast de ons reeds bekende Jason van Langemeersche, rector van de Latijnse school, ook zijn Zierikzeese collega Passchier Oens (Paschasius Oenius). En verder drie vrouwen die leesonderricht gaven, Johanna, dochter van de Middelburger Arend Boom, schoolhoudend te Veere, Andrea, echtgenote van Pieter Lackeye te Goes, en Petronella Tollenaers in Vlissingen.

Dit van hogerhand bevolen bisschoppelijk onderzoek moest voor de steden het startsein zijn strikter de hand te houden aan het toezicht op de scholen. De vicaris-generaal, daartoe weer vanuit Brussel aangemaand, beval de steden de verdachte leerkrachten te ontslaan.¹⁰⁶

Met spoed werd nu werk gemaakt van de vervanging van Jason van Langemeersche. Op 14 mei 1569 namen Middelburgse afgevaardigden contact op met Hendrik Stuits (Stutsius) van Hubergen te Leuven. Van Langemeersche legde zijn functie neer op 24 juni en

100 Unger, Bronnen, I, nr. 249; Kesteloo, "De stadsrekeningen (1550-1600)", p. 71.

101 Omdat de boeken nat waren, was meer hout nodig voor de verbranding, RA Middelburg, Rek. II, 85, to 18.

102 Vgl. hiervoor p. 376.

103 Hiervoor p. 382.

104 GA Vlissingen, SA, inv. nr. 223, reg. nr. 339. Of deze maatregelen inderdaad werden uitgevoerd, is niet gebleken.

105 ARA Brussel, Aud., 1718/2, losse stukken, uitgegeven (helaas op slordige wijze) door Van

Heel, "Archivalia", p. 406-409. De bronvermelding naar Aud., 284 is niet correct.

106 Marginale aantekeningen in het bisschoppelijk rapport, ARA Brussel, Aud., 1718/2, losse

stukken; RA Middelburg, Verz. De Vos, 80 (14 juni 1569).

enkele weken later werd het aanstellingscontract met zijn opvolger getekend.¹⁰⁷

In Zierikzee evenwel bleek tijdens de raadsvergadering van 14 juni 1569 duidelijk onwil bij de magistraat om Passchier Oens, reeds schoolmeester sinds 1542, te ontslaan. De stad haalde het privilege op de scholasterije te voorschijn en bood Oenius tevens de gelegenheid zich bij de vicaris-generaal te gaan verdedigen. Maar de onwillige houding van de stad baatte niet. Op 22 juli werd de stedelijke ordonnantie op de scholen gewijzigd en kort daarna, voor 11 augustus, was Paschasius schoolmeester af.¹⁰⁸

De uitwerking van het bisschoppelijk schoolonderzoek reikte verder dan het ontslag van enkele verdachte lesgevers. Voortaan was de stedelijke overheid er meer op bedacht het toezicht op het onderwijs serieus te nemen. Te Middelburg resulteerde dat in de benoeming van een commissie die de scholen moest visiteren en de leerboeken onderzoeken. In Reimerswaal moest de dienstdoende schoolmeester Pauwels Verhagen op 28 augustus 1570 zweren dat hij geen verdachte boeken zou gebruiken en in Poortvliet deed schoolmeester Gerrit op 4 oktober hetzelfde.¹⁰⁹

Naast verscherpt toezicht op lectuur en onderwijs moesten ook binnenkomende vreemdelingen goed in het oog worden gehouden. Hoe gemakkelijk immers konden ook via hen afwijkende denkbeelden verspreid worden. Men zou daarbij in eerste instantie denken aan handelaars uit sterk verdachte streken, aan Schotten, Engelsen, Normandiërs of kooplieden uit de Duitse gebieden. Maar hier speelden te grote belangen en uit angst dat de handel zich zou verplaatsen, bleven deze groepen opvallend buiten schot.¹¹⁰

De aandacht van de overheid richtte zich op anderen, op de uuytlantsche ende vreemde personen die zonder duidelijke handelsoogmerken het gewest binnenkwamen, nyet wetende van wat conditie, qualiteyt oft leven dat zij zijn.¹¹¹

Zij vormden, zeker sinds de roerige zomer van 1566, toch al een element in de samenleving dat argwaan opriep en reeds in 1567 had rentmeester Filibert van Serooskerke schout en schepenen van Zoutelande, Biggekerke, Oostkapelle, Koudekerke, Serooskerke, Oost- en West-Souburg opdracht gegeven zijn ordonnantie te publiceren die alle vreemdelingen verplichtte een getuigenis aangaande leer en leven over te leggen, afgeleverd door de pastoor en het gerecht van hun laatste woonplaats.¹¹²

107 RA Middelburg, Hs. verz., 847b, p. 40; Voegler, "Geschiedenis", p. 226-227. Contract met Stuits (d.d. 10 juli 1569) op p. 246-248.

108 Raadsbesluiten van 6 maart 1542, 14 juni, 22 juli, 11 augustus 1569. Zijn opvolger, Goossen, schoolmeester te Haamstede, werd benoemd op 16 oktober 1569, RA Middelburg, Verz. De Vos, 80; De Vos, "De Latijnse school te Zierikzee", p. 131.

109 Middelburg, 25 januari 1571, De Stoppelaar, Inventaris, nr. 2536; Reimerswaal, Fruin, Het recht. p. 28; Van Visvliet, "Het archief", p. 112-115; Poortvliet, GA Tholen, RAZE, 5628, ongefol.

110 Vgl. bijvoorbeeld de brief van baljuw De Rollé aan Atva (27 april 1568), waar hij spreekt over de (Calvinistische) Schotse kooplieden te Veere: ...ay tousjours soigneusenaent prins regart a les conserver et maintenir en leur privileges et toute raison, tant pour estre estrangers que pour la negotiation et profit qu'ils amenant en ceste ville de la Vere, ARA Brussel,

Aud., 333, fo 76.

111 Ordonnantie van Brouwershaven, 11 maart 1568, StrA, SA Brouwershaven, 78, fo 7.

In juni van het volgend jaar beval deze rentmeester, na een onderzoek in enige plaatsen te hebben ingesteld, de schouten van alle dorpen op Zuid- Beveland scherp te letten op vreemdelingen die zich zonder zo'n getuigschrift in hun woonplaats zouden willen vestigen.¹¹³ De steden op Schouwen publiceerden hun eigen ordonnanties waarbij ook certificaties van vreemdelingen werden geëist: Zierikzee op 8 februari 1568, Brouwershaven op 11 maart.¹¹⁴

In Goes gold een dergelijke verplichting reeds sinds 1 juli 1567.¹¹⁵ Hoe strikt deze verordeningen in de praktijk werden toegepast, is niet altijd duidelijk. In Goes kwam het omstreeks 1570 wel enkele malen tot arrestatie. Antheunis Fransz., Jan Willemsz. Vermij en Bastiaan Fransz. werden gevangen genomen omdat zij niet over de vereiste getuigschriften beschikten. Met de opdracht hieraan zo spoedig mogelijk te voldoen, lieten burgemeesters en schepenen hen evenwel weer in vrijheid stellen.¹¹⁶

Ook elders merken wij een enkele maal op dat vreemdelingen werden verplicht de nodige bewijzen te leveren. Zo beloofde Jan Hendriksz. van Dusseldorp op 13 juli 1570 voor het gerecht van Poortvliet dat hij op straf van geseling en verbanning bij zijn eerstvolgend bezoek aan het land van Kleef een attest zou meebrengen, aantonend dat hij niet besmet (was) van eenighe nyeuwicheyt ofte herezie ofte kettertje.¹¹⁷

En Jacob Jansz., een te Zierikzee verblijvende arbeider, afkomstig uit Antwerpen, was in het bezit van een verklaring van katholiciteit op 12 februari 1568 te Antwerpen door Dirk de Jonge, pastoor van Sint-Joris afgeleverd.¹¹⁸

Maar natuurlijk bewijzen deze geïsoleerde gevallen geenszins dat het toezicht op de vreemdelingen, zoals bedoeld in de desbetreffende ordonnanties, waterdicht was of zelfs maar op zekere schaal werd uitgeoefend.

Met maatregelen inzake lectuur, onderwijs en vreemdelingen controleerde men overigens niet alle kanalen, langs welke in voorgaande decennia de nieuwe religieuze opvattingen zich hadden verbreid. Daar waren bijvoorbeeld de rederijders. Hun vrijmoedige benadering van de godsdienstige problematiek had in het verleden vaker voor spanningen gezorgd. Waarschijnlijk was het dan ook deze overweging die Wet en Raad van Middelburg er op 30 oktober 1568 toe aanzette de samenkomsten van de retorica voor de tijd van een half jaar te verbieden.¹¹⁹

Doorwerking van het concilie van Trente

In deze strijd tegen protestantse infiltratie ontwaren we reeds de grondtrekken die het totale katholieke restauratieproces beheersten: kerkelijke en wereldlijke

112 RA Middelburg, Rek. I, 297, fo 46vo.

113 Ibidem, 298, fo 42vo.

114 StrA, SA Zierikzee, voorl. nr. 102, fo 93vo; SA Brouwershaven, 78, fo 7.

115 GA Goes, SA, 686, fo 52.

116 RA Middelburg, Rek. I, 560, fo 13-13vo, 2lvo-22.

117 GA Tholen, RAZE, 5628, ongefol.

118 Genard, "Personen te Antwerpen", XII, p. 147.

119 Unger, Bronnen, I, nr. 535.

instanties dienden in de geest van het concilie van Trente nauw samen te werken om het herstel mogelijk te maken. Alva was daarbij onbetwist de drijvende kracht. Via de

rentmeesters van Beoosten en Bewesten Schelde, via de gouverneur Anthonis van Bourgondië, bereikten zijn verordeningen de plaatselijke autoriteiten. Deze stelden zich in godsdienstzaken zeer behoedzaam op. De magistraat van Middelburg verwoordde haar bereidheid tot medewerking aldus: ten eynde Zijne Majesteyt niet meer verbittert en worde jegens de borgers ende ingeseten deeser stadt ende egeen oorsaecke gegeven en werde daerinne bij ordonnantie te voersiene.¹²⁰

Van kerkelijke zijde was de bisschop de aangewezen figuur om uitvoering te geven aan de decreten tot herstel der kerk, door het concilie afgekondigd. Tijdens de eerste diocesane synode, in november 1566 gehouden, waren de besluiten van het concilie van Trente officieel afgekondigd in het bisdom Middelburg.¹²¹

Maar Nicolaas de Castro blonk niet uit in ijver, waar het de behartiging van de geestelijke belangen in zijn diocees betrof. De brief van landvoogdes Margaretha van 12 december 1567, die hem aanmaande tot het stipt vervullen van zijn kerkelijke plichten, een schrijven van de hertog van Alva van 11 maart 1568 met het verzoek ten strengste de hand te houden aan de kerkelijke bepalingen tot bescherming van de godsdienst of, een maand later, van koning Filips II, hem aansporend tot intensiever vervolging van andersdenkenden¹²², dat alles had blijkbaar niet voldoende effect. Algemeen verbreidde zich de mening dat de bisschop van Middelburg meer begaan was met wereldlijke zaken, zoals zijn lidmaatschap van de Staten of de bouw- en verfraaiingswerkzaamheden in het abdij complex, dan met het geestelijk leven in zijn ambtsgebied.¹²³

Enkele jaren later, op 4 juli 1571, ontving hij dan ook van pauselijke zijde de vermaning zijn ambt met groter ijver te behartigen.¹²⁴

De conciliedecreten die als richtlijn voor het herstel moesten dienen, stelden de kwaliteitsverbetering van de geestelijkheid centraal.¹²⁵

Ook in de Zeeuwse parochies was men zich bewust van het groot belang van goede pastoors. In Tholen pleitten de aanbidders van het hiervoor genoemde rekest voor de terugkeer van deken Jan Paschasius, opdat hij deur sijn goede leeringhe de goede ende catholijcke personen (zou) confirmeren en de andere bath (beter) instrueren.¹²⁶

120 Voorbod op de ontheiliging van zon- en heiligendagen, 19 september 1567, Unger, Bronnen, I, nr. 229 art.3.

121 Willocx, L'introduction, p. 215-216; Van Heussen, Historia episcopatum, II (Middelburg), p. 18.

122 ARA Brussel, Aud., 242, fo 252-252vo; 244b, nr.53; Dierickx, Documents, III, p. 388-389 (12 april).

123 Brief van koning Filips II aan Alva, 31 maart 1568; Morillon aan Granvelle, 6 februari 1569, Dierickx, Documents, III, p. 375, 525-526. De Castro hield zich sinds 1568 intensief bezig met herstel en verfraaiing van de abdij gebouwen en met de uitbreiding van de Nieuwe kerk in 1571. Zie bijvoorbeeld RA Middelburg, Prelaat en Edelen, 1, fo 46vo, 50, 66, 73, 82-83. Vgl. Unger, Monumenten, p. 54. 63.

124 Brom, "Stukken betreffende de Nederlandse kerkgeschiedenis", p. 407.

125 Ibidem, p. 67. Vgl. hiervoor p. 193.

126 Zie hiervoor p. 425.

De magistraat van Zierikzee had er al eerder bij het kapittel op aangedrongen de gemeente van goede predikers te voorzien¹²⁷; en toen er in juni 1567 een nieuwe pastoor in het gasthuis moest worden aangesteld, was de voorwaarde dat hij de gave

van prediken moest bezitten, uitdrukkelijk vermeld.¹²⁸ In Veere had men na de dood van Jan van Brouhoven een duidelijk beeld van de nieuwe deken. Men zocht een geleerd eerlick man wesende van goeden exemplaren levene tot stichtinge van der gemeente ... want vele daarvan dependerende es tot welvaren van deser staet.¹²⁹

Hoe burgemeesters en schepenen van Reimerswaal de taak van de parochieherder zagen is ons bekend uit het Accoirt dat zij op 23 februari 1568 sloten met mr. Jan Thiemans van Westmalle en omstreeks 1 september 1570 met mr. Wouter, beiden baccalaureus in de theologie. Hun plichten, zoals het dagelijks zingen van de hoogmis, de zondagse sermoenen en het preken van de passie, werden daarin nauwkeurig omschreven.¹³⁰

Goed opgeleide priesters moesten, volgens de zienswijze van het concilie, de hoeksteen van de vernieuwde kerk worden en om hen te vormen zou in ieder diocees een seminarie worden opgericht. In Ieper, Namen, Dowaai, Gent en 's-Hertogenbosch slaagde deze opzet; in Middelburg, zoals ook te Antwerpen, niet. Bisschop De Castro moest de hertog van Alva op 26 augustus 1569 berichten dat in zijn ambtsgebied geen seminarie gesticht kon worden. De voornaamste hinderpaal was het ontbreken van geldmiddelen: de Zeeuwse kerken waren niet rijk en de Middelburgse magistraat was, zo schreef hij, niet bereid een bijdrage te leveren.¹³¹ De talrijke vacatures in de parochies waren evenmin gunstig voor een bloeiend kerkelijk leven. De Castro trachtte dit te verhelpen door bij al degenen die het patronaatsrecht van de herderloze kerken bezaten, aan te dringen op vervulling van de vacante plaatsen.¹³² -

Ook de wereldlijke overheid leverde haar aandeel in de sanering van de kerk. De hertog van Alva, belast met het toezicht op de uitvoering van de Trentse decreten¹³³, deed op 27 mei 1569 een ordonnantie naar alle Nederlandse gewesten uitgaan, die verschillende punten van het godsdienstig leven regelde. Drie belangrijke bepalingen bevatte deze ordonnantie. De eerste betrof de waardigheid van de sacramenten. Twee aanzienlijke personen moesten de priester vergezellen wanneer hij zich met de hostie of het heilig oliesel op straat begaf, om alle scandaleuse stucken, naroeppen of bespotten, te voorkomen. Dan volgde het verbod om diegenen die niet katholiek stierven, in gewijde aarde te begraven. Zij moesten ter aarde worden besteld op de plaats van justitie, bij de

127 27 juli en 4 augustus 1566, StrA, SA Zierikzee, voorl. nr. 99, fo 125vo.

128 Ibidem. voorl. nr. 96, fo 9vo.

129 Brief van batjuw, burgemeesters en schepenen van Veere aan de Raad van Financiën, 20 april 1568, ARA Brussel, Aud., 333, fo 69.

130 Beide akkoorden zijn gelijkkluidend, Fruin, Het recht, p. 206-209.

131 Van Heel, "Archivalia", p. 403-404; Spiertz, "Succes", p. 65; Marnef, Antwerpen, p. 169.

132 Rekest van Nicotaas de Castro aan de koning met positieve beschikking, 2 oktober 1571. De koning zelf was een van de patroons, ARA Den Haag, Collectie Beeldsnijder van Voshol, nr. 29.

133 Willocx, L'introduction, p. 138.

431

misdadigers, en hun goederen aangeslagen. Tenslotte werd nogmaals gewezen op de verplichtingen voor de vroedvrouwen. Iedere geboorte diende in het vervolg binnen 24 uur bij de pastoor te worden gemeld.¹³⁴ Negen dagen later waren de beide rentmeesters reeds begonnen afschriften van deze verordening over alle eilanden te verspreiden. ¹³⁵ Het toezicht vanuit Brussel immers was niet te onderschatten. Op 24

juli 1570 ontvingen de rentmeesters opdracht per plaats te controleren of de voorschriften waren uitgevoerd en daarvan verslag uit te brengen.¹³⁶

Voor zover onze inlichtingen reiken, reageerden de steden in het algemeen vrij gereserveerd op deze voorschriften. Slechts de eerste bepaling van de ordonnantie resulteerde te Middelburg in een stedelijke ordonnantie. En die liet dan nog bijna drie maanden op zich wachten. Twee personen ter begeleiding van het sacrament vond men hier overigens te weinig; zes was het minimum om alle eerbiedinghe ende reverentie te kunnen waarborgen.¹³⁷ In Vlissingen troffen burgemeesters en schepenen blijkbaar reeds op 10 juni 1569 de nodige maatregelen. Zij vertoonden evenwel een verdachte terughoudendheid om verslag van hun actie uit te brengen, toen Filibert van Serooskerke hen daar in augustus en september 1570 steeds dringender om verzocht.¹³⁸

Wet en Raad van Zierikzee, in vergadering bijeen op 12 juni 1569, waren genegen en bereyd te obedieeren en een maand later kon de stedelijke ordonnantie gepubliceerd worden.¹³⁹ Maar Brouwershaven en Poortvliet toonden zich nalatig. Pas op 17 oktober 1570 kondigden beiden een plaatselijke ordonnantie af waarin de bewuste punten waren verwerkt.¹⁴⁰

134 Gachard, *Correspondance de Philippe 17, II*, p. 676-677; Unger, *Bronnen*, I, nr. 632. Vgl. hiervoor p. 377.

135 Op 5 en 6 juni onder meer te Zoutelande, Koudekerke, West- en Oost-Souburg, Oostkapelle en Arnemuiden. (RA Middelburg, Rek. I, 299, fo 28vo). Verder op de belangrijkste dorpen van Zuid-Beveland - genoemd worden Baarland, Heinkenszand, Kapelle, Nisse, Biezelinghe en Kruiningen - (Ibidem, fo 29vo) en in de steden van Bewesten Schelde (Ibidem, 219, fo 165). Ook in heet Beoosten Schelde met inbegrip van Sommelsdijk, werd deze ordonnantie verspreid (Ibidem, 1012, fo 54).

136 GA Vlissingen, SA, inv. nr. 231, reg. nr. 410, 412; RA Middelburg, Rek. I, 220, fo 164; 1013. fo 57.

137 Voorbod betreffende het beledigen van het heilig sacrament, 21 augustus 1569, Unger, *Bronnen*, I, nr. 240.

138 De maatregelen waartoe Vlissingen op 10 juni 1569 blijkbaar had besloten, vernemen we uit de kladtekst van de brief aan de rentmeester van 27 augustus 1570. Deze had toen reeds tweemaal, op 4 en 20 augustus, dringend verzocht verslag uit te brengen. Ondanks dreigementen, zoals het zenden van regeringscommissarissen, hadden de Vlissingers hem dit rapport op 14 september nog steeds niet doen toekomen, GA Vlissingen, SA, inv. nr. 231, reg. nr. 361, 410, 412, 415, 425.

139 17 juli 1569, StrA, SA Zierikzee, voorl. nr. 96, to 17vo; 102, fo 95vo, 96; 106, fo 213.

432

Het Generaal Pardon van 1570

Om definitief een einde te maken aan een episode van godsdienstige tweespalt was meer nodig dan harde vervolging van het protestantisme en maatregelen die het herstel van de katholieke kerk beoogden. Tallozen hadden zich immers, zonder daarom direct met de oude kerk te breken, ingelaten met nieuwe vormen van religie. En hoevelen hadden tijdens de afgelopen jaren niet in min of meerdere mate gesympathiseerd met de opstandige beweging? Slechts een algemene amnestie kon de vertroebelde verhoudingen tussen koning en kerk enerzijds en dit deel van de

bevolking anderzijds zuiveren. Dat was reeds lang de mening van Granvelle en ook landvoogdes Margaretha van Parma had zich enkele jaren geleden al in die zin uitgesproken.¹⁴¹

Haar opvolger, de hertog van Alva verzette zich tegen deze politiek van verzoening, die hij prematuur achtte; desondanks besloot de koning in februari tot een generaal pardon. De amnestie zou echter maar volledig zijn, als niet alleen de koning maar ook de kerk daarin een aandeel had. Alleen het kerkelijk gezag immers was bij machte absolutie te verlenen aan eventuele afvalligen. Pas toen koning Filips II en paus Pius V als hoogste gezagsdragers in de Nederlandse samenleving beiden gratie verleenden, kon van een complete verzoeningsactie gesproken worden. Het Algemeen Pardon werd op 16 juli 1570 bekendgemaakt¹⁴² en binnen enkele weken over de Nederlanden verspreid. Voor Zeeland Beoosten Schelde liet de rentmeester 34 kopieën vervaardigen en rondbrengen met de opdracht op 30 juli tot publicatie over te gaan.¹⁴³

Op deze laatste julizondag klonken in de Zeeuwse steden en de belangrijkste dorpen woorden van verzoening die een eind moesten maken aan een periode van tweedracht en vervolging. Het kerkelijk Pardon werd tijdens de hoogmis in het Latijn voorgelezen; het koninklijk Pardon volgde onmiddellijk daarna voor het stadhuis in de landstaal. Zo ging dat in Middelburg en Vlissingen en in Goes werd de plechtigheid nog vooraf gegaan door een heilig-sacramentsprocessie.¹⁴⁴ Het was de bedoeling dat daarmee de repressie tegen "ketteren en rebellen" officieel beëindigd zou zijn.¹⁴⁵

Maar helaas gold dat niet voor iedereen. Het Pardon was in werkelijkheid verre van "generaal" en kende vele uitzonderingen. Wie, op welke manier ook maar, het gezag van de koning had beledigd kon geen beroep doen op vergiffenis.¹⁴⁶ En wie zich actief als begunstiger van de Hervormden

140 Te Poortvliet werden als begeleiders aangesteld Jan Brandus, organist en Pieter Cornelisz. Snuyver, GA Tholen, RAZE, 5628, ongefol.; Ermerins, *Eenige Zeeuwsche Oudheden*, VIII, p. 172-175; StrA, SA Brouwershaven, 78, fo 14-16vo; Unger, *Rechtsbronnen van Brouwershaven*, p. 64. De ordonnantie van baljuw, burgemeesters en schepenen van Goes, inzake de begeleiding van het sacrament door vier personen, is niet gedateerd, GA Goes, SA, 679, fo 78.

141 9 februari en 5 april 1567, hiervoor p. 369; Janssens, *Brabant in het verweer*, p. 164.

142 De Meester, *Le Saint Siège*, p. 76-77.

143 RA Middelburg, Rek. I, 220, fo 165; 1013, fo 56vo. Zes exemplaren gingen naar Vlissingen, GA Vlissingen, SA, Mv. nr. 231, reg. nr. 405.

144 Fruin, "Kroniek", p. 79-80; Kesteloo, "De stadsrekeningen (1550-1600)", p. 71; GA Vlissingen, SA, inv. nr. 231, reg. nr. 406; GA Goes, SA, 686, fo 139. Over de wijze waarop in Goes processies werden georganiseerd, De Klerk, "Zestiende-eeuwse processies". Attestaties van alle baljuwen in Beoosten Schelde dat het Generaal Pardon door hen was gepubliceerd op 30 juli, vermeld in RA Middelburg, Rek. I, 1013, fo 57.

145 De Meester, *Le Saint Siège*, p. 79.

146 Een overzicht van de uitzonderingsgevallen in *Sommaire des exceptions et restrictions du pardon de l'an 69*, ARA Brussel, Aud., 1177/5, losse stukken.

433

had ingezet hoefde zich ook niet te melden bij de vertegenwoordiger van de bisschop, die zitting hield in de parochiekerk om absolutie te verlenen.¹⁴⁷

Door de vele uitzonderingen was het effect van het Pardon sterk beperkt. In sommige bisdommen lag het aantal reconciliati toch vrij hoog. Het bisdom Antwerpen telde er 17.852 en een stad als Bergen op Zoom ook altijd nog 450.¹⁴⁸

Bisschop Laurentius Metsius van 's-Hertogenbosch, waar ruim 6.000 mensen zich hadden verzoend, wijst ons aan wat hun voornaamste beweegreden was. Het merendeel van hen die zich aanmeldde, deed dat plus pour seurete de conscience et pour satisfaire a l'ordonnance de Sa Saintete et Sa Majeste que autrement. Zeer velen hunner hadden wel eens een protestantse predikant aangehoord, maar waren toch goede katholieken gebleven.¹⁴⁹

Voor Zeeland zijn ons zulke hoge aantallen ge Gratieerden niet overgeleverd. Slechts enkele bewaard gebleven acten getuigen van het feit dat ook in dit bisdom sommige personen hebben genoten van het Generaal Pardon. De vicaris- generaal Jan van Strijen leverde zo van augustus tot oktober 1570 een attestatie van absolutieverlening af aan David Zomer, Adolf Oliviersz. le Clercq, Josyne Jansdr. van Kapelle, Adriana Adriaansdr., echtgenote van Michiel van den Eynde, allen uit Middelburg, en aan Johanna Michielsdr., echtgenote van Geleijn Boudewijnsz. uit Westkapelle, en Frans Blie van Axel uit OostSouburg.¹⁵⁰

Ook Cornelis Cornelisz. Oudecooper en enige andere, niet met namen genoemde magistraatspersonen, die in 1566 te Zierikzee preken hadden bijgewoond, maakten gebruik van het Pardon en leefden, naar het oordeel van baljuw Simon Goesman, in 1571 katholiek.¹⁵¹ In Tholen verzoenden burgemeesters en schepenen, onder wie Cornelis Jansz. van Bergen apart genoemd wordt, zich vanwege hun houding in de dagen van de beeldenstorm.¹⁵² De blauwverver Jan Anthonisz. de Bruyne uit Middelburg, die ook van het Pardon had genoten, keerde evenwel terug tot zijn Hervormde overtuiging.¹⁵³

De Hervormde gemeenten

Ondanks de moeilijke omstandigheden, in het begin van dit hoofdstuk uiteengezet, ondanks vervolgingen en vluchten, waardoor de gelederen sterk waren uitgedund, leefde ondergronds het protestantisme voort. Niet langer kwamen Hervormde gemeenten samen in pakhuizen en schuren, speciaal voor dit doel

147 Aldus te Vlissingen (GA Vlissingen, SA, Mv. nr. 231, reg. nr. 440) en te Veere, waar deken Pieter Bastaerts dagelijks in de kerk zitting hield (GA Veere, SA, voorl. nr. 1556, fo 78).

148 ARA Brussel, Aud., 271, fo 257; Marnef, Antwerpen, I, p. 173. Zie voor cijfers in andere bisdommen, Janssens, Brabant in het verweer, p. 167.

149 Brief van Metsius aan Alva, 29 november 1570, ARA Brussel, Aud., 271, fo 255.

150 Eerstgenoemde bij ARA Brussel, RvB, 36, losse stukken; de overigen aldaar in Hs. verz., 3634bis, losse stukken.

151 Brieven van de baljuw aan Alva, 12 en 22 november 1571, ARA Brussel, Aud., 809/34, losse stukken.

152 ARA Brussel, RvB, 6, fo 380, 398. Vgl. hiervoor p. 244.

153 Hij werd daarvoor op 1 april 1572 ter dood veroordeeld, ARA Brussel, RvB, 6, fo 396. Vgl. Bijlage I en V.

434

ter beschikking gesteld. Heimelijk, in particuliere huizen, in weiden of boomgaarden vergaderden in het vervolg de Hervormden onder 't cruvs, op dezelfde wijze als de

Dopers reeds decennialang gewoon waren te doen.

In Beoosten Schelde, waar het centraal gezag zich later dan op Walcheren door middel van militaire macht liet gelden, bleven de openbare samenkomsten ook het langst voortbestaan. De rentmeester maakte in een brief van 3 september 1567 gewag van de preken die in Zierikzee, Tholen, Sint-Maartensdijk en Poortvliet nog steeds gehouden werden.¹⁵⁴

De kerkenraad van Zierikzee was op 1 oktober 1567 nog altijd in functie, zoals blijkt uit de *rechtszaak die de baljuw tegen het consistorie en de consistoriale (kerkenraadsleden) van de nieuwe religie aangespannen had*.¹⁵⁵

In Poortvliet zal de kerkenraad wellicht gefungeerd hebben tot omstreeks die datum. Toen immers vertrokken tenminste drie van de vier kerkenraadsleden uit hun woonplaats. Misschien geldt hetzelfde voor de Hervormde gemeenten van Sint-Maartensdijk en Scherpenisse. Uit deze plaatsen vluchtten ook alle ons bekende kerkenraadsleden.¹⁵⁶

In de stad Tholen, lang buiten de actieradius van de Raad van Beroerten gebleven, vluchtten de drie ons bekende kerkenraadsleden allen in dezelfde nacht van 5 februari 1570, op het laatste nippertje, toen het arrestatieteam al op de stoep stond. Misschien heeft het Hervormd kerkelijk leven, begunstigd door welwillende plaatselijke autoriteiten, tot op dat moment ongehinderd doorgang gevonden.¹⁵⁷

Ook in Bewesten Schelde kwamen Hervormde gemeenten na Pasen 1567, toen de openbare prediking er overal beëindigd was, op verschillende plaatsen nog samen. Adriaan Obry, predikant van Veere, was dan in het begin van 1567 wel naar Holland vertrokken, maar een andere predikant, wiens naam wij niet kennen, had al op 8 april zijn plaats ingenomen¹⁵⁸ en de bijeenkomsten gingen onverminderd door. Niet langer in de gasthuiskapel, maar, zoals op zaterdag 5 april, in een weide dichtbij de stad, waar ca. 75 personen samenkwamen. Gouverneur Adolf van Bourgondië in eigen persoon had hen, op weg naar Veere, luidkeels psalmen horen zingen. Onder de aanwezigen merkte hij vele Schotten op, allen van de secte Calvinistique.¹⁵⁹

De Middelburgse Hervormden hielden op dat moment hun bijeenkomsten in particuliere huizen, zoals het huis De Duve op de Dam, toebehorend aan Anne Favoilla, of in haar pakhuis,

¹⁵⁴ ARA Brussel, RvB, 126 (130), fo 152vo. De preken te Poortvliet zijn dus, evenals in Zierikzee, in april 1567 slechts tijdelijk gestopt. Vgl. hiervoor p. 367. De kerksschuur werd in juli 1568 in beslag genomen, RA Middelburg, Rek. II, 915, (tweede relaas, ongef.).

¹⁵⁵ De magistraat besloot op die datum de difficulteyt met de baljuw over de bewuste procedure op zijn beloop te laten, StrA, SA Zierikzee, voort. nr. 102, fo 93vo.

¹⁵⁶ Alleen kunnen we daar slechts in een enkel geval een datum aan verbinden. Jan Marinusz.

de Bode van Scherpenisse vertrok na 19 oktober; Dirk Victorsz. uit Sint-Maartensdijk pas na

17 maart 1568, hiervoor p. 386. De predikant Jan Versteech vluchtte in de eerste helft van

1568, RA Middelburg, Rek. I, 1185, fo 39vo.

¹⁵⁷ Zie hiervoor p. 397.

¹⁵⁸ Brief van Adolf van Bourgondië aan landvoogdes Margaretha, ARA Brussel, Aud., 332, fo 114.

159 Id. aan id., Ibidem, fo 110.
435

achter het gasthuis gelegen.¹⁶⁰

Waren het misschien ook leden van deze gemeente die vergaderden in het huis van Hans Hendriksz., busmaker?¹⁶¹

Het heimelijk karakter van de protestantse samenkomsten in deze jaren geeft bij dit soort vragen slechts grond aan veronderstellingen en vermoedens.

Wat stilliger klinkt de mededeling van de rentmeester die, toen hij in januari 1568 te 's-Heer Hendrikskinderen een samenkomst verstoorde, de verdreven predikant als Calvinist bestempelde.¹⁶²

Ook de vergaderingen die tot in februari 1568 te Biggekerke werden gehouden, schrijven wij toe aan een Hervormde groepering. Pieter Pietersz. en Cornelis Jansz., de spilfiguren, stonden in contact met Middelburgse geloofsgenoten, daarmee wellicht de traditie van ex-pastoor Barend Donder voortzettend.¹⁶³

De Dopers

Wie hield echter in september 1568 drie heimelijke sermoenen te Zierikzee?¹⁶⁴ Was dit het werk van de predikant Jacob Jorisz. Baselis en betrof het dus samenkomsten van de Hervormden¹⁶⁵, of ging het hier om Dopers? We zijn geneigd om het merendeel van de verdere samenkomsten waarover na Pasen 1567 werd bericht, op rekening van de Dopers te plaatsen. Het bestaan van Doperse vergaderingen te Goes blijkt wellicht uit de stedelijke ordonnantie van 1 juli 1567.¹⁶⁶

In **Zoutelande** preekte Hendrik Alewijnsz. sinds april 1567 niet langer op de lijnbaan, maar in particuliere huizen, waarschijnlijk in het huis van twee vreemde lynewevers, maar zekerheid kon de rentmeester tijdens zijn onderzoek niet verkrijgen.¹⁶⁷ Zijn prediking droeg vrucht; in 1569 woonden er Dopers in Zoutelande. Sommige ouders immers lieten hun kinderen niet dopen.¹⁶⁸

Op Zuid-Beveland vonden er vergaderingen plaats te Baarland (februari 1568), te Heinkenszand (april 1568), ten huize van Adriaan Andriesz. en waarschijnlijk ook te Nisse, waar in april weer jacht gemaakt werd op meester Filips.¹⁶⁹ Nog in 1571 kreeg de rentmeester een tip dat er Mennonisten in Heinkenszand en Hoedekenskerke bijeenkwamen.

¹⁶⁰ Id. aan Id., Ibidem, 332, fo 114; de Raad van Beroerten aan de commissarissen in Zeeland, 7 maart 1568, Koninklijk Huisarchief Den Haag, A 11, XI, 9. I, fo 178vo; Id. aan Id., 6 april 1568, Archivo General de Simancas, Secretarias Provinciales, libros. 1413, fo 275.

¹⁶¹ Deze stierf, beschuldigd conventikelen in zijn huis gehouden te hebben, voor 13 juli 1570 in de gevangenis van Middelburg. Een van zijn medegevangenen was Joos Foortsz. David Zomer, tegen wie een arrestatiebevel was uitgevaardigd, bleek gevlucht te zijn op het moment van zijn gevangennamen. Beiden waren bekende bezoekers van de Hervormde kerkdiensten, brief van baljuw Martin de Posa aan Alva, 13 juli 1570, ARA Den Haag, Aanwinsten eerste afdeling, 1906, XLV, 3.

¹⁶² RA Middelburg, Rek. I, 298, fo 46vo. Vgl. hiervoor p. 309.

¹⁶³ Ibidem, fo 34. Vgl. hiervoor p. 263.

¹⁶⁴ StrA, SA Zierikzee, voort. nr. 102, fo 94.

165 Aldus Van de Velde, Tweehonderdjarig jubelfeest, p. 18.

166 GA Goes, SA, 686, fo 52. Zie ook hiervoor p. 290.

167 RA Middelburg, Rek. I, 297, fo 43.

168 Ibidem, 299, fo 20vo.

169 Ibidem, 298, fo 47, 48. Vgl. hiervoor p. 304.

436

Ook in Sommelsdijk gingen de samenkomsten van de gesintheit van de Mennonisten vermoedelijk vrij ongestoord door, tot in 1568 toen Michiel Vincentsz., stadhouder van de rentmeester van Beoosten Schelde met drie dienaars tweemaal, in mei en november, een overval deed en twaalf personen, met hun gezin soms, op de vlucht sloegen.¹⁷⁰

Een jaar later, in april 1569, kwam hij tevergeefs naar Sommelsdijk. De mennonisten die hij zocht, waren reeds gevlucht.¹⁷¹

Wel arresteerde hij in dezelfde maand te Haamstede de blinde broers Adriaan en Jan Huigez., in wier huis volgens de burens en de pastoors Doperse bijeenkomsten plaatsvonden.¹⁷²

In al deze plaatsen bestonden Doperse of Dopers georiënteerde kringen. Was dat ook het geval in Waarde en Wemeldinge, waar, naar men zei, in februari 1568 heymelijcke vergaderingen werden gehouden, of in Gapinge, waar Oolbrand Jacobsz. Hollander in juni 1567 zijn huis voor dit doel leende?¹⁷³

Veel blijft ons verborgen aangaande het voortleven van de Dopers in deze jaren. Zo horen we bijvoorbeeld niets meer over de **Doperse gemeenschap van Domburg**, al schreef baljuw Gerard van Uuytwijck op 19 februari 1568 naar Brussel dat de plaats geheel geïnfecteert was met anabaptisme en dat kinderen ongedoopt bleven.¹⁷⁴

Ook de gemeente te Vlissingen, met haar actieve voorganger Hendrik Alewijnz., en die te Veere, waar zich volgens Anthonis van Bourgondië grand nombre des annabaptistes bevonden, blijven geheel in het duister.¹⁷⁵

Voor de Dopers was een ondergronds bestaan niets nieuws; daaraan waren ze reeds decennialang gewend. We nemen dan ook aan dat het gemeenteleven tijdens deze jaren van vervolging gewoon doorgang vond. De schaarse gegevens die we dienaangaande in handen hebben, bevestigen dat.

De Amsterdamse varensgezel Cornelis Jansz. verklaarde tijdens een verhoor dat hij in de loop van 1568 driemaal in **Middelburg in de Doperse samenkomsten aanwezig geweest was. Telkens waren daar wel dertich, veertich, vijftich, sestig ende meer personen bijeen.**¹⁷⁶

Nog steeds werden er kinderen geboren die niet naar het doopvont werden gebracht. Domburg kwam in dit verband reeds ter sprake.

In Brouwershaven assisteerde Lynken in het Spuystraetje de Doperse vrouwen bij de bevalling. Zij was geen beëdigd vroedvrouw maar hielp die van de religie heimelijk. Zekere tijd voor de geboorte van haar kind kwam Trysken, de vrouw van Michiel Gerritsz. reeds naar Brouwershaven. In afwachting van de bevalling werd ze door Lynken ondergebracht bij Mayken, een weduwe die eveneens tot de gemeente behoorde.

¹⁷⁰ RA Middelburg, RAZE, 3847, fo 227vo-228vo; Rek. B, Acquiten, 15611, losse stukken;

Pekelharing, "Bijdragen", p. 300. Het zal deze groep vluchtelingen geweest zijn, fugitiven

berucht wesende van Menno Symons leeringhe over wie notaris Pieter Steenhoudt in juni

1569 inlichtingen moest inwinnen, RA Middelburg, Rek. B. Acquiten, 15741, losse stukken.

171 RA Middelburg, Rek. B, Acquiten, 15741.

172 Pekelharing, 'Bijdragen', p. 301.

173 RA Middelburg, Rek. I, 298, fo 47; 297, fo 44vo.

174 ARA Brussel, Aud., 333, fo 34.

175 Ibidem, 332, fo 110-110vo. Hendrik Alewijnsz. werd gearresteerd voor 25 juni 1568, RA Middelburg, Rek. I, 298, fo 25.

176 3 maart 1569, Mellink, Amsterdam (1536-1578), p. 291. Ewout Jansz., Dopers voorganger te Middelburg werd op 18 mei 1568 gedaagd.

437

Omstreeks mei 1571 zag dit derde kind van Michiel het levenslicht.¹⁷⁷

Ook de baljuw van Zierikzee uitte herhaaldelijk klachten over ongedoopte kinderen¹⁷⁸ en tot in mei 1570 veroordeelden schepenen van Zierikzee (berouwhebbende) ouders vanwege dit verzuim tot geldboete en eerlijke betering.¹⁷⁹ Zendingsijver bleef, ondanks moeilijke omstandigheden, kenmerkend voor de Dopers. Regelmatig kreeg Lenaart Huigsz. uit Haamstede in de loop van 1568 bezoek van enige personen van de gesintheyt der mennonisten die hem, een ongeletterde boer, voorlazen uit verboden boeken. Volgens zijn verklaring deden ze dat op eigen initiatief, ongeroupen. Hun overtuigingskracht was zo groot, dat hij inderdaad afstand nam van de katholieke kerk.¹⁸⁰

Ook de theologische strijd binnen het doperdom ging onverminderd door, zoals blijkt uit de oproep tot boete en bekering door de gemeente van Zierikzee in 1570 tot hun twistende geloofsgenoten elders gericht.¹⁸¹

¹⁷⁷ ARA Brusset, RvB, 41, fo 242. Is Lynken identiek aan Lyncken, vroedvrouw der sekte die in 1574 werd verbannen uit Antwerpen? Marnef, Antwerpen, II, p. 232 nr. 465.

¹⁷⁸ Februari en oktober 1568, februari 1569, StrA, SA Zierikzee, voorl. nr. 102, fo 93vo, 94vo95.

¹⁷⁹ Zie Bijlage V: Jan Leendertsz., Adam Pietersz., Tonis Meeusz., Joos Dirksz. en Anthonis Hendriksz.

¹⁸⁰ RA Middelburg, RAZE, 3847. fo 219vo.

¹⁸¹ Zie hiervoor p. 310.

438

Zeeuwen in de vluchtelingenkerken

De Hervormde gemeenten waren, na het vertrek van zovele vooraanstaande leden, verweesd achtergebleven. Alle kerkenraadsleden die ons bekend zijn, waren reeds gevluht voordat de Raad van Beroerten een vonnis over hen had geveld. En zo was er in de vier Hervormde gemeenten van het eiland Tholen, in de drie stadsgemeenten op Walcheren en in Zierikzee binnen korte tijd waarschijnlijk geen enkele ambtsdrager overgebleven. Ook de nieuwe kerkenraad van Middelburg had in zijn totaliteit de wijk genomen. Vaak weten we met waarheen deze Zeeuwen een toevlucht hadden gezocht. De vijftien ons bekende Thoolse kerkenraadsleden bijvoorbeeld, vertrokken zonder een voor ons waarneembaar spoor achter te laten.¹⁸²

Engeland diende voor velen als toevluchtsoord. De vluchtelingengemeenten van Norwich en van Great Yarmouth, in veel mindere mate ook die van Londen en Sandwich, ontvingen tal van Zeeuwse Hervormden.¹⁸³

In Norwich, met zijn lakenindustrie, woonden reeds vóór Alva's tijd heel wat Nederlanders, vooral uit Vlaanderen. Ook de handelsrelaties tussen deze stad en de Zeeuwse koopmanssteden waren gedurende heel de zestiende eeuw vrij intensief.¹⁸⁴

Gevluchte kooplieden uit alle Zeeuwse steden vestigden zich tijdens de jaren 1567-1568 dan ook hier. Onder hen treffen we bijvoorbeeld vijf leden van de Middelburgse kerkenraad aan.¹⁸⁵

Voorals Great Yarmouth herbergde een aanzienlijke Zeeuwse kolonie. Honderdvier gezinshoofden staan er op de lijst van vreemdelingen, die in mei 1571 binnen dit stadje aanwezig waren.¹⁸⁶ Daarvan waren er 63 uit Zeeland afkomstig, vrijwel allen tussen 1567 en 1570 gearriveerd. De relaties tussen Zeeland en Great-Yarmouth waren oud. Reeds op 18 september 1295 decreteerde koning Edward I dat Zeeuwen, Hollanders en Friezen vrij mochten vissen in de zee bij Yarmouth, vanouds centrum van de haringhandel.¹⁸⁷ En overzeese handelsreizen van kooplieden uit Great Yarmouth naar Walcheren worden al vermeld in 1254.¹⁸⁸

182 Tenzij misschien Cornelis Jacobsz. de kuiper uit de stad Tholen die zich na zijn vlucht op 5 februari 1570 wellicht naar Great Yarmouth begaf. De identificatie met Cornelis Cowper (in 1570 uit Zeeland gearriveerd) is evenwel niet zeker, *Aliens at Great Yarmouth*, p. 293 nr. 56. Vgl. noot 186.

183 Daarbuiten, in andere vluchtelingenkerken, herkennen we slechts enkelingen zoals Jan van Miggrode, predikant in Colchester, (Moens, *Register of Baptisms*, p. 97; Roker, "Flemish and Dutch community", p. 20; Van Schelven, *De Nederduitse vluchtelingenkerken*, p. 186) en de Vlissingse Bouwen Maartensz. in Rye. (Hardy, "Foreign refugees", p. 572).

184 Smit, *Bronnen*, II, in het bijzonder p. 988; Esser, *Niederländische Exulanten*, p. 43 e.v.

185 Als we er tenminste van mogen uitgaan dat met Olivier Corbeau de Middelburgse koopman is bedoeld, Moens, *The Walloon church*, p. 154.

186 Uitgegeven onder de titel *Aliens at Great Yarmouth*, *Proceedings of the Huguenot Society*, V, p. 289-295. Wij vestigen er de aandacht op dat niet al deze personen noodzakelijkerwijs om religieuze redenen uitgeweken hoeven te zijn.

187 Smit, *Bronnen*, I, p. 45-46. Over handelsrelaties tussen Holland, Zeeland en Engeland in de middeleeuwen ook Ruinen, *De oudste handelsbetrekkingen*.

188 Smit, *Bronnen*, I, p. 9.

439

Het is dan ook niet verwonderlijk dat tweederde van de Zeeuwen die in 1571 in Great Yarmouth verbleven, een beroep uitoefenden dat met de zee te maken had: vissers, kuipers, een enkele touwslager. Ook Geleijn Jansz. d'Hoorne, predikant in ballingschap van Vlissingen en Middelburg, had zich, na een verblijf in Norwich, hier gevestigd. Misschien is dat ook de reden waarom verscheidene Middelburgers, onder wie de vooraanstaande koopman Nicolaas Thuys, lid van de nieuwe kerkenraad, en de koopman Willem Jansz. Cooman, van de kerkenraad van Vlissingen, tussen 1568 en 1571 van Norwich naar Great Yarmouth verhuisden. Deze vissersplaats lijkt zo, samen met Norwich, het centrum geweest te zijn voor Zeeuwse Hervormden in Engelse ballingschap.

Hier werden de banden tussen de verschillende Zeeuwse Hervormde gemeenten

nauwer aangehaald. De gemeente van Norwich bijvoorbeeld telde onder haar leden uitgewekenen uit Arnemuiden, Middelburg, Veere, Vlissingen, Zierikzee en Sint-Maartensdijk.¹⁸⁹ Minstens zo belangrijk waren de relaties die tijdens de periode van verbanning werden aangeknoopt of verstevigd met vluchtelingen uit zustergemeenten van elders. De Middelburger Salvador de la Palma, lid van de nieuwe kerkenraad, was terechtgekomen in de Italiaanse kerk, een internationaal gezelschap, evenwel voor 60 procent uit Nederlanders bestaand.¹⁹⁰

De Veeerse Jan Reygersberch en de Vlissingse Jacob de Backer verkeerden tussen de West-Vlamingen van Sandwich.¹⁹¹

Jan Oudejans uit Middelburg, zijn zoon Jaspar uit Zierikzee en Adriaan Lenaartsz. Poelvoet, eveneens uit laatstgenoemde stad, kwamen in Londen met elkaar en met vluchtelingen uit vrijwel alle Nederlandse gemeenten in contact.¹⁹² In onderlinge vergaderingen ontmoetten de vertegenwoordigers van de vluchtelingengemeenten in Engeland elkaar dan weer, wat de band tussen hen nog verstevigde.¹⁹³

In de Duitse vluchtelingengemeenten kwamen Zeeuwse Hervormden op dezelfde wijze met geloofsgenoten van elders in contact. In de Emdense gemeente waren de Zeeuwen ingedeeld bij de natie der Brabanders.¹⁹⁴ En in Keulen verbleven Middelburgers als Vincent Laureisz. en Jan de Hiniosa, beiden diepgaand betrokken bij de gemeente van Middelburg, in de kring van de Antwerpse Hervormde kooplieden.¹⁹⁵

De contacten, die zo tijdens deze periode van verbanning werden gelegd, zijn ongetwijfeld van het grootste belang geweest voor de fundering en opbouw, enkele jaren later, van de Hervormde kerk in het vaderland.¹⁹⁶

189 Een lidmatenlijst van de Dutch church uit 1568 bij Moens, *The Walloon church*, II, p. 207215.

190 Kirk-Kirk, *Returns*, I, p. 388; Boersma, *Vluchtig voorbeeld*, p. 55.

191 Backhouse, "De Vlaamse vluchtelingenkerk", (II), p. 260; Jacob de Backer was in 1563 in Sandwich gearriveerd, Id., *The Flemish and Walloon communities*, II, p. 16, nr. 44, meegedeeld door dr. A. Duke, waarvoor onze dank.

192 Jelsma-Boersma, *Acta*, p. 97, 138, 186, 199, 200; Kirk-Kirk, *Returns*, I, p. 385.

193 Over de coetus van de Londense kerken sinds 1569, Boersma, *Vluchtig voorbeeld*, p. 104107. Zie voor de contacten van Londen met de overige vluchtelingengemeenten, Hessels,

Ecclesiae Londino-Batavum Archivum, III.

194 Nauta, "Einden toevluchtsoord", p. 21; Van Toorenenbergen, *Stukken*, p. 37. 195 Hiervoor p. 388.

Over de relaties tussen de vluchtelingenkerken en de Zeeuwse gemeenten onder het kruis zijn we nauwelijks ingelicht. Er was zeker onderling contact tussen bannelingen in Engeland en hun verwanten en geloofsgenoten aan deze zijde van het Kanaal. Hoe die tot stand konden komen blijkt bijvoorbeeld uit een verzameling brieven van Vlaamse families, die aangetroffen werden bij een schipper, in het begin van 1570 gearresteerd.¹⁹⁷

Zo zullen er ongetwijfeld ook brieven tussen Zeeuwse en Engelse havens overgebracht zijn. We zijn op de hoogte van het bestaan van een troostbrief die Gelein d'Hoorne in 1567 van Norwich uit schreef aan zijne broederen ende susteren van Walcheren.¹⁹⁸

De contacten met Duitsland verliepen op vergelijkbare wijze. De Hervormde Maria Ostens, te Brugge handelend in vellen, mag hier als voorbeeld dienen. Een handelsreis bracht haar, in augustus 1567 uit Brugge vertrokken, via Antwerpen, Amsterdam, Veere (waar George Kincaid een van haar zakenrelaties was), Middelburg en Mechelen tot in Keulen. Na vijf maanden was ze weer in haar woonplaats terug.¹⁹⁹ Om de onderlinge eenheid tussen de Hervormde gemeenten onder het kruis en de geloofsgenoten in de vluchtelingencentra te bewaren en om, met het oog op de toekomst tot een betere organisatie van het kerkelijk leven te komen, deed zich de behoefte gevoelen om, geheel in de lijn van vroegere synode- vergaderingen, een algemeen Nederlandse kerkvergadering te beleggen. Voorafgegaan door voorbereidende bijeenkomsten, onder welke het Convent van Wezel, traditioneel gedateerd op begin november 1568, 100, werd van 4 tot 13 oktober 1571 te Emden een nationale synode gehouden. Afgevaardigden van de gemeenten onder het kruis vergaderden hier samen met vertegenwoordigers van de vluchtelingen uit - onder meer - Emden, Wezel, Keulen, Frankenthal en Heidelberg over kwesties als de kerkelijke ambten, de bediening van de sacramenten en de kerkelijke tucht.¹⁰¹

196 Pettegree, Emden and the Dutch Revolt, p. 243.

197 Uitgegeven door Verheyden, "Une correspondance inédite".

198 Deze brief was in de eerste helft van de zeventiende eeuw nog in het bezit van Marcus van Boxhorn, Id., Chroniick van Zeelandt, I, p. 169.

199 Uit de ondervraging die ze toen moest ondergaan bleek dat zij in haar woonplaats predikaties had bijgewoond. Ook logeerde Datheen een nacht in haar huis. Haar schoonzoon was gevlucht naar Engeland, De Schrevel, Troubles religieux, p. 360-365.

200 Plaats en datering van het Wezeler Convent veroorzaakten nogal onduidelijkheid. Van Dooren betoogde zelfs dat deze kerkelijke vergadering niet te Wezel, maar in Antwerpen of omgeving plaatsgevonden zou hebben en hij dateerde het Convent op eind 1566, begin 1567. (Van Dooren, "Der Weseler Konvent"). Vanuit Zeeuwse gezichtshoek bekeken tikt dit weinig aannemelijk. Het is nauwelijks voorstelbaar dat de vooraanstaande Walcherse Hervormde gemeenten, en met name Middelburg, niet aanwezig geweest zouden zijn op een zo belangrijke samenkomst van de kerken, gehouden in de onmiddellijke omgeving. Temeer als we bedenken welke nauwe relaties de gemeente van Middelburg op dat moment onderhield met gemeenten overal in den lande (zie hiervoor p. 327). Boersma opperde de mogelijkheid dat het Convent van Wezel gezien moet worden als onmiddellijke voorbereiding voor de synode van Emden en als dusdanig kort na 4 juli 1571 plaatsvond (Boersma, Vluchtig voorbeeld, p. 197-206). De Zeeuwse gegevens zijn in deze hypothese in te passen, zoals hierna blijkt. De besluiten van het Convent zijn uitgegeven door Goeters, Die Beschlüsse.

441

In welke mate de Zeeuwse gemeenten betrokken waren op dit groter geheel is moeilijk te schatten. Het leidinggevend kader was gevlucht en vertoefde grotendeels in Engeland. Van de Engelse vluchtelingenkerk was geen afvaardiging aanwezig bij de synode van Emden.²⁰²

En onder de ondertekenaars van de Artikelen van Wezel en de Acta van Emden komt geen enkele Zeeuw voor.²⁰³ Wel was de natie van de Brabanders en Zeeuwen uit de Emdense gemeente in de persoon van de Antwerpenaar Cornelis Rhetius betrokken bij de voorbereiding van de synode daar ter plaatse. Hij woonde evenwel de synode zelf niet bij.²⁰⁴

Besluit

Ondanks alles bleven protestantse gemeenschappen bestaan. Onder uiterst moeizame omstandigheden leefden de Doperse en de Calvinistische gemeenten voort. Maar het protestants gedachtengoed liet zich niet opsluiten in deze kleine kringen. Zij vormden slechts de kristallisatiekernen in een veel bredere stroom van hervormingsgezindheid, waarvan de grenzen zich niet duidelijk lieten bepalen. Soms uitte de vernieuwingsdrang zich sterk negatief en ook dan is het nauwelijks mogelijk vast te stellen waar evangelische bewogenheid eindigde en haatdragende vernielzucht begon. Zo werd in de nacht van 28 op 29 april 1568 het heilig sacrament geroofd uit de kerken van Kapelle, Baarland en Nisse en in de nacht van 15 op 16 september 1568 uit de kerk van West-Souburg. Had de rentmeester gelijk toen hij veronderstelde dat hier sectarissen aan het werk geweest waren die de kerk met dit spektakelstuk belachelijk wilden maken?²⁰⁵

Reeds eerder, voor 13 juli 1568, hadden onbekenden gepoogd in Buttinge, Grijskerke, Serooskerke, Oostkapelle en in het klooster Zoetendale groote insolentie te plegen.²⁰⁶

Het klooster Sion te Noordgouwe was in 1571 het doelwit van rabauwen²⁰⁷ en ook in de kerk van Sint-Maartensdijk werden vernielingen aangericht.²⁰⁸ Met gewelddaden tegen de kerk moest blijkbaar ernstig rekening gehouden worden. Gouverneur Anthonis van Bourgondië droeg in datzelfde jaar alle schouten en schepenen op goede wacht te houden, opdat hen, wanneer zich roof of vernieling voordeed, geen nalatigheid te verwijten zou zijn.²⁰⁹ In Goes was, evenals een jaar eerder te Poortvliet²¹⁰, wel reeds schade aangericht. Hier, in Goes, hadden onbekenden

²⁰¹ Uitgave van de Acta bij Goeters, Die Akten. Zie voor de politieke aspecten, verbonden aan deze synode, Woltjer, Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog, p. 89-120.

²⁰² Van Dooren, "Vorbereiding", p. 80; Boersma, Vluchtig voorbeeld, p. 207-209.

²⁰³ Een facsimile van de lijst van ondertekenaars van Wezel bij De Jong, De voorbereiding, Bijlage. Eveneens bij Goeters, Die Beschlüsse, p. 23-25. Zie voor de ondertekenaars te Emden, Van Dooren, "Vorbereiding", p. 81-87.

²⁰⁴ De Jong, "Vorbereiding", p. 170-172.

²⁰⁵ RA Middelburg, Rek. I, 298, fo 40vo, 37vo.

²⁰⁶ Ibidem, fo 37.

²⁰⁷ RA Middelburg, Rek. B (Acquiten), 15571, ongefol.

²⁰⁸ GA Tholen, Kerkelijk archief Sint-Maartensdijk, 21 (rek. mei 1571-mei 1572), fo 28.

²⁰⁹ Ibidem, fo 42vo.

²¹⁰ Zie hiervoor p. 409.

442

het kort voor 4 juli 1568 gewaagd om het Christusbeeld aan de noordzijde van de kerk de vingers af te smiten ende anderssins te schandaliseren.²¹¹

En in Tholen moesten zelfs twee Christusbeelden en het beeld van de heilige Cornelius het ontgelden. In diezelfde tijd, in het jaar 1569 wellicht, werden ook de gebrandschilderde ramen van de kerk ingegooid en kerkjuwelen en het heilig sacrament geroofd.²¹²

Gaat het bij deze uitingen van agressie tegen de oude kerk om pure baldadigheid, om

hebzucht misschien, zoals in Tholen het geval lijkt, of om (al of niet bijbels gefundeerde) afkeer van beeldenverering? Grote groepen hadden immers kennis genomen van Hervormde ideeën. Hoevelen hadden niet, gedreven door de meest verschillende motieven, protestantse kerkdiensten bijgewoond, zonder direct de bedoeling te hebben de oude kerk te verlaten? We herinneren ons de beoordeling die bisschop Laurentius Metsius van 's-Hertogenbosch gaf van zijn diocesanen die, soms toevallig of uit nieuwsgierigheid, de predikaties hadden aangehoord. Hij noemde hen desondanks goede katholieken.²¹³

Zo werden ook de schepenen van Zierikzee beschouwd, van wie velen toch preken van Jacob Jorisz. Baselis bijgewoond hadden.²¹⁴ En de Zierikzeese schoolmeester Gooswijn, die bij zijn benoeming op 16 oktober 1569 wellicht had moeten zweren de schoolkinderen in katholieke zin te onderrichten²¹⁵, zag er geen been in om enkele jaren later zijn leerlingen de (Hervormde) catechismus te onderwijzen.²¹⁶

Natuurlijk kan angst voor de gevolgen - gerechtelijke vervolging of verlies van werkkring - in deze gevallen een rol gespeeld hebben. Maar belangrijker lijkt ons de bedenking dat voor veel mensen, levend op een breukvlak in religieus beleven, de scheidslijnen tussen oude en nieuwe opvattingen vaag en onduidelijk waren.

Terwijl zo het nieuwe, door harde dwang ingeperkt, praktisch geheel uit het openbare leven verdwenen was en slechts ondergronds voortleefde, zowel binnen de oude kerk als daarbuiten in clandestiene gemeenten en groepen,

211 GA Goes, SA, 686, fo 83.

212 Uit een ongedateerde brief van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel te Tholen aan Alva blijkt dat er twee keer vernielingen plaats vonden, eenmaal tijdens de vasten, eenmaal na Pasen. De stadssecretaris Pieter Rezen wordt hier als begunstiger van de Hervormden genoemd. Deze werd gearresteerd op 5 februari 1570. (ARA Brussel, RvB, 1, fo 3; 2, fo 236). De feiten zullen zich dus in de loop van 1569 hebben voorgedaan. Voortaan deed de stadswacht iedere nacht tweemaal een ronde rond de kerk. (GA Tholen, SA, Kerkrekeningen 1568-1569, fo 156vo). Een van de beschuldigten was Marinus Adriaansz. genaamd Belcoe, later gevangen te Goes. (ARA Brussel, RvB, 2, fo 302; RA Middelburg, Rek. I, 560, fo 21vo). De ontvreemde kerkgoederen waren verkocht in Antwerpen. (Kerkrekeningen Tholen 1570-1571, fo 170-170vo).

213 N'ayans les uns que passe une seulle fois par l' eglise, durant la presche des sectaires et les aultres ouy seulement en passant quelque petite partie d' une presche, estans au veste

demourez bon catholicques, Metsius aan Alva, 29 november 1570, ARA Brussel, Aud., 271, fo 255. Vgl. hiervoor p. 434.

214 Zie hiervoor p. 404.

215 Op 22 juni was de stedelijke ordonnantie op de scholen gewijzigd, RA Middelburg. Verz. De Vos, 80, tosse stukken. Vgl. ook de schoolmeesterseed te Reimerswaal en Poortvliet, hiervoor p. 428.

216 2 november 1573, StrA, SA Zierikzee, voorl. nr. 102, fo 99vo.

herwon de katholieke kerk haar centrale plaats in de samenleving.

Overheidsmaatregelen steunden het kerkelijk gezag in sterke mate bij het terugwinnen van terrein. Openlijke uitingen van een hervormingsgezinde overtuiging zouden dan ook pas een kans kunnen krijgen wanneer de politieke constellatie zich wijzigde. Dat het besef van een ophanden zijnde verandering aanwezig was, blijkt af en toe. De

hoop die Pieter Aartsz. van Helmond in oktober 1571 te Goes in het openbaar uitsprak: *Ick hoope dat den tijd noch commen zal dat men seggen zal overal: Vive le Geuse*²¹⁷, was bij een anonieme inwoner van Hoedekenskerke in het begin van 1572 tot stellige verwachting geworden. Dagelijks hield hij de gemeynte ende die goede ingesetenen van zijn woonplaats voor: Die geusen sullen corts weder alhier in 't lant wesen.²¹⁸

Slechts enkele maanden later werden zijn profetische woorden inderdaad werkelijkheid. Op 1 april 1572 namen de watergeuzen Brielle in en nog geen week later, op 6 april, weigerde Vlissingen Spaans garnizoen in te nemen. Een nieuw tijdperk met nieuwe mogelijkheden was daarmee angebroken.

217 RA Middelburg, Rek. I, 560, fo 19; GA Goes, RAZE, 1572, fo 95.

218 25 januari 1572, GA Goes, SA, 192, losse stukken.

444

XVI Besluit

Twee data begrenzen het tijdvak waarin de eerste fase van de hervorming in Zeeland zich voltrok. Aan het begin, omstreeks 1520, was de Zeeuwse samenleving homogeen katholiek, zoals dat sinds eeuwen overal in West-Europa het geval was. Aan het eind, in 1572, vertoonde ze hetzelfde uitzicht en oppervlakkig gezien leek er nauwelijks iets veranderd. Ook nu weer stond de oude kerk midden in de samenleving en beheerste met haar instellingen, haar voorschriften en rituelen het dagelijks leven.

De evolutie die zich in de tussenliggende decennia had voltrokken, had de maatschappij, ondanks de oppervlakkige schijn van het tegendeel, evenwel niet onberoerd gelaten. Op vrij indringende wijze was Zeeland tijdens deze halve eeuw in aanraking gekomen met nieuwe denkbeelden op godsdienstig gebied. Via verschillende invalswegen verbreidden zich de hervormingsgezinde ideeën. In dit gedachtengoed, hoe verscheiden van inspiratie vaak ook, stond de persoonlijke geloofsbeleving, het rechtstreeks contact met Gods Woord centraal en een kritische houding tegenover de kerk en haar gezagsuitoefening ging daarmee gepaard.

Aanvankelijk manifesteerde de vernieuwingsbeweging zich binnen het verband van de kerk. Tweemaal kwam het wèl tot een schisma. In het begin van de jaren dertig scheidden de Dopers zich af en vormden eigen gemeenten. Niet alleen van de kerk, ook van de wereld zonderden zij zich af. Na een roerige beginfase bleven hun gemeenten verder bestaan in het verborgene en een maatschappelijke factor van betekenis zijn zij dan ook niet geworden. Met de vorming van Hervormde gemeenten naar Calvinistisch model in de tweede helft van de jaren vijftig kwam een ander type protestant naar voren. De Hervormden rekruteerden, anders dan de Dopers, niet uitsluitend in kringen van handwerkslieden; ook in het kooplieden- en magistraatsmilieu vonden zij aanhang. In nauw contact met gemeenten elders, met Antwerpen bijvoorbeeld, maar vooral met Londen, organiseerden de Hervormden zich. Reeds omstreeks 1560 treffen wij, evenals in de zuidelijke gewesten, op Walcheren en wellicht in Zierikzee Hervormde gemeenten aan, door kerkenraden geleid. Een belangrijke conclusie van ons onderzoek luidt dan ook dat Zeeland in de ontwikkelingen op religieus gebied, zeker voor zover het de handelssteden betrof, op één lijn stond met Vlaanderen, Brabant en Henegouwen. In Holland bijvoorbeeld zou het nog tot het najaar van 1566 duren voor het tot vorming van kerkenraden kwam.¹

Dit tempoverschil tussen Noord en Zuid zou zich in de jaren zestig regelmatig

manifesteren. Steeds blijkt daarbij dat Zeeland, voornamelijk Walcheren, tot de zuidelijke gewesten gerekend moet worden.²

¹ Duke, *Reformation and Revolt*, p. 138.

² Vlg. ook Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*, p. 134. 445

Geconfronteerd met de geloofsvervolging kwam de Hervormde beweging in voeling met andere groepen, die eveneens reageerden tegen de regeringspolitiek van centralisatie en unificatie, die koning Filips II voorstond. Sinds het midden van de jaren zestig kwam een coalitie tot stand tussen de Nederlandse adel enerzijds en de landelijke Hervormde beweging anderzijds. Respect voor de privileges en beëindiging van de geloofsvervolging waren de belangrijkste aandachtspunten in het ontluikend verzet tegen de regeringspolitiek. In het jaar 1566 gingen de ontwikkelingen zeer snel. Richtte de adel in april een verzoek tot de landvoogdes om opheffing van de inquisitie en schorsing van de plakaten te bekomen, tijdens de zomermaanden veroverden de Hervormde gemeenten in Zeeland zelf datgene waar zij meenden recht op te hebben: vrije uitoefening van de Hervormde godsdienst. Voor een belangrijk deel van de Hervormde beweging was het einddoel hiermee evenwel niet bereikt. De politieke tegenstellingen hadden zich inmiddels ook verscherpt en het kwam tot een open conflict tussen de genoemde coalitie en diegenen die aan het beleid van de centrale regering geen afbreuk wilden doen. In die situatie was de strategische ligging van Walcheren van cruciaal belang. Wie dit eiland in zijn macht had, beheerste de handelsweg naar Antwerpen.

Eén van de doelstellingen van de coalitie bestond er dan ook in Walcheren in handen te krijgen. De Walcherse stadskerkenraden hadden een belangrijk aandeel in deze onderneming, maar ook Hervormden uit andere Zeeuwse steden, uit Tholen bijvoorbeeld, waren bij dit gebeuren betrokken.

De opzet om Walcheren te veroveren mislukte evenwel en dat betekende voorlopig het einde van opstandige activiteiten. Walcheren, later ook Schouwen en Zuid-Beveland, kregen inkwartiering en alle openlijke Hervormde uitingen waren daarmee ten einde.

Met de komst van de hertog van Alva en de oprichting van de Raad van Beroerten ving een harde repressie aan. Het zwaartepunt van de berechting van de "ketters en rebellen" was nu verschoven van de gewestelijke rechtspraak naar deze rechtbank, gevestigd te Brussel. Vaster dan ooit was de greep van de centrale regering op Zeeland geworden. Vele prominente Hervormden slaagden er evenwel in bijtijds te vluchten en zo te ontkomen aan de ongenadige bestraffing. Een periode van rekatholisering brak nu aan, bekroond door het Generaal Pardon van 1570.

Hoewel de Zeeuwse samenleving in de eerste maanden van 1572 oppervlakkig gezien weer hetzelfde katholieke uitzicht vertoonde als in het begin van de door ons bestudeerde periode, was er toch fundamenteel iets veranderd. De vanzelfsprekendheid van één allesbeheersende kerk was definitief verdwenen en de herinnering aan het kortstondig experiment van twee religies in één stad kon niet meer worden uitgewist.

Voor de katholieke kerk betekende dat een impuls om hernieuwde aandacht te schenken aan de sanering van het kerkelijk leven. Voor diegenen die sympathiseerden met het protestantisme bleef de herinnering aan de vrijheid, aan de mogelijkheid tot leven volgens eigen overtuiging, bestaan. De ondergrondse gemeenten, zowel Dopers

als Hervormd, en de vluchtelingenkerk overzee hielden deze herinnering levend. Zo vormde de hier beschreven eerste fase in de geschiedenis van de hervorming in Zeeland het fundament, waarop na april 1572 kon worden voortgebouwd. 446

MARTYROLOGIUM VAN ZEELAND

Zeeuwen, naar elders gevlucht en daar ter dood gebracht, zijn hier niet opgenomen.

Datum naam (d): dooper, (c): Hervormd (Calvinist) woon- of verblijfplaats; executie

1530 3 febr.	Dirk Arendsz.	Middelburg, onthoofd
3 febr.	Adriaan Laureisz	Middelburg, onthoofd
1531 na 10 juli	Joachim Ditmars	Middelburg, onthoofd
1532 11 mei	Hendrik van Lekkerkerk	Middelburg, onthoofd
1534 11 mei	Ingel Cornelisz. (d)	Everswaard/ Bergen op Zoom
1535 19 april	Jan Evertsz. (d)	Veere, onthoofd
31 april	Marcus Cornelisz. (d)	Middelburg, onthoofd
8 mei	Adriaan Aartsz. (d)	Middelburg, onthoofd
31 mei	Cop Heinen (d)	Middelburg, onthoofd
25 okt.	Cornelia Wouters (d)	Middelburg, onthoofd
1536 8 sept.	Janneke Mels, weduwe van:	Zierikzee onthoofd
8 sept.	Melchior Simonsz. (d)	Zierikzee onthoofd
8 sept.	Adriaan Jorisz. (d)	Zierikzee onthoofd
8 sept.	Pieter Gerritsz. (d)	Zierikzee onthoofd
8 sept.	Pieter Leydecker. (d)	Zierikzee onthoofd (niet genoemd door dr. Stouthanmer)
8 sept.	Jan Jansz. van Tongeren (d)	Zierikzee onthoofd
6 martelaren,	Van Braght Martelaren blz. 38	
1537 2 juni	Adriaan Cornelisz, de Crigere (d)	Zierikzee onthoofd
1537	Jan de kramer	Baarland / Arnemuiden. opgehangen
1539 14 okt.	Adriaan Woutersz. (d)	Veere, onthoofd
1540 7 dec,	Pauwels Herrentsz.	Sommelsdijk verbrand
1542 17 febr.	Arend Sibrechtsz. van den Bossche (d)	Arnemuiden onthoofd
1559 21 febr.	Andries van Laerebeke (d)	Middelburg verbrand
21 febr.	Jan Hendriksz. (d)	Middelburg verbrand
21 febr.	Mayken Danielsdr. (d)	Middelburg verbrand
1560 23 dec.	Joos Joosz. (d)	Goes/Veere verbrand.
		Van Braght mart. Blz 282
1561 3 febr.	Dirk Jansz. van Rij (d)	Middelburg verbrand
11 okt.	Joos Jansz. (d)	Sommelsdijk onthoofd
		Van Braght mart. Blz 301
1563 30 jan.	Jan Jansz. Grendel (d)	Goes verbrand. Van Braght mart. Blz 298
1564 26 okt.	Gillis Mathijsz. (d)	Middelburg, onthoofd

- 26 okt Willeboord Cornelisz. (d) Oostkapelle onthoofd
Zie Mathijsz martelaar, Van Braght Mart. Blz. 306
- 1568 na 13 nov. Valerius van Geneff (d) Brouwershaven opgehangen.
Schoolmeester, leraar Van Braght mart. Blz 371
15 dec. Cornelis Willeboordsz. Westkapelle, opgehangen; beeldenstorm
- 1569 9 febr. Hendrik Alewijnsz. (d)
9 febr. Hans (Jan) Marinusz. Van Oosten (d) Vlissingen verbrand
9 febr. Geert Jansz. Duynherder (d) Middelburg verbrand
3 martelaren 9 febr. Zie Van Braght, blz 389-405
- 9 febr. Gelein Jansz. Middelburg opgehangen, beeldenstorm
9 febr. Pieter Cornelisz. (c) Middelburg opgehangen, beeldenstorm
2 mei Aaltgen Jansdr. (d) Buiten Middelburg verbrand
2 mei Adriaan Cornelisz. den Decker Oost-Souburg opgehangen. Stierf cathol.
2 mei Bastiaan Cornelisz. (d) Middelburg opgehangen
2 mei Cornelis Barbier (c) Middelburg opgehangen, beeldenst.
2 mei Cornelis de Jonge (c) Middelburg opgehangen; cath. beeldenst.
2 mei Jacob Anthonisz. (c) Koudekerke opgehangen, cath. beeldenst.
2 mei Mayken Jans (d) Buiten Middelburg verbrand
2 mei Pieter Lambrechtsz. Middelburg verbrand, beeldenst.
2 mei Pieterrella Pietersdr. Oost-Souburg opgehangen, beeldenst.
- 19 sept. Noel Adriaansz. (c) Middelburg opgehangen; stierf cath.
22 okt. Dirk Andriesz. (d) Zierikzee onthoofd. Braght, mart. blz 424
28 nov. Guillaume Deynoot (c) Middelburg, onthoofd, cath. beeldenst
28 nov. Pieter Claasz. (c) Middelburg, onthoofd, stierf cath.
- 1570 15 juni Anthonis Jacobsz. (c) Middelb. Opgehang. Beeldst., stierf cathol
15 juni Balten Simonsz. Middelb. Opgehang. beeldst. stierf cath.
- 1571 28 mei Job Erasmusz. Vlissingen opgehangen, beeld. stierf cath.
3 dec. Anneke Jans (d) Middelburg verbrand
- 1572 13 maart Magdalena Jansdr. (d) Hogelande verbrand
13 maart Matheus Maurisz. (d) Hogelande verbrand
8 mei Dirk Mieuwsz. Goes, verbrand. (Komt niet voor bij dr. Stouthamer) Van Braght blz. 537
1 april Jan Anthonisz. de Bruyne (c)

Jan Anthonisz, de Bruyne werd veroordeeld tot verbranding. De uitvoering van dit vonnis is niet aangetroffen.

De mogelijkheid dat ook **Matheus Jansz.** op 8 oktober 1562 te Poortvliet wegens ketterij wilde verbrand, kan niet worden uitgesloten. Vgl. hiervoor p. 140, noot 163.

De geëxecuteerden in 1569 hadden voor het merendeel betrekking op de Beeldenstorm die ze in Middelburg uitvoerden. **Dr. C. Rooze -Stouthamer.**

Zie: Hervorming in Zeeland met betrekking op de Doopsgezinden, ca. 1520-1572.

Door dr. C. Rooze-Stouthamer

De meeste martelaren waren vreedzame Doopsgezinden.
Deze zijn onderscheiden van de 'Wederdopers' die anarchistisch waren.

Een aantal Doopsgezinde martelaren komen voor in de

Doopsgezinde Martelaarsspiegel van Th. van Braght.

**Martelaarschap van
Hendrik Alewijnsz.,
Hans Marijnsz. van Oosten,
Gerrit Duynherder.**

Anno 1569 zijn te Middelburg in Zeeland om het getuigenis van Jezus gevangen gezet deze vrome schaapkens en navolgers van Christus, met namen: Hendrik Alewijnsz., zijnde van zijn ambacht een Tasmaker en Hans Marijnsz. van Oosten, met Gerrit Duynherder. Dewelke van de dienaars van de Antichrist menigvuldige aanvechtingen en voor het vlees vervaarlijke dreigementen en pijnigingen geleden hebben, hetwelk zij allen lijdzaam door geloof en de kracht Gods die in hen was vromelijk hebben weerstaan.

En nadat zij dit alles om Christus' wil geleden hadden zijn ze samen de 9e februari in hetzelfde jaar 1569 op de gemelde plaats levendig verbrand en hebben het geloof der eeuwig blijvende waarheid met hun dood en bloed bevestigd, staande nu voor al de ware gelovigen tot een baken om hun ongeveinsd geloof na te volgen.

Deze hier genoemde Hendrik Alewijnsz is in zijn tijd een zeer ijverig navolger van Christus geweest en van de broederen daartoe gestemd en verkoren om de gemeente Gods met het woord van het heilig Evangelie te bedienen. Waarin hij zeer naarstig is geweest. Hoewel jong in de dienst gemaakt heeft hij in het werk Gods bovenmate gebloeid en toegenomen. En al was 't dat hij goud noch zilver of tijdelijke middelen niet had, hebben hem zijn handen tot zijn nooddrift met zijn vrouw en kinderen gediend. En hij heeft de schapen van Christus gezocht te dienen niet om melk en wol, maar deze held heeft de oprechte getrouwe Herder Jezus gevolgd en 't werk Gods gewillig uit toegenegen gemoed bediend. Waarom hij in de wederkomst van de opperste Herder de onvergankelijke kroon der eer ontvangen zal.

Hij heeft mede in de tijd van zijn gevangenis zijn welbeminde broeders en zusters niet vergeten. Maar met schone lezenswaardige brieven, taferelen en liefdekunst alzo ook aan zijn 3 weeskens geschreven. Die vóór dezen indruk zijn verschenen. Biddend de lezer dat hij deze hier gestelde, met opmerking wilt lezen.

Van welke deze eerst gezonden is aan de lieve kinderen Gods in Zeeland. Als volgt:

Een zendbrief van Hendrik Alewijnsz gezonden aan de lieve kinderen Gods in Zeeland, schreven in zijn gevangenis te Middelburg waar hij de waarheid Gods met zijn dood standvastig heeft betuigd, de 9e februari anno 1569.

Een gans Christelijke groete en aandacht in den Heere.

Hendrik Alewijnsz, onwaardig, een zwak broeder en eenvoudig medegenoot des geloofs aan God, en deelachtig Zijns lijden en de verdraagzaamheid, in de hoop des eeuwigen levens, met alle heiligen; alles uit genade Gods onverdiend.

Genade, vrede, barmhartigheid Gods, zaligheid, welvaart en alle goeds van Boven door Christus Jezus; en gestadige opwekking te onderhouding en vurige drijving des

Heiligen Geestes tot in 't zalig einde; wens ik al mijn lieve vrienden, broeders, zusters en medegenoten, van God de Vader door Jezus Christus onze lieve Heere, Verlosser en Zaligmaker. Amen.

Zulks ter groetenis, goede mening, uit de diepste grond van mijn liefde, aan u gezonden als mijn speciale kennissen en vriendschappen; ten goede aandacht, vermanende en opwekkende elkander in het afwezen; doch in enerlei hoop op het koninkrijk en de glorie Gods; hoewel ik van u afwezig, hier zit.

Mijn zeer goedgunstige, bijzondere vreedzame en ooit welbeminde vrienden, ziende mijn vertrek uit 't leven en de tijd om te scheiden, zo neig ik mij met vreugde een weinig tot uwe liefden om te doen kondschappen en blijde tijding; naar uw verlangen en begeerte, mijns vermoedens.

Zie, ulieden allen worde gebodschapt dat het mij, uw vriend nog in den Heere beidezins, dat is naar lichaam en ziel, wel gaat in een onveranderlijk gemoed om met een goed voornemen te pogen een overgegeven lichaam en ziel in God te bewaren; u lief om te horen en mij tot een zalig deel. Dit moet immer God geven tot mijn zalig geloofs einde, o lieve Heere. Amen.

Verder de oorzaak van mijn schrijven aan u en tot uw liefde is ook om mij te helpen bidden voor mij om volstandigheid in Gods waarheid en te leven in Zijn genade, en trouwe bijstand Gods aan mij. Dat laat ik u weten, dat ik in mijn gevangenis hier, druk, leed, smaad en lijden om der gerechtigheids wil, nochtans zeer getroost ben ook met alle heiligen in mijn druk een vooruitzicht heb, hoop en troost des Geestes ook een rijke beloften Gods, om ons in deze tijd bij te staan; en die ons namaals het eeuwig leven verzekert, waarvan zo rijkelijk in de Schrift gemeld staat.

Ten eerste beken, aanmerk en geloof ik ook vaste met vele heiligen, naar de vele getuigenissen van de Schrift, dat God getrouw is in Zijn beloften te houden. Leest in Deut. Cap. 32 vers 5. Numeri 23 vers 10. I Korinthe 10 vers 13. Een Thessalonicensen 5 vers 24 en 2 Timotheüs 2 vers 13. *Die ons niet laat verzoeken boven ons vermogen maar geeft met de verzoeking ook een uitkomst.* Hij laat de Zijnen geen wezen. Hij zal met Zijn Geest ons voor koningen en vorsten doen verantwoorden, zoveel als dan nodig is in die tijd. Hij zal en weet de Godzaligen uit de verzoeking te verlossen. En heeft gezegd: *Ik zal u niet verlaten, noch verzuimen.* Daarom wil ik mij op de Heere verlaten en niet vrezen wat mij een mens zou doen. *Want wat kan toch vlees doen?* Zegt Paulus.

Idem, *is God met ons, wie kan dan tegen ons zijn?* En God is met ons zo wij met Hem zijn. Merkt hierop.

Idem, wij hebben overal droefenis maar wij een bekommeren ons niet. We hebben wel benauwdheid, maar wij versagen niet. Wij lijden vervolging maar wij worden niet verlaten. Och ja, wij worden verdrukt maar wij vergaan niet, etc.

Idem, God zij gedankt die ons altijd het veld helpt behouden in Christus Jezus.

Edem, al wat uit God geboren is dat overwint de wereld. Daarom ziet, zo worden wij niet moede omdat God ons troost. Al is 't dat onze uitwendige mens vergaat zo worden nochtans de inwendige van dag tot dag vernieuwd.

Idem, ik vermag alle dingen door Christus die mij kracht geeft. O hoe zalig is de man die de bekoring verdragen kan. Want als gij beproefd is, zal hij ontvangen de kroon des levens welke God beloofd heeft, degenen die Hem liefhebben.

En nadien toch God in al Zijn beloften zo getrouw is, als gemeld, zo gaan wij nu in gerechtigheid verder, alsof wij God zagen en alsof wij geen tegenpartij zagen, of wij geen plakkaat, vuur, water nog zwaard zagen. Want wie is 't die ons beletten kan als wij naar het goede staan? Zoals Petrus voor gewis houdt. En Paulus ook: *wie zal ons scheiden van de liefde Gods?*

Idem, wie wil onze Herder Zijn schapen uit Zijn hand rukken? Niemand. Maar iemand kan en moge wel uit Zijn hand zelf weglopen.

Idem, alzo geschiedt hem geen leed die God vreest, zo staat er. Want als hij aangevochten is, zo zal hij weer verlost worden. Merkt wat Johannes zegt: *in de liefde is geen vrees*. Verstaat vrees, die uit de weg des rechts wijkt. Ja, zodanige onbevreesd te lopen *door* de verdraagzaamheid (merkt *door*) niet uit, maar in de strijd die ons voorgelegd is. Deze ziet niet op de vreselijke tirannie maar op de Hertog des geloofs op onze Beginner en Voleinder Jezus. In deze troostrijke Goddelijke beloften hier ten dele gemeld en aangeroerd, zie dat luid en duidelijk en nog meest van Gods trouw, bewaring, bijstand en versterking van ons in deze tijd, en in deze tijd des lijdens. ... Enzovoort

Vervolg bladzijde 395 2^e kolom.

[Nadat Alewijnsz een groot aantal vermaningen, geestelijke lessen en voorbeelden heeft opgesomd uit de Schrift van vervolgers, en martelaren besluit hij met enkele passages uit de boeken der Makkabeeën. Deze boeken waren vroeger in de gewone Bijbel ingebonden.]

...Merkt op, is het niet altijd gezocht tegen de vromen? Ja, gezocht en gevonden. O Heere! Alle standvastige vromen in Israël worden verstrooid en zeer moorddadig gedood door Antiochus. 1 Makkabeeën. Waarom?

Merk op, omdat ze hun kinderen naar Gods bevel besneden. Ook omdat ze geen varkensvlees wilden eten, naar de wet verboden en deze heidense wijze weigerden omdat die onrein en tegen de wet waren.

Idem, nog eens, alzo al de Joden overal worden als beesten gevangen, gebonden, gejaagd, gesleept en te scheep werden weggevoerd en tot een zware doding werden bereid gemaakt, maar toch nog wonderbaar verlost door de hand Gods. Deze werden van de koning Ptolemaüs alzo geplaagd omdat zij door de dwang van de koning, Gods wet af te gaan en afgoden te offeren en de heidense leefwijze aan te nemen niet hadden willen doen. Geen fraaie oorzaak vrienden; zo is het nog al.

Idem in het 2e boek der Makkabeeën is desgelijks geschied. Een wreed gebod van dezelfde koning Ptolemaüs; en die zulks niet wilde doen hen terstond te doorsteken.

Sommigen worden verbrand. Twee vrouwen worden haar kinderen aan haar borsten gebonden of verhangen en alzo tot een spot rondom de stad gevoerd en ten laatste over de muren gesmaakt. Merkt op; waarom? Omdat ze standvastig bleven aan de wet Gods en zij hun kinderen hadden laten besnijden.

Zo werd ook de oude 90-jarige Eleazer van Antiochus omgebracht. Waarom? Om zijn ongeveinsde standvastigheid van geen varkensvlees te willen eten, noch [onder dwang] schijnen te eten.

Idem, alzo ook een vrome moeder met 7 volstandige zonen worden van de koning Antiochus in gloeiende pannen met afgetrokken hoofdhuid en afgesneden tongen toch nog gebraden. Waarom? Merkt, omdat ze geenszins tegen de wet varkensvlees wilden eten omdat dit verboden was. En dergelijke zijn er meer in het Oude Testament. In het Nieuwe Testament vinden we ook dergelijke.

Ten 1e. De heilige voorbode van Christus, Johannes de Doper werd van Herodes onthoofd. Hij toch, die goede man, waarom heeft hij hem gedood?

Merkt, omdat hij Herodus van een onbetamelijke en schandalige hoerenhandel bestraft.

De goede Christus Jezus werd ook van de wereld gehaat omdat Hij tegen hun kwade werken getuigenis gaf. Ja, zonder schuld of een zaak die de dood waardig was, heeft

Hem de rechter Pontius Pilatus, uit haat aan de Joden overgeleverd en gedood.

De heilige apostelen ook, worden van de raad der priesters dikwijls gevangen, gegeseld en het preken in Jezus' Naam verboden. Waarom? Omdat Jezus' Naam, Leer, en Kerk niet zou uitbreiden en toenemen zou.

Stefanus, een dienaar der armen en een kroongetuige van Jezus werd van die hardnekkigen gestenigd. Waarom? Omdat ze zijn Geest, wijsheid en leer niet konden tegenstaan.

De gemeente in de eerste tijd te Jeruzalem, werd door de Joden verstoord en verstrooid door het gehele land van Judea. En de vervolger Saulus trok hier en daar met brieven en macht om te vangen en te pijnigen al die hij van deze Weg of zin vond, tot verhindering van de Leer van Christus, van geloof en Zijn Weg.

En ten laatsten worden nog sommigen van Herodus gepijnigd. Jakobus werd met het zwaard gedood en Herodus ziende des volks welbehagen ving hij ook Petrus en bewaarde hem met 16 dienaars, bond hem met 2 ketenen, binnen gesloten deuren uit haat der Joden. Maar de engel verlostte hen.

Dit ziende, laat ons dan ons niet verwonderen als iets nieuws.

Tot een conclusie of besluitrede, ontvang mijn eeuwig Adieu en broederlijke groet. Zie, dit heb ik mijn lieve vrienden, broeders en zusters in den Heere, in mijn ootmoed en goede bedoeling, liefdachtig aangeschreven uit drie zonderlinge oorzaken.

De 1e oorzaak is om ulieden bekend te maken een tijdig liefde bericht om te horen en boodschap van mijn welvaart, gezondheid en goeden moed, beide naar ziel en lichaam. En daardoor in u op te wekken om mijn God te helpen loven, danken en bidden voor en om al Zijn genade en troost hier aan mij onwaardige bewezen en voorts aan ons allen. Van welke troost daar ik van God mee getroost ben, ik u ook hier wat mede heb willen delen, naar uw eis en begeerte aangewezen; en welke zoete honingraat, rozereuk, balsem, wierook en mirre - als uit Edoms lusthof, - vruchten van het hemels Paradijs, u tot een fruit, proef, reuk en verlustiging; inwendig haar grondige aandacht overziende. Jr u tot een kennelijk merkteken van mijn vreugde en vrede die ik in eendracht en in de geest met God voel te hebben. O, ik onwaardig en onnut knecht mijns Heeren, dat ik vrede met mijn Christus en in gemeenschap van Zijn Geest geniet, zoals Romeinen 8 vers 15. 1 Korinthe 6 vers 17. Galaten 3 vers 26 doen. Het is tot Zijn dank gezegd, het is alles door Zijn ontfermende getrouwheid en grote genade, onverdiend. Ik roem in den Heere en Zijn macht. Wij hebben van Hem zo kostelijke schat ontvangen in onze zwakke aarden vaten. Daarom is de dat het behouden blijft. Zo is de hoogheid van deze kracht uit God niet uit ons. Ook niet uit ons, maar uit genade zijn wij, dat wij zijn.

De 2e oorzaak is om uw gelijke hoop, loon en troost met mij en u een verversing, aandacht, vernieuwde geheugenis der beloften en inwendige blijdschap te maken door het aanwijzen van onze gemelde troost, zo in leer en in voorbeeld uit de Schrift als ten dele hier verhaald is; daarin bewijzende mijn gunst, liefde en goed hart tot u allen, als u gedachtig zijnde in den Heere etc.

Ten 3e en ten laatsten, ook om daardoor velen van u tot mijn schuldenaars te maken om weder desgelijks te doen ons weer een brief tot teken en kennis van uw standvastige vroomheid in de liefde, te zenden. Ons tot troost, vreugd en erkenning van uw aandacht voor ons, naar leer, schuld en verplichting aan de gevangenen, zoals in Mattheus 25 vers 37. Handelingen 12 vers 5.2 Timotheüs 1 vers 16. Hebreeën 13 vers 3. Hetwelk van u aan ons 3 gevangenen hier zeer aangenaam zou zijn. O, zo lief als reuk van jonge rozen, wierook en mirre uit het prieel van Sion onzes Gods wijngaard en lusthof. Hetwelk ons zo weinig nog hier is geschied, ja al te weinig, als bijna onze liefde door u is vergeten.

Hola. O, opdat ik u of niemand kwetse in woorden zonder erg, want van nooddrift bedoel ik dit niet. O nee, wij danken God en die zorgvuldigheid daarover ten volle. Neem mij toch alle goeds ten goede af, en duidt er mij alle lief der liefden na, dat bidt ik zeer om des Heeren wil. Niemand vergrijpe hij zich toch in mijn liefdadige doen, mij na te duiden, of te denken als dit of iets dergelijks van mij zo gedaan, uit eer en prijs begeerd, of om beweging tot iemands handgift of enig vlees of aardse gemeenschap. Want de liefde heeft er mij uit de reine bedoeling toe bewogen.

O Heere, gij weet het al. En mijn vrienden, de reine liefde en denkt niets achterdochtigs. Doch zij ziet, bevindt en bestraft ook wel eens. Exempel, van Ananias, Simon de tovenaer en de Korinthische hoereerder etc.

En nu lieve vrienden, broeders en zusters als tevoren, beveel ik u Gode en de woorden Zijner genade - als de groetenis van Paulus, - Welke machtig is u op te bouwen en te geven de erfenis onder allen die geheiligd zijn.

Weest gegroet, gesterkt, vertroost en heel welgemoed in den Heere. Vaarwel.

Waakt en bidt. Door mij Hendrik Alewijnsz en mijn medegevangenen; samen goedsmoeds.

Datum: anno 1568 in november.

Ja lieve vrienden, eer toch deze brief van mij geraakte, kwamen wij tweeën voor 't recht. De lieve Gerrit Jansz. Duynherder, onze vrome broeder met mij.

En zie, wij zijn gehouden in advies als genoeg verwezen. En wij verwachten nu zeer kort allebei te sterven. *En O Heere, o Heere, in Uw handen, o getrouwe Schepper, bevelen wij onze ziel en geest. Amen.*

O lieve gemeente Gods, houdt acht op mijn arme lieve 3 weeskens, zonder ouders, zonder goed of erve.

Adieu mijn lieve kinderen. Arthur mijn vrienden al. Dit is voor u allen [volg] mijnen Heere Jezus Christus na in Zijn voetstappen.

Heere, staat bij tot de laatste toe, Uw knechten hoewel onwaardig en onnut.

1^e kolom, blz. 397

Dit is hetgeen dat Hendrik Alewijnsz de heren overgaf bij de pijnbank.

Zeer waarde officiers, justitieciers en al mijn heren die uit naam en geweld des Konings te zijn mijn rechters en schepenen, examiner's hier tegenwoordig, geeft audiëntie mij patiënt Hendrik Alewijnsz., hier tegenwoordig bereid ten tormentie door uw vonnis. Zie, ik bevind mij inwendig gedwongen en zonder rust daartoe gedrongen om niet te verzuimen aanwijzing en boodschap te doen van alle uw misgrijpingen aan mij en mijns gelijken en van ontschuldigende boze feiten en justitieën onverdiend en vrij.

Ten 1e zij u bekend, heilig en Schriftuurlijke bewezen, geboodschapt en verklaard, hoe dat onze of mijn zaken geen misdaad of criminele stukken zijn, maar een recht Gods van het geloof en Geesteszaken zijn. Daarom dat ook alleen geestelijk en met Geest behoort en moet geoordeeld worden. Want een natuurlijk mens kan het niet begrijpen, het is hem een dwaasheid. Let hierop vrij met grondige aandacht.

Ten 2e moet een christen zijn belast met stukken des geloofs en met de Schrift zonder de zijn berucht van rebellie, vleselijk daden; zo ik niet ben. Dies zij God geloofd dat ik niet sta onder straf der Justitie maar onder voorstand, bescherming en prijs van dien. Ook dat de mens Gods, die zo eenvoudig naar Gods Rijk, eer en lof zoekt, uw justitie niet onderworpen staat inzake van de leer en de godsdienst. Daarom hebt gijlieden Leer en exempel genoeg. Maar in goede werken moet de overheid

bereid staan. Justitie's macht is van God gegeven alleen tot straf der bozen en lof der goeden en bescherming der weldoeners. *De onschuldigen en vromen zult gij niet doden*, zegt God.

Ten 3e, wordt u kenbaar en met de Heilige Schrift getuigenis aangewezen, en dat uit liefde en zachtmoedige geest, de grote misdaad der tirannen die zich in dit stuk der onnozen van God vergripen in Zijn volk als in Gods oogappel aantasten, ja tegen God strijden, tegen Gods prikkel aanslaan. En van ulieden gewis wee, last en loop in de toekomstige tijd als onze Heere en rechtvaardige Vorst recht zal zitten en al uw geweld van u nemen zal, zo daar geschreven staat in Judith 16 vers 24, [apocrief]. "Wee dien volke welke opstaat tegen Mijn volk. Want God zal het aan ulieden wreken in den dag des oordeels. Hij zal vuur en wormen geven in hun vlees dat ze gebrand worden en gevoelen het in eeuwigheid, Hen zal geen verrijzenis tot het eeuwige leven geschieden. God zal ze niet verschonen. Zij zullen verzuchten, verschrikken en verwonderen in het verschijnen der kinderen Gods, ziende hun heerlijkheid, en zeggen. Dit zijn ze die wij benauwd, verdrukt en voor razende, dwalende geesten, - van eer, goed en lichaam beroofd hebben."

En nog eens: de goddeloze verdringt de rechtvaardige. Hij trekt zijn zwaard uit, hij spant zijn boog, maar de Heere belacht hem. Ziende dat zijn dag komt. Hij helpt de ellendige en armen. Hij slaat de vromen ga; maar zijn zwaard zal in zijn eigen hart dringen; zijn boog zal in stukken breken." Van al deze bloedschulden straft, verdoemd en bedreigt Christus Zelf zeggende: *hoe zult gij de verdoemenis der hel ontvlieden?* Alzo straft en weeklaagt ook de heilige Jacobus zo vreselijk, dat ze de gerechte veroordeeld en gedood hebben dien hij niet wederstond. Niet tevergeefs staat er geschreven in Jesaja: "Wee u gij verwoester; meent gij dat gij ook niet verwoest zult worden? En gij verachters, meent gij dat gij ook niet veracht zult worden? Wanneer gij het verwoesten en verachten teneinde gemaakt hebt, dan zult gij ook verwoest en veracht worden, zegt de Heere. Jes. 33:1

Daarom mijne heren, hebt hartgrondige nagedachten, want ik heb het niet geschreven. Wees met Gamaliël vriendelijk gewaarschuwd van mij zwak mens, nochtans als een getuige van Gods Woord en waarheid.

Deze wraak Gods heeft de wrede koning, de grootmachte tiran verstaan en gevoeld dat het kwaad is aan Gods volk te komen om huns Gods hulp wil; Wiens wraak niemand omkomen kan of mag zo men Zijn volk enig onrecht aandoet. Dit verstand gebod hij haastig aan al zijn landvoogden. *Houdt op van dit volk*. Handelingen 13 vers 15. Dit onderwijs en waarschuwing wilde: Holofernes van de wijze Achior niet verstaan noch geloven. Judith kunnen 5 vers 9.

Mijne heren, verdraagt mij deze gunst u ten goede. Ik heb het niet gedaan om van de gewezen sententie daardoor ontslagen te worden; omdat geen costuum is, ook zwaarlijk in uw vermogen is, blijvende des werelds en des Konings vriend; die gij toch wil blijven. Zo bid ik nochtans om genadige aantasting, doch zoveel als uw sententie's gang passeren mag en gij u verantwoorden kunt ten Hove. Beter lijde ik toch dan gijlieden. Want ik weet waarom ik lijd. Ik lijd om de goede consciëntie tot God en dat is genade bij God en ben deelachtig aan het lijden van Christus. Men pijnigt mij om te doen spreken tegen het hoogste gebod der liefde. Maar de liefde doet niets kwaads. De liefde lijdt het alles en verdraagt alles en laat zich niet verdrieten.

Och mijne heren, denkt of zo niet is? De boze kan en mag u draaien met leugens en neen zeggen als het ja is en ja zeggen als het nee is; doch wij al met lijden en ware woorden. Ontfermt u over deze. Ja zo gij wilt dat u geschieden zal, als mijn Rechter komen, dan zal het u daar te bang wezen en zult gij hulp van node hebben. God vergeve u alle leed aan mij, zo ik het u vergeve; en zo ik wil dat mij geschiedde aan al

mijn zonden. Amen.

O, wijze Gamaliëls raad, waar hoort men u nu? Ja daaraan kent men welke de kinderen Gods zijn en welke des duivels zijn. Die niet recht doet is geen kind van God. De poort is wijd ende weg is breed die tot de verdoemenis leidt en velen zijn er die door deze ingaan.

Blz. 398, 1^e kolom

**Een vaderlijk Adieu, testament en gans zorgvuldige schriftelijke onderrichting
van Hendrik Alewijnsz aan zijn kinderen.**

Het eerste punt.

Hoort mij uw vader. O mijn lijfeigene, welbeminde en lieve en zeer bedroefd gemaakte weeskens, mijn 3 moederloze en ook nu haast vaderloze kinderkens, van 10, van 8 en van 6 jaar. Gij werd van mij beroofd en zonder goed zijnde. Helaas o God. Nog eens zeg ik u, och mijn lieve kinderen; van een lieve moeder heb ik u alle ontvangen en behouden die mij ook zo duur bevolen heeft in haar laatste tijd, gelijk ik ook also doe wat de heilige Schrift mij leert en belast over u. Hoe dat ik u vaderlijk in goddelijke onderwijzing behoort op te voeden tot goede schikkelijke kinderen en mensen Gods. Hetwelk ik met goede zorgvuldigheid als mij betaamt, hierdoor begonnen en met ernst bewezen heb. En nog niet ten volle.

En zie, nu is mijn arbeid weggenomen en ik kan mijn vaderlijke liefde en tuchtschuld u niet meer voldoen in dit geval. Daarom heb ik nu voortaan de God des hemels, en naar mijn gelijke van geloof, de vrienden, getrouw bevolen; ja ik betrouw mij ook deswege ten volle, dat u wèl en zeer wel gedaan zult worden uit liefde, om God en mijnentwil. Onderwerpt u toch de vrienden, zeer gehoorzaam als lieve kinderen zo zult gij zeer lief en waardig worden onder alle vrienden. Ik heb hen tot Voogdij bevolen over u alsof ze uw vader en moeder zijn. Zo wees dan zeer gehoorzaam, vrees voor woorden, zo hoeft gij geen slagen; anders moet gij zeer geslagen en gekastijd worden zo de heilige Schrift wil en leert, daar ik hierna van schrijven zal en aanwijzen.

Mijn lieve kinderkens, het is waar, 't is waar zeg ik, gij zijt nog te kinds, zowel de oudsten als de jongste om alles te verstaan in de heilige Bijbel en ook hetgeen dat ik hier leren zal. Doch ik hoop gij zult hier lust in hebben dikwijls te lezen en verstandig te doen leven. Ook hoop ik dat uw verstand van dag tot dag zal toenemen en zelf goed en kwaad verstaan en zult kloek leren kennen wat de rechte gelovige en wat de ongelovigen zijn. Welke de kinderen Gods en welke des duivelskinderen en werelds kinderen zijn. Wie Christus' Naam terecht en die ten onrechte draagt. Hierom, uit zulk een hoop schrijf ik en tot mijn kwijschelding van vaderlijke onderwijzing, die u nog overig is en velen van mij tekort komt. Want ik ben u te vroeg ontnomen om te voldoen en nochtans mag ik het niet verzuimen uit liefde, mijn lieve kinderen dit van verre toe te reiken en te zenden, omdat ik korts moet gaan de weg der ganse sterfelijke wereld met David. Zo aanwijze, gebiede en raad ik u na mijn afscheid als vele patriarchen en heilige vaders gedaan hebben hunne kinderen, dat ge welgemoed en vertroost wilt zijn in geduld. Dat ge de wegen des Heeren, Zijn geboden, rechten, zeden en de gehele wille Gods doet en navolgt. En doet altoos wat recht en goed is. Bemint eerbaarheid, zedigheid, beleefdheid, beschaamdheid, deugd, geloof en al wat christelijk is en wat wèl luidt. Dat doende en daarnaar denkende zult ge geheiligde christenen zijn. Dan zult gij het eeuwige leven en die schone hemel krijgen, dat gij bij God en Zijne heirscharen met al Gods uitverkorenen daar zijn mag in eeuwige rust en

vreugde van u ziel. En zo dan geen nood van de tweede dood en de vurige poel of het eeuwige vuur, het loon der zonde; noch onterving van het rijk van Christus, noch buitensluiting van Christus hebben.

Mijn lieve kinderen, neemt dit ter harte zo haast als uw klein verstand het begrijpen kan. Gedenkt aan de wederomkering uit het oude rebellige mens in de nieuwe mens, om de hemelse wedergeboorte uit water en Geest, om de genade Gods en de rechte tijdswaarneming, om de vrede met alle mensen te hebben, zo het met recht mogelijk in u is. Want de andere helft des vredes is in de andere partij. Met ook de heiligmaking zonder welke niemand den Heere zien zal noch het Rijk van Christus inkomen. Dat is mijn zorgvuldige raad en bevel aan u ná mijn leven, mijn lieve kinderen.

Het tweede punt.

Het eerste fundament der deugden, of aanwijzing van des wijsheids beginsel in kinderlijke jaren.

Kindertucht.

Ziet mijn lieve kinderen dewijl gij nog kinds van verstand, jong van jaren en nog weinig bekwaam zijt tot kennis Gods, wijs ik u voor 't eerste nu aan hoe gij zult mogen komen tot het Fundament der deugden en het beginsel der wijsheid. Dat is geeft goed gehoor, dat gij naar de Wijsheid met ernst roept. Daarom bid ik hoop dat gij alle goede onderwijzing met lust van diegenen die dat beste aanraden aanneemt. Enzovoort, enz.

Het derde punt

Korte aanwijzing van God om die te leren kennen aan Zijn beschreven Naam, heerlijkheid, handwerken, wonderdaden, stem, alvermogen, alwetendheid, schrikkelijke vijand Zijner vijanden en aan de trouwe noodhulp der vromen, en zulks en dergelijke.

Merkt lieve, mijn eenvoudige kinderen, dit is uws vaders God, de God aller gelovigen van des werlds begin tot nu toe geweest. De God van Abel, de God van Noach, de God van Abraham, Izak, Jakob, Israël, de God van Jezus Christus en Alle heiligen. En dit is die God niet van iemand of enig mensenheden gemaakt of geëerd, maar de God die van eeuwigheid en voor alle dingen was en eeuwig zijn zal. De God van Welke en door Welke alle dingen geschapen en gemaakt zijn. Enzovoort, enz.

Vervolg bladzij 402.

Het vierde punt.

Wat ding dat zonde is en waardoor dat zonde zónde geworden is en wat der zonden loon voor God is en wezen zal, of Gods straf des zondaars hiernamaals.

Vervolg bladzij 405

... Ja mijn lieve schaapkens, de tijd wordt mij benomen om verder te voldoen naar het voornemen, opzet en ontwerp.

Doch dit was bijna voleindigd maar ik dacht die te verbeteren en in veel excellente letters en voege gezet te hebben. En nu is dat gedaan, want ik moet en wil mij nu gaan ontledigen en bereiden om te sterven in 4 dagen, zo het mij dunkt.

En ziet mijn lieve kinderen, ik ben daarover vrolijk en welgemoed in den Heere. En hoop mijn lichaam niet te sparen voor de waarheid, maar het te begeven tot een offerande die levendig, heilig en Gode welbehaaglijk is, tot een Gode-dienst; en hoop

door Gods genade u, mijn lieve kinderen een goed voorbeeldig vader te zijn geweest in mijn leven en sterven.

Als gij tot verstand komt, zo gedenkt grondig daaraan en volgt Christus alzo met mij. Zo Hij ons in alle lijden en heiligheid is voorgegaan, zo zullen wij weer bijeenkomen en dat in de eeuwige vreugde in het hemels Rijk en zo altijd en eeuwig.

Mijn lieve kinderen al is't dat gij niet bijeen woont, te meer het elkander zeer lief en bewijst uw liefde waarin gij kunt zo met groeten en leerbriefkens tot elkander en deelt dit boekken in 3 kopieën, voor elkeen.

Ten eerste zend ik het u mijn lieve zoon Alewijn Hendriks, omdat gij de oudste zijt. Gedenk wat ik u wel geschreven heb tot lering. Deelt het ook uw zusterkens mee.

Nu adieu en eeuwig adieu mijn 3 weeskens!

Geschreven bij mij Hendrik Alewijnsz. uw lieve vader.

Van Braght, bladzij 405.

Hier volgt een brief van Hans Marijnsz. geschreven, die hij uit zijn gevangenis aan zijn lieve broeders en zusters gezonden heeft.

Hebt God voor ogen, altijd.

Genade en vrede, vreugde van God onze hemelse Vader, wijsheid, gerechtigheid en waarheid door Christus Jezus Zijn lieve Zoon, onzen Heere en Zaligmaker, met de troost en verlichting van de Heilige Geest.

Dit wens ik u zeer geliefde broeders en zusters in den Heere voor een vriendelijke groetenis en een eeuwig Adieu op deze bedroefde wereld daar toch niets te halen is dan alle droefheid des harten. En hoop te gaan rusten met alle uitverkorenen Gods heiligen onder het altaar Openbaring 6 vers 9. En daartoe gunnen ons de Heere Zijn genade en wil mij ellendige zondaar toch nu bewaren tot het einde toe gelijk ik op Hem hoop en betrouwe dat Hij doen zal. Amen.

Weet zeer geliefde broeders en zusters in den Heere hoe dat wij al tezamen nog wel te pas zijn. De Heere hebbe lof. En ons gemoed staat allen, om bij des Heeren heilige waarheid te blijven al de dagen van ons leven. Waarvoor wij den Heere nimmermeer ten volle kunnen of mogen danken.

Och lieve broeders en zusters, hoe zouden wij Hem ten volle kunnen danken dat Hij mij onwaardige zo lief heeft, dat ik om Zijn Heilige Naam zal lijden, hoop ik door Zijn genade. En hoop met al Gods lieve heiligen te horen: *komt gij gezegenden Mijns Vaders bezit het Rijk dat u bereid is van den beginne.*

Och geliefde broeders en zusters, welke schone beloften zijn aan de overwinnaars beloofd! Te lichten als de zon in huns Vaders koninkrijk. Huisgenoten Gods. Te eten van het verborgen hemels Bood en van de Boom des Levens, die midden in het Paradijs Gods staat.

Och, wat zou ik u veel schrijven. Ik hoop en betrouwen dat gij zelf al van God geleerd zijt. Alzo lieve broeders en zusters, weet ik u niets bijzonders te schrijven, dan dat wij altijd toezien om wel te bewaren tot ons toevertrouwd is, opdat niemand onze kroon neme. Want Petrus zegt: *de duivel gaat rondom ons als een grimmige leeuw zoekende wie hij mag verslinden; wederstaat hem dan vast in het geloof.*

Och, het zal ons zowel beloond worden als wij het begin Zijns woord tot het einde toe vast behouden. Hiermee denk ik u al tezamen den Heere te bevelen met het rijke Woord Zijner genade, dat machtig genoeg is ons al tezamen op te bouwen tot Zijn

hemels koninkrijk. Amen.

En ik bid u toch vriendelijk, wilt toch mijn kind ook wat gadeslaan zoveel als gij maar kunt. Ik heb het [een] zuster te Vlissingen ook geboden en Christiaan ook. Ge moogt elkaar aanraden zo het 't beste is. Want ik moet er nu vanaf scheiden dat ik hem niet bewaren mag; dan, van harte ben ik ermee tevreden. En ben niet alleen bereid om vrouw en kind te verlaten, maar lichaam en leven ook, als mij slechts de Heere bewaart gelijk Hij tot nu toe bewaard heeft en voorts doen zal.

Och, lieve broeders en zusters, wij zijn al tezamen zowel gemoed. Ik en Hendrik en Gerritt, doen u al tezamen zeer groeten.

En groet van mij Hendrik en Maeyken zeer en Adriaen en Gerrit Coelemey en uw maat Lieven en Huybert en voort Yde met haar man en voorts Jakob Wit en de andere broeders en voorts die te pas komt. En zegt zij van mij al tezamen Adieu.

Geschreven de 3e februari anno 1569 nadat ik in advies gehouden was.

Adieu altezamen en houdt u altijd vromelijk. Ik hoop dat we elkander weer zullen zien. Deelt Geertken altemet mede wat van de winst zo het u best dunkt. En doet het beste met haar, dat bid ik u zeer.

Bij mij Hans Marijnsz, uw onwaardige broeder in den Heere; wat ik vermag tot uwen besten op dit pas.

Bladzijde 282 Van Braght.

Martelaarschap van

Joost Joosten te Veere in Zeeland verbrand in het jaar onzes Heeren 1560.

Het is geschied in het jaar 1560 dat te Veere in Zeeland gevangen is, een jonge broeder genaamd Joost Joosten, geboren te Goes, een stedeke in Zeeland, die redelijk goed in de Latijnse taal ervaren was.

Het is geschied, als hij een student was van omtrent 14 jaar, dat koning Philips de 2e in Zeeland was en dat deze Joost Joosten in de kerk op het orgel zong voor een koraal, zoals het in de Papistenkerk gebruikelijk is. En dat de koning zo'n behagen had in het zingen van deze gezelschap, dat hij hem mee wilde nemen naar Spanje. Om die reden is Joost wel 6 weken verborgen geweest omdat hij niet begeerde te vertrekken.

Daarna is hij tot had waarachtig geloof bekeerd en heeft zich volgens dien op zijn geloof laten dopen; leidende alzo een christelijk leven.

Dit hebben de benijders van de waarheid niet kunnen verdragen en hebben hem gevangen als hij 18 jaar was. Hij heeft veel aanvechtingen moeten lijden en is verscheiden keren verzocht om zich van het geloof te onttrekken. Hij moest met 4 kettermeeesters disputeren van vele Artikelen van het geloof, doende grote naarstigheit om hem tot hun religie over te trekken. Als zij hem nu met zulke middelen niet konden bewegen hebben ze hem vreselijk gepijnigd, voornamelijk met instrumenten genoemd *ijzeren teerlingen* die zij hem bij de knieën ingedrongen hadden en dat deze bij de enkels er weer uitkwamen.

Maar dit alles heeft hij met groot geduld en standvastigheid verdragen en heeft de schatten die hij in het aarden vat had ontvangen getrouw bewaard. Daarom is hij door Herodus' kinderen ter dood veroordeeld om verbrand te worden.

Wat zij aan hem volbracht hebben op een maandag voor Kerstdag waar hij ter dood gaande zich zeer verheugde in de Heere. Hij zong nog toen hij ging in het strooien huiske waarin hij verbrand werd.

Het laatste vers van het liedekje door hem gemaakt luidde:

O Heere, Gij staat altijd in mijn zinnen.

Hij heeft ook een *Belijdenis des geloofs* geschreven van 5 bladen papier. Maar deze is door verloop van lange tijd verloren.

Joost gemarteld

LITERATUUR

M. SMALLEGANGE

DE NIEUWE KRONIEK VAN ZEELAND

veel vermeerderd MET BESCHRIJFING VAN LANDSCHAPPEN, STEDEN,
HERKOMSTEN STROMEN, EILANDEN EN HEERLIJKHEDEN.

Uitgave Johannes Meertens, Middelburg 1696

ISAAK TIRION

NEDERLAND IN VROEGER TIJD. DEEL xv ZEELAND

Tegenwoordige staat en verdeling van Zeeland; **en de beschrijving der stad
Middelburg**

L. W. de Bree

Zeeland 1940-1945.

M. Sanderse

Middelburg 1940-'45

Archief Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen.

Diverse jaaroverzichten.

Frederik NAGTGLAS

Mijn leven. Archief Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen 1977

Levensberichten van Zeeuwen

P.W. Sijnke

De sjoel van Zeeland. Middelburgse synagoge, 1994

W. S. Unger

De geschiedenis van Middelburg in omtrek.

Jaap Komejan

Fontein van Aarde. De strijd om Walcheren, beleefd vanuit een rolstoel.

TH. J. VAN BRAGHT

HET BLOEDIG TONEEL, DE MARTELAARSSPIEGEL DER DOOPSGEZINDEN.

DOOPSGEZINDE MARTELAREN IN NEDERLAND. DEEL 2A

Waaraan toegevoegd AL DE BEKENDE MARTELAREN IN NEDERLAND VAN
LUTHERSE EN GEREFORMEERDE RELIGIE door **Adr. Van HAAMSTED**

TH. JANSZ. VAN BRAGHT

DOOPSGEZINDE MARTELAREN. Te Middelburg, Gent en Brugge

T. J. van Braght

DOOPSGEZINDE MARTELAREN IN DORDRECHT EN BRED

Met levensbeschrijving van Thieleman Janszoon van Braght 29 Januari 1625 – 7
October 1664

DE HERVORMING VAN DE DOOPSGEZINDEN IN ZEELAND EN

VLAANDEREN. T. J. van Braght, Dr. C. Rooze-Stouthamer. **Decavele, Op 't Hof**
 Deel 1. Hervorming in Zeeland met betrekking op de Doopsgezinden, ca. 1520-1572.
 Met verslag van martelaren
 Deel 2. De eerste protestanten in de lage landen. Johan Decavele. Met verslag van
 martelaren
 Deel 3. NADERE REFORMATIE *NU*. Studie over Doop en Belijdenis van het
 geloof. Prof. dr. W.J. op 't Hof

Door Dr. C. Rooze-Stouthamer
DE HERVORMING IN ZEELAND (CA 1520-1572)

WILLEM TE WATER, Predikant te AXEL.
DE HISTORIE DER HERVORMDE KERK te GENT, Van haren aanvang
tot derzelver einde; Mitsgaders een kort VERHAAL der GEREFORMEERDE
DOORLUCHTIGE SCHOOL TE GENT. In het jaar 1578 tot het jaar 1584.
Bijeengevoegd de Levensbeschrijvingen der naamruchtige PREDIKANTEN TE
GENT

Te UTRECHT, bij: GISBERT. TIEME VAN PADDENBURG, en ABRAHAM VAN
 PADDENBURG, Boekverkopers, 1756.

Toegevoegd: **POLITIEKE ACHTERGRONDEN**. Overgenomen uit: De Nationale
 Synode te Middelburg in 1581 door dr. R. H. Bremmer.

Toegevoegd: Van geletterde mensen en geleerde schoolmeesters in Gent

Ontuchtige monniken op de brandstapel in Brugge en Gent in 1578.

Overgenomen uit: **DE EERSTE PROTESTANTEN IN DE LAGE LANDEN**
 Geloof en heldenmoed. **Door Johan Decavele**

G. Brandt.

Historie der Reformatie en andere kerkelijke geschiedenissen in en omtrent de
 Nederlanden. 4 delen. Amsterdam 1671-1704

Joh. DECAVELE

De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen, 1520-1565. 2 delen, Brussel 1975

Dr. A. L. E. VERHEYDEN.

DE HERVORMING IN DE ZUIDELIJKE NEDERLANDEN IN DE XVIe
EEUW

Uitgegeven door de Synode van de Protestantse Kerken. Brussel. 1949.

A. L. E. VERHEYDEN. Dr. Laureaat van de Koninklijke Academie van België.

VILVOORDE. INTERNATIONAAL REPRESSIECENTRUMEN

BRANDPUNT VAN HET ZESTIENDE-EEUWS PROTESTANTISME. 1972.

Tevens opgenomen **Opkomst en ondergang van de Reformatie in de Zuidelijke**
Nederlanden

Bijna al de bovengenoemde documenten zijn beschikbaar op de site:

www.theologienet.nl